

✓ 318.944
21/22
2013

SPECIMINA NOVA

SPECIMINA NOVA DISSERTATIONUM EX
INSTITUTIS HISTORIÆ ANTIQUÆ ET
ARCHÆOLOGIÆ UNIVERSITATIS
QUINQUEECCLESIENSIS

A

Pécsi Tudományegyetem
Ókortörténeti Tanszékének és Régészet Tanszékének

ÉVKÖNYVE

XXI - XXII

ÚJ

SZÉCHENYI TERV

**SPECIMINA NOVA DISSERTATIONUM
EX INSTITUTIS HISTORIAE ANTIQUAE
ET ARCHAEOLOGIAE UNIVERSITATIS
QUINQUEECCLESIENSIS**

SIGILLIUM: SPECNOVA

ÚJ SZÉCHENYI TERV

**TOMUS
XXI-XXII**

Nemzeti Fejlesztési Ügynökség
www.ujszechenyiterv.gov.hu
06 40 638 638

MAGYARORSZAG MEGUJUL

A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai
Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

**A PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
ÓKORTÖRTÉNETI TANSZÉKÉNEK ÉS RÉGÉSZET TANSZÉKÉNEK
ÉVKÖNYVE**

PÉCS, 2013

SPECIMINA NOVA DISSERTATIONUM EX INSTITUTIS
HISTORIAE ANTIQUAE ET ARCHAEOLOGIAE
UNIVERSITATIS QUINQUEECCLESIENSIS

PARS PRIMA

XXI-XXII

EDIDIT:

VISY, ZSOLT

ADIUVANTIBUS:

FEKETE, MÁRIA

VILMOS, LÁSZLÓ

Redigerunt:

FAZEKAS, FERENC – SZABÓ, ÁDÁM

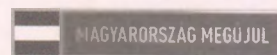
Editionem elaboravit:

AGÓCS, NÁNDOR – NAGY, LEVENTE

SZÉCHENYI TERV

Nemzeti Fejlesztési Ügynökség
www.ujsechenyiterv.gov.hu
04 48 438 438

A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Lectores huius voluminis:

FEKETE, MÁRIA – SZABÓ, ÁDÁM – VISY, ZSOLT

Készült a TÁMOP 4.2.2/B-10/1-2010-0029

Tudományos műhelyek támogatása a Pécsi Tudományegyetemen pályázat támogatásával

Pagina extrinsecus:

MORVAI, LÁSZLÓ

ISSN 0238-4078

(Auctores legitimarum tabularum et argumentorum generumque dicendi periculum praestant. Editores)
(A közölt képek jogtisztasága, a szövegek tartalma és nyelvezete szerzői felelősség. Szerk.)

Typis expressit:

V-TESA Bt. Pécsvárad

CONTINENTVR

Studia Archaeologica et Epigraphica

AGÓCS, Nándor

People in Intercisa from the Eastern Part of the Roman Empire.

Catalog

9

DEZSŐ, József – KOVALICZKY, Gergely – CZIGÁNY, Szabolcs – KAPOSVÁRI, Ferenc –
SIPOS, György – HALÁSZ, Amadé

Archeological and soil-morphological investigation on the M60-B095,
Szederkény – Kukorica dűlő site

29

FARKAS, István Gergő

Gli Impatti Sociali ed Economici della Presenza Legionaria sulla Vita delle Provincie.

La legio III Italica Concors in Rezia

42

FAZEKAS, Ferenc

Bronzene militärische Ausrüstungsgegenstände aus dem römischen Kastell
von Lussonium (Paks-Dunakömlőd). Teil I.

57

FEHÉR, Bence

Maximinus, Pamphilus, Adiutor and the others

75

FEKETE Mária

In memoriam Vargyas Péter (1950-2009)

A dunántúli késő bronzkori fémművesség néhány társadalom- és gazdaságtörténeti
tanulsága

85

Einige gesellschaft- und wirtschaftsgeschichtliche Lehren der Metallurgie der späten

106

Bronzezeit Transdanubiens (Zusammenfassung)

MRÁV Zsolt

Septimius Severus és Celeia városa (Celje, Szlovénia).

109

Egy „új” császári építési felirat Noricumból

Septimius Severus and the City of Celeia (Celje, Slovenia).

115

A „new” Severan imperial building inscription from Noricum

NAGY Balázs – FÜKÖH Dániel	
Az Ács, Öbölkúti-dűlőben feltárt késő római kori telep és temető az éremanyag tükrében	119
<i>The late imperial settlement and cemetery excavated in Ács, Öbölkút baulk through its coin assemblage (Summary)</i>	136

NAGY, Levente	
Ein Alkestis-Relief aus Intercisa und die Ikonografie einiger verstorbenen mythischen Gestalten in der kaiserzeitlichen Grabkunst	145

SZABÓ, Ádám	
A scarbantiai forum északi részének feliratai	159
<i>Inscriptions from the northern section of Scarbantia's forum (Summary)</i>	167

SZABÓ, András	
Two <i>instrumenta inscripta</i> from Környe (Komárom-Esztergom County)	171

VISY Zsolt	
A Római Birodalom határvédelmi szervezete Pannoniában Augustustól Septimius Severusig	177
<i>The organization of the frontiers of the Roman Empire in Pannonia from Augustus to Septimius Severus (Summary)</i>	212

VISY, Zsolt	
Contributions to the archaeology of the Seuso Treasure	221

Studia ad hereditatem pertinentia

NAGY Levente	
A Kulturális Örökségvédelmi Hivatal régészeti védetté nyilvánítási stratégiája és alapelvei 2004-ből	247
VISY, Zsolt	
Zum pannonischen Limes auf dem Weg zum Weltkulturerbe	253
VISY Zsolt	
Örökségvédelmi tanulmányok 2000–2012	263

VITÁRI-WÉBER Adrienn	
Újabb adatok néhány pécsi római kori lelőhelyről Horváth Antal (1848-1912) tevékenységének tükrében. Római sírleletek I.	285
<i>Neue Angaben über einige Fundorte aus der Römerzeit in Pécs im Spiegel der Tätigkeit von Antal Horváth (1848-1912). Römische Grabfunde I. (Zusammenfassung)</i>	319

Chronica et Bibliographica

NAGY, Levente	
Early Christianity in Hungary: a New Research Project	325
VISY, Zsolt	
Corpus Limitis Imperii Romani (CLIR)	335
FAZEKAS, Ferenc	
<i>Bibliographica Lussoniensia</i> [XIX. Jahrhundert – 2012]	337

Discussio et Recensio

Szabó Antal (Szerk. / Ed.): A császárláb nyomában. Paks, Városi Múzeum, 2011. 93 oldal (MOLNÁR, Róbert)	345
Martyn Barber (Ed.): A History of Aerial Photography and Archaeology. Swindon, English Heritage, 2011. 190, Colour and b&w. (SZABÓ Máté)	346
STIPICH, Béla	
A Kasipura-dosszié. Mindennapok a Hettita Birodalom végvidékein	350
VILMOS László	
The scepter; a case-study in Homeric representation of social context	355
AVCTORES HORVM VOLVMINVM	361
IN SUPPLEMENTIS PRIORIBUS CONTINENTUR	365
REDACTIO	368

PEOPLE IN CONTACT FROM THE LACERNY PAPERS OF THE ROMAN EMPIRE

By

FRANCIS JONES

FRANCIS JONES, FRANKLIN D. MORGAN, and the other authors of the Lacerny Papers, have been working on the Lacerny Papers since 1950. The Lacerny Papers are a collection of documents, mostly of the 1st century AD, which are of great importance for the study of the Roman Empire.

FRANCIS JONES, FRANKLIN D. MORGAN, and the other authors of the Lacerny Papers, have been working on the Lacerny Papers since 1950.

At the time of the Roman conquest the Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers, and the Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers. The Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers, and the Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers. The Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers, and the Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers.

STUDIA ARCHAEOLOGICA ET EPIGRAPHICA

The Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers, and the Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers. The Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers, and the Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers. The Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers, and the Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers.

It is difficult to decide, who had written the Lacerny Papers, and who had written the Lacerny Papers. It is difficult to decide, who had written the Lacerny Papers, and who had written the Lacerny Papers. It is difficult to decide, who had written the Lacerny Papers, and who had written the Lacerny Papers.

At the time of the Roman conquest the Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers, and the Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers. The Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers, and the Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers.

The Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers, and the Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers. The Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers, and the Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers.

The Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers, and the Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers. The Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers, and the Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers.

The Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers, and the Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers. The Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers, and the Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers.

The Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers, and the Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers. The Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers, and the Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers.

The Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers, and the Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers. The Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers, and the Lacerny Papers were the collection of the Lacerny Papers.

PEOPLE IN INTERCISA FROM THE EASTERN PARTS OF THE ROMAN EMPIRE*

Catalog¹

NÁNDOR AGÓCS

Abstract: It is well known, that orientals, especially Syrians, appeared in Intercisa during the rule of the Severan dynasty (197–235 AD). This paper discusses and collects the epigraphic records of these people of oriental origin (i. e. from Thracia to Mesopotamia).

Keywords: Roman, Pannonia, society, oriental, immigration, onomastic

At the time of the Roman conquest the Celtic *Eravisci* were the inhabitants of the vicinity of Intercisa,² however few of their epigraphic records are known from the site. Because of the strategical importance of the territory the first military units appeared during the Flavian period (69–96 AD), and established the first military fort at Intercisa. The first known oriental immigrants came to the settlement during the rule of Emperor Domitian (81–96 AD) as auxiliary soldiers of the Roman army. Namely the mounted archers of the Arabic or Aramaic *Ituraei* (*ala I Augusta Ituraeorum sagittariorum*³) defended this Danubian crossing-point and commercial node. The unit was stationed in Intercisa from the last decade of the 1st century AD, but was relieved by the *ala I Britannica* in 101 AD.⁴ Because of the short duration of their presence, the unit did not play a significant role in the early history of the territory, but in the later centuries *Intercisa* had the largest ethnic oriental population in all Pannonia.

It is difficult to decide, who had oriental ancestry and who is to be recognized as oriental, and which aspects can indicate oriental ethnicity? Nowadays it is evidential, that two languages, Latin and Greek had dominance in the Roman Empire. The former predominated the western half of the Empire and the latter the eastern territories, a fact well documented by surviving inscriptions.

With the help of the vast number of epigraphic material, the so-called Jireček Line have been established, which tried to draw a borderline between the dominance of the two languages, but of course it should not be considered as a hard limit, but rather as a transition.

* This study was supported by the grant TÁMOP 4.2.2/B-10/1-2010-0029 Tudományos műhelyek támogatása a Pécsi Tudományegyetemen.

¹ I would like to thank to DR. Zsolt VISY for his help, and I am grateful to ISTVÁN GERGŐ FARKAS and ANDRÁS SZABÓ for the checking of the English text.

² For the history of Intercisa see BARKÓCZI et al 1954; BARKÓCZI, Grundzüge; ERDÉLYI 1954; ERDÉLYI – FÜLEP 1954; NAGY 1955; ALFÖLDI et al 1957; VISY 1977

³ For the history of the unit see SPAUL 1992, 154–155; LÖRINCZ 2001, 21.

⁴ The unit took part in Traian's Dacian wars and stayed in the new province until 118/119 AD. (SPAUL 1992, 68.; LÖRINCZ 2001, 17.; VISY 2010, 4.)

According to this, the "East" begins where the Greek language is the dominant, where its is unquestionable. It is obvious, that in the case of some territories, like Moesia inferior, this is a bit problematic, as this province did not belong neither to the eastern provinces because of its Greek influence, nor to the western provinces. The division between the East and West is also problematic in North Africa, with the exception of *Aegyptus*, since it is known from different sources that it belonged to the praefecture "Oriens" after the administrative changes of Diocletianus.

This observation is very important, because there is epigraphic evidence for the presence of Africans in *Intercisa*.

The ethnic composition of a locality could be outlined with the analysis of its epigraphic material. The simplest case is when the *domicilium* appears on the inscriptions. The language of an inscription could also be evidentiary, i. e. a Greek inscription refers to the oriental or Greek origin of the dedicator. The ethnicity is also definable from the geographic occurrence and oriental sounding of a name.

The Greek names, which were usually worn by slaves, are not suitable to define the origo.⁵ The fashion-influenced naming conventions for slaves included a lot of Greek names with good portents (e.g. „*Eutychus*”). Thus the Greek names often refer to the social status and not to the ethnicity.

The occurrence of oriental gods on altars does not necessarily mean the oriental origin of the dedicator, e. g. an ethnic Pannonian could erect an altar to Mithras as well as anyone. The problem is similar with other finds related to oriental cults. These do not refer to the origin of their possessor, but they could prove the presence of oriental cults.

cohors I milliaria Aurelia Antonina milliaria Hemesenorum sagittaria equitata civium Romanorum

During the Marcomannic wars, the *cohors I milliaria Hemesenorum* was raised and transferred to Pannonia to counter the mounted archer-tactics of the Sarmatians.

The unit was created in 175 AD and it was relocated in 176 AD to *Intercisa*.⁶ As the name of the unit indicates, it was originally composed of Syrians from *Hemesa*, and later, under the Severan dynasty the recruits were mostly orientals as well. (Aurelius Barsamus – RIU 5, 1099; Aurelius Damas – RIU 5, 1068; Marcus Aurelius Deisan – RIU 5, 1184; Aurelius Herculanus - CIL 03, 3328; Marcus Aurelius Malchianus – CIL III, 10315; Marcus Aurelius Monimus – RIU 5, 1194) Marcus Aurelius Cerdon was not Hemesian, but Syrian (RIU 5, 1182), he was born in *Arethusa* (nowadays Al-Rastan). Barsemis, son of Abbeus (RIU 5, 1073), a *magister* of the unit came from Mesopotamia, he was born in *Carrhae*. (nowadays Harran). Aurelius Verecundus (RIU 5, 1187) came from the city of *Isaura*, and he also mentions himself as Syrian (*Surus*), despite Isauria was located in Asia Minor. Marcus Aurelius Bazas (RIU 5, 1180) was born in *Gerasa* (nowadays Jerash).

⁵ PAPE 1911

⁶ SPAUL 2000, 411-414.; LÖRINCZ 2001, 35.

By their names, the origin of the people is undefinable in most cases. Of course Pannonians could also serve in the *cohors I milliaria Hemesenorum*.⁷

The women who came with the recruited soldiers to *Intercisa* (i. e. the wives and other family members of the soldiers, according to the inscriptions) were also of oriental origin. Thanks to this fact, a viable and populous community came into existence, that could uphold its ethnic identity and promote the settling of other oriental peoples. The general politics of the emperors of the Severan dynasty also favoured orientals, which had a positive effect as well. It is without doubt that the Severan dynasty and the army had a significant role in the spreading of the oriental cults.

The barbarian incursion of the year 260 AD has put an end to this process, as it caused the destruction of the settlement and the fort.⁸

Aelius Munatius

RIU 5, 1153; ILS 9169; SCHÖBER 216; RHP 324; AEp 1906, 110; AEp 2005, 1197

D(is) M(anibus) | Ael(io) Munatio | caps(ario) coh(ortis) |(milliariae) Hem(e)s(enorum) | stup(endiorum!) XXVIII dom(o) | Sam(osata) Aur(elia) Cansa|una con(iux) Ant(onio) | Basso vex(illario) sec(undo) her(ede) | sanctiss(imo) coniug(i) | con(!) se natib(us)q(ue) suis | fecit | m(onumentum) m(emoriae).

Publius Aelius Proculus⁹

RIU 5, 1155; IDRE 2, 286; AEp 1965, 223; AEp 1971, 326; RHP 321

P(ublio) Ael(io) Proculino [e]g(eg)riae m(emoriae) v(iro) - - - |(centurioni) | primo in coh(orte) |(milliaria) [Hemes(enorum) trans]|lato in leg(ionem) II Ad[iut(ricem) P(iam) F(idelem) exer]|cit(atori) eq(uitum) leg(ionis) s(upra) [s(c)ripta(e) |(centurioni) coh(ortis) - - - urb(anae) |(centurioni)] | coh(ortis) VII praet(oriae) P(iae) V(indicis) [Phil(ippiana) bello] | Dacico deside[rato ad ca]stel(lum) Carporum [milit(avit) ann(os)] | XXVI P(ublius) Ael(ius) Procu[us] |(centurio) coh(ortis) ei]usdem et Aure[lia - - -]a parentes fil[io suo ca]riss(imo) et sib[is] vivis | et infelic(issimo) | filio posue[runt].

Aurelius Antonius¹⁰

RIU 5, 1178; RHP 327; CBI 400

D(is) M(anibus) | Aur(elius) Antonius vet(eranus) [ex] | benef(iciario) trib(uni) co(o)ho(rtis) |(milliariae) (H)e[mes(enorum)] | posuit sibi vi(v)us et Aurel(iae) [- - -] | coniugi vi(v)ae posuit et Aurel(iae) | [I]ulia(e) filia(e) caris(simae) qu(a)e vi(x)it an(nos)

⁷ Aelius Valentianus - RIU 5, 1236; Marcus Aurelius Longinus - RIU 5, 1222; Aurelius Maximianus - RIU 5, 1192; Marcus Aurelius Primianus - RIU 5, 1196; Marcus Aurelius Valerianus - RIU 5, 1176; Germanius Valens - RIU 5, 1161 (FEHÉR holds Aurelia Baracha, Aurhlia Germanilla, Immosta to Syrian names – FEHÉR 2009, 105); Olymnius Valens - RIU 5, 1249; Aurelius Cassianus – RIU 5, 1181 (FEHÉR holds him Syrian - FEHÉR 2009, 97). By their names they were born in one of the Danubian provinces. Maybe they have oriental ancestors, but it is sure, that their parents did not give them Semitic or other oriental names. (see OROSZLÁN-NAGY 1955, 235-238).

⁸ The unit was not necessarily disbanded at this time, but the quantity of inscriptions decreased during the second half of the 3rd century AD. (VISY 2011, 21.)

⁹ The name *Proculus* from *Proculus*, which is universally widespread (MÓCSY 1959, 186, OPEL III, 166.). Hemesians wear in *Pannoniában* (RIU 4, 1031) as well, but it does not mean *Proculus* was born in *Syria*. *Proculus* died c. 247 AD during the campaign of *Philippus Arabs* against *Carpi* (FPA 5, 109.), he served in lot of units, he reached from the rank *centurio* of the Hemesian *cohors* to the praetorian guard. According to completion of JENŐ FITZ the expression '*egregia memoriae viro*' appeared in the inscription (FITZ 1965) if he was member of the *ordo equester* at the time of his death, like Péter KOVÁCS interpreted the inscription as well (FPA 5, 109.), he would be *tribunus* among *praetorii* and not *centurio*. (e.g.: ILS 1361, ILS 1368). JENŐ FITZ did not mention him in his work about the Pannonian members of *ordo equester* (FITZ 2000).

¹⁰ The *gentilicium Antonius* is widespread, principally in Eastern provinces (MÓCSY 1959, 151), maybe the influence of the immigrants, it occurs as *cognomen* in the 3rd century (MÓCSY 1959, 164). It is not frequent in the western half of the Roman Empire (OPEL I, 131.).

Lucius Aurelius Antoninus¹¹

RIU 5, 1177; RHP 343

L(ucio) Aur(elio) Antonin[us] mil(iti) coh(ortis) |(milliariae)| Hem(esenorum) et Aureliae [- - - q(uae) v(ixit)] | ann(os) XVIII Aureli[a - - -] | marito et filia[e - - -] | et sibi viva et L(ucius) [Aurelius Ve]|recundinus dec(urio) [

Aurelius Barsamsus¹²

RIU 5, 1099; AEp 1971, 331; RHP 335

Deo Soli Au|r(elius) Bars|amsus o|pt(io) coh(ortis) ex | voto pate|rno cum | [suis pos(uit)].

Marcus Aurelius Cerdon

RIU 5, 1182; AEP 1910, 137; RHP 307

D(is)] M(anibus) | M(arcus) Aur(elius) Cerdon vet(eranus) ex cur(atore) | coh(ortis) |(milliariae) Hem(esenorum) dom(o) Arethu[s]a | sibi et Aureliae Iuliae su[a]e et | M(arco) Aur(elio) Silvano fil(io) q(ui) v(ixit) ann(os) XVI | et Aur(eliae) Heliodorae q(uae) v(ixit) ann(os) XXVII | et Aur(eliae) Immedaru q(uae) v(ixit) ann(os) XXVIII | fil[i]s et M(arco) Aur(elio) Vincentio q(ui) v(ixit) ann(os) VIII | et M(arco) Aur(elio) Heliodoro nepotib(us) c(uravit) m(onumentum) m(emoriae).

Marcus Aurelius Bazas

RIU 5, 1180; RHP 302

[D(is)] M(anibus) | [M(arcus) A]ur(elius) Bazas vet(eranus) ex [- - - coh(ortis) I] | [(milliariae) H]emes(enorum) domo Ge[r]asa | [mi]ssus honesta m[issi]one | [a] Val(erio) Pudente c(larissimo) v(iro) am[pl]issimo?) praes(ide?) | [vi]vus sibi faciendum [curavit] | [in]stantibus [nomine - - -]

Aurel(ius) Damas¹³

RIU 5, 1068; AEp 1929, 51

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | Aurel(ius) Damas | veter(anus) | Hemesen[o]rum v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Marcus Aurel(ius) Deisan

CIL III, 3334; CIL III, 10316; RIU 5, 1184, RHP 311

Marcus Aurel(ius) Deisan domo | Hemesa vet(eranus) ex s(ta)tor(e) trib(uni) coh(ortis) I |(milliariae) H<e=P>m(esenorum) | vivus sibi <e=I>(t) viv(e)n|tibus Aurelis | Monimo strat(ori) | et Regi<l=I>iano li<b=D>r(ario) | l<e=I>g(ati) leg(ionis) II adi(utricis) fili(is) | posuit | et Aur(elio) Abigeneo¹⁴ q(ui) v(ixit) ann(os) XVII m(enses) X (!) XVII | et Aur(elio) Prisciano m(i)<l=R>(iti) leg(ionis) II ad(iutricis) nepotib[us]

Aur(elius) Her<c=O>ulanus¹⁵

CIL III, 3328; CIL III, 10303; RIU 5, 1081; AEp 1959, 16; RHP 349

I(ovi) O(ptimo)] M(aximo) | Culminari | Aur(elius) Her<c=O>u|lanus | eq(ues) coh(ortis) |(milliariae) | Hem(esenorum) | [- - -].

¹¹ It is not widespread in the western half of the Roman Empire (OPEL I, 131.).

¹² Barsamus is Semitic name, it refers oriental origin (see RIU 5, 1073, BARKÓCZI 1964, 307.). It is possible, it is a theophor-name, what is derived from Baal-shamin („Lord of Heavens”) (MÜLLER 1872).

¹³ A libertus wears it in Palaestina viseli (AEp 1962, 269), a member of an oriental family in city of Rome (CIL VI, 29680), and one person of the dedicators of the new temple of IOM Dolichenus in Moesia Inferior (CIL III, 14445). BARKÓCZI considers it Syrian name as well (BARKÓCZI 1964, 310.).

¹⁴ FEHÉR holds the name Abigeneus to Syrian name (FEHÉR 2009, 96.)

¹⁵ The inscription mentions an oriental person in this case, but the name Herculanius is widespread in Pannonia (BARKÓCZI 1964, 314.). Especially it is frequent in Moesia (OPEL II, 178.)

Aur(elius) Is<au=NI>r(icius) Verecundus S(urus)

AEp 1910, 146; RIU 5, 1187; RHP 339

D(is) M(anibus) | Aur(elius) Is<au=NI>r(icius) Verecundus S(urus) vet(eranus) coh(ortis) | |(milliariae) | Hem(esenorum) ex dec(urione) vix(it) ann(is) LXX Aur(elia) Isauricia Scribonia con(iux) et Is<au=NI>ricius Verecundus et Isauricius Marcus et Aur(elia) Verecunda fili(i) et co(n)heredes vivi sibi et patri pientissimo posuerunt.

M(arcus) Aur(elius) Malci[h]ia[nus]¹⁶

CIL III, 10315; RIU 5, 1189; RHP 334; ZPE-93-117; AEp 1891, 59; AEp 1983, 782; AEp 1992, 1456; AEp 2005, 12

M(arco) Aur(elio) Malci[h]ia[no] mil[iti] | leg(ionis) II adi(utricis) strat(ori) off(icii) [co(n)s(ularis) sum]|mo cur(atori) signifer[o coh(ortis) |(milliariae)] | Hemes(enorum) q(ui) v(ixit) ann(os) LV[- - -] | Pulchra uxo[r] ip[sius - - -] | faventissim[o fac(iendum) curavit]

M(arcus) Aur(elius) Marcus¹⁷

RIU 5, 1191; RHP 352

D(is) M(anibus) | M(arco) Aur(elio) Mar|co mil(iti) coh(ortis) | |(milliariae) Hem(esenorum) q(ui) v(ixit) an(nos) | XXX et Theodor(a)e | et M(arcus) Aur(elius) Marianus | patri et sibi et m|atri karissim(a)e vivus m(onumentum) p(osuit).

Aur(elius) Monimus

RIU 5, 1193; SCHÖBER 229; RHP 328; CBI 402; AEp 1912, 7

D(is) M(anibus) | Aur(elio) Monimo b(ene)ff(iciario) | trib(uni) coh(ortis) |(milliariae) H|emes(enorum) stip(endiorum) XXIII | vixit an(nos) XLV | G| Bassus lib(ertus) | b(ene) m(erenti) p(osuit) ex ipsi|us praecepto.

M(arcus) Aur(elius) Monimus

RIU 5, 1194; AnÉp 1909, 150; RHP 340

[D(is)] M(anibus) | M(arco) Aurel(io) Monimo vet(erano) | ex dec(urione) coh(ortis) |(milliariae) Hemes(enorum) | domo Hemesa qui | vixit ann(os) LXIII co[n]iugi Iulia Ticim[a e]t Aurel(ius) Iulian[us] strat(or) c[o(n)s(ularis) filius [- - -].

M(arcus) Aurelius Sallumas¹⁸

CIL III, 10318; RIU 5, 1202; RHP 232; AEp 1983 782; AEp 2005, 12, EDCS-ID: 28100231

D(is) [M(anibus)] | M(arcus) Aur(elius) Sallumas vet(eranus) | ex tess(e)r(arius) coh(ortis) | (milliariae) Hemes(enorum) domo | Hemesa annorum LXXXII vivo | sibi et Aurelia Mat[- - -] | quondam con[i]ugi - - -].

Barsemis Abbei

CIL III, 10307; ILS 2540; RIU 5, 1073; RHP 320; AEp 1969/70, 514

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Barsemis Abbei | dec(urio) alae Firmae | Katafractariae, | ex numero Hos|ro<en=RV>orum, mag(ister) | coh(ortis) |(milliariae) Hemes|(e)n(orum), d(omo) Carr(h)is et | Aur(elia) Iulia coniux | <ei=PL>us v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito) | Aurelia Thicimim | et Aurelia Salia et | filias Barsimia Tit[ia](?) [- - - nep]ot(es) | c(um) s(upra) s(criptis) p(osuerunt).

¹⁶ *Hapax* name (OPEL III, 48.). KAJANTO does not mention. Maybe it derives from the Greek name Μαλχίων (to the name Μαλχίων see PAPE 1911, 850). Or it derives from the name Malchus (SOLIN 1983, 635). Fehér holds him Syrian (FEHÉR 2009, 98.) as well.

¹⁷ According to András MÓCSY the *cognomen* Marcus is widespread among the orientals in Pannonia (MÓCSY 1959, 180.; OPEL III, 57.)

¹⁸ GÁSPÁR holds him Hebrew (GÁSPÁR 2002, 44).

Domitius Longinus¹⁹

RIU 5, 1227; RHP 359

D(is) M(anibus) | Domitio Lon|gino vet(erano) coh(ortis) | |(milliariae) Heme(senorum) (e)t Domit(i)|ae Avitae
parenti|bus pos(uerunt) Domiti|as Revocata et | Amata [fi]lias vivae in|stantibus A(u)r(elio) Firmo | vet(erano)
et Aur(elio) Aunio | ge<n=A>eris.

Iulius Sallustianus²⁰

RIU 5, 1112; RHP 344

- - - | Iul(ius) Saf[l]ustia|nus vet(eranus) ex | de<c=O>(urione) coh(ortis) | |(milliariae) Hem(esenorum) |
v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Marino Silvanus²¹

SCHOBER 46; SCHOBER 189; RIU 5, 1243; RHP 356

D(is) M(anibus) Marin|o Silvani | mil(iti) coh(ortis) | |(milliariae) | Hemes(enorum) a(nnorum) L|II
stip(endiorum) XX|VIII Mar|cus Aure|l(ius) mil(es) co|h(ortis) s(upra) s(criptae) he|res | b(ene) m(erenti)
p(osuit).

Thracia

A marble tablet discovered in *Intercisa* displays a relief of a galloping horse with its rider, who holds a spear in his right hand. The inscription was carved on the frame of the table, attesting that the relief represents an unnamed *kúrios* ('Lord') of *Kendris*. The city of *Kendra* or *Kindra* was located near *Philippopolis* in *Thracia*, thus the dedicator Beithynikos, son of Tarsos was of Thracian origin.²² His name suggests that he was a free man, and according to Irén Bilkei he served in the *cohors I milliaria Hemesenorum*.²³

HAMPEL 1911, 410; HAMPEL 1912, 330; FINALY 1912, 538; FÜLEP 1954, 221, KAT. 396; BARKÓCZI 1964, 144/88; FITZ 1972, 160, 182-183, 188.; BILKEI 1976, Nr. 19., 30.

Κυρίω Κενδρείσω | Βειθυνικός Τάρσου ἐχ|ήν.

Pontus et Bithynia

Aurelia Pia (RIU 5, 116) originated from Asia Minor, from *Nicaea*. Her *nomen gentile* indicates, that the inscription was set up sooner than the end of the 2nd century AD. The text is very similar to the *epitaphia* (poetic inscriptions) of some stelae and sarcophagi of *Aquincum*. It is possible, that this *stela* originally stood in *Aquincum*, and it was moved to *Intercisa* only during the course of later centuries.

¹⁹ The *gentilicium* *Domitius* is common in Northern *Italia*, *Dalmatia* and in Southern *Gallia*, according to András MÓCSY in *Pannonia* it occurs among orientals as well (MÓCSY 1959, 154), *Domitius Smaragdus* was born in Antiochia (ILS 7121), *Domitius Titus* came from *Seleucia Zeugma* (RIU 2, 435). The Longinus is widespread in the whole Roman Empire, but it is common nowhere, it is popular among the 'soldier-families' (MÓCSY 1959, 178.)

²⁰ It is a rare name, it has parallel in North Africa (BARKÓCZI 1964, 323.). *Sallustianus* was an officer in the units, and usually the officers came from other place than the members of the crew in the auxiliary units.

²¹ The *Silvanus cognomen* is common among the orientals too (MÓCSY 1959, 190.).

²² BILKEI 1976, 31.

²³ BILKEI 1976, 31.

CIL III, 3337 (p 1681); CLE 557; RIU 5, 1166; CLEPann 52

*Hoc lapide tegitur Aurel(ia) Pia piissi(ma) con[iux] | ex Nic<ae=I>a civ<i=E>s B<i=Y>th(ynicae) originis
orta ter undeno[s] | annos non plus adoleverat aetas florent[em] | [- - -] immatura vita perempta vos testo[r - - -]
].*

Galatia

Gaius Manilius [- - -] was a *miles* (soldier) in the *legio II adiutrix*, although the legion garrisoned in *Aquincum*, the stela was found in *Intercisa*. It is possible that the epitaph was moved to *Intercisa* in the later centuries. The question is whether he was recruited in Pannonia or in an oriental province. One possibility is that Manilius moved to *Intercisa* from *Ancyra*,²⁴ and was recruited in Pannonia as a Roman citizen. Another possibility is that he was recruited to a vexillation of the *legio II adiutrix* during its suppression of the Jewish revolt under the reign of emperor Hadrian or during the Parthian campaigns of emperor Lucius Verus.

RIU 5, 1242; AEp 1971, 347

*D(is) [M(anibus)] | G(aio) Manil[io - - -] | leg(ionis) II ad(iutricis) na[t(ione) - - - domo] | Galatia Anc[yra
q(ui) v(ixit) a(nnos) - - -] | Manilia Cres[centia? filia] | naturalis her[es prima et] | Manilia Nicia [liberta? et] |
[co]niux sec[unda heres] | [b]ene m[erenti] f[aciendum] c[uraverunt].*

Syria²⁵

Not only *Hemeseni* served in the *cohors I Hemesenorum*, but other Syrians as well. The stela of Marcus Aurelius Monimus was erected in *Intercisa*. His *cognomen* is characteristically Syrian. *Monimus* (i. e. Sweet, Nice) and *Azizos* (i. e. Strong) were deities who accompanied the Sun God of *Hemesa* (nowadays Homs, Syria). *Monimus* appears as *Hesperos* on the reliefs in *Palmyra*, *Baalbek* and *Hemesa*, *Azizos* was displayed as *Phosphoros*.²⁶ A dedicatory inscription of *Azizus* (RIU 5, 1053) is known from *Intercisa*, made during the rule of emperor Severus Alexander (222 – 235 AD). The *cognomen* of the dedicator is fragmented, thus his origin is unidentifiable.

It is uncertain whether the above-mentioned *Monimus* was born in *Hemesa*. The term *domo Hemesa* may refer to his father, *Sabinus*. *Monimus* served as a soldier in the *legio II adiutrix*, like *Marcus Herennius Pudens* from *Apameia* (RIU 5, 1232).

Marcus Antonius Censorinus (RIU 5, 1158) originated from the city of *Apameia* as well, although he was not a soldier. His children and grandchildren were born Roman citizens, thus *Censorinus* already had Roman citizenship by the time his son was born. The text of the inscription fails to mention his profession.

²⁴ Further Ancyrans are known from *Aquincum*. (See FITZ 1978, 365.)

²⁵ For the history of the Syrians in *Intercisa* see FITZ 1972. To the identification of the Syrians (SOLIN 1983, 624-647.)

²⁶ LIFSHITZ 1977, 21.

Most plausibly *Pistonas* was a Syrian slave;²⁷ according to the interpretation of J. Fitz he came from *Κα[πρ]οβηλων*,²⁸ which was likely a Syrian settlement. Several Syrian settlements have a similar toponym: *Καπερλατίνου* (Kafalatim), *Καπερναβου* (Kafr Nabo), *Καπρολιάβου* (Kafr Lab), thus it is likely, that *Kaprobelo* was situated in this area.²⁹

RIU 5, 1053; AEp 1910, 142

Deo Aziz[o] | [p]ro [s]alute d(omini) n(ostri) [Ale][x]andri Aug(usti) et Iulia[e] | [A]u[g]ustae Iulius | [- - -] manus | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

RIU 5, 1158

D(is) M(anibus) | M(arcus) Antonius Ce[n]sorinus do[m]o Apamia an(norum) LXXX | et M(arcus) Antonius Opt[atus] nepos eius | an(norum) VII h(ic) [s(iti)] s(unt) et Ulpi[ae] | Zosimen(ae) vivae | coniugi eius | M(arcus) Antonius Ma[r]cianus parenti[bus] | et filio eo[rum] | [f(aciendum) c(uravit)]

RIU 5, 1232; SCHÖBER 126; AnEp 1906, 108; AEp 1908, 43

M(arco) Herennio | Pudenti vet(erano) | leg(ionis) II ad(iutricis) P(iae) F(idelis) | ann(or)um LXXVIII do[m]o Claudia | Apamie coll(egium) | cultor(um) p(osuit).

RIU 5, 01195; RHP 317

M(arco) Aur(elio) Monimo vet(erano) leg(ionis) II ad(iutricis) | Sabini q(uondam) vet(erani) domo Hemesa | filio patri q(ui) v(ixit) ann(os) LV et Aureliae | Alexandriae matri q(uae) v(ixit) ann(os) | XXXV et Aureliae Atheni | sorori q(uae) v(ixit) ann(os) XX M(arcus) Aur(elius) | Alexander mil(es) leg(ionis) | libr(arius) off(icii) praes(idis).

Κα[πρ]οβηλων (Syria)

CIL III, 11034; MAHLER, 1907, 146; FERENCZY 1954, 274-276; FÜLEP, 1954, 270; KUBINYI, 1955A, 241-243; KUBINYI 1955B, 333-334; FERENCZY, 1955, 329-331; T. NAGY 1955, 242; ROBERT, 1958, 261-262; BARKÓCZI 1964, 144/87; FITZ, 1972, 176-177. NR. 103.; BILKEI 1976, NR. 18., 30.

Πιστόνας από κα[πρ]οβηλων από δημω(ν) | [έτε] λευτησεν έντα | υθα Κρίσπος έπ | οίησα

Iudaei

Several Jewish communities existed in *Brigetio*, *Mursa* and *Intercisa*, but there are monuments known from other parts of *Pannonia*, too that indicate Jewish presence.³⁰ The community in *Intercisa* was formed during the reign of Severus Alexander (222 – 235 AD) the latest, and was enough large to construct its own synagogue. Maybe the only known Hebrew of this community is *Cosmius* (RIU 5, 1051). It is sure, he was *praepositus* of a customs station (*statio*) in vicinity of *Intercisa*.³¹

CIL III, 3327; CIL III, 10301; ILS 3981; IJO-1-Pann, 3; RIU 5, 1051; AEp 1990, 823; AEp 2005, 12; AEp 1966, 302

*Deo Aeter[no] pro sal(ute) d(omini) | n(ostri) Sev(eri) [[A[lexan]]][[dri]] P(ii) F(elicis) Aug(usti) [[et Iul(iae)]] | [[Mamae]]ae Aug(ustae) mat(ris) Aug(usti) vot(um) | red(dit) l(ibens) Cosmius pr(aepositus) | sta(tionis) Spondill() a synag(oga) | Iu(de)or(um).*³²

²⁷ BILKEI 1976, 30.

²⁸ FEISSEL 1982, 20.

²⁹ FEISSEL 1982, 20.

³⁰ KRAUSZ 1902, FÜLEP 1966; SCHEIBER 1983, RADAN 1989, TÓTH 1995a, 165; TÓTH 1995

³¹ TÓTH 1995b, 179.

³² To an other interpretation see GÁSPÁR 2002, 42-43.

Armenia

Armenian presence is attested by a single epigraphical monument, the epitaph of *Aurelia Nardanosae*. The text of the inscription displays her as *cives* (correctly: *civis*) *Armeniaca*. Her husband probably served in the *cohors I Hemesenorum*. Like the majority of oriental inscriptions, it can be dated to the Severan-period (193 – 235 AD).

RIU 5, 1165; RHP 360; AEp 1929, 50

D(is) [M(anibus)] | Aureliae Nardanosae | cives(!) Armen(iacae) vix(it) ann(os) | XLIII Aur(elius) Manaia³³ vet(eranus) mar(itus) et | Aurel(ius) Tata Pusintulus | fil(ius) mem(oriae) posu(erunt).

Osrhoene

The inscription that commemorates *Aurelius Salamas* (RIU 5, 1201) can be dated either to the second half of the 3rd century or to the beginning of the 4th century.³⁴ He appears on his inscription as an Edessan citizen (*civis Aedessitano*). He died as a veteran, but does not mention the name of his unit on the inscription. *Salamas* was born in the city where emperor Valerian lost the battle against the Sassanids and was taken prisoner in 260 AD.

RIU 5, 1201; AnÉp 1971, 343

D(is) M(anibus) | Aurel(io) Sala|mati vet(erano) ex <d=I>u|cen(ario) civi Aedes(sitano) | qui vix(it) annis LXX | in his militavit | ann(is) XL Aur(elius) Pus|intulus gener | [e]x [- -] f[ac(iendum)] cu[r(avit)].

Oriental Deities

Deus Aeternus³⁵

The Hebrew Eternal God was present in Intercisa. His worship appeared in Intercisa at latest during Severus Alexander's reign (222 – 235 AD), and a synagogue was built by the community.

Deus Azizos³⁶ (RIU 5, 1053)

Deus Azizos was one of the accompanying deities of the Hemesian main deity, *Elagabalus* (or *Heliogabalus*). *Azizos* personificated the morning star (*Lucifer*, *Phosphoros*).³⁷ His sole mentioning can be dated to the rule of emperor Severus Alexander (222 – 235 AD). However, the identity of the dedicator can not be defined, although it is very likely that he was of oriental ethnicity. It is unanimous, that the cult of *Azizos* was present in *Intercisa* after the death of Emperor Elagabalus (218 – 222 AD).

³³ FEHÉR holds him Syrian by his name. (FEHÉR 2009, 100).

³⁴ LÖRINCZ 1996, 11; AnÉp 1971, 343; RIU 5, 1201

³⁵ See above at *Iudei*.

³⁶ SANIE 1989

³⁷ SANIE 1989, 1207.

Deus Sol Elagabalus

The Sun God *Elagabalus* was the local deity of *Hemesa* (*deus patrius*), as attested by an inscription from *Intercisa* (RIU 5, 1139). Apparently soldiers of the *cohors* brought their cult of the patron god of *Hemesa* to *Intercisa* by latest during the joint rule of emperors Septimius Severus and Caracalla (197 – 209 AD) and constructed a sanctuary there.

Five inscriptions display the name of *Deus Elagabalus*, two of these were erected by the *cohors I Hemesenorum*. The identity of the dedicators is undefinable in both cases. One inscription (RIU 5, 1107) was installed by a freedman, *Euprepetes* (*libertus*) who was probably the former slave of a veteran. Based solely on epigraphical sources, it is unclear whether *Deus Elagabalus* was worshipped after the end of emperor Elagabalus' rule. It is possible, that similarly to the cult of *Azizus*, the worshipping of *Deus Elagabalus* remained active later on as well.

RIU 5, 1104; AnÉp 1910, 141; RHP 306; ILS 91550

Deo | [So]li {A}Elagabalo pro | [s]alute Impp(eratorum) L(uci) Sep(timi) Severi | [Pi]i et M(arci) Aur(elii) Antoni(ni) Pii e[st] C(ai) Sep(timi) G<e=A>tae Caes(aris) Auggg(ustorum) | [c]oh(ors) |(milliaria) Anto(niniana) Hemes(enorum) c(ivium) R(omanorum) s(agittaria) | [c]ui sub Baebio Caeciliano | [leg(ato) A]ugg(ustorum) pr(a)eest Q(uintus) Modi(us) Q(uinti) f(ilius) Quirina Ru<f=E>inus trib(unus) | [te]mp<l>um a solo extru(x)it.

RIU 5, 1105; AnÉp 1975, 704

Deo Soli | Elaga|balo

RIU 5, 1106; CIMRM 2, 1826

Soli [Ael]a[gabalo!] | Au[relius] | [- - - - -]

RIU 5, 1107

[- - - - -] Aelagabal(o!) I(n)vi[cto - - -] | [- - -]umtario filio [- - -] | [- - -] Eupr<e=F>ete lib<e=F>r[to - - - - -]

Deus Dobras

The name of *Deus Dobras* appears on a sacrificial inscription (*titulus sacer*), which displays the relief of a rider. On the relief, the harnessed horse is galloping to the right, the rider wears tunica and cloak, and another person lies below the horse's hooves. In front of them stands a *tripus* or a three-legged type of altar. The rider is probably *Deus Dobras* itself, its iconography is very similiar to representations of the so-called Thracian Rider. The dedicator has Greek name and was slave. The name of the deity in unparalleled.

RIU 5, 1061; ILS 9276; AnÉp 1904, 153

Deo Dobrati Eutices serv(us) de(dit).³⁸

³⁸ To the *Eutices* (PAPE 1911, 427-428., OPEL II, 128.)

Iuppiter Optimus Maximus Hero

Deus Dobras was not the only Thracian god worshipped in *Intercisa*. The cult of *Iuppiter Optimus Maximus Hero* was also present, and his followers erected a temple for him under the rule of Emperor Severus Alexander. *Aurelius Mestrius* was either the head (*pater*), or at least magistrate of the community. His name suggests he was of Thracian origin.³⁹

RIU 5, 1084; AEp 1908, 44; AEp 1960, 8b

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Heroni pro salute I(mperatoris) | d(omini) n(ostri) [Se]veri [A]l[exand]r[fi] | Aug(usti) cultores collegii | eius templum a solo | extruxerunt curanti|bus Aurel(io) Mes<t=E>ri|o patre.

Mithras⁴⁰

Several works reckon *Mithras* among oriental gods,⁴¹ but the cult of Mithras is rather to be seen as an independent religion on its own, yet its oriental roots are undeniable. His cult contains oriental elements and it is possible, that the first followers came from the Danubian provinces. Two inscriptions display Mithras' name: the dedicator in both cases was Antonius Veranus *pater*. His name indicates his oriental origin.⁴²

RIU 5, 1091; CIMRM 2, 1821; AnÉp 1908, 51

D(eo) S(oli) invicto M(ithrae) | Ant(onius) Veranus pater | pientissimus suo in loco fel(icer) pos(uit).

RIU 5, 1097; CIMRM 2, 1819

D(eo) S(oli) I(nvicto) | Ant(onius) Ver|anus p(ater) | v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito).

Sol Invictus⁴³

Invincibility and the sun-god aspects are mostly characteristics to *Mithras*, however the denomination *Sol Invictus* may refer to numerous other deities (e. g. *Elagabalus*). The Sun itself was worshipped as an individual deity on its own right (*Sol*). Whomever may this name cover, it commemorated on two inscriptions in *Intercisa*. *Aurelius Arbas*, the dedicator of the first inscription bears a typical Semitic name.⁴⁴ The sources may refer to *Mithras* as well.

RIU 5, 1098 CIMRM 2, 1834

S[o]li [I]n[vi]c(to) | Aurel(ius) | Arbas | Aelia | [- - -]i[- - -]nina || Sol(i) | Ael(ius) | Vi[ta]lia|nus | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

CIL III, 10310; RIU 5, 1102; CIMRM 2, 1831

Soli | Invic|to deo | M(arcus) Ulp(ius) | Petue|rnus.

³⁹ MÓCSY 1959, 182.; BARKÓCZI 1964, 318.

⁴⁰ TÓTH-VISY 1985; LÁSZLÓ 2005.

⁴¹ For example: BENDALA GALÁN 1986; TURCAN 1986, SCHWERTHEIM 1986

⁴² MÓCSY 1959, 151.

⁴³ HALSBERGHE 1984.

⁴⁴ BARKÓCZI 1964, 305.

Venus Victrix⁴⁵

In terms with the *interpretatio Romana*, *Venus Victrix* was also a patron deity of *Baalbek/Heliopolis* (Syria). In her homeland she is referred to as *Atargis*, *Astarte*, *Istar*, while in the western provinces of the Roman Empire she was named *Dea Syria*.⁴⁶ It is questionable whether this dedication in *Intercisa* was made to *Venus Victrix* as an interpretation of *Dea Syria* or *Venus Victrix*, an independent goddess on her own right. The single evidence for the presence of the cult *Dea Syria* is a depiction on a gem, discovered in a grave during an excavation in 1964.⁴⁷

RIU 5, 1108; AEp 1977, 640

Veneri | Victrici | [- -]ICR[- -]O[

Other deities worshipped by orientals

Asclepios

Antonius was a *bucinator* (trumpeter) not necessarily in the Hemesan *cohors*. Although the fact that he set up this altar in *Intercisa*, it is uncertain, whether he lived there. The name '*Antonius*' is common among oriental population and was frequent in *Intercisa* during the 3rd century AD.⁴⁸ This is further supported by the fact, that the name of the deity is given in its Greek form as '*Asclepios*' instead of '*Aesculapius*'.

CIL III, 3326; CIL III, 10302; RIU 5, 1157; RIU 6, 1469; RHP 00464; AnÉp 2001, 1662a

Asclepio | Antonius | bucinator | v(otum) | [s(olvit) l(ibens) m(erito)].

Iuppiter Optimus Maximus, Iuno Regina, Liber, Tellur

His name suggests that *Aurelius Barsamsus* was of oriental origin. Holding the rank of *strator* ('overseer of the consul's stables'), he dedicated this altar to his oriental gods, whom he listed under Latin names.

RIU 5, 1079; AEp 1975, 705

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) Iunoni Reg(inae) | Libero Telluri | Aur(elius) Barsamsus | strat(or) co(n)s(ularis) sacr(um).

⁴⁵ SPEIDEL 1984.

⁴⁶ BUÓCZ 1998, 136.

⁴⁷ VÁGÓ 1971a, 119.

⁴⁸ MÓCSY 1959, 164.

Iuppiter Optimus Maximus Culminaris

Iuppiter Optimus Maximus Culminaris is known only from *Intercisa*, yet inscriptions mentioning *Iuppiter Optimus Maximus Culminaris* are known from all over *Pannonia* (AnÉp 1934, 70; AIJ 284; CIL III, 4032; AIJ 449; ILJug 2, 1165). They occur especially in the vicinity of *Poetovio* but some inscriptions are present in *Noricum* as well (CIL III, 11673; CIL III, 5186 (p 1830); AIJ 20). It is possible that both denominations refer to the same deity. In this case, *Culminaris* (or *Culminalis*) was not an oriental, but a Celtic god, one of the dedicators (*Aurelius Mammianus* – RIU 5, 1082) has a Celtic *cognomen*,⁴⁹ he was veteran, but it is unclear, whether he served in the Syrian *cohors*. The second dedicator was a rider in the *cohors I milliaria Hemesenorum*. His *cognomen*, *Herculanus* indicates his oriental origin.⁵⁰

RIU 5, 1082; AEp 1971, 328; RHP 365

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | Culmin(ari) | Aur(elius) Mammi|anus vet(eranus) c|um suis | omnibu|s v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

CIL III, 3328; CIL III, 10303; RIU 5, 1081; AEp 1959, 16; RHP 349

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Culminari / Aur(elius) Her<c=O>u|lanus / eq(ues) coh(ortis) |[milliariae] / Hem(esenorum) / [

Liber Pater

Liber Pater is not an oriental deity, but the *cognomen* of the dedicator, *Aurelius Monimus* (RIU 5, 1086) suggests Syrian origin.⁵¹ The inscription indicates, that he was veteran, who may served in the *cohors I milliaria Hemesenorum*.

RIU 5, 1086; AnÉp 1910, 135; RHP 361

Libero Patri | Aurel(ius) Mo|nimus | vet(eranus) pro s|alute sua (e)t s|uorum | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Mercurius

Aurelius (H)ermes was the sole oriental in *Intercisa*, who dedicated an altar to *Mercurius* (RIU 5, 1089). He was *negotia(n)s*, i. e. a merchant, also the only one known from *Intercisa*. His name was common among the slaves in *Pannonia*, and thus it is possible, that he was a freedman (*libertus*). His *cognomen* frequently occurs on epigraphical material of *Italia*, *Gallia Narbonensis*, *Dalmatia* and *Hispania*.⁵² The manner in which his name was written does not necessarily imply a mistake by the *lapicida*. B. FEHÉR suggested, that the omission of letter 'H' is to be attributed to Grecism.⁵³ Because of his occupation, it is not surprising that he dedicated his altar to the god of trade and travelers. The expression

⁴⁹ MÓCSY 1959, 180. Bence FEHÉR holds him Syrian, according to FEHÉR the name *Mammianus* is same like the name *Mamaeanus* (FEHÉR 2009, 99.)

⁵⁰ BARKÓCZI 1964, 314.

⁵¹ BARKÓCZI 1964, 319.

⁵² OPEL Vol. II. 179.; BARKÓCZI 1964, 314.

⁵³ FEHÉR 2007, 106, 2. 1. 2.

„*lucrorum potens*” („powerful in richness”) is rather unique, as it appears only on two further Italian inscriptions (CIL V, 6594; CIL V, 6596). According to Bence FEHÉR the expression „*lucrorum potens*” is also a Grecism.⁵⁴

RIU 5, 1089; AEp 1910, 134

Mercurio | lucrorum | potenti! | Aur(elius) (H)ermes | negotia(n)s | pro sal(ute) | sua | [- - -].

Domus Heraclitiana

The history of the *domus Heraclitiana*, previously discussed by J. FITZ deserves distinguished attention.⁵⁵ In this case the term 'domus' does not refer to a settlement, but a family, i. e. a *gens*. According to J. FITZ, *Marcus Aurelius Heraclitus* was the patriarch of the family. He was born in *Hemesa*, or in its vicinity. He plausibly belonged to the first generation of orientals who immigrated to *Intercisa*.⁵⁶ The family developed vastly in the beginning of the 3rd century AD, it disappears from the epigraphical sources of *Intercisa* in the second half of the 3rd century AD. The general decrease in the quantity of inscribed material is characteristic of this period. There is no evidence for how much longer this undoubtedly prestigious oriental family lived in *Intercisa*. Members of the family were risen to as high as equestrian rank.⁵⁷

RIU 5, 1063

Herculi | Conservatori | dom(us) Heraclitian(a)e | M(arcus) Aur(elius) Heraclitus | coh(ortis) XI urb(anae) | Sev(eriana)e cum Aurel(iis) | Italla Thraca | et Heraclito | iuniore filiis | v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito).

RIU 5, 1162; AnEp 1906, 113

D(is) M(anibus) | Aurel(iae) Heraclit|ae filiae quae | vixit annis XVII | me(n)sibus VII diebus | XXII M(arcus) Aur(elius) Heracli|tus hastat(us) leg(ionis) VII | Cl(audiae) pater et Pia mater | et ante eos Epp() Flavi|anus evok(atus!) maritus piet|ati causa posuerunt .

RIU 5, 1070

I(ovi) O(ptimo) M(aximo) | Conserva|tori domus | Heracliti|[anae]

RIU 5, 1069

[Pro salute d(omini) n(ostris)] | [Sev(eri) Ale]xandri | [Aug(usti)] et Iul(iae) | [M]ameae Aug(ustae) | [I(ovi)] O(ptimo) M(aximo) Conser|vatori domus | Heraclitian(a)e | M(arcus) Aur(elius) Heracli|tus |(centurio) st(atorum) praetor(ianorum) | [c(um)] f(iliis) s(uis) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

RIU 5, 1186; AEp 1910, 136; RHP 316

D(is) M(anibus) | M(arcus) Aur(elius) Heraclitus vet(eranus) ex |(centurione) cohortis |(milliariae) Hem(esenorum) | an(norum) LXX vi(v)us fecit sibi et Aurelis Heraclito et | Sereno vivis fili(i)s suis et Serenae | h(oc) m(onumentum) h(eredem) n(on) s(equetur).

⁵⁴ FEHÉR 2007, 88., 1.4.2

⁵⁵ FITZ 1968.

⁵⁶ FITZ 1968, 164.

⁵⁷ FITZ 1968, 168.

RIU 5, 1179; AEp 1971, 339

D(is) M(anibus) | memoriae Aur(eli) Barbae | vet(erani) leg(ionis) II ad(iutricis) et Aurelis | Probiano mil(iti) l(i)eg(ionis) s(upra) s(criptae) | Gaudentio et Firmini|ano qui vix(it) ann(os) VIII Aurelia Heraclia li|berta ex testame[n]t[i]o f(aciendum) c(uravit).

Other people with oriental origin

CIL III, 10320; RIU 5, 1215; RHP 363

D(is) M(anibus) | Claudiae Monimosae | Monimi q(uondam) Aglavi vet(erani) fil(iae) quae | vix(it) ann(os) L Aelian(us) Genuilis | vet(eranus) leg(ionis) II ad(iutricis) coniugi rarissim(a)e.⁵⁸

CIL III, 3335 (p 1681); SCHÖBER 9; RIU 5, 1261

D(is) M(anibus) | Val(erius) Pusintu|lus protector | qui vixit annos | XXXVIII in quadra|ge{n}simo fati[s] ani|mam reddidit her|edes boni(!) patri me|moriā fecerunt | Andronico et Pro|bo co(n)s(ulibus).⁵⁹

AEp 1975, 702; LÖRINCZ-VISY 1976, 199, Nr. 475; LÖRINCZ 1975, Nr. 27; BALLA 1980, 69-71

[- - - C]astor P(h)aladi amico p(osuit).

RIU 5, 1111

[- - -] Chrysantus ser(vus) ark(arius) | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).⁶⁰

RIU 5, 1113; AEp 1977, 642

Primit(ivus) Zoili v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).⁶¹

RIU 5, 1164

D(is) M(anibus) | Au(relia) Marcia et | Fla(vius) Avo Au(reliae) Agr|ippinae filiae | [q(uae)] vixi(t) ann(os) | VI tit(u)lum b(ene) m(erenti) p(osuerunt).⁶²

RIU 5, 1167

D(is) M(anibus) | memoriae | Aur(eliae) Proc(ulina)e | qu(a)e vix(it) a|nn(os) XVII Au(r)elia Ursul|a avia | p(osuit).⁶³

RIU 5, 1175

Aur(elius) Abibelus | [- - - - -] | [- - -]ria f(ilius?) coniugi [- - -] | [- - - pientissi]mis f(aciendum) c(uravit) insta(n)te As[- - -].⁶⁴

⁵⁸ The *theophor*-type name *Monimus* indicates Syrian origin.

⁵⁹ The name *Pusintulus* occurs on one inscription from *Intercisa*: a son (RIU 5, 1165) of an Armenian woman bore this *cognomen*, which refers to oriental ancestors. *Intercisa* had an oriental character under the reign of Emperor Constantine the Great, as oriental names occurred even in 310 AD.

⁶⁰ A typical Greek name that does not refer to ethnic, but to social status, i.e. *Chrysantus* was a slave (see the commentar of IDR III/1, 89.). To the name *Chrysantus* (PAPE 1911, 1692; OPEL II, 54.).

⁶¹ *Primitivus* is common slave name (OPEL vol. IV. 73), *Zoilus* is rare in Western Empire. The majority of the known individuals bearing the name *Zoilus* have an oriental *domilicium* (ILS 2032; CIL VI, 41266; ILS 2839).

⁶² The names *Marcia* (BARKÓCZI 1964, 317.) and *Agrippina* (BARKÓCZI 1964, 304.) both occurs among oriental people.

⁶³ The names *Proculina* occurs primarily among Syrians in *Intercisa*. (MÓCSY 1959, 186).

⁶⁴ The name *Abibelus* possibly refers to Syrian origin (BARKÓCZI 1964, 304.). It means 'My father is Bel' (FEHÉR 2009, 95.)

RIU 5, 1190; AEp 1971, 341

M(arcus) Aur(elius) Malchian[us vet(eranus)] leg(ionis) II adi(utricis) et | Valeriae Vere{n}cundae [co]niugi q(uae) v(ixit) ann(os) | XXXV et M(arco) Aur(elio) Marcellino [mi]l(es) leg(ionis) s(upra) s(criptae) filio | q(ui) v(ixit) ann(os) XVIII et Valeria[e Pul]crh(a)e coniugi | et Valeriae Optatae filiae eoru[m - -]anta f(ecit).⁶⁵

RIU 5, 1203; RHP 331; CBI 404

*D(is) M(anibus) M(arco) Aurel(io) Silvano veterano ex b(ene)f(iciario) tribun(i) | **domo Hemesa** vixit annis LX Aurelia | Hilara coniux(!) et Aureli | Salvianus et Silvanus {EI} | et Silvina fili(i) carissimi | et conheredes be|ne merenti et digno | posuerunt.*

RIU 5, 1205; SCHÖBER 102; CBI 401

D(is) M(anibus) | Aur(elius) Vale(n)s | b(ene)<f=B>(iciarius) n(umeri) eqq(uitum!) | scut(ariorum) s(sub) c(ura) Maur|ini p(rae)p(ositi) | Aur(elius) Mo|n(imus) equ(es) | fra(tri) ca(rissimo) | memo(riam) pos(uit).⁶⁶

RIU 5, 1211

D(is) M(anibus) | C(aius) Calp(urnius) Dionysius | an(norum) XLV h(ic) s(itus) est | Calpurnia Procula | fratri | pientissimo et | C(aius) Calpurnius | Philetus | posuerunt.⁶⁷

RIU 5, 1217; RHP 347; SCHÖBER 230

D(is) M(anibus) | Cl(audius) Antonius | vixit annis | V Antoni{n}us R(u)ssus | vexillarius | f(i)l(io) m(e)r(enti) p(osuit).⁶⁸

RIU 5, 1229

J q(ui) v(ixit) an[n(os) - -] | Donatiano N[- -] | q(ui) v(ixit) ann(os) XVII[- -] | Marinae q(uae) v(ixit) ann(os) - -] | et Aureliae [- -] | q(uae) v(ixit) ann(os) X[- -] | Marina [- -] | Donatus [- -] | Dubitat[us - -] | p[osuerunt?]⁶⁹

RIU 5, 1244

D(is) M(anibus) M(arco) Mario Mariniano q(ui) v(ixit) ann(os) VI | m(enses) VII M(arcus) A[ur(elius)] Mar(ius) Marinus dec(urio) mun(icipii) | Volg() et [A]nnia Marina parentes | fi[l(io)] dulcissimo.⁷⁰

RIU 5, 1253; AEp 1988, 942

D(is) M(anibus) | [- -]rio Prisco | [milit(i) le]g(ionis) I adi(utricis) b(ene)f(iciario) of[f(icii) pra]es(idis) q(ui) v(ixit) ann(os) L | [M(arcus) Aur(elius) Ma]rius Marinus | [dec(urio)] mun(icipii) Volg() amicus.⁷¹

RIU 5, 1257

D(is) M(anibus) | Septimiae | Constantinae | coniugi q(uae) v(ixit) | ann(os) XXXII et Aureliae | Florentinae | filiae q(uae) v(ixit) ann(um) I | M(arcus) Aur(elius) Bassus | f(aciendum) c(uravit).⁷²

⁶⁵ The name *Malchianus* indicates Syrian ancestors (BARKÓCZI 1964, 316.).

⁶⁶ Monimus as is *theophor*-type name that implies a Syrian origin.

⁶⁷ The Greek *cognomen* indicates that the bearer was a slave, with a possible oriental origin.

⁶⁸ It is possible, that they had oriental ancestors (BARKÓCZI 1964, 305.).

⁶⁹ The name *Marinus/-a* is frequently occurs among orientals (MÓCSY 1959, 180.).

⁷⁰ The names *Marinus/-a* were popular amongst orientals (MÓCSY 1959, 180.).

⁷¹ *Marinus/-a* is widespread name among orientals (MÓCSY 1959, 180.).

⁷² The name *Constantinus/-a* is common among people with oriental ancestry (BARKÓCZI 1964, 305.).

Conclusion

The first oriental people came to *Intercisa* during last decade of the 1st century, but the large-scale immigration began with the appearance of the *cohors I milliaria Hemesenorum*. Soldiers were accompanied by members of their family and other oriental people, such as merchants, slaves and camp-followers, and these oriental people became a populous community in *Intercisa*. The provinces of Pannonia and its Syrian population relished the imperial favour of the Severan dynasty during the first decades of the 3rd century AD. It seems that the oriental cults flourished under the rule of Emperor Severus Alexander: during his reign several temples and sanctuaries were built for the worship of oriental deities, such as *Deus Aeternus* or *Iuppiter Optimus Maximus Hero*. The oriental community was largely but not exclusively made up of Syrians. The inhabitants of Asia Minor and also those of Greek territories are represented in the epigraphic records of *Intercisa* as well. The first generation of oriental people mostly served in the *cohors I milliaria Hemesenorum*, whilst the second generation – by right of their Roman citizenship – started to enter the ranks of the Pannonian legions.

The low number of non-military personnel on Intercisan inscriptions might be the result of the Severan policy favouring the military. The repeated Barbarian raids of the middle of the 3rd century AD caused a significant fraction in the life of the settlement. During the reign of Constantinus the Great, *Intercisa* still displayed a rather oriental character. *Valerius Pusintulus protector*, who bore an oriental *cognomen*, could well have been the last representative of the once flourishing oriental community in *Intercisa*.

BIBLIOGRAPHY

- AEp
ALFÖLDI et al 1957
L'Année Épigraphique. Paris 1888 -
R. ALFÖLDI, M. – BARKÓCZI, L. – FITZ, J. – PÓCZY, K. SZ. – RADNÓTI, A. – SALAMON, Á. – SÁGI, K. SZILÁGYI, J. – VÁGÓ, E. B.: Intercisa (Dunapentele II. Geschichte der Stadt in der Römerzeit. *ArchHung* 36. Budapest 1954.
- BALLA 1980
BALLA, L.: Syriens de Commagene en Pannonie orientale. *ACDeb* 16, 1980, 69-71.
- BARKÓCZI 1964
BARKÓCZI, L.: The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian, *ActaArchHung* 16, 1964, 257-356.
- BARKÓCZI et al 1954
BARKÓCZI L. – ERDÉLYI G. – FERENCZY E. – FÜLEP F. – NEMESKÉR J. – R. ALFÖLDI M. – SÁGI K.: Intercisa (Dunapentele – Sztálinváros) I. – Geschichte der Stadt in der Römerzeit I. *Arch. Hung.* 33. (1954)
- BARKÓCZI, Grundzüge
BARKÓCZI, L.: Die Grundzüge der Geschichte von Intercisa. In: *Intercisa II. ArchHung.* 36, 1957, 497-544
- BENDALA GALÁN 1986
BENDALA GALÁN, M.: Die orientalischen Religionen Hispaniens in vorrömischer und römischer Zeit. In: *ANRW II.18.1.* Berlin – New York 345-408.
- BILKEI 1976
BILKEI, I.: Die griechischen Inschriften des römischen Ungarns. *Alba Regia* 17, 1976, 23-48.
- BUÓCZ 1998
BUÓCZ T.: Terracotta negativ a szombathelyi Fő térről, *Savaria* 23/3, 1996-98 (1998), 133-145.
- CIGP
KOVÁCS, P. (Szerk.): Corpus Inscriptionum Graecarum Pannoniorum, editio III. aucta. *Hungarian Polis Studies* 15. Budapest 2007.
- CIL
Corpus Inscriptionum Latinarum, Berolini, 1862 -
- CIMRM
VERMASEREN, M. J.: Corpus inscriptionum et monumentorum religionis Mithriacae, I-II. Den Haag 1956-1960.
- DOBÓ 1940
DOBÓ Á.: Publicum portorium Illyrici. *DissPann* Ser. II. Fasc. 16. Budapest 1940.
- ERDÉLYI – FÜLEP 1954
ERDÉLYI, G. – FÜLEP, F.: *Intercisa* der Steindenkmäler. *Intercisa I. ArchHung.* 33 (1954) 277-332.
- ERDÉLYI 1954
ERDÉLYI, G.: Steindenkmäler. *Intercisa I. ArchHung.* 33 (1954) 169-231
- FEHÉR 2007
FEHÉR B.: Pannonia latin nyelvtörténete. *Fontes Pannoniae antiquae* 3. Budapest 2007.
- FEHÉR 2009
FEHÉR, B.: Syrian names given in Pannonia Inferior. *ActaClassUnivDebr.* 45, 2009, 95-111.
- FEISSEL 1982
FEISSEL, D.: Remarques de toponymie syrienne d'après des inscriptions grecques chrétiennes trouvées hors de Syrie. *Syria* 59/3-4, 1982, 319-343.
- FITZ 1965
FITZ, J.: La carrière de P. Aelius Proculus, *Latomus* 24, 1965, 565 – 575.
- FITZ 1968
FITZ, J.: Die Domus Heraclitiana in Intercisa, *Klio* 50, 1968, 159-169.
- FITZ 1972
FITZ, J.: Les Syriens à Intercisa. *Collection Latomus* 122. Bruxelles 1972.
- FITZ 1978
FITZ, J.: Kleinasiaten in Pannonien. *Alba Regia* 16, 1978, 365-368.
- FITZ 2000
FITZ, J.: Pannonische Ritter, *Alba Regia* 29, 1998-1999 (2000), 115-136.
- FÜLEP 1966
FÜLEP, F.: New remarks on the question of the Jewish synagoge at Intercisa. *ActaArchHung.* 18, 1966, 93-98.
- GÁSPÁR 2002
GÁSPÁR, D.: *Christianity in Roman Pannonia. An evaluation of Early Christian finds and sites from Hungary.* BAR Int. Ser. 1010, 2002.
- GUDEA 1988
GUDEA, N.: Contribuții epigrafice la cunoașterea sistemului vamal din provinciile dacice. Vama de la Porolissum – Epigraphische Beiträge zur Kenntnis des Zollsystems aus den dakischen Provinzen. Der Zoll von Porolissum. *ActaMP* 12, 1988, 175-189.
- HALSBERGHE 1984
HALSBERGHE, G. H.: Le culte de Deus Sol Invictus a Rome au 3e siècle apres J. C. In: *ANRW II.17.4.*, Berlin – New York, 1984, 2181-2201.
- ILS
DESSAU, H. (ed.) *Inscriptiones Latinae Selectae*. Berolini 1892-1916.
- KAJANTO 1965
KAJANTO, I.: *The Latin Cognomina* (Comm. Human. Litt. XXXVI 2), Helsinki 1965.
- KOVÁCS 2008
Kovács P. (szerk.): *Fontes Pannoniae Antiquae ab anno D. CCXXXV usque ad annu CCLXXXIV*, Budapest, 2008

- KRAUSZ 1902 KRAUSZ S.: Római emlékek pannoniai zsidókról – Römische Denkmäler über die pannonischen Juden. *Magyar Irodalmi Társaság Évkönyve* 1902, 243-304.
- LÁSZLÓ 2005 LÁSZLÓ, L. (Szerk.): Mithras és misztériumai I-II. *Kultusz és logosz* 4. Budapest 2005.
- LÖRINCZ 2001 LÖRINCZ, B.: Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit, I: Die Inschriften. *Wiener archäologische Studien* 3. Wien 2001.
- LÖRINCZ–VISY 1976 LÖRINCZ, B. – VISY, ZS.: Neuere Inschriften aus Intercisa. *Alba Regia* 14, 1974 (1976), 199-216.
- LÖRINCZ–VISY 1976 LÖRINCZ, B. – VISY, ZS.: Neuere Inschriften aus Intercisa, *Alba Regia* 15, 1974, 199-216.
- Lupa F. und O. HARL, www.ubi-erat-lupa.org (Bildatenbank zu antiken Steindenkmälern)
URL: <http://ubi-erat-lupa.org>
- MÓCSY 1959 MÓCSY, A.: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen, Budapest, 1959
- MÓCSY 1983 MÓCSY, A.: Nomenclator provinciarum Europae Latinarum et Galliae Cisalpinae cum indice inverso. *DissPann.* Ser. III.1. Budapest 1983.
- MÜLLER 1872 MÜLLER, M.: Lectures on Science of Religion, Oxford, 1872
- NAGY 1955 NAGY T.: Megjegyzések Intercisa történetének új feldolgozásához (Bemerkungen zur neuen Aufarbeitung der Geschichte Intercisas) *ArchÉrt* 82, 1955, 232-244.
- OPEL LÖRINCZ, B. (comp. et corr.): Onomasticon provinciarum Europae Latinarum, I²-IV. Wien – Budapest 1999-2005.
- PAPE 1911 PAPE, W.: *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*³. Neu bearbeitet von G. E. Benseler. Braunschweig 1911.
- RADAN 1973 RADAN, G.: Comments on the History of Jews in Pannonia. *ActaArchHung* 25, 1973, 265-278.
- RIU Die römischen Inschriften Ungarns. Amsterdam 1972-2001.
- SANIE 1989 SANIE, S.: Die syrischen und palmyrischen Kulte im römischen Dakien. In: *ANRW* II.18.2. Berlin – New York 1989, 1272-1316.
- SCHEIBER 1983 SCHEIBER, S.: The Jewish Inscriptions from Hungary. Budapest – Leiden 1983
- SCHWERTHEIM 1986 SCHWERTHEIM, E.: Die orientalischen Religionen im römischen Deutschland. Verbreitung und synkretische Phänomene. In: *ANRW* II.18.1. Berlin – New York 1986, 794-813.
- SOLIN 1983 SOLIN, H.: Juden und Syrer. *ANRW* II:29, 1983, 587-789
- SOLIN 1989 SOLIN, H.: Zu pannonischen Juden. *ActaArchHung* 41, 1989, 223-233.
- SPEIDEL 1984 SPEIDEL, M.: Venus Victrix – Roman and Oriental. In: *ANRW* II.17.4. Berlin – New York, 1984, 2225-2235.
- TÓTH 1995a TÓTH I.: Feliratos római kömlékek Pápan – Steinüberreste mit Aufschriften in der Stadt Pápa. *Pápai Múzeumi Értésítő* 5, 1995, 157-168.
- TÓTH 1995b TÓTH, I.: Jüdische Gemeinde in dem römischen Pannonien. *SpecNova* 11, 1995, 179-186.
- TÓTH–VISY 1985 TÓTH, I. – VISY, ZS.: Das große Kultbild des Mithräums und die Probleme des Mithras-Kultes in Intercisa. *Specimina Nova* [1] 1985, 37-56
- TURCAN 1986 TURCAN, R.: Les religions orientales n Gaule narbonnaise et dans la vallée du Rhône. In: *ANRW* II.18.2. Berlin – New York 1986, 456-518.
- VÁGÓ 1971a VÁGÓ, E. B.: Ausgrabungen in Intercisa (1957-1969). *Alba Regia* 11, 1970 (1971), 109-119.
- VÁGÓ 1971b VÁGÓ, E. B.: Neue Inschriften aus Intercisa und Umgebung. *Alba Regia* 11, 1970 (1971), 120-132.
- VISY 1977 VISY ZS.: Intercisa. A római kori Dunaiújváros. Budapest 1977.
- VISY 1985 VISY, ZS.: Orientalische Grabkammern in Intercisa. *Festschrift für A. Betz*, Wien 1985, 631-637.
- VISY 2010 VISY ZS.: Intercisa római erődje. *Vezető a római limes Világöröksége jelölt magyarországi helyszínein* 2. Pécs 2010.

A GEOARCHAEOLOGICAL INVERSION: MICROMORPHOLOGICAL AND SEDIMENTOLOGICAL STUDIES ON INDUSTRIAL FEATURES FROM THE LATE ENEOLITHIC TO THE MEDIEVAL AGES

JÓZSEF DEZSŐ – GERGELY KOVALICZKY – SZABOLCS CZIGÁNY –
FERENC KAPOSVÁRI – GYÖRGY SIPOS – AMÁDÉ HALÁSZ

Abstract: Geoarchaeological inversion is observed when older archaeological finds are found in the upper layer(s) of the studied archaeological site and the lower layers (its artifacts and the time of deposition) are younger, than the construction time of the archaeological artifacts.

Geoarchaeological inversion may occur as a result of both human activity and/or natural processes.

During the preliminary archaeological investigation of motorway M60 (SW Hungary, Szederkény township, Kukorica dűlő) large raw material pits were excavated. The pits were operationally used from the late Eneolithic until up the late Roman period.

Based on detailed soil-micromorphological studies and optically stimulated luminescence (OSL) dating methods the paleosol deposition was dated to 5.18 ± 0.59 ka (B.P.).

The upper layers of the raw material pit contained late Eneolithic, redeposited finds of human-origin, while the sediment matrix age is estimated to reach 1.61 ± 0.15 ka (B.P.)

The complete backfill of the pit was accomplished by the 11th and 12th centuries after which the area likely became entirely reforested. The natural revegetation, plant colonization and reforestation of the area corroborate our findings on the abandonment and uninhabitation of the area following the 12th century.

Keywords: geoarchaeological inversion, micromorphology, pit, late Eneolithic, OSL

1. Introduction

Simultaneously with the construction of the M60 motorway in Baranya County, SW Hungary extensive salvage archaeological operations were undertaken along and around the construction pathway. The construction period of the motorway occurred between 2005 and 2008, during which the preventive archaeological excavations were carried out in the area, about 25 km east of Pécs.

The archaeological site itself is located within the administrative border of Szederkény, in the Kukorica dűlő (site code B095) and covers an area of about 2.5 km long and 40 to 100 m wide (Pl. I. 1). During the study period, at least 8 historical periods were identified and distinguished at the site. The excavations provided abundant archaeological finds from the Early Neolithic to the Medieval Ages.

Topographically the region is predominantly a hilly landscape forming the SSE foreland of the Mecsek Hills, between the town of Bóly and the village of Szederkény. The area is characterized with relatively small elevation differences, with a mean elevation of around 130 m a.b.s.l. (above Baltic Sea level). Geologically the area is dominated by loosely cemented sediments, primarily by loess deposits with interlayered paleosols. Over the Holocene, re-deposited and overlaid soils, due to the intense human activities, resulted in pronounced buried soil horizons in and around the former settlements. Recently formed soils include cambisols (USDA: Entisols and Inceptisols) and Ramann-type brown forest soils

(FAO: Luvisols, USDA: Alfisols/Xerals). The loess plateau and the surrounding slopes have been intensively tilled and cultivated for several thousand years. The local intermittent watercourses are bounded by narrow alluvial plains and often generate small alluvial fans that are built up of accumulated and transported erosional sediments originating from the nearby elevated areas.

In the central part of the excavation site two extensive features (No. 1455 and 1648) have been recovered at site B095. Both features expand beyond the south border of the expropriation border of the motorway, thus they were only partially excavated (Pl. 1. 2). On the top of both features a large number of late Eneolithic encrusted pottery was found. The deepest points of the features reached two meters below the topsoil-stripped surface.

The function and the chronological context of the features were problematic, and it was impossible to determine them exclusively with archaeological methods. In order to overcome and clarify these interpretation and dating problems, we used specific geoarchaeological research methods to obtain better understanding on the chronological development of the yielded features.

2. Method

Soil samples were taken at the study site from each distinct horizon with two methods. Disturbed soil samples of 2 to 3 kg were taken to determine the general textural and chemical properties, including the determination of particle size distribution (PSD), carbonate content (CaCO_3 %) and organic matter content (OM %). All these properties were analyzed in the soil science laboratory of the Faculty of Sciences, University of Pécs. PSD was determined with a Fritsch Analysette A22_32 (Fritsch GmbH., Idar-Oberstein, Germany) laser particle size analyzer within the measurement range of 0.3 to 300 μm .

Undisturbed samples were also collected for micromorphological and electronmicroscopy analyses. For the micromorphological investigation thin sections of 6 x 8 cm pieces were made. Thin sections were made with either simple drying methods (for the loess samples) or water changing with acetone (for the paleosol samples containing shrink-swell smectite-type clay minerals), by using STRUERS Epofix resin.

Selected thin sections were analyzed by Jeol 100C TEM-SCAN electron microscope in EDS energy dispersive standardless semiquantitative spot method. The obtained data on main element composition were then postprocessed with DPSA 2.5 software (Electron Microscopy Laboratory, Institute of Physics, Faculty of Sciences, University of Pécs).

On the side of the pits two boreholes were deepened to a depth of 5 m to obtain samples for optically stimulated luminescence (OSL) measurements at the University of Szeged, (Luminescence Dating Laboratory of the Department of Physical Geography and Geoinformatics) using the fine grain double SAR method. Sample preparation was made according to the suggestions of AITKEN (1998) and MAUZ et al (2002).¹ Equivalent dose measurements were made on a RISØ DA-15 instrument applying the methods described by

¹ PRESCOTT-HUTTON 1994, 497-500; MAUZ 2002, 53-61.

ROBERTS and WINTLE (2001) and WINTLE and MURRAY (2006). Dose rate was determined by the means of gamma spectrometry.

3. Results

On the hilltop and slope around excavation site a 1 to 1.5 m thick paleosol-layer was detected. The paleosol layer is located at a depth of 2 to 4 meters below the surface depending on the position of the borehole augering along the cross section of the studied hill. This paleosol layer was likely formed over the last glacial period (Last Glacial Maximum, about 22 ka B.P.) of the Pleistocene.² The clayey material of the paleosol was commonly used for sun-dried, unburnt brick, clay plaster and artifact production. The backfills of the pits include a large amount of encrusted ceramics and pottery and bronze artifacts. The late Eneolithic (Encrusted Pottery Culture) lasted about 3400 to 3500 B.P. in this region.³

The No. 1455 and 1648 features are pits that are composed of three main sediment layers and several additional objects (**Pl. II**). These layers throughout the pit are partially interrupted by thin sublayers or laminates, which are characterized by dark-greyish substances, mostly ash.

At this feature of the archaeological excavation site, detailed geoarchaeological investigations were carried out at two locations (**Pl. III**). The first location (**Pl. III. 1. 2**) comprises of an anthropogenic channel (g.1.4.) that is overlaid by coarse anthropogenic materials, re-deposited soils mixed with ash (g.1.3.) and almost pure ash (g.1.2.).

The second location (**Pl. III. 1. 3**) is divided into three distinct sediment layers. The lowermost layer has a pale brownish color (g.1.5.), its overlaying layer is a gray layer that is predominantly composed of charcoal ash (g.1.2.), while the uppermost layer has a pale-gray color indicating a mixture of wood ash and loess deposits (g.1.1.) (**Tab. 1**).

The PSD frequency-curves clearly indicate lower clay contents in the pit-filling sediments than in the *in situ* paleosol. This decreased mean particle diameter (increased clay fraction) clearly indicates the transportation and re-deposition of the sediment particles, as a result of outwash processes, within the pit (**Pl. III. 2**).

3.1. Micromorphology

Our electron microscopy studies focused on the local consequences of land use change at the study site. The primary goal of the micromorphological studies was to study the impact of land use changes on mineral micromorphological properties.

The micromorphological properties of the g.1.1. layer indicate, that the groundmass of the moderately outwashed material originates from the mixture of the loess and brown forest soil.⁴ This layer, as a result of intense human activity, must have been mixed with charcoal

² ÚJVÁRI 2001, 26-34.

³ KISS 2012, 201-203.

⁴ BULLOCK 1985, 152.

ash; as the disturbed sediment has relatively high potassium content. The interior surfaces of the cavities and voids have distinct ferruginous coatings, which must be related to the acidity due the change of environmental conditions. The irregular-shaped channels have likely appeared as a result of layer compaction and overburden pressure (**Pl. IV. 1**).

At the g.1.2. layer, the calcareous coatings of the vugh walls are likely results of the decalcification of the overlying sediment and soil layers.⁵ The reason for co-existence of iron and potassium there is the presence of an excessive amount of potassium that directly originates from the charcoal ash.

The high potassium content is explained by the charcoal ash dominance compared to the loess deposits. There is a relatively high iron content in the coatings while it is only present as a minor constituent in the groundmass (**Pl. IV. 2**).

The groundmass of the g.1.3. layer has a relatively high iron content (3.7 %). The micromorphological ingredients of anthropogenic origin well reflect the macroscopical characteristics of the g.1.3. layer (**Pl V. 1**). The lower layers (g.1.4.; g.1.5.) are characterized by calcareous groundmass and coatings on the interior part of the elongated voids and channels.

The micromorphological properties of the typical paleosol (G4 430 cm) and the buried soil (G4 130 cm) (**Pl. V. 2**) considerably differ from each other. Despite their identical colors, the paleosol in fact is free of carbonates, while the buried soil contains carbonate nodules.

3.2. OSL investigation

Both samples were taken from similar depths, nonetheless, there is a significant difference between the two absolute ages. The obtained ages were 5.18 ± 0.59 ka B.P. and 1.61 ± 0.15 ka for the G4 (buried soil) and the G3 borehole samples, respectively. The obtained age of the G4 sample was older than the age of the artifacts. The G4 strata represents the late Eneolithic period while the G3 layer was deposited over the Roman period. Thus we conclude that human activity, i.e. surface planation and development generated an extremely undulating anthropogenic surface which triggered considerable mass movement and caused the observed heterogeneous chronologic pattern of the features (**Tab. 2**).

3.3. Archaeological observations and findings

In general, archaeologically two layers were identified in features no. 1455 and 1648. The upper mixed layer has a dark-brown color, and is rich in archaeological finds, the underlying is light-brown colored and sparser in archaeological finds. The reason for the almost complete lack of artifacts is that the topsoil of the adjacent areas forms the lower, underlying layer of the two features. Later, additional features were entrenched into the lower layer, which proves

⁵ SZENDREI 2000, 220.

the subsequent settlement development at the site. Due to lack of adequate archaeological finds, we could not inarguably determine the absolute age of the settlement.

Following the abandonment of the settlement upper backfill was formed from the Middle Bronze Aged settlement-layers adjacent to the two features. The upper layer contained a large amount of Middle Bronze Aged encrusted ceramic fragments and some late Eneolithic ceramics. Feature 1455 also contained some bronze pins. Based on the entrenched features (pits and kilns) and the fireplace-equipped pile-structured cottage (No. 1819) the *terminus ante quem* of the upper layer is 11-12th century. Therefore, based on the analyses of the available archaeological evidence, the pits were already re-filled by the 11th and 12th centuries.

4. Conclusions

Before the use of the raw material sources, human activity profoundly accelerated soil and soil surface degradation. It is known from other similar surveys that the first Eneolithic residents established and used these kinds of pits, at least temporarily in parts of the studied region. The OSL results of the G4 (5.18 ± 0.58 ka BP) layer indicates the presence of a buried soil, found under the recent soil and a re-deposited loess layer. This finding corroborates the fact that raw material mining already began in the Eneolithic period.

The main period of the pit digging lasted during the Roman period at the studied site. The more intense construction works of the Roman period required larger amount of raw clayey material, than over the earlier centuries. Probably the inhabitants of the former Roman settlements discovered and extensively began to use the remnants of the abandoned Eneolithic pits. The features are in chronological context with the Roman provincial settlement found south of the excavation site (Szederkény-Mühl Teile) and with the roman features from the 3rd and 4th centuries east of the pits. Presumably the individual settlement traces and the pits formed a rural settlement unit with partly industrial profile.

During the Roman period, likely due to the depletion of the raw material resources, pit mining was ceased. The gradual backfills refer to either natural or manmade sedimentological deposition. First the side of the pit slipped into the pit (g.1.5. layer). After the Roman Period, the site became re-inhabited again and likely altered the surface and their dwelling space, which included channelization and entrenchment operations. Later, when the settlements residential function was lost, the channel lost its primary function and became completely filled up by dominantly human process (g.1.4. and g.1.3. layers).

Over the 11th and 12th centuries intentional landscape planning and planation preceded the establishment of the village. These landscape alteration operations resulted in the complete backfilling of the pits, partially with the Middle Bronze Age finds (g.1.2. layer). Therefore, based on the analyses of the available archaeological evidence, the pits were already completely re-filled by the 11th and 12th centuries. The dark-grey thin layers (g.1.1.; g.1.2.) clearly indicate intense human activities. The micromorphological properties of this

layer show, that the black particles are the well burned woods with calcareous parts. This carbonate form occurred at the high-temperature (over 600 C°) burning.⁶

In the entirely backfilled pit, reduced chemical conditions existed that triggered iron (Fe^{2+}) mobilization. The reduced form of the Fe^{2+} iron has more affinity for mobilization than the Fe^{3+} form. During the later periods the soil conditions changed to be oxidative that resulted in low-degree mobilization of iron as Fe^{3+} became the prevailing form of iron. In the micromorphological images the investigated iron has red, yellowish-red color referring to the presence of Fe^{3+} . The cause of the aforementioned change in oxygen availability is probably reforestation of the site, as oxidative zone deepened simultaneously with the deepening of the rhizosphere and consequently oxygen-rich environment appeared. With increasing root density, however, soil pH slightly decreased due to the intense humic acid exudation in the rhizosphere. The reforestation process corroborates our observation that the area became uninhabited following the 12th century.

5. Acknowledgement

This research was funded by the Department of Archaeology, Directorate of Baranya County Museums (Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága, Régészeti Osztály), the “TÁMOP 4.2.1.B-10/2/KONV-2010-0002” Scholarship (Developing Competitiveness of Universities in the South Transdanubian Region), the grant of “SROP-4.2.2.C-11/1/KONV-2012-0005” Scholarship (Well-being in the Information Society).

⁶ COURTY 1991, 344.

BIBLIOGRAPHY

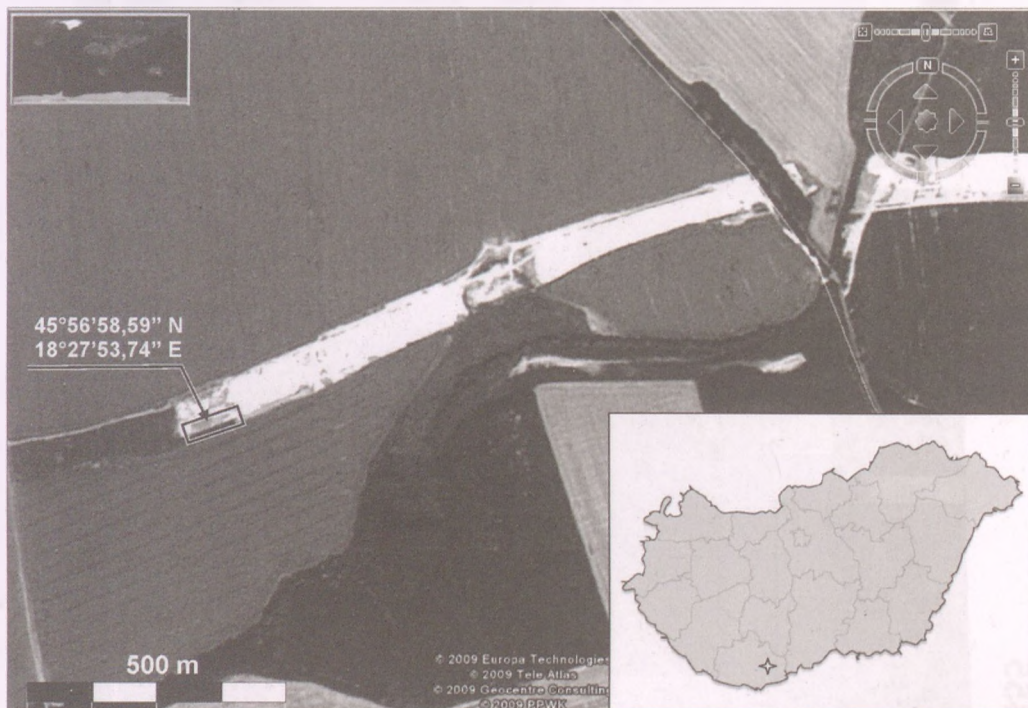
- AITKEN 1998 AITKEN, M. J.: An Introduction to Optical Dating. Oxford University Press. London.
- BULLOCK 1985 BULLOCK, P. – FEDOROFF, N. – JONGERIUS, A. – STOOPS, G. – TRUSINA, T. – AQUILAR, J. – ALTEMÜLLER, H.J. – FITZPATRICK, E.A. – KOWALINSKI, S. – PANEQUE, G. – RUTHERFORD, G. K. – YARILOVA, E. K.: Handbook for Soil Thin Section Description. *Waine Research Publication*. Wolverhampton 1985.
- KISS 2012 KISS, V.: Middle Bronze Age of Encrusted Pottery in Western Hungary. *Varia Archaeologica Hungarica* 27. Budapest 2012.
- COURTY 1991 COURTY, M. A. – GOLDBERG, P. – MACHPAIL, R.: Soils and micromorphology in archaeology. Cambridge 1991.
- MAUZ 2002 MAUZ, B. – BODE, T. – MAINZ, H. – BLANCHARD, W. – HILGER, R. – DIKAU, R. – ZÖLLER, L.: The luminescence dating laboratory at the University of Bonn 2002. Equipment and procedures. *Ancient TL* 20/2, 2002, 53-61.
- PRESCOTT–HUTTON 1994 PRESCOTT, J. R. – HUTTON, J. T.: Cosmic ray contributions to dose rates for luminescence and ESR dating. Large depths and long-term time variations. *Radiation Measurements* 23/2-3, 1994, 497-500.
- ROBERTS–WINTLE 2001 ROBERTS, H. – WINTLE, A. G.: Equivalent dose determination for polymineralic fine-grains using the SAR protocol: application to a Holocene sequence of the Chinese Loess Plateau. *Quaternary Science Reviews* 20, 2001, 859-863
- SZENDREI 2000 SZENDREI G. Talaj-mikromorfológia. Budapest 2000.
- ÚJVÁRI 2001 ÚJVÁRI G: A bácsfapusztai feltárás lösz-paleotalaj sorozatának Mollusca-faunája. *Malakológiai Tájékoztató* 20, 2002, 25-34.
URL: http://www.matramuzeum.hu/e107_files/public/docrep/2002_UJVARI2.PDF
- WINTLE–MURRAY 2006 WINTLE, A. G. – MURRAY, A. S.: A review of quartz optically stimulated luminescence characteristic and their relevance in single-aliquot regeneration dating protocols. *Radiation Measurement* 41, 2006, 369-391.

	pH	OM (%)	CaCO ₃ %
g.1.1.	7,8	6,67	13,12
g.1.2.	8,6	8,43	15,21
g.1.3.	8,1	1,12	4,56
g.1.4.	7,2	0,71	20,87
g.1.5.	7,6	0,22	24,13

Table. 1. The pH, organic material (OM %) and the carbonate (%) values of the samples

Sample code, depth (cm)	Sample (laboratory)	depth (cm)	W	Th (ppm)	U (ppm)	K (%)	D'cosmic (Gy/ka)	D'total (Gy/ka)	Optical age (ka)
G3 112-136	OSZ228	125	0,26	25,13±0,25	2,02±0,02	3,03±0,03	0,16±0,01	5,88±0,51	1,61±0,15
G4 120-155	OSZ222	130	0,27	20,6±0,21	4,76±0,05	1,84±0,02	0,16±0,01	5,46±0,58	5,18±0,59

Table. 2. The results of the OSL investigation

1

2

Plate I.

1. The study area; 2. Huge daub-pit features at the line of the preliminary archaeological excavation of the M60 motorway

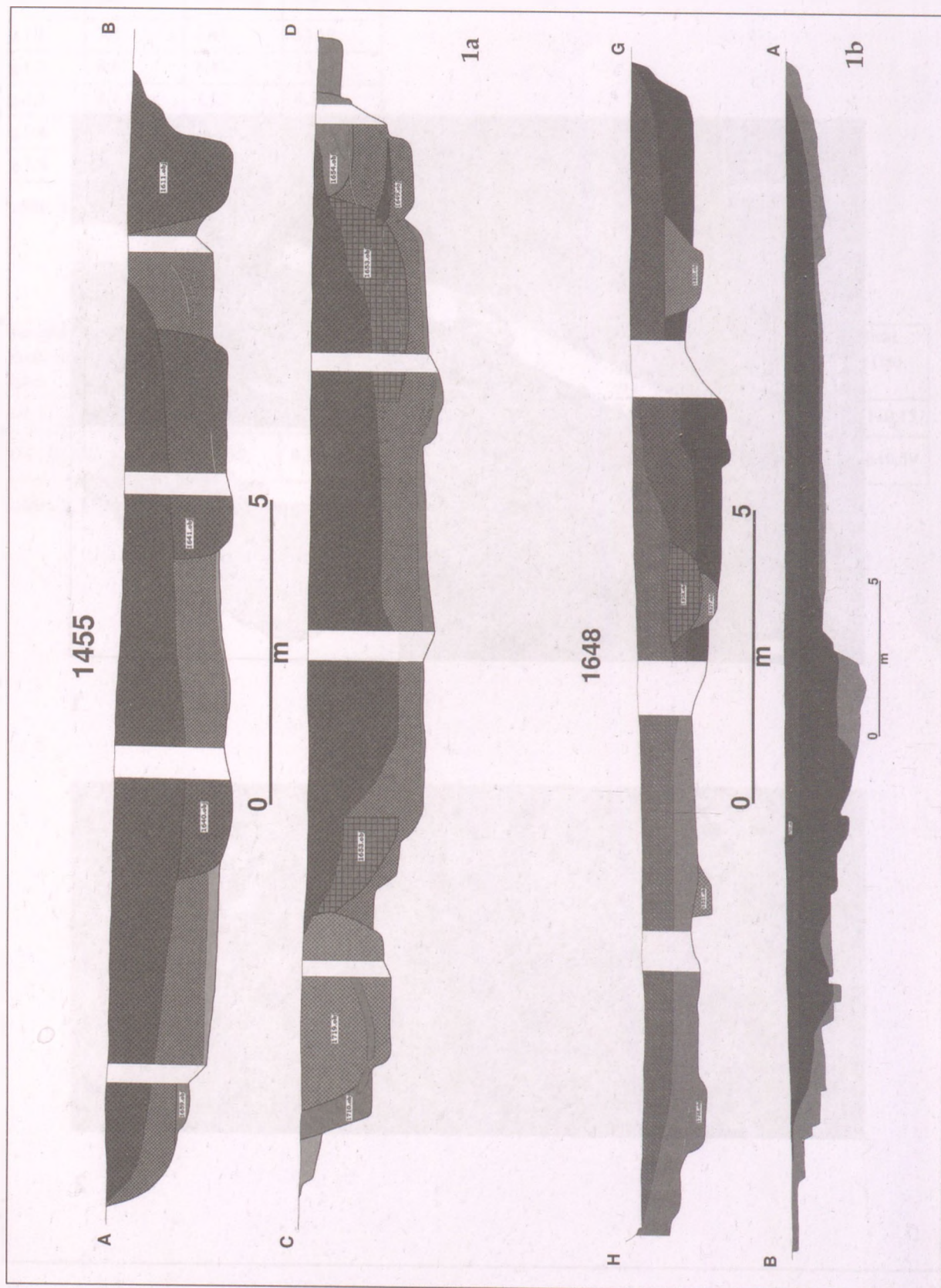
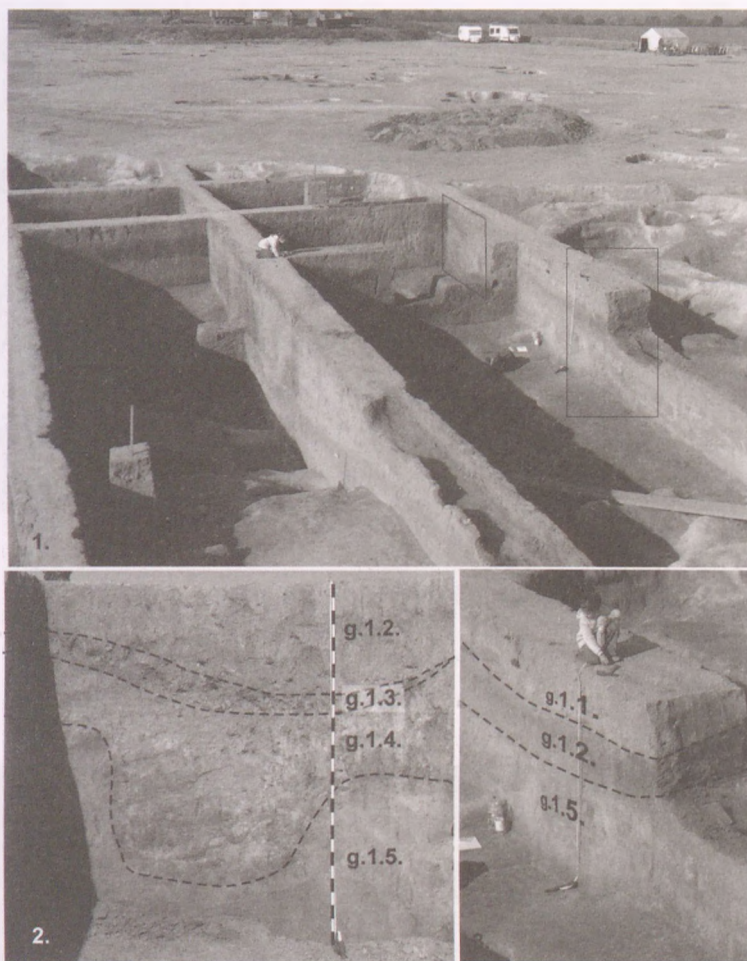

Plate II. Cross-section of the No. 1455 and 1648 pits

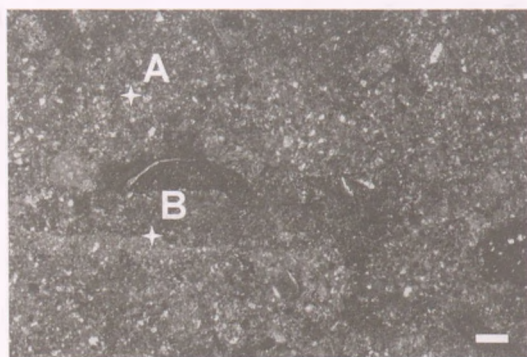
1

2

Plate III.

1. The investigated part of the No 1648 raw material pit fillings

1. 1. Location of the two investigated places; 1.2. Location 1. 1.3. Location 2. (Legend: g.1.1.: pale-gray layer: ash mixed loess; g.1.2.: gray layer: mostly ash; g.1.3.: waste-deposit content brick-debris; g.1.4. debris and soil mixed channel-fillings; g.1.5.: deposited soil and loess); 2. Particle size distributions (PSD) of the pit sediments, related to paleosol continuous thin line: the less clayish pit filling; dotted lines: other pit fillings; broken line: pit filling with relative high clay content; continuous thick line: paleosol

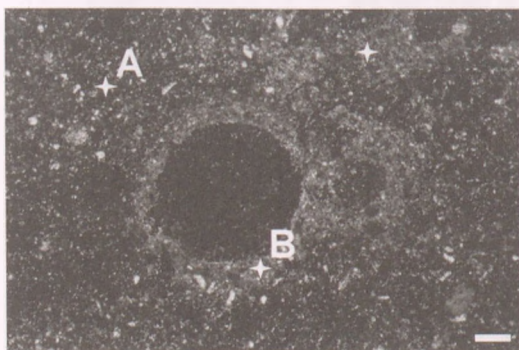

	A. g.1.1. groundmass	B. g.1.1. coating
Mg	0,9	0,2
Al	20,2	6,7
Si	52,4	25
K	19	27,2
Ca	7,4	51,1
Tl	x	0,1
Mn	x	0,6
Fe	x	10,8
P	x	1,4

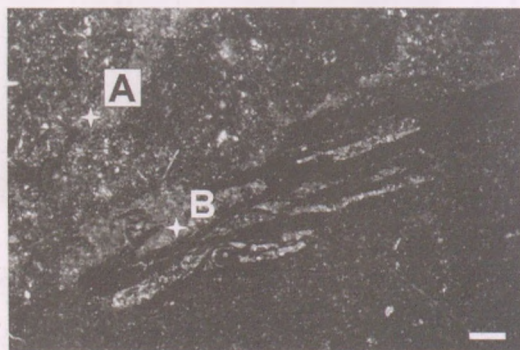

g.1.1.			
Na	0,8	K	27,6
Mg	2	Ca	14,8
Al	6,5	Fe	10,8
Si	37,2		

1

	A. g.1.2. groundmass	B. g.1.2. coating
Na	0,8	0,8
Mg	1,2	2,8
Al	3,6	6,6
Si	9,7	2,7
P	0,6	1,1
Cl	0,6	0,5
K	18,9	20,2
Ca	64,3	32,2
Fe	x	8,3

	A. g.1.2. groundmass	B. g.1.2. ash
Na	3,5	x
Mg	2,7	0,1
Al	4,6	1,2
Si	44,1	6,8
P	0,1	x
S	0,5	x
Cl	1	x
K	28,4	78,8
Ca	13,2	11,5
Fe	1,7	x

2

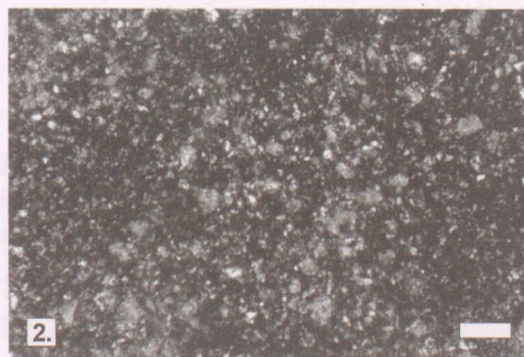
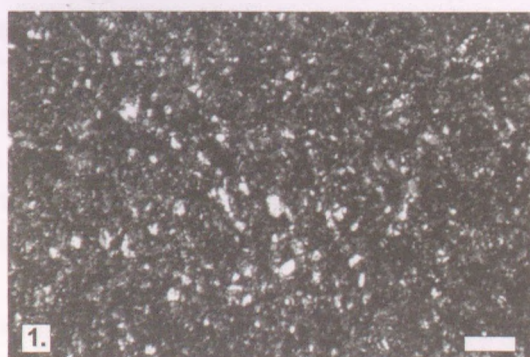
Plate IV.

1. The micromorphological properties of the g.1.1. layer (1.1.), the vugh (1.2.) and the records of the micro XRF investigation Scale: 0,1 mm; 2. The micromorphological properties of the g.1.2. layer (2.1.); the charcoal piece (2.2.) and the records of the micro XRF investigation Scale: 0,1 mm

	A. g.l.3. groundmass	B. g.l.3. bone fragment
Na	1,3	x
Mg	2,2	x
Al	11,3	0,3
Si	26,8	1,5
Cl	1,9	x
K	38,1	17,3
Ca	14,6	58,7
Fe	3,7	1,1
P	x	20,8

1

2

Plate V.

1. The micromorphological properties of the burned bone fragment in the g.l.3. layer, and the records of the micro XRF investigation; 2. The micromorphological properties of the paleosol (2.1.) and the buried soil (2.2.), and the records of the micro XRF investigation. Scale: 0.1 mm

GLI IMPATTI SOCIALI ED ECONOMICI DELLA PRESENZA LEGIONARIA SULLA VITA PROVINCIALE

La Dislocazione dell'Esercito Romano in Rezia*

ISTVÁN GERGŐ FARKAS

Abstractto: La provincia Romana di Rezia fu locata a Nord delle Alpi e dell'Italia. Nonostante, che la formazione ed le numerosi riorganizzazioni militari di Rezia primariamente avessero un'importanza militare, i soldati che erano di stanza avevano un effetto significante sugli aspetti della vita provinciale non-militare. Durante il loro servizio, soldati legionari partecipavano nelle costruzioni e ricostruzioni di numerose installazioni militari reziani, vie, ponti, inalzavano le pietre miliari, facevano dedizioni ufficiali tanto come individuali quanto come l'inter corpo. L'analisi degli epitafi inalzati da o per soldati legionari indicava, che gran parte dei soldati rimaneva in Rezia dopo il loro smontaggio. Iscrizioni votive commemoravano varie otre e donazioni di ufficiali legionari, i quelli possono essere divise tra un livello ufficiale e quello privato. Sebbene il soggetto del voto sia raramente specificato, i successivi esempi indicano, che le azioni religiose includevano un'ampia sezione della vita quotidiana, da sanità e benessere, al ritorno salvosano da guerra. Il modo dell'adempiimento del voto si spande dall'inalzamento di un'ara, o pannello votivo, fino alla ricostruzione di un santuario.

Riguardando gli aspetti economici dei legionari, i guadagni degli ufficiali non si può trascurare. Anche dopo la loro smontatura, veterani legionari avevano un'impatto significantissimo nella vita della provincia romana Rezia.

Parole chiavi: epigrafia latina, dislocazione legionaria, *Raetia*, religione militare, Nordafrica

1. Introduzione

La provincia Romana di Rezia fu locata Nord dei Alpi e d'Italia, occupando l'area montagnosa di Baviera (Germania) dell'epoca contemporanea. La sua territorio fu annessata all'Imperio Romano in una spedizione breve,¹ diretto da *Ti. Claudius Nero*, chi dopo diventava Imperatore Tiberio, e da *D. Claudius Drusus*, il suo mezzo-fratello minore.² I nomi dei tribù soggiogati furono elencati sul *Tropaeum Alpium*, un monumento trionfale cui commemorava la vittoria dell' Imperatore Augusto sui popoli di quella regione.³ Originalmente, l'importanza della nuova organizzata provincia fu militare. I soldati cui furono di stanza di Rezia sorvegliano il lato settentrionale degli passi alpini, cui furono dell'importanza vitale per la protezione d'Italia stessa. Nella corsa del primo secolo d.C., l'area della provincia fu ampliato gradualmente (**Tav. V. 1**). Gli installazioni militari più presti, cui successivamente diventavano i primi città della provincia, furono costruiti lungo i fiumi cui trascorrono da Sud a Nord, e.g. Bregenz (*Brigantium*) vicino Bodensee, Kempten

* Quest'articolo fu sovvenzionato dalla borsa TÁMOP 4.2.2/B-10/1-2010-0029 „Tudományos műhelyek támogatása a Pécsi Tudományegyetemen”.

¹ Hor, *Carmina* IV. 14. 7; Vel. Pat., *Historia Romana* II. 95; Cass. Dio, *Historia romana* LIV. 22. 5; Liv., XXII. 5.

² Suet., *Vita Claudii* 1. 2.

³ Plin., *Nat. hist.* III. 24; CIL V 7817 [La Turbie – 7/6 d.C.].

(*Cambodunum*) lungo l'Iller, Auerberg (*Damasia*), Epfach (*Abodiacum*) ed Augusta (*Augusta Vindelicorum*) lungo il Lech e Gauting (*Bratanium*) vicino all'Isar.⁴ Durante il regno di Imperatore Claudio, la frontiera provinciale settentrionale raggiungeva il Danubio. Quella fiume serviva come una frontiera singola ed omogenea fino all'inizio del secondo secolo d.C. Tra 107 e 116 d.C., negli anni seguenti dei suoi spedizioni Dacici in 101-102 e 105-106 d.C.,⁵ Imperatore Traiano espandeva la frontiera nord del Danubio ed istituiva il *limes* reziario.⁶ L'estremo occidentale del *limes* reziario si univa al *limes* Germanico nell'area vicino al comune contemporaneo Schirenhof.⁷ Suo fine orientale si collegava alla *ripa* Danubiana, nella vicinanza di Hienheim⁸ ed Eining.⁹ Verso est, il Danubio rimaneva una fiume di frontiera in Noricum, le due Pannonie, in Mesia superiore ed nella gran parte di Mesia inferiore.

Durante le Guerre Marcomanniche e le numerose incursione germaniche del terzo secolo d.C., il gran parte degli installationi militari sul distretto più esposto ai assalti, il *limes* reziario, furono distrutti e ricostruiti alcune volte.¹⁰ Verso la metà del terzo secolo d.C., la sistema frontiera reziaria fu soggetto di pressione crescente dai popoli Germanici. Le scorrerie diventavano più frequenti ed impetuosi, fino alla Primavera di 254 d.C., quando un incursione di forza mai visto prima frantumava e crollava la sistema reziaria delle frontiere. I regioni nord del Reno, Danubio ed Iller furono usciti dal giurisdizione dell'Imperio in modo permanente.¹¹

Questo articolo si occupa dei aspetti non-militari della presenza legionaria in Rezia, fra la annessione della provincia in 15 a.C. dal collasso del *limes* reziario in 254 d.C. Nonostante, la storia di Rezia non si finisce con questo disastro, perché i territori meridionali rimanevano sotto sorveglianza dell'Imperio Romano fino all'inizio del sesto secolo d.C., quando Teodorico il Grande li incorporava al suo Imperio. Però, gli eventi di 254 d.C avevano portato una serie di reformi estensivi militari, così è ragionevole affrontare l'esercito Romano di Rezia in queste due fase ben separabili a parte. L'analisi dei fonti literari antichi ed epigrafici unanimemente fa testimonianza, che due legioni siano la guarnigione di Rezia durante l'epoca del Principato. Due fortezze reziarie legionarie sono conosciute sul territorio della provincia, ambedue furono costruiti negli anni cui seguivano le Guerre Marcomanniche tra 166 – c. 180 d.C. L'una fu un campo di marcia cui sussisteva per un breve durata nella vicinanza della città contemporanea Eining-Unterfeld. Fu costruito per alloggiare i soldati della *legio III Italica*, mentre loro combattevano gli incursori Germanici. L'altra fu una fortezza permanente, inalzato sul territorio del comune contemporaneo Ratisbona dopo l'armistizio fu concluso in 179 d.C.¹² Lo stabilimento di una fortezza legionaria nel regione di Ratisbona fu parte di una strategia militare con lo scopo di premunire un traghetto fluviale molto importante. Prima della

⁴ *TIR* Raetia; BENDER 1997.

⁵ ROSENBERGER 1992, 92-94.

⁶ SOMMER 2012, 151.

⁷ *ORL* B VI. (1897), Nr. 64; PLANCK 2005, 546-556; SCHÖNBERGER 1985, 484, Nr. E 72.

⁸ FABBINDER 2008, 169-170; *ORL* A VII. (1932), Sect. 15; FABBINDER 2010, 102.

⁹ GSCHWIND 2004; CZYSZ et al. 1995, 434-436; SCHÖNBERGER 1985, 457, Nr. C 73, 474, Nr. D 117.

¹⁰ SOMMER 2012, 151, 170-173.

¹¹ REUTER 1999, 357-569; SOMMER 2012, 151.

¹² *CIL* III, 11965 [Ratisbona –179 d.C.].

costruzione della fortezza, quell'area fu sorvegliato da due castelli ausiliari, Ratisbona-Kumpfmühl e Ratisbona-Bismarckplatz, in un modo simile all'area nella vicin   di Straubing, con i forti Straubing I-III e Straubing IV.

A causa alla distruzione dei forti a Kumpfm  hl e Bismarckplatz dopo lo scoppio delle Guerre Marcomanniche, sorgeva la necessit   di rafforzare la regione di Ratisbona, cui fu raggiunto collocando la *legio III Italica*. Questo fu la prima volta, che un legio faccia parte dello guarnigione reziانو. Invece    probabile, che soldati legionari furono presenti sull'area della provincia prima che arriva la *legio III Italica*, come indicavano numerosi iscrizioni su *instrumenta*, il pi   noto di essi il casco da Nersingen.¹³ Tuttavia, si deve vedere questi reperti pi   come oggetti lasciato dietro di un esercito in marcia o partecipando in campagna (e.g. durante i tumulti delle numerosi guerre civili), che segni di un guarnigione permanente. Durante loro traversata da Rezia, questi legionari costruivano una serie di campi di marcia, bench   questi campi non erano finora trovati, a causa di loro funzione e delle caratteristiche del paesaggio bavarese. La presenza dei soldati della *legio III Italica* aveva un effetto su tutta la sistema del frontiera reziانو. Parecchi fortini e *numerus*-castelli furono probabilmente operati da legionari, e.g.: a Hienheim,¹⁴ Pfatter-Gm  nd¹⁵ e Ratisbona-Gro  pr  fening.¹⁶ Sorvegliato da ufficiali legionari, soldati effettuavano molti costruzioni e refortificazioni lungo il *limes* reziانو.¹⁷ Nella parte di seguito, quest'articolo da un breve racconto delle fortezze legionarie in Rezia.

2. La fortezza legionaria a Eining-Unterfeld

La fortezza legionaria a Eining-Unterfeld fu parte della *ripa* Danubiana.    situato ca. 1.2 chilometri nord-est del castello ausiliario locata nella vicin   del comune contemporanea di Eining. La fortezza copriva 10.6 ettari, con lati che misurano 328    320 metri (Tav. V. 2). Fu costruito da soldati della *legio III Italica* in 179 d.C., dopo le Guerre Marcomanniche, quando la fortezza legionaria a Eining-Unterfeld fu abbandonato e la legione edificava una fortezza stabile a Ratisbona.¹⁸ Thomas FISCHER ha suggerito che la fortezza a Eining-Unterfeld fu costruita proprio in 172 d.C.¹⁹ Per   niente fonti epigrafici n   qualsiasi altri attestano questa data, cos      condicevole dire che la fortezza fu rizzata negli anni ca. 170 d.C. Negli primi anni delle Guerre Marcomanniche, tra 166-170 d.C., la *legio III Italica* partecipava nel liberazione di Italia Settentrionale e Dalmatia, cos   la costruzione occorreva dopo 172 d.C.²⁰

Bibliografia

CZYSZ et al. 1995, 435-436; SCHÖNBERGER 1985, 488, Nr. E 90.

¹³ KUHNEN 2001, 56.

¹⁴ FABBINDER 2008, 169-170; ORL A VII. (1932), Sect. 15; FABBINDER 2010, 102.

¹⁵ FABBINDER-PIETSCH 2006, 73-76; WOOD 2004, 235 ff.

¹⁶ DIETZ-FISCHER 1996, 155-161; FABBINDER et al. 2011, 92-95; SCHÖNBERGER 1985, 489, Nr. E 92.

¹⁷ CIL III 14370,2 [Böhming – 181 d.C.], AEp 1983, 730 [Ellingen – 182 d.C.]; SOMMER 2012, 176.

¹⁸ SCHÖNBERGER 1983, 235-239; SCHÖNBERGER 1985, 488, Nr. E 90; CZYSZ et al. 1995, 435-436; JÜTTING 1995, 187, 190; GONZALEZ 2003, 150; FISCHER-RIEDMEIER 2008, 161-162.

¹⁹ FISCHER-RIEDMEIER 2008, 161.

²⁰ KOVÁCS 2005, 153-172.

3. La fortezza legionaria a Ratisbona

La fortezza legionaria a Ratisbona fu parte della *ripa* Danubiana. Copriva un'area di 24.55 ettari, con lati cui misuravano 542 × 453 metri (Tav. V. 3). Fu circondato da muri di pietra due metri larghi ed otto metri alti, sezioni di quelli sono visibili anche oggi.²¹ La *canabae legionis*, l'insediamento civile sviluppava insieme con la fortezza. Dato che entrambi gli insediamenti moderni e medievali sovrappongono gli monumenti romani, così solo esigui sezioni del territorio del *canabae* sono stati excavati finora. Fino ad allora, un edificio amministrativo ed un santuario orientale sono scoperti, l'uno situato sotto la contemporanea piazza Bismarckplatz, l'altro sotto Arnulfsplatz.²² Sulla base ad un'iscrizione edile, i soldati della *legio III Italica* costruivano la fortezza in 179 d.C.²³ Nella fase più presta, le barracche furono costruite di legno. Furono ricostruite in pietra nella prima metà del terzo secolo d.C.²⁴ Dopo la fine delle Guerre Marcomanniche, negli anni 180 d.C., i soldati legionari partecipavano in una serie di costruzioni e rinnovazioni sul *limes* reziario, di cui facevano testimonianza alcune iscrizioni edili scoperti a castelli vicino Böhming ed Ellingen.²⁵ Un denso strato bruciato fa testimonianza, che nella prima metà del terzo secolo d.C., durante gli numerosi incursioni germanici ciascuno dei luoghi romani nella vicinanza di Ratisbona erano annientati: comprendendo la *canabae legionis*, la fortezza legionaria ed il fortino a Großprüfening.

La fortezza legionaria fu annientata negli anni ca. 280 d.C.²⁶ A parte da assalti occasionali, l'area fu considerato pacato, siccome la *legio III Italica* partecipava in spedizioni in Nordafrica ed in territori orientali.²⁷ La *Notitia Dignitatum* testimonia, che la *legio III Italica* presidiava la fortezza a Ratisbona nel fine del quinto secolo d.C.²⁸ Si può identificare la fortezza ed insediamento romani con il toponimo '*Castra Regina*'.²⁹

Bibliografia

DIETZ-FISCHER 1996, 84-136; CZYSZ et al. 1995, 503-508.

4. La *legio III Augusta*

La *legio III Augusta* faceva guarnigione del teatro nordafricano per un lungo tempo.³⁰ La sua relazione a Rezia risaliva agli eventi dell'età degli imperatori militari.³¹ In Aprile 238 d.C., agli ordini di *Capelianus*, governatore di Numidia, legando la loro lealtà all'Imperatore

²¹ CZYSZ et al. 1995, 503.

²² CZYSZ et al. 1995, 507.

²³ CIL III 11965 [Ratisbona – 179 d.C.]; DIETZ-FISCHER 1996, 84-87, 113; REUTER 2007, 113; SOMMER 2012, 164, 167.

²⁴ CZYSZ et al. 1995, 506.

²⁵ CIL III 14370,2 [Böhming – 181 d.C.], AEp 1983, 730 [Ellingen – 182 d.C.]; SOMMER 2012, 176.

²⁶ REUTER 2007, 114, Anm. 371-374.

²⁷ REUTER 2007, 113.

²⁸ CZYSZ et al. 1995, 507.

²⁹ Not. Dign. Occ. 35.

³⁰ LE BOHEC 2000, 373.

³¹ LE BOHEC 2000, 377.

Massimino Trace, la *legio III Augusta* sopprimeva la sommossa di *M. Antonius Sempronianus*, legato della provincia vicina di Africa proconsolare, cui fu proclamato imperatore con il nome Gordiano I, insieme con suo figlio, Gordiano II.³² Inoltre nel corso dello stesso anno, Massimino Trace fu assassinato davanti alle porte di Aquileia, gli imperatori senatoriali Pupieno e Balbino furono uccisi dalla guardia pretoriana ed il nipote di Gordiano I fu proclamato imperatore noto come Gordiano III. Possedendo l'unanime supporto del Senato, il nuovo imperatore aveva tanto il motivo, quanto i mezzi per punire la legione cui tradiva suo nonno e zio. Così, Gordiano III sbandava la *legio III Augusta*.³³ Tegole stampate mostrando l'epiteto imperatoriale '*Gordiana*' indicavano, che l'imperatore non rompeva le file della legione subito dopo suo ascensione.³⁴ Y. le Bohec proponeva, che non esistono evidenze per la sopravvivenza della *legio III Augusta* dopo 238 d.C.³⁵ Invece, l'iscrizione imperatoriale di 253 d.C. suggerisce, che almeno parzialmente, la legione rimaneva attiva in Rezia nel periodo tra 238 e 253 d.C.³⁶ Per di più, la pianta del fortino vicino Burgsalach In der Harlach ha una disposizione identica ai *centenarii* di Nordafrica.³⁷ È possibile, che soldati cui chiedevano perdono imperatoriale o quelli che rimanessero leali alla dinastia Gordiana erano offerti la possibilità di fare il soldato alla remota e travagliata frontiera del *limes* reziario. Questi soldati erano proibiti di usare il nome della legione sbandata e caduta in disgrazia. Così, la denominazione '*legio III Augusta*' figura soltanto su una manata d'iscrizioni nord del Mediterraneo.

A parte da essere di stanza al *centenarium* In der Harlach, si conosce poco del ruolo e dei affari di soldati legionari. Su base alla somiglianza tra la pianta del *centenarium* e quella d'una torre del castello ausiliario Theilenhofen, Marcus REUTER ha proposto che forse la *legio III Augusta* prenda parte nei costruzioni militari sul *limes* reziario.³⁸ In 253 d.C., *Publius Licinius Valerianus*, il governatore precedente di Rezia fu proclamato imperatore dall'esercito romano reziario con il nome Valeriano.³⁹ Per riconoscenza del loro supporto, Imperatore Valeriano ha reconciliato la legione e l'aveva rispedita alla sua antecedente fortezza a *Gemella*, in Numidia.⁴⁰

Bibliografia

GONZALEZ 2003, 114-131, esp. 124-129; LE BOHEC 1989, esp. 451-466; LE BOHEC 2000, 373-381; CHAUSA SÁEZ 1997.

³² Herodian, *Historia* 7. 9. 3; SHA, *Gordiani*, 15. 1; LE BOHEC 1989, esp. 451-453.

³³ LE BOHEC 1989, 453, n. 17.

³⁴ CIL VIII, 10474,09 + 22631,17a [Lambaesis – 238 d.C.]: '[le]g(io) III Aug(usta) Gor(diana)'.
³⁵ LE BOHEC 1989, 453, n. 18.

³⁶ CIL VIII, 2482 [Mlili – 253 d.C.]: 'vexi]llat(io) mill[iaria leg(ionis) III Aug(ustae) re]stitu]tae e Raet(ia) Geme]ll(as) regressi'.

³⁷ CZYSZ et al. 1995, 432; FLEER 2004, 85: 'Typ. Burgsalach'.

³⁸ REUTER 2007, 99, Anm. 209.

³⁹ Eutrop., *Breviarium* 9, 7; Orosius, *Historiae* 7. 22. 1; Victor, *de Caes* 32. 1.

⁴⁰ CIL VIII, 2482 [Mlili – 253 d.C.].

5. La legio III Italica

In risposta alle incursione estese comunemente conosciute come le Guerre Marcomanniche, Imperatore Marco Aurelio – fra altre mosse – reclutava due nuove legioni, la *legio II e III Italica* negli anni tra 166 e 169 d.C. Il loro compito principale era respingere gli incursori e consolidare l'area nord degli Alpi.⁴¹ Parecchi iscrizioni fanno testimonio al reclutamento di queste legione italiane.⁴² Negli anni tra 169/170 d.C., la *legio III Italica* si era riferita come *legio III Concors*, come attestavano un iscrizione edile,⁴³ ed alcune tegole stampate.⁴⁴ Verso gli ultimi decenni del secondo secolo d.C., il nome della legione era verniculata indicando l'origine dei primi coscritti e si comincia a chiamarlo *legio III Italica*. Nella sua opera storica, Cassio Dione dichiarava, che la denominazione della legione sarebbe stata cambiata.⁴⁵ Poi, la maggior parte dei fonti epigrafici riferiscono alla legione come *legio III Italica*.⁴⁶ Tra gli anno 166/167 d.C. e ca. 170 d.C., la legione ribatteva gli assalitori germanici da Italia Settentrionale e da Dalmazia.⁴⁷ Successivamente, tra ca. 170 d.C. e 179 d.C., la legione aveva sede nella fortezza a Eining-Unterfeld, poi la legione costruiva una fortezza stabile vicino al contemporaneo comune di Ratisbona.⁴⁸ Dopo la dichiarazione della tregua, i legionari partecipavano in costruzioni sul *limes* reziario. Loro lavoro é documentato da un iscrizione edile da Böhming (impiantato in 181 d.C.)⁴⁹ ed un altro da Ellingen (dall'anno 182 d.C.).⁵⁰ Benché finora soltanto questi due iscrizioni sono conosciuti, é probabile che i soldati lavoravano in altri castris reziari ricostruiti in questi anni, e.g. a Dambach II, Alkofen,⁵¹ Dalkingen, Oberhochstatt, Raitenbuch, Ratisbona-Großprüfening e Weißenburg I.⁵²

Dopo la riforma militare di Imperatore Diocleziano, la legione rimaneva alla sua fortezza, invece era ridotto in numeri. Una nuova legione, la *legio III Herculia* era formata cui costruisse la sua fortezza vicino a Kellmünz a. d. Iller (*Mons Caelius*). Questa legione aumentava la difesa di Rezia per un breve tempo, primo che sia trasferito al dioecesis Illyrici.⁵³ Già nel corso del quarto secolo d.C., le legioni della frontiera danubiana sorvegliavano non una sola fortezza, ma erano distribuiti tra una catena di fortini diminuiti, cui siano formati per difesa. Questi fortini erano spargeti su cime di monti controllando valli di fiumi e passi naturali cui corressero nord da sud. Erano locati sud del Danubio, con i nomi

⁴¹ SHA, *Vita Marci Aurelii*, 21. 8.

⁴² AEp 1956, 123 [Tazoult-Lambèse – 165/166 d.C.]: 'ad dilectum cum | Iulio Vero per | Italiam tironum | II leg(ionum) Italicae'; CIL VI, 1377 [Roma – 165/166 d.C.]: 'misso ad iuventutem per Italiam legendam'.

⁴³ CIL III, 1980 [Solin – 169/170 d.C.]: 'vexillationes leg(ionum) II Piaae et III Concordiae'.

⁴⁴ CIL III, 11989a-c; IBR 496a-b, f-j, m [Eining – 179/190 d.C.]: 'leg(io) III It(alica) Con(cors)'.

⁴⁵ Cass. Dio, *Historia romana* 55, 24. 4.

⁴⁶ Complessivamente 68 iscrizioni appartenenti alla *legio III Italica* erano trovati finora sulla territorio di Rezia.

⁴⁷ GONZALEZ 2003, 150.

⁴⁸ CIL III, 11965 [Ratisbona – 179 d.C.]: 'vallum cum portis | et turribus <l>eg(ioni) I[II Italicae Concordi] | [fecerunt]'.

⁴⁹ CIL III, 14370, 2 [Böhming – 181 d.C.]: 'vex(illarii) | leg(ionis) III Ital(icae) vallum fece(runt)'.

⁵⁰ AEp 1983, 730 [Ellingen 182 – d.C.]: 'kastel(li) Sablonet(i) mu|rum(!) cum portis lapidi(bus) substitu|tum(!)'.

⁵¹ CIL III, 6000g [Alkofen]: 'leg(io) III Ital(ica)'.

⁵² CIL III, 6000i + 11987 [Westheim]: 'leg(io) III I[t]ali(ca)'.

⁵³ GONZALEZ 2003, 480.

Submontorium, Cambidunum, Foetus, Terioli e Vallatum. Questi azioni di riorganizzazione indica due processi contrari: che l'Imperio Romano stesse diventando sempre meno capace di proteggere le sue frontiere, però rifiutava di abbandonarle appena ancora.

Bibliografia

GONZALEZ 2003, 149-151; *PWRE* 1924-1925, 117.

6. SINTESI

Nonostante, che la formazione ed i numerosi riorganizzazioni miliari di Rezia primariamente avevano un importanza miliare, i soldati cui erano di stanza avessero un effetto saliente sugli aspetti della vita provinciale non-militari. I fonti primari rilevanti sono soprattutto epigrafici (**Tav. 1**). I soldati ed ufficiali legionari appartengono in numerosi lavori costruzionali nella provincia, come attestano le pietre militari, eretti nella vicinà di Kösching,⁵⁴ Nassenfels,⁵⁵ Neuburg a.d. Donau⁵⁶ e Ratisbona.⁵⁷ Tegole stampate legionarie sono conosciute da Eining,⁵⁸ e da Kösching.⁵⁹ Ambidui insediamenti erano locati vicino il Danubio, su per il fiume da Ratisbona, così é probabile, che le materie di costruzione fossero trasportate via mezzi fluviali. Parecchie *militaria inscripta*, mostrando i nomi di alcuni legioni erano trovati nella parte meridionale di Rezia, vicino ai passi alpini. Tali reperti sono stati trovati a Tiefelcastel,⁶⁰ Riom-Parsonz,⁶¹ Bivio,⁶² ed Ummendorf.⁶³

L'analisi dei epitaffi inalzato da o per soldati legionari indicava, che gran parte dei soldati rimanesse in Rezia dopo loro smontaggio. Pur i soldati della *legio III Italica* non erano tutti allo stesso lugo, similmente alle altre legioni, erano spesso mandati attorno per vari compiti, dove a volte facevano dedicazioni, come indicasse l'iscrizione dell'ara dedicatoria di un *frumentarius* legionario, (*M.?*) *Aurelius Silvinius*.⁶⁴ Se questi soldati avevano trascorso considerevole tempo allo stesso lugo fuori era possibile, che prendessero domicilio lì, dopo loro smontatura.

In totale 32 iscrizioni appartengono a soldati legionari, cui apparissero o come persone i quelli che innalzano l'epitaffio o come i quelli che fossero defunti durante o dopo il loro servizio. Proporzionalmente alla loro rata, il più gran parte dei iscrizioni appartengono ai gregari e cavalieri semplici (*milites, equites*). 14 (17) degli epitaffi reziani documentano soldati legionari senza titoli (*duplarii e immunes*), includendo quelli che non siano elevati

⁵⁴ *CIL* XVII, 4, 70 [Kösching – 200/201 d.C.]: '*vias et pont(es) rest(ituerunt)*'.

⁵⁵ *CIL* XVII, 4, 67 [Nassenfels – 195/215 d.C.]; *CIL* XVII, 4, 66 [Nassenfels – 201 d.C.]: '*vias et pontes rest(ituerunt)*'.

⁵⁶ *CIL* XVII, 4, 65 [Bergheim – 201 d.C.]: '*vias et pontes rest(ituerunt)*'.

⁵⁷ *CIL* XVII, 4, 55 [Burgweinting-Harting – 195/215 d.C.].

⁵⁸ *CIL* III, 6000h + 11986 [Eining]: '*leg(ionis) III Ital(icae)*'.

⁵⁹ *AEP* 1933, 117 [Kösching]: '*leg(io) III Ital(ica)*'.

⁶⁰ *AEP* 2003, 1286a [Tiefelcastel]: '*l(egio) III*'.

⁶¹ *AEP* 2007, 1067a [Riom-Parsonz]: '*l(egio) III*'.

⁶² *AEP* 2007, 1068a [Bivio]: '*l(egio) III*'.

⁶³ *IBR* 496o [Ummendorf]: '*l(egio) III*'.

⁶⁴ *AEP* 1991, 266 [Rome – 222/235 d.C.]: '*Genio sancto | <c=k>astr(or)um pere|gr(inorum)*' indicava, the *frumentarii* spesso bazzicavano a Roma, allo scopo di procurare i provvisioni necessari per loro squadri. Durante il loro soggiorno, erano accomodati nel *castrum peregriorum* su *Collis Caelius* a Roma.

primo del loro smontaggio (*veterani*).⁶⁵ Soldati con titoli bassi o medio (*aquiliferi, beneficiarii, centuriones, custodes armorum, exacti, librari, medici, optiones, signiferi e tubiceni*) sono documentati su 14 (15) iscrizioni (**Tav. 1**). 5 ufficiali d'alti gradi (*praefecti, tribuni*) sono commemorati su iscrizioni funerari. Ci sono tre casi, in cui i figli dei soldati seguissero le orme paterne e si arruolassero nella *legio III Italica* (CIL III, 5818; CIL III, 5953; CIL III, 6571+11964). Altri tre iscrizioni menziona le progenie di soldati, ma non dimostra loro rapporto con l'esercito romano. (CIL III, 5956+11959; CIL III, 5958; WAGNER 1957, Nr. 35). Però questo non indica necessariamente, che questi figli non avessero una carriera militare.

L'analisi dei epitaffi chiaramente indica, che soldati legionari fossero sposati o coniugati già durante la loro servizio, non solo avendo smontato (**Tav. 2**).

La quantità dei epitaffi cui riferiscano a soldati sposati dietro loro smontatura é significativamente inferiore a quelli che commemorerebbero soldati già entrati in matrimonio durante loro servizio (**Tav. 3**). Tuttavia, la rata più alta di *coniuges a uxores* appare applicabile in entrambi i casi: 7:3 appartenendo soldati attivi e 2:1 veterani smontati.

Iscrizioni funerari reziiani fanno testimonio, che ufficiali legionari avessero famiglie estese durante loro servizio.⁶⁶ Dopo loro smontaggio, tenevano schiavi cui a volte liberassero.⁶⁷

Riguardando l'impatto economico dei legionari, i guadagni dei ufficiali non si può trascurare (**Tav. 4**). Negli anni tra 197 e 235 d.C., durante un periodo più breve di un mezzo secolo, lo stipendio legionario era gradualmente aumentato di 600% percenti, da un prezzo primordiale di 400 sestertii fino a 2.400 sestertii, così alzando lo stipendio annuale di soldati legionari da 1.200 sestertii a 7.200 sestertii.⁶⁸

Iscrizioni dedicatori fanno testimonio del ruolo importante, cui gli ufficiali legionari tengono nella vita religiosa di Rezia. La distribuzione di questi tipi di fonti epigrafici mostra un modello diverso di quello dei epitaffi (**Tav. 1**). Are e pannelli votivi erano postati quasi esclusivamente da ufficiali di medi ranghi, e solo una manciata di iscrizioni eravano inalzati da gregali (*milites, equites*)⁶⁹ o ufficiali d'alti gradi (*legati, praefecti*).⁷⁰ Finora nulla delle are si trovavano nel loro posto originale, peraltro la presenza di alcuni santuari cui ospitavasse tali iscrizioni votivi é attestato dalle evidenze archaeologiche⁷¹ (e. g.: un santuario di Mars e Vittoria vicino Eining-Weinberg,⁷² un Dolicheneum vicino a Pfünz,⁷³ ed un santuario orientale sul Ratisbona-Arnulfsplatz⁷⁴). La maggior parte di questi iscrizioni votivi é stato

⁶⁵ Le cifre in parentesi includono gli iscrizioni con incerti interpretazioni, metre le cifre precedenti danno il numero dei fonti epigrafici inequivocabili.

⁶⁶ CIL III, 5974: ' per un cornicularius legionario – et Val(eriae) Gemellinae (1) socr(ui) | eius iussu i<P=B>sus et (2) Cl(audio) | Macrino socio eius | et (3) Val(erio) Valeriano s<o=ue>ce | rioni (4) Val(eria) Macrinilla ux | or et (5) Amandinus et (6) [Am] | andina fili(i) et heredes ex [HS] | n(ummum) IIII mil(ia) parentibus kariss(imis) v(ivis) [- - -]'

⁶⁷ CIL III, 5817: ' Managnio Ni | ciate liberto | ex H(S) n(ummis) XVI(milibus)'.
⁶⁸ SPEIDEL 1992, 88, Taf. 1, Anm. 5-10.

⁶⁹ CIL III, 5942 [Saal a. d. Donau – 25.7.240 d.C.]; WAGNER 1957, Nr. 107 [Ratisbona – 179/300 d.C.].
⁷⁰ CIL III, 5793 [Augsburg – 185/192 d.C.]; CIL III, 14370, 12 [Ratisbona-Praetorium – 218/221 d.C.].

⁷¹ CIL III, 5793 [Augsburg – 185/192 d.C.]: ' Mercurio | cuius sedes a tergo | sunt'.
⁷² REUTER 2007, 109.

⁷³ CZYSZ et al. 1995, 501.
⁷⁴ CZYSZ et al. 1995, 507.

inalzato da ufficiali per loro affari privati, e la rata di iscrizioni ufficiali eretto dall'individui o dall'intero corpo é significativamente inferiore a quei statuiti per ragioni privati.

Iscrizioni votivi commemoravano varie ovre e donazioni di ufficiali legionari, i quelli possono essere divisi tra un livello ufficiale e l'altro privata. Sul livello ufficiale, soldati praticano atti religiosi come portatore di un certo rango o un representante dell'intero corpo.⁷⁵ Questi atti includevano dediazioni fatti per la sanità dell'Imperatore o della famiglia imperatoriale.⁷⁶ Però, la maggior parte dei iscrizioni dedicatori apra la porta sui variegato atti di religione privata degli ufficiali legionari. Sebbene il soggetto del voto é raramente specificato, i successivi esempi indicano, che gli azioni religiosi includassero un ampio sezione della vita quotidiano, da sanità é benessere,⁷⁷ al ritorno salvosano da guerra.⁷⁸ Il modo dell'adempimento del voto si spande dall'inalzamento di un ara,⁷⁹ o pannello votivo, fino al ricostruzione di un santuario.⁸⁰

Sebbene gli gregari legionari sono quasi inattestate sui fonti votivi, é molto plausibile, che loro facessero ed adempivassero i loro voti allo stesso modo come gli ufficiali (entrambi essendo basati sullo stesso principio di *do ut des*). Invece, nonostante i loro grandi numeri, il loro guadagno limitato s'impediva dall'inalzare are costose, costrutti da materie lussoriose o durevole, passando sopra costruzioni e ricostruzioni di santuari.

⁷⁵ *AEp* 1986, 532 [Ratisbona – 180/192 d.C.]: '*Genio centuriae [...] com | manip(u)lar(ibus) d(onom) d(edit)*'.

⁷⁶ *CIL* III, 5768 [Bregenz – 238/244 d.C.]: '*In h(onorem) d(omus) d(ivinae) [...] aram posuit*'; *CSIR Deutschland* I. 1, Nr. 452 [Ratisbona-Ziegetsdorf – 200/300 d.C.]; *AEp* 2004, 1062 [Ratisbona-Niedermünster – 218/221 d.C.].

⁷⁷ *CIL* III, 5876 [Lauingen- Pfarrkirche – 169/300 d.C.]: '*cum signo | argenteo*' si riferisce a una piccola replica del membro sanato in argento, situato nel santuario di *Apollo Grannus*.

⁷⁸ *CIL* III, 5937 [Saal a.d. Donau – 182 d.C.]: '*rever | sus ab exped | it(ione) Burica*' si riferisce allo spedizione di Imperatore Commodo contro i *Lugi-Buri* in 182 d.C., cf.: Dio, *Historia* 72-73; Ptolemaeus, *Geograph.* II. 10.

⁷⁹ *CIL* III, 5768 [Bregenz – 238/244 d.C.]: '*deo Mercurio | Arcecio ex vo | to aram posuit*'.

⁸⁰ *CSIR Deutschland* I. 1, Nr. 455 [Ratisbona-Ziegetsdorf – 179/300 d.C.]: '*Mercurio cultori | templum igne consu | mptum restituit*'.

BIBLIOGRAFIA

- AEp
CIL
CSIR Deutschland
IBR
Lupa
BENDER 2000
CHAUSA SÁEZ 1997
CZYSZ et al 1995
DIETZ–FISCHER 1996
FABBINDER 2008
FABBINDER 2010
FABBINDER et al 2011
FABBINDER–PIETSCH 2006
FISCHER–
RIEDMEIER-FISCHER 2008
FLEER 2004
GONZALEZ 2003
GSCHWIND 2004
JÜTTING 1995
KOVÁCS 2005
KUHNEN 2001
LE BOHEC 1989
- L'Année Epigraphique*. Paris 1888 -
Corpus Inscriptionum Latinarum, Berolini, 1862 -
Corpus Signorum Imperii Romani. Corpus der Skulpturen der römischen Welt. Bonn 1973 -
VOLLMER, F.: Inscriptiones Bavariae Romanae. München 1915.
F. und O. HARL, www.ubi-erat-lupa.org (Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern)
URL: <http://ubi-erat-lupa.org>
BENDER, H.: Map of Raetia. In: Talbert, R. J. A. (Ed.), Map-by-Map Directory to Accompany the Barrington Atlas of the Greek and Roman World. [with the digital version of the Atlas Gazetteer]. 2000.
URL: http://press.princeton.edu/B_ATLAS/BATL019.pdf
CHAUSA SÁEZ, A.: Veteranos en el África Romana. *Instrumenta* 3. Barcelona 1997.
CZYSZ, W. – DIETZ, K.-H. – FISCHER, Th. – KELLNER, H.-J.: Die Römer in Bayern. Stuttgart 1995.
DIETZ, J. – FISCHER, Th.: Die Römer in Ratisbona. Regensburg 1996.
FABBINDER, J.: Neue Ergebnisse der geophysikalischen Prospektion am Obergermanisch-Raetischen Limes. In: Thiel, A. (Hrsg.), Neue Forschungen am Limes. 4. Fachkolloquium der Deutschen Limeskommission 27./28. Februar 2007 in Osterburken. *Beiträge zur Welterbe Limes* 3. Stuttgart 2008, 153-171.
FABBINDER, J.: Von Eining bis Ruffenhoden: Auf dem Weg zu einem Magnetogramm-Atlas der raetischen Limeskastelle – Ergebnisse der geophysikalischen Prospektion in Bayern. In: Heinrich, P. (Hrsg.), Perspektiven der Limesforschung. 5. Kolloquium der Deutschen Limeskommission. *Beiträge zur Welterbe Limes* 3. Stuttgart 2010, 89-103.
FABBINDER, J. – NARR, D. – LINCK, R. – DELLER, Th. – BECKER, Fl.: Prospektion am römischen Kastell Großprüfening. *Das Archäologische Jahr in Bayern* 2010 (2011), 93-95.
FABBINDER, J. – PIETSCH, M.: Lücken schließen am Donaulimes. Das Kleinkastell von Pfätter - Gmünd. *Das Archäologische Jahr in Bayern* 2005 (2006), 73-76.
FISCHER, Th. – RIEDMEIER-FISCHER, E.: Der römische Limes in Bayern. Geschichte und Schauplätze entlang des UNESCO-Welterbes. Regensburg 2008.
FLEER, Ch.: Typisierung und Funktion der Kleinbauten am Limes. In: Schallmayer, E. (Hrsg.), Limes Imperii Romani. Beiträge zum Fachkolloquium „Weltkulturerbe Limes“ November 2001 in Lich-Arnsburg. *Saalburg-Schriften* 6. Bad Homburg 2004, 75-92.
GONZALEZ, J. R.: Historia de las legiones Romanas. *Signifer* 4. Madrid 2003.
GSCHWIND, M.: Abusina. Das römische Auxiliarkastell Eining an der Donau vom 1. bis 5. Jahrhundert n. Chr. *MBV* 53. München 2004.
JÜTTING, I.: Die Kleinfunde aus dem römischen Lager Eining-Unterfeld. *BVBl* 60, 1995, 143-230.
KOVÁCS P.: Marcus Aurelius esőcsodája és a markomann Háborúk. *SpecNova; Supplementum* 5. Pécs 2005.
KUHNEN, H.-P. (Hrsg.): Abgetaucht, aufgetaucht – Flußfundstücke. Aus der Geschichte. Mit ihrer Geschichte. Ausstellungskatalog des Rheinischen Landesmuseum Trier. *Schriftenreihe des Rheinischen Landesmuseums Trier* 21. Trier 2001.
LE BOHEC, Y.: La Troisième Légion Auguste. Paris 1989.

LE BOHEC 2000	LE BOHEC, Y.: Legio III Augusta. In: le Bohec, Y. (Ras. Et. Éd.), Les Legions de Rome sous le Haut-Empire. <i>Collection du Centre d'études romaines et gallo-romaines</i> ; Nouvelle série 20. Lyon 2000, 373-381.
ORL	FABRICIUS, E. et al. (Edd.), Der obergermanische-raetische Limes des Römerreiches.
PIR	MOMMSEN, Th. et al. (Edd.), Prosopographia Imperii Romani. Berlin 1883-2011.
PLANCK 2005	PLANCK, D. (Hrsg.), Die Römer in Baden-Württemberg. Stuttgart 2005 ⁴ .
PWRE	Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Stuttgart 1894-1976.
REUTER 1999	REUTER, M.: Studien zu den numeri des Römischen Heeres in der mittleren Kaiserzeit. <i>BRGK</i> 80, 1999, 357-569.
REUTER 2007	REUTER, M.: Das Ende des raetischen Limes im Jahr 254 n. Chr. <i>BVBI</i> 72, 2007, 77-149.
ROSENBERGER 1992	ROSENBERGER, V.: Bella et expeditiones. <i>HABES</i> 12. Stuttgart 1992.
SCHÖNBERGER 1983	SCHÖNBERGER, H.: The Roman fortress at Eining-Unterfeld. Reconsideration. In: Hartley, B. – Wachter, J. (Ed.), Rome and her Northern Provinces. Papers presented to Sheppard Frere in honour of his retirement from the Chair of the Archaeology of the Roman Empire. Gloucester 1983, 235-239.
SCHÖNBERGER 1985	SCHÖNBERGER, H.: Die römischen Truppenlager der frühen und mittleren Kaiserzeit zwischen Nordsee und Inn. <i>BRGK</i> 66, 1985, 322-497.
SOMMER 2012	SOMMER, C. S.: Trajan, Hadrian, Antonius Pius, Marc Aurel... ? – Zur Datierung der Anlagen der Raetischen Limes. <i>Bericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege</i> 52, 2011 (2012), 137-180.
SPEIDEL 1992	SPEIDEL, M. A.: Roman Army Pay Scales. <i>JRS</i> 82, 1992, 87-106.
TIR	OLIVA, P.: Tabula Imperii Romani. Castra Regina, Vindobona, Carnuntum: auf der Grundlage der Weltkarte 1:1.000.000, M 33. Praha 1986.
WAGNER 1957	WAGNER, F.: Neue Inschriften aus Raetien. <i>BRGK</i> 37-38, 1956-57, 215-264.
WOOD 2004	WOOD, G. A.: The Roman Fort Pfatter. <i>Beiträge zur Archäologie Oberpfalz und Regensburg</i> 6, 2004, 235-250.

A	B	C	D	E
<i>aquilifer</i>	CIL III, 5816	1	–	–
<i>beneficiarius</i>	<i>tribuni</i> : Lupa 6540; <i>praefectus castrorum</i> : CIL III, 5953	2	CIL III, 5768	1
<i>centurio</i>	CIL XIV, 4467 WAGNER 1957, Nr. 35	2	CIL III, 5876; CIL III, 5937; Lupa 6576	3
<i>cornicularius</i>	–	–	AEp 2004, 1062	1
<i>custos armorum</i>	CIL III, 6571+11964	1	–	–
<i>duplarius</i>	AEp 1992, 1307	1	–	–
<i>eques</i>	CIL III, 5947; CIL III, 5955	2	CIL III, 5942	1
<i>exactus consularis</i>	CIL III, 5812	1	–	–
<i>immunus</i>	CIL III, 11969	1	–	–
<i>legatus</i>	–	–	CIL III, 5793	1
<i>librarius</i>	CIL III, 5953; <i>consularis</i> : CIL III, 5814	1 (2)	–	–
<i>medicus ordinarius</i>	CIL III, 6532	1	–	–
<i>miles</i>	CIL III, 5812; CIL III, 5814; CIL III, 5949; CIL III, 5950; CIL III, 11966; CIL III, 11970; AEp 1962, 242; WAGNER 1957, Nr. 120 (?); AEp 1978, 582; CIL III, 14207, 6	9 (10)	WAGNER 1957, Nr. 107	1
<i>optio</i>	CIL III, 5958	1	Lupa 6582; Lupa 6579; AEp 1986, 532	3
<i>praefectus</i>	CIL V, 5036; CIL III, 5946	2	CIL III, 14370, 12	1
<i>signifer</i>	CIL III, 5818; CIL III, 5952; CIL III, 5956+11959	3	–	–
<i>tribunus</i>	WAGNER 1957, Nr. 34; CIL III, 6571+11964; CIL III, 5974+11977	3	–	–
<i>tubicen</i>	CIL III, 5957+11960	1	–	–
<i>sconosciuto</i>	CIL III, 5823; CIL III, 6531+11962	2	–	–
<i>veteranus</i>	CIL III, 5818; <i>honesta missio</i> : CIL III, 5956+11959; CIL III, 5957+11960	1 (3)	–	–

Tav. 1. Elenco dei soldati conosciuti della legio III Italica con i loro ranghi⁸¹

A	B	C
<i>coniunx</i>	CIL III, 5952; CIL III, 5949; CIL III, 5958 (?); CIL III, 6531+11962; Lupa 6413; WAGNER 1957, Nr. 120; Lupa 6447	7
<i>uxor</i>	CIL III, 11969; CIL III, 11970 (?); CIL III, 5974+11977	3
<i>sconosciuto</i>	CIL III, 5947	1

Tav. 2. Classificazione dei stati di famiglia dei soldati della legio III Italica durante loro servizio⁸²

⁸¹ Gli intitolazioni delle colonne in **Tav. 1** sono abbreviati come segue: A = Ranghi; B = Epitaffi; C = Quantità dei epitaffi rilevanti; D = Iscrizioni dedicatori; E = Quantità dei iscrizioni dedicatori rilevanti.

⁸² Gli intitolazioni delle colonne in **Tav. 2 e 3** sono abbreviati come segue: A = Categoria; B = Rinvio epigrafico; C = Quantità dei fonti epigrafici rilevanti.

A	B	C
<i>coniunx</i>	CIL III, 5957+11960; CIL III, 5955	2
<i>uxor</i>	CIL III, 5956+11959	1

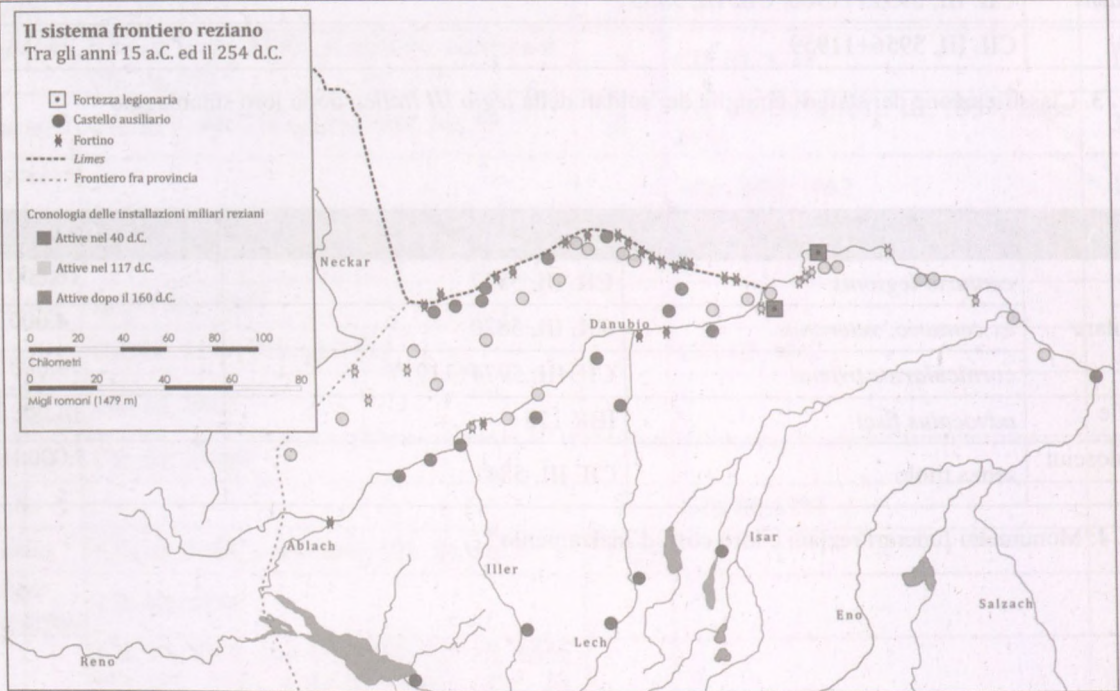
Tav. 3. Classificazione dei stati di famiglia dei soldati della *legio III Italica* dopo loro smontaggio

A	B	C	D
militare	<i>centurio legionis</i>	CIL III, 5817	16.000 HS
	<i>ex centurio, veteranus</i>	CIL III, 5820	4.000 HS
	<i>cornicularius tribuni</i>	CIL III, 5974+11977	4.000 HS
civile	<i>advocatus fisci</i>	IBR 176	14.000 HS
sconosciuto	senza titolo	CIL III, 5841	3.000 HS ⁸³

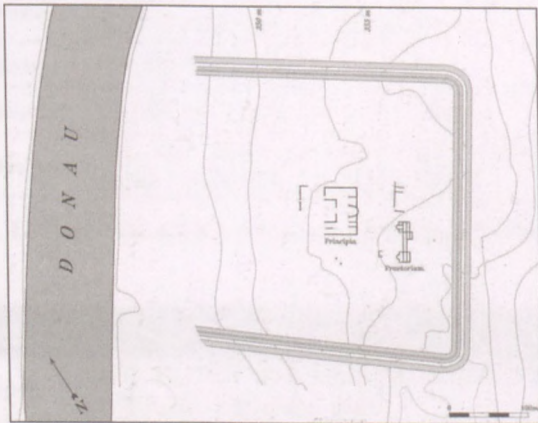
Tav. 4: Monumenti funerari rezziani e loro costi d’inalzamento⁸⁴

⁸³ CIL III, 5841: '*n(ummi)s III (milibus)*', l'ultimi due caratteri dell'iscrizione sono mal conservati. Il database EDH interpreta queste lettere come '*n(ummi)s I(?) F(?) L(?)*' (HD 058315).

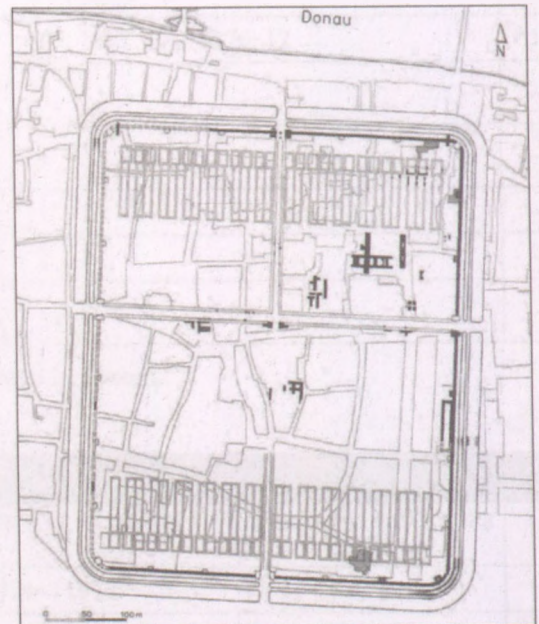
⁸⁴ Gli intitolazioni delle colonne in Tav. 4 sono abbreviati come seque: A = Categoria; B = Titolo, ufficio; C = Rinvio epigrafico; 4 = Costo dell’inalzamento del epitaffio in *sestertii*.

1

2

3

Tavola V.

1. Fortificazioni militari Romane, cui furono operanti in Rezia nel periodo 15 a.C. – 254 d.C.;⁸⁵ 2. Pianta della fortezza legionaria romana a Eining-Unterfeld (SPINDLER-FISCHER 1984, Abb. 27); 3. Pianta della fortezza legionaria romana a Ratisbona (CZYSZ et al 1995, 504, Abb. 200)

⁸⁵ Questa carta mostra tutti installazioni reziiane militari incurante le chronologia.

BRONZENE MILITÄRISCHE AUSRÜSTUNGSGEGENSTÄNDE AUS DEM RÖMISCHEN KASTELL VON *Lussonium* (PAKS-DUNAKÖMLÖD): Teil I.*

FERENC FAZEKAS

Zusammenfassung: Das römische Auxiliarkastell *Lussonium* liegt in der Nähe der bei Paks liegenden Bottyán-Schanze. Die Fundstätte ist seit 1987 Ziel systematischer Grabungen, geführt von Zsolt VISY im Rahmen einer Universitätslehrgrabung. Als Ergebnis dieser Grabungen zählt *Lussonium* eine der am besten erforschten römischen Militäranlagen von Ungarn und Pannonien. Neben den archäologischen Befunden, Gebäuderesten des Kastells, wurden zahlreiche Funde zu Tage gefördert. Diese Studie, erster Teil einer geplanten Reihe, beschäftigt sich mit einer Auswahl von römischen Ausrüstungsgegenständen, der sog. *Militaria*. Durch die ausführliche antiquarische Analyse konnten mehrere verschiedenen Typen dieser Fundgattungen identifiziert und untersucht werden: Hängeschurz (Kat. Nr. 1), Delphin-Bügel (Kat. Nr. 2), sowie Teile des Pferdegeschirres, u.a. kegelförmige- (Kat. Nr. 3) und dosenförmige Riemenverteiler (Kat. Nr. 4).

Stichwörter: römische *Militaria*, Delphin-Bügel, Hängeschurz, Pferdegeschirr, *Lussonium*

1. Einführung

Das römische Auxiliarkastell *Lussonium* liegt auf der Bottyán-Schanze (Bottyánsánc), auf einem durch die Donau teils weggespülten Lössplateau in der Nähe des heutigen Paks-Dunakömlöd, West-Ungarn (Tafel I. 1).¹ Obwohl die Schanze als römischer Fundort seit dem XIX. Jahrhundert bekannt ist, hat erst Dr. Zsolt VISY im Jahre 1969 die ersten Grabungen auf dem Areal des ehemaligen Kastells unternommen. Während der Notgrabungen sind zwei fast vollständige Militärdiplome zum Vorschein gekommen.² Die systematischen Forschungen im Rahmen der Lehrgrabung der Universität von Pécs (damals Janus Pannonius Universität) begannen auf die Initiative von Dr. Zsolt VISY in 1987. Seit dem sind mehr als zwei Dekaden vergangen und *Lussonium* zählt heute zu einem der besterforschten Militäranlagen der *ripa Pannonica*. Diese Freilegungen förderten eine große Zahl an Funden zu Tage, deren

* Danksagung: Herrn Prof. Zsolt VISY danke ich für die Publikationserlaubnis und Überlassung des archäologischen Materials zur Aufarbeitung. Die Fundzeichnungen wurden von Kinga Kiss angefertigt, die digitale Erstellung der Tafeln besorgten András Balogh und Antal SZABÓ. Béla STIPICH und Mónika MERCZI (Esztergom) korrigierten den Text. Die deutschsprachige Lektorierung wurde von Reinhold WEDENIG übernommen (ÖAW Graz). Ihnen allen sei an dieser Stelle ganz herzlich gedankt. Für die Durchsicht des Textes möchte ich an Herrn Prof. VISY und an Herrn Dr. Ádám SZABÓ bedanken.

Besonderen Dank möchte ich Herrn Zsolt MRÁV (Magyar Nemzeti Múzeum) für die wertvollen Hinweise und die Lektorierung des Artikels aussprechen.

[Dieser Studie ist eine leicht veränderte und überarbeitete deutsche Fassung meines früher erschienen Artikels: FAZEKAS 2009.]

¹ Zu den Forschungen des Grenzkastells *Lussonium* zusammenfassend: VISY 2000, 85 f.; VISY 2003a, 91 ff.; VISY 2003b, 122 ff.; zuletzt erschienen VISY 2011a, VISY 2011b, 59 ff.; S. auch den neuen Ausstellungskatalog: SZABÓ 2011. Eine letzte Zusammenstellung der Literatur bezüglich an *Lussonium* bei: FAZEKAS 2011, 234 f.

² VISY 1970, 26; VISY 1979-80, 86 ff; VISY 1987, 95 ff.; Vgl. VISY 1991, 263 f.

Bearbeitung kontinuierlich vorangeht. In diesem Artikel möchte ich eine nächste Auswahl der Bronzefunde,³ speziell ausgewählte römische *Militaria*, präsentieren.⁴

2. *Militaria*, militärische Funde – antiquarische Analyse⁵

2.1. *Militärtracht*⁶

2.2.1. Lunulaförmiger Schurzanhänger (Taf. I. 2. 1)

Die lunulaförmigen Anhänger kommen bei der Ausrüstung der römischen Infanteriesoldaten vor und ebenso als Schmuckteil des Pferdegeschirres.⁷ Die mehr präzise funktionale Zuordnung dieses Anhängertyps spielt neben der archäologischen Evidenz, den entsprechenden Bildquellen, den frühen Steindenkmälern mit Soldatendarstellungen, eine nicht zu unterschätzende Rolle. Auf den sehr detaillierten Militärdarstellungen erscheinen Lunulae seit der ersten Hälfte des I. Jahrhundert n. Chr. in unterschiedlichem funktionalen Kontext. Bei den aufwendigen Reitergrabstelen sind kleine lunulaförmige Anhänger als Teile des Pferdegeschirres und Schmuckzubehör, meist auf dem Brustriemen, zu erkennen.⁸ In der rheinischen Denkmälergruppe, die durch ganzfigürliche Militärgrabsteine gekennzeichnet ist, erscheinen die Lunulae als Teil des zum *cingulum militare* gehörenden Hängeschurzes, zusammengesetzt aus verschiedenen Beschlägen, deren Endglieder von Exemplaren solcher Form abgeschlossen ist.⁹

Der lunulaförmige Anhänger von *Lussonium* kann nach der formenkundlichen Analyse und in Anbetracht der zweiteiligen Konstruktion sowie der charakteristischen Form des Zwischengliedes als Teil eines Hängeschurzes angesprochen werden. Die frühkaiserzeitlichen Schurzanhänger wurden von Mike C. BISHOP¹⁰ und Joaquín AURRECOCHEA FERNÁNDEZ¹¹ eingehend untersucht.¹² Von Seiten der ungarischen Forschung hat Zsolt MRÁV diesen Fundtyp anhand neu identifizierter Fundstücke flavierzeitlicher *cingula* aus dem Gebiet der Grossvilla von Balácsa in mehreren Arbeiten behandelt.¹³

³ Die Bronzegefäße der Grabungen (1991-2006) wurden bereits publiziert: FAZEKAS-SZABÓ 2008; FAZEKAS-SZABÓ 2012, vgl. noch SZABÓ 2011, 57, Kat. / Kat. No. 62-63.

⁴ In diesem Artikel werden nur jene bronzenen Ausrüstungsgegenstände behandelt, die während der Ausgrabungskampagnen 1991-2008 im Kastell entdeckt wurden.

⁵ Die früheren, vor 1991 (zwischen 1987-1991) ausgegrabenen Waffenfunde, sowie römische Ausrüstungsfunde wurden von Herr István LENGVÁRI aufgearbeitet. LENGVÁRI 1995, 114, Anm. 10; LENGVÁRI 2002, 51, 16. lgy.; Vgl. noch LENGVÁRI 1992-95, 26.

⁶ Bei der Besprechung der *militaria* des Fundplatzes wird dem Einteilungsvorschlag von Ekkehard DESCHLER-ERB gefolgt, s. DESCHLER-ERB 2005, 44, Abb. 1.

⁷ Die Besonderheit des Motivs könnte mit dem apotropäischen Charakter des Symbols zusammenhängen: BISHOP 1988, 107-108.

⁸ Zur lunulaförmigen Pferdegeschirrbeschlägen: OLDENSTEIN 1976, 162 ff; BISHOP 1988, 98 f. (Bishop Type 9) und DESCHLER-ERB 1996, 92 f.; UNZ-DESCHLER-ERB 1997, 43, mit mehreren Parallelen.

⁹ Vgl. die Darstellungen bei BISHOP 1992, 81 ff. Ein neue Soldatergrabstele mit entsprechender Darstellung der lunulaförmigen Anhänger am *cingulum* wurde in *Colonia Claudia Ara Agrippinensium* / Köln - Hohe Strasse vor einigen Jahren gefunden und publiziert: WIELAND 2009, 269ff.

¹⁰ BISHOP 1992, 81 f.

¹¹ AURRECOCHEA FERNÁNDEZ 1995, 37 f.

¹² Vgl. auch BISHOP-COULSTON 1993, 98-99; DESCHLER-ERB 1999, 48.

¹³ MRÁV 2008a, 282-284; MRÁV 2008b, 18-19.

Die lunulaförmigen Schurzanhänger sind charakteristisches Zubehör der Bekleidung frühkaiserzeitlicher Soldaten und fungierten als Endbeschläge der metallbeschlagenen Lederriemen am Hängeschurz des Militärgürtels. Die Beschläge erreichen eine Länge von 8 bis 10,5 cm und bestehen zumeist aus einem schmalen Beschlagbügel und aus einem Anhänger.¹⁴ Reiht man das gegenständliche Exemplar seiner Größe nach ein, kommt man zum überraschenden Ergebnis, dass der Fund von *Lussonium* mit einer Länge von 7,4 cm das kleinste vorhandene dieses Typs darstellt. Die lunulaförmigen Hängeschurzteile bilden nicht die einzigen Anhängertypen – vielmehr ist eine große Vielfalt von Anhängertypen vorhanden: neben der behandelten Form sind herz-, blattförmige sowie trapezoide Stücke dokumentiert.¹⁵ Aussagekräftige archäologische Kontexte aus geschlossenen Befunden, wie Aznalcazar und *Herculaneum* zeigen, dass die verschiedenförmige Anhänger genauso wie Zierbeschläge auf Lederriemen sogar bei ein und derselben Schurzgardie auftreten können.¹⁶

Der metallbeschlagene Hängeschurz, befestigt auf den *cingula*, wurde früher als eine Art Unterkörperschutz gedeutet; nach neusten Spezialuntersuchungen wechselte die funktionale Bewertung dieses charakteristischen Kleidungsgegenstandes.¹⁷ In letzter Zeit wird neben dem partiellen Schutzcharakter, unter Berufung auf die Forschungen von Mike C. BISHOP, die Funktion als Rangabzeichen mehr und mehr betont. Die prachtvollen *cingula* mit metallbeschlagenem Hängeschurz übermittelten mehrschichtige Informationen: sie bezeichneten die Waffengattung des betreffenden Soldaten, dienten zugleich als Statussymbol und veranschaulichten die Zugehörigkeit des *miles* oder *veteranus* zu einer aufgehobenen Schicht in der lokalen Gesellschaft.¹⁸

Im Römischen Reich erscheint die Zahl der sicher identifizierten Hängeschurzteile trotz intensiver Nachforschungen als merklich niedrig,¹⁹ obwohl sie anhand der Fundpunkte ein sehr weites Gebiet, von Britannien (Caerleon) bis nach Moesien (Tekije), umfasst.²⁰ Die Mehrzahl der Fundstücke wurde aus römischen Militäranlagen (Caerleon, Wroxeter, *Siscia*) publiziert. Sie kommen auch in nicht-militärischem Kontext vor: dies zeigen vor allem die wichtigen frühkaiserzeitlichen militärischen Grabfunde des aus Aznalcazar, Provinz *Baetica* und das reiche Hort von Tekije mit mehreren Hängeschurzteilen,²¹ in kleinerer Zahl sind sie auch in römischen Zivilsiedlungen (Baláca) vertreten.²²

In dieser Stelle müssen wir noch auf ein spezielles Problem eingehen: die funktionale Zuordnung der Lunulaanhänger als Hängeschurzteil wird wegen der gleichförmig gestalteten

¹⁴ Vgl. MRÁV 2008b, 18.

¹⁵ BISHOP 1992, 96; FISCHER 2012, 118.

¹⁶ Vgl. Aznalcazar: AURRECOECHEA FERNÁNDEZ 1995, 37-40; *Herculaneum*: BISHOP 1992, 94-96; Vgl. auch MRÁV 2008, 9.

¹⁷ Zur Frage s. BISHOP 1992, 100-101; AURRECOECHEA FERNÁNDEZ 1995, 40.

¹⁸ BISHOP 1992, 100-101; BISHOP-COULSTON 1993, 99; AURRECOECHEA FERNÁNDEZ 1995, 40; MRÁV 2008b, 20.

¹⁹ FISCHER 2012, 118.

²⁰ Vgl. BISHOP 1992, 91-99; AURRECOECHEA FERNÁNDEZ 1995, 42-43, auch UNZ-DESCHLER-ERB 1997, 38 Kat. 1271-1311, Taf. 46-47, mit weiteren Parallelen. Zur lunulaförmigen Schurzanhänger: 38. und Kat. 1275. 1277. 1279.

²¹ Vgl. BISHOP 1992, 91 ff.; AURRECOECHEA FERNÁNDEZ 1995, 42 ff.

²² MRÁV 2008a, 282 ff.; MRÁV 2008b, 18 f.

Pferdegeschirranhänger erschwert,²³ weil eine Unterscheidung zwischen den beiden Fundtypen, bzw. die funktionale Bestimmung des einen oder anderer Exemplar nicht immer möglich.²⁴

Aus Pannonien sind mehrere Anhänger des Riemenschurzes bekannt. Aus Baláca liegt, nach überzeugender Neubewertung ein tropfenförmiges Exemplar vor.²⁵ Weitere, lunulaförmigen Anhänger sind, neben *Lussonium* aus *Carnuntum* dokumentiert worden.²⁶

Unlängst publizierte Ivan RADMAN-LIVAJA einen Anhänger gleichen Typs aus *Siscia*.²⁷ Betrachtet man die einzelnen Teile des erhaltenen Hängeschurzteiles von *Lussonium* im Detail, so fällt es auf, dass die beste Parallele – speziell des unteren Anhängerteiles – eigentlich aus Hispanien stammt, aus dem Fund von Teba.²⁸ Als beste formale Parallelen, des nach oben verbreitenden, länglichen und rechteckigen Hängegliedes können Stücke aus dem Hort von Tekije angeführt werden.²⁹

Die Oberfläche des Anhängers von Dunakömlöd wurde mit gepunzter vegetabiler Ornamentik verziert, als nächste Parallelen sind je ein Stück von Wroxeter³⁰ und *Vindonissa*/Windisch³¹ anzuschließen (Taf. II. 1).

Die chronologische Einordnung der analogen Schurzanhänger wird neben der archäologischen Evidenz durch die genannten Bildreliefs,³² die Soldatengrabstelen, ergänzt. Diese sind allgemein in die zweite Hälfte des I. bis an dem Beginn des II. Jahrhunderts n. Chr. zu setzen.³³ Die Einbeziehung geschlossener archäologischer Fundkontexte ermöglicht eine noch genauere zeitliche Fixierung: die Verbergung des Hortfundes des von Tekije um 83/89 n. Chr.³⁴ und der spektakuläre ‘Soldatenfund’ von Herculaneum mit *terminus ante quem* 79,³⁵ sind weitere Funde, die, wie Teba und Aznalcazar, eine Datierung in die Flavierzeit unterstützen.³⁶ Dieser chronologischen Einteilung müsste also eine flavische Zeitstellung der Fundstücke von *Lussonium* entsprechen.

²³ Vgl. DESCHLER-ERB 1999, 48. In den neulich erschienenen Edition der Militaria aus dem Gebiet der *Colonia Ulpia Traiana* / Xanten hat der Bearbeiter, Karl Heinz LENZ insgesamt 54 fragliche Exemplare aufgelistet: LENZ 2006, 24; besonders Anm. 234; Vgl. noch GSCHWIND 2004, 121.

²⁴ Thomas FISCHER hat dieses Problem – der Mehrzweckgebrauch bestimmter gleichgestaltiger Fundtypen des römischen Militärs als „multifunktionale Teile“ – angesprochen und in seinem monumentalen Buch über die römische Armee wieder darauf aufmerksam gemacht. FISCHER 2012, 118.

²⁵ MRÁV 2008b, 18-19, 34, 3. ábra, Die Rekonstruktion des Schurzanhängers s.: Mráv 2008b, 37, 6. ábra. (Der Fund ist früher als Pferdegeschirranhänger bestimmt worden: PALÁGYI 2003, 8, Kat. 2.1.).

²⁶ STIGLITZ 1987, 208, Kat. Nr. 2, Taf. 5; vgl. noch ein weiteres lunulaförmiges Exemplar aus *Carnuntum*: JOBST 1992, 257, Kat. Nr. 68.

²⁷ RADMAN-LIVAJA 2004, 91, 133, Cat. 249, Tab. 49, 249.

²⁸ AURRECOEHEA FERNÁNDEZ 1995, 40, 41, Fig. 3, 1.

²⁹ MANO-ZISI 1957, Pl. XIV; BISHOP-COULSTON 1993, 99, Fig. 60, 10.

³⁰ BISHOP 1992, 97, Fig. 16, 5

³¹ UNZ-DESCHLER-ERB 1997, 38, Kat. Nr. 1277, Taf. 46, 1277.

³² Vgl. BISHOP 1992, 81 ff.; BISHOP-COULSTON 1993, 98-99.

³³ BISHOP 1992, 101.

³⁴ MANO-ZISI 1957, 110 f.

³⁵ BISHOP 1992, 92 ff.

³⁶ BISHOP 1992, 101; AURRECOEHEA FERNÁNDEZ 1995, 42.

2.2. Angriffswaffen

2.1.1. Delphinförmiger Schwertriemenbügel³⁷ (Taf. I. 2. 2)

Die lange, breite Schnauzenform, der stark gewölbte Körper und die Imitation der Flossen am Tierkörper dieses stark stilisierten, zoomorphen Beschlages deuten unverwechselbar auf ein bestimmtes Tier, auf einen Delphin hin. Der hohl gearbeitete, schematisierte delphinförmige Beschlag ist leider nur sehr fragmentarisch erhalten, kann aber dennoch mit größter Sicherheit als delphinförmigen Schwertriemenbügel identifiziert werden.

Bei der Formgestaltung, bzw. Ausführung der sog. Delphin-Bügel gibt es mehrere charakteristische Varianten;³⁸ diese können nach einer vorsichtigen Merkmalanalyse grob in zwei Gruppen eingeteilt werden. Für die erste Gruppe (Variante I.) ist besonders ein Exemplar von Jagsthausen kennzeichnend, das eine detaillierte naturalistische Ausbildung des Delphinkörpers zeigt. Sehr wichtig sind die mit den antiken Vorstellungen zusammenhängenden Schuppenimitationen, die den ganzen Körper bedecken; typisch für diese Schwertschlaufen ist auch die überaus lange, mehrmals gewölbte Schwanzflosse.³⁹ Die andere Variante (Variante II.) ist mit sehr vereinfachten, schematisierten Tierdarstellungen in Schwertbügelform vertreten. Die Flossen als charakteristische Erkennungsmerkmale der Delphine werden durch sehr niedrige und schmale Glieder imitiert; auf dem Kopf sind die Augen durch Punkte angedeutet wie bei einem Stück aus Chesters.⁴⁰ Diese Schwertbügel sind glatt, vorwiegend unverziert; nur selten sind die Flossen querlaufend gerieft oder mit feiner Kerbung versehen (Taf. II. 2).⁴¹

Die delphinförmigen Schwertriemenbügel wurden aus unterschiedlichem Material hergestellt, größtenteils aus Bronze, aber es sind auch Stücke aus Eisen und sogar aus Bein produziert worden.⁴² Die Bügel wurden nach Ausweis vollständig erhaltenen Exemplaren (z. B. Bad Deutsch Altenburg /1988/, *Vindolanda* und Vimose) mit Hilfe zweier Stifte auf der Scheide angebracht; sie wurden mit je einem Metallstift auf der Gegenseite des Kopfes bzw. auf dem anschließenden verbreiteten Teil der Schnauze, der zweite an der Anfang des Schwanzflosse befestigt.⁴³ Eines der Fundstücke von *Abusina* weist eine andere Anbringungsart auf: dieser Bügel wurde mithilfe von Befestigungslöchern an der Schneide angefügt.⁴⁴ Die Gestaltung des Schwanzes zeigt auch weitere Variationsmöglichkeiten – bei den stark stilisierten, naturalistisch erscheinenden Exemplaren wurden sog. Sekundärbügel an diesen markanten Teil aufgesetzt (Bad Deutsch Altenburg).⁴⁵

Beobachtet man die Größenverhältnissen der Delphin-Bügel, fällt besonders auf, dass sich darin die zwei besprochenen Varianten widerspiegeln; die Funde der ersten Variante sind mit

³⁷ Zur *terminus* "Delphin"-Bügel s. MIKS 2007, 289. Zum Symbolgehalt des Delphin-Motivs: DIXON 1990, 17 f.; MIKS 2007, 289, Anm. 1059.

³⁸ Vgl. GSCHWIND 2004, 138.

³⁹ Vgl. OLDENSTEIN 1976, 242, Kat. 61, Abb. 14, 61.

⁴⁰ DIXON 1990, 21, Fig 2, 4.

⁴¹ Vgl. noch die Beschreibung und Kontextualisierung des Bügeltyps: MIKS 2007, 289.

⁴² CARNAP-BORNHEIM 1991, 18; MIKS 2007, 289.

⁴³ Vgl. FARKA-JEDLICKA 1989, 215, Abb. 752 (Bad Deutsch Altenburg); BIDWELL 1985, 119, 120, Fig 4, 13 (*Vindolanda*); CARNAP-BORNHEIM 1991, 16, Taf. 4, 29 (Vimose). Zur Befestigung delphinförmiger Schwertbügel s. im weiteren MIKS 2007, 289 f.

⁴⁴ GSCHWIND 2004, 138.

⁴⁵ FARKA-JEDLICKA 1989, 215, Abb. 752.

einer Dimension von 8-16 cm weitaus länger als diejenigen der zweite Variante, die eine Länge von 6-8 cm aufweist. Nach diesen Angaben müssen wir den Schwerbügel von *Lussonium* mit einer Mindestlänge von 6 cm rekonstruieren.

Die delphinförmigen Schwerriemenbügel wurden erstmals von Jürgen OLDENSTEIN bei der Bearbeitung der Ausrüstungsgegenstände des obergermanisch-rätischen Limesgebietes behandelt, er führte drei Stücke dieses speziellen Typs vor.⁴⁶ Später wurden sie durch Claus CARNAP VON BORNHEIM aufgrund eines unter den Funden von Vimose vorhandenen Exemplars untersucht. Er setzte die delphinförmigen Bügel mit Typ ID in seiner Arbeit über die Schwerriemenhalter des Fundes gleich.⁴⁷ Er betonte auch die provinzialrömische Provenienz des Stückes und sah diesen Typ als Importstück im Vimose an.⁴⁸ Neustens wurde der Schwerbügeltyp von Christian MIKS in seinem umfangreichen Werk, *Studien zur römischen Schwerbewaffnung in der Kaiserzeit*, behandelt.⁴⁹

Die Delphin-Bügel sind im ganzen *Imperium Romanum* verbreitet; es seien nur einige Beispiele genannt: aus Britannien (Corbridge, South Shields),⁵⁰ aus der obergermanisch-rätischen Limeszone (Jagsthausen, Wiesbaden), aus Rätien (Abusina, Miltenberg), aus Pannonien (*Carnuntum*), sowie aus Dazien (Micia, Hunedoara).⁵¹ Einen neuen Verbreitungsschwerpunkt auf der Fundkarte bilden die von Christiane BOUBE-PICOT publizierten nordafrikanischen Gegenstände aus *Volubilis* und Banasa.⁵² Die Kartierung und die Analyse der Fundverhältnisse zeigen übereinstimmend, dass die Delphin-Bügel fast ausschließlich aus der Limeszone, aus dem Gebiet der Militäranlagen oder deren Umgebung stammen.⁵³

Die pannonische Fundkarte ist dagegen sehr dünn belegt: außer *Lussonium* waren lange Zeit aus *Carnuntum* / Bad Deutsch Altenburg mehrere Exemplare bekannt;⁵⁴ leider wurden nur zwei davon mit Fundzeichnung oder Photo publiziert.⁵⁵ Einige Neufunde dieses Typs sind seit kurzem aus *Vindobona*⁵⁶ und *Brigetio*⁵⁷ zu verzeichnen. Als besten Parallelen von *Lussonium* sind die Funde aus Sittling-Millikoch⁵⁸ und aus dem Lager von *Abusina*⁵⁹ sowie wurden ein weiteres fragmentiertes Stück aus *Vindobona*⁶⁰ zu betrachten.

Die delphinförmigen Schwerriemenhalter sind allgemein ins II-III. Jahrhundert n. Chr. zu datieren.⁶¹ Eine engere zeitliche Eingrenzung ist trotz zahlreicher Vertreter des Typs

⁴⁶ OLDENSTEIN 1976, 241-243,

⁴⁷ CARNAP-BORNHEIM 1991, 16 f., mit Fundliste und einer ersten Verbreitungskarte des Typs: 17, Karte. Weiters s. GSCHWIND 2004, 138 ff.

⁴⁸ CARNAP-BORNHEIM 1991, 18.

⁴⁹ MIKS 2007, 289 ff.

⁵⁰ Die Delphin-Bügel von Britannien hat Karen Dixon untersucht: DIXON 1990, 18 ff.

⁵¹ CARNAP-BORNHEIM 1991, 17, Karte 1, és 93-94, Fundortliste 4; GSCHWIND 2004, 138. Zu weiteren Fundstücken s. den **Appendix**.

⁵² BOUBE-PICOT 1994, 168-169, Taf. 40, 355-357.

⁵³ Vgl. CARNAP-BORNHEIM 1991, 18; GSCHWIND 2004, 138, Anm. 528; MIKS 2007, 291.

⁵⁴ FARKA-JEDLICKA 1989, 215; JOBST 1992, 291-292, Kat. Nr. 402, 410-411; Roma sul Danubio 232-233.

⁵⁵ FARKA-JEDLICKA 1989, Abb. 752; Roma sul Danubio 232-233, Fig. 25a-26a.

⁵⁶ JÄGER-WERSONIG 2010, 614, 721, Taf. 13. 22.

⁵⁷ Im Auftrag des Adlers 72, Abb. 49/49. kép.

⁵⁸ GSCHWIND 2004, 139, Abb. 38, 2.

⁵⁹ GSCHWIND 2004, 138.

⁶⁰ JÄGER-WERSONIG 2010, Taf. 13. 22.

⁶¹ PETCULESCU 1983, 458, 460; ein neuerlich publiziertes Stück mit eponymen Fundort Transylvania ist erneut in das II-III. Jahrhundert n. Chr. datiert worden: PETCULESCU 2004, 174, Cat. No. 323.

sehr problematisch.⁶² Jürgen OLDENSTEIN hatte für die Funde von Jagsthausen und Zugmantel – im Anbetracht des Exemplars von Vimose – zwei verschiedene Datierungen vorgeschlagen; demnach wäre der jagsthausener Bügel in die zweite Hälfte des II. Jahrhundert n. Chr. bis ins III. Jahrhundert zu setzen; für den Delphin-Bügel aus Zugmantel hat er eine spätere Datierung, in das III. Jahrhundert n. Chr. vorgeschlagen.⁶³ Funde aus geschlossenen Fundkontexten, die chronologischen Fixpunkten abgeben würden, sind in geringer Zahl vertreten: ein Exemplar von Bad-Cannstadt wurde aus einer Grube aus der Mitte des II. Jahrhunderts geborgen.⁶⁴ Der Fund von Carlise (Blackfriars Street) stammt aus einer Schicht, die zeitlich Ende II. - Anfang III. Jahrhundert n. Chr. eingestuft wurde.⁶⁵ Sephard S. FRERE und John J. WILKES haben den anderen Bügel, jenen von Strageath in die zweite Hälfte des II. Jahrhunderts n. Chr. gesetzt.⁶⁶ Claus CARNAP VON BORNHEIM hat die früheren Datierungsversuche zurückgewiesen und die Datierung der Delphin-Bügel ins II. Jahrhundert n. Chr. verlegt.⁶⁷ Neustens hat Christian MIKS, dank seiner umfangreichen Forschungen, wieder die früheren Forschungsmeinungen bezüglich der Datierung bestätigt; nach seiner Auffassung ist: „für die römischen Delphinbügel (Carnap Typ ID) eine generelle Datierung ins 2. bis 3. Jh. n. Chr. möglich...“.⁶⁸ Diese Zeitstellung muss, meines Erachtens, auch für das im Kastell *Lussonium* gefundene Exemplar beipflichten.

2.3. Pferdegeschirr

2.3.1. Kegelförmiger Riemenverteiler (Taf. I. 2. 3)

Die in *Lussonium* gefundenen kleinformatigen, kegelförmigen Riemenverteiler können wir dem Pferdegeschirr einordnen. Beim römerzeitlichen Pferdegeschirr wurden zuerst *phalerae* zur Riemenverteilung verwendet. Später, seit dem Ende des I. Jahrhunderts, wurde ihre Position und Funktion nach einer organischen Entwicklung durch neue, abweichend konstruierte Pferdegeschirrgarnituren übernommen.⁶⁹ Der Verlauf dieses Prozesses wurde dank der intensiven Forschungen von Sonja JILEK geklärt, weshalb ich im Wesentlichen ihren Ergebnissen folge. Nach ihren Forschungen wechselte auf den frühkaiserzeitlichen Riemenverteilerscheiben (*phalerae*) die Position der vorher (auf deren unterer Hälfte befindlichen) verdeckten größeren oder kleineren Bügel zu in immer sichtbaren Stellen, zuletzt auf die Ränder der Scheiben. Diese Seiten- oder Randbügel wurden wegen der enormen Beanspruchung immer größer und mehr verdickt. Parallel diesem Konstruktionswandel begann an der Wende vom I. zum II. Jahrhundert n. Chr. eine Formveränderung der Pferdegeschirrverteiler: der Mittelteil der Riemenverteiler wurde

⁶² Vgl. CARNAP-BORNHEIM 1991, 18.

⁶³ Vgl. OLDENSTEIN 1976, 107.

⁶⁴ OLDENSTEIN 1976, 107.

⁶⁵ PADLEY 1993, 101, Fig. 1, 1.

⁶⁶ FRERE-WILKES 1989, 12-13; 142.

⁶⁷ CARNAP-BORNHEIM 1991, 18; Vgl. zur Datierung: GSCHWIND 2004, 140.

⁶⁸ MIKS 2007, 292.

⁶⁹ Zu neueren Pferdeschirrgarnituren: JILEK 2005, 171.

verkleinert,⁷⁰ und sie besitzen in dieser Zeit schon einer veränderte Form, sind meistens oval oder ringförmig.

Einer des vorherrschenden Typen wird durch die von der Mittellinie hervorspringenden kegelförmigen oder kugelförmigen Riemenverteiler charakterisiert: diese entsprechen bei JILEK Garnitur A.⁷¹ Das Fundstück von *Lussonium* lässt sich, obwohl keine weiteren Teile davon gefunden wurden, ohne weiteres auf eine solche Garnitur beziehen.

Parallelen des Typs sind aus mehreren Gebieten, z. B. aus Rätien und aus den nordafrikanischen Provinzen, bekannt.⁷²

Aus Pannonien sind einige Fundstücke veröffentlicht wurden: nielloverzierte Exemplare aus *Carnuntum*,⁷³ sowie ein facettiertes Fragment aus Gönyű sind als Bestandteile der Garnitur A anzusprechen.⁷⁴ Als entfernte Parallele könnte ein neu publizierter, glatter Riemenverteiler aus dem *vicus* von Budaörs angeführt werden.⁷⁵

Die nähere chronologische Einteilung der kegelförmigen Riemenverteiler wurde durch die carnuntiner Funde und deren Aufarbeitung möglich. Demnach wird Garnitur A mit dem kegelförmigen Riemenverteiler in die erste Hälfte des II. Jahrhundert n. Chr. datiert.⁷⁶ Eine leichte zeitliche Modifizierung ist durch die neuen Funde von Sarmizegetusa erfolgt,⁷⁷ die den Beginn des Typs an der Ende des I. Jahrhunderts n. Chr. vorlegen.

2.3.1. Dosenförmiger Riemenverteiler (Taf. I. 2. 4)

Die dosenförmigen Riemenverteiler stellen einen weiteren Typ des römischen Pferdegeschirres dar. Der Typ entwickelte sich vermutlich aus den Phaleren mit kreuzförmigen Bügelteilen: diese sind besonders bei den Varianten Bishop 3d-3e zu beobachten, auf deren unterem Teil zwei kreuzförmiger Ausbildungen, sog. „Bügelglieder“ liegen.⁷⁸ Eine lückenlose Entwicklungsreihe ist nach derzeitigem Forschungsstand kaum zu verzeichnen, aber es ist wahrscheinlich, dass diese „Bügelglieder“ weiter verstärkt worden sind. Dies beweist ein Fund aus *Volubilis*,⁷⁹ bei dem die untere Hälfte, dem Rand des Gegenstandes folgend, als Rahmen erscheint. Die unteren Teile der Riemenverteiler wurden wegen der alltäglichen Belastung und extremen Beanspruchung mit einem Blech geschlossen. Diese kompakte Konstruktion der querlaufenden Riemenverteilung bot eine widerstandsfähige und zuverlässige Lösung für den römerzeitlichen Kavalleristen, sodass sich die dosenförmigen Riemenverteiler langsam ausbreiteten.

Die in Querrichtung durchbrochene Form des dosenförmigen Verteilertyps weist auf eine unterschiedliche Konstruktion des Riemenwerkes auf den querlaufend geführten Laschen hin.⁸⁰ Dieser Typ des Riemenvertailers spielte nach der Ausweis der Reitergrabsteine eine

⁷⁰ Vgl. JILEK 2005, 171, PLOYER 2005, 211.

⁷¹ Vgl. JILEK 2005, 175, és 176, Anm. 28.

⁷² Vgl. JILEK 2005, 175, 176, besonders Anm 28. mit der Zusammenstellung der Parallelen.

⁷³ JILEK 2005, 176, Abb. 6, 51.

⁷⁴ BIRÓ 2010, 145, Abb. 12.

⁷⁵ SEY 2012, 593; 592, 17. kép 2.

⁷⁶ JILEK 2005, 177, ausserdem PLOYER 2005, 211-212.

⁷⁷ Vgl. FISCHER 2012, 333, 334, Abb. 487-490, besonders Abb. 490. 41.

⁷⁸ Vgl. BISHOP 1988, 139, Fig 41, 3d; 3e.

⁷⁹ Vgl. BOUBE-PICCOT 1980, Pl. 40, 120-122.

⁸⁰ Vgl. GÁZDAC 1997, 744.

nicht zu unterschätzbare Rolle, sie funktionierten vermutlich als Bindeglied zwischen dem Stirnriemen und dem Nackenriemen.⁸¹

Die dosenförmigen Riemenverteiler waren im ganzen Imperium verbreitet und die Parallelen sind zahlreich: etwa aus *Biricianae* und *Abusina* sind einige Fundorte zu nennen; weitere Stücke kommen aus dem Provinz Dazien (*Porolissum*) und aus der schon erwähnten *Mauretania Tingitana* (*Volubilis*).⁸²

Die Datierung des Typs ist nur in einem breiten Zeitintervall möglich: ohne gut stratifizierte Funde kann man sie vom II. bis III. Jahrhunderts n. Chr. stellen.⁸³

3. Zusammenfassung

Die hier vorgelegten Bronzefunde aus dem römischen Kastell *Lussonium* variieren sehr stark nach Form und Funktion. Die Funde militärischen Charakters können nicht nur indirekt mit der inneren Chronologie des Kastells in Verbindung gebracht werden, sondern liefern auch wichtige Informationen für die Zusammensetzung der Ausrüstung einzelner Auxiliareinheiten. Der Hängeschurzbeschlag, der im Allgemeinen in flavische Zeit setzt, könnte als Ausrüstung eines Soldaten des *cohors I Alpinorum* gehören oder er gelangte durch Vermittlung eines Waffenhändlers ins Kastell.⁸⁴ Weitere *militaria* sind mit der mittelkaiserzeitlichen Periode (?) des Fundortes zu verbunden: die zum Teil zum Pferdegeschirr gehörende und das wichtige Fragment eines Delphin-Bügels zählt auch zu dieser Phase, der in Pannonien mit mehreren Exemplaren vertreten ist. Leider erlauben diese Typen keine engere chronologische Einordnung: meistens sind sie nur dem II. bis III. Jahrhunderts n. Chr. zuweisbar.

Die besprochenen Fundtypen sind vom Hadrian's Wall, entlang der obergermanisch-rätischen Limes bis nach Dazien, in einzelnen Fällen sogar in Nordafrika, anzutreffen. Die Parallelen der Ausrüstungsgegenstände von *Lussonium* unterstreichen mit ihrer Vielfalt und diversen Konstruktionsmerkmalen deutlich die Hochleistung der römischen Waffenindustrie bei der Versorgung der Grenztruppen während der gesamten römischen Kaiserzeit.

⁸¹ Vgl. DIACONESCU-OPREANU 1997, 46; des Weiteren s. GÄZDAC 1997, 744.

⁸² Vgl. GSCHWIND 2004, 176., Anm. 742.

⁸³ S. GÄZDAC 1997, 744. Vgl. GSCHWIND 2004, 176.

⁸⁴ Zur frühesten Besatzungstruppe: VISY 2000, 86; weiters VISY 1989, 395.

4. Fundkatalog⁸⁵

1.1. Schurzanhänger

(Taf. I. 1. 1)

FO. PLQ 9/12, Objekt 7.

Masse: L. 74 mm; B. (Riementülle) 42 mm, D. 10-13 mm; Dm (Anhängers). 32 mm

Buntmetall. Lunulaförmiger Schurzanhänger, blechförmig, teils mit Weißmetallüberzug versehen. Der erhaltene Anhänger vom Hängeschurz besteht aus zwei Teilen: aus einer rechteckigen Riementülle und aus einem lunulaförmigen Endteil. Die Riementülle ist aus einem schmalen Bronzeblech gebogen und endet in einer Aufhängeöse. Die beiden Partikeln sind durch eine Aufhängeöse bzw. Haken miteinander verknüpft. Der Anhängerkörper ist lunulenförmig geformt, dessen Oberfläche mit pflanzlichen Motiven punziert ist, seine 'Sicheln' enden in kugelförmigen Endknöpfen. Auf dem unteren Drittel des Schurzanhängers, in der Mitte ist eine kleine Aufhängeöse angebracht, leider fehlt der sekundäre scheibenförmige Anhänger.

AO. Paksi Városi Múzeum

Lit. SZABÓ 2011, 47, Kat. 39; 77, Cat. No. 39.

2.1. Schwertbügel

(Taf. I. 1. 2)

FO. PLQ 10/12, SO-Fläche

Masse: L. 30 mm; B. 22 mm

Buntmetall. Delphinförmiger Schwertriemenbügel („Delphin-Bügel“), massiv. Der hohl gearbeitete, profilierte, geschwungene Beschlag ahmt in fragmentarischem Zustand einen Delphin nach. Die Schnauze des Delphins ist scheibenförmig gestaltet, dessen Vorderseite mit einem gravierten X-verziert ist. Auf dem stark gewölbten Körper lassen sich feine Flossenimitationen erkennen, ein großer Teil des Schwertriemenbügels fehlt.

AO. Paksi Városi Múzeum

3.1. Riemenverteiler

(Taf. I. 1. 3)

FO. PLQ. 10/12, SO von Mauer „B“

Masse: Dm. 47 mm; Dm. (Mittelbuckel) 25 mm; H. (Mittelbuckel) 18 mm; Dm. (Riemenrösen) 12-15 mm; InnenDm. 5-6 mm.

Buntmetall. Kegelförmiger Riemenverteiler, massiv. Der Riemenverteiler besteht aus einem hohl gearbeiteten Mittelbuckel, der seitlich durch drei ringförmige, durchbrochene Riemenösen, sowie eine kleine Scheibe begrenzt ist.

AO. Paksi Városi Múzeum

⁸⁵ Bei der Beschreibung der Funde im **Katalog** verwendete Abkürzungen: FO. = Fundort; PLQ = Planquadrat; B = Breite; L. = Länge; D. = Dichte; Dm. = Durchmesser; H. = Höhe; AO. = Aufbewahrungsort; L. = Literatur.

3.2. Riemenverteiler

(Taf. I. 1. 4)

FO. PLQ 10/12, S von Mauer „B“

Masse: Dm. 43 mm; H. 11 mm

Buntmetall. Dosenförmiger Riemenverteiler, massiv. Geschlossener dosenförmiger Riemenschieber, dessen Seitenwände durch querlaufende Riemendurchzüge rechteckigen Typs durchgebohrt sind.

AO. Paksi Városi Múzeum

Appendix

Ergänzungen zum Katalogteil B von MİKS 2007 (Neufunde von "Delphin-Bügel" aus Pannonien)⁸⁶

B[366], -⁸⁷

Paks-Dunakömlöd / Komitat Tolna (U)⁸⁸
(Lussonium)

FU.: Auxiliarkastell

Erh.: Scheidenteile.

Inv.: Paksi Városi Múzeum

Scheide

1) Aufhängungs-Frg. / Riemenbügel: Fundpl.: Lussonium; Baracke / Beschr.: Bronze; "Delphin-Bügel" (Carnap Typ ID); der untere Teil des Kopfes, bzw. des Tierkörpers fehlt / Erh. Masse (B/L): 3 x2 / Dat.: II-III. Jh. n. Chr. / Inv.: Paks / Lit. -

B[367], -

Wien-Michaelarplatz / Land Niederösterreich (Ö)
(Vindobona)

FU.: Legionslager

Erh.: Scheidenteile.

Inv.: -

Scheide

1) Aufhängungs-Frg. / Riemenbügel: Fundpl.: Vindobona; Pfostenloch; unter den Funden der „Schwarzen-Schicht“ sekundär eingelagert / Beschr.: Bronze; "Delphin-Bügel" (Carnap Typ ID); der untere Teil des Körpers, des Bügels fehlt / Erh. Masse (B/L): - / Dat.: II-III. Jh. n. Chr. / Inv.: Wien / Lit. JÄGER-WERSONIG 2010, 614, 721, Taf. 13. 22.

B[368], -

Szöny / Kom. Komárom-Esztergom (U)
(Brigetio)

FU.: Legionslager und *canabae*

Erh.: Scheidenteile.

Inv.: - [Ungarisches Nationalmuseum]⁸⁹

Scheide

1) Aufhängungs / Riemenbügel: Fundpl.: Brigetio; Lesefund⁹⁰ / Beschr.: Bronze; "Delphin-Bügel" (Carnap Typ ID); vollständig erhalten / Erh. Masse (B/L): - / Dat.: - / Inv.: Budapest / Lit. Im Auftrag des Adlers 72, Abb. 49/49. kép.

⁸⁶ Die Beschreibungen, die Abkürzungen, sowie die Einteilung des Katalogs richtet sich im Wesentlichen nach den von Christian MİKS detailliert ausgearbeiteten Richtlinien. S. ausführlich: MİKS 2007, 530.

⁸⁷ Die Nummerierung des Katalogs ist provisorisch weitergeführt.

⁸⁸ S. in diesem Beitrag.

⁸⁹ Freundliche Mitteilung von Zsolt MRÁV (Ungarisches Nationalmuseum, Budapest).

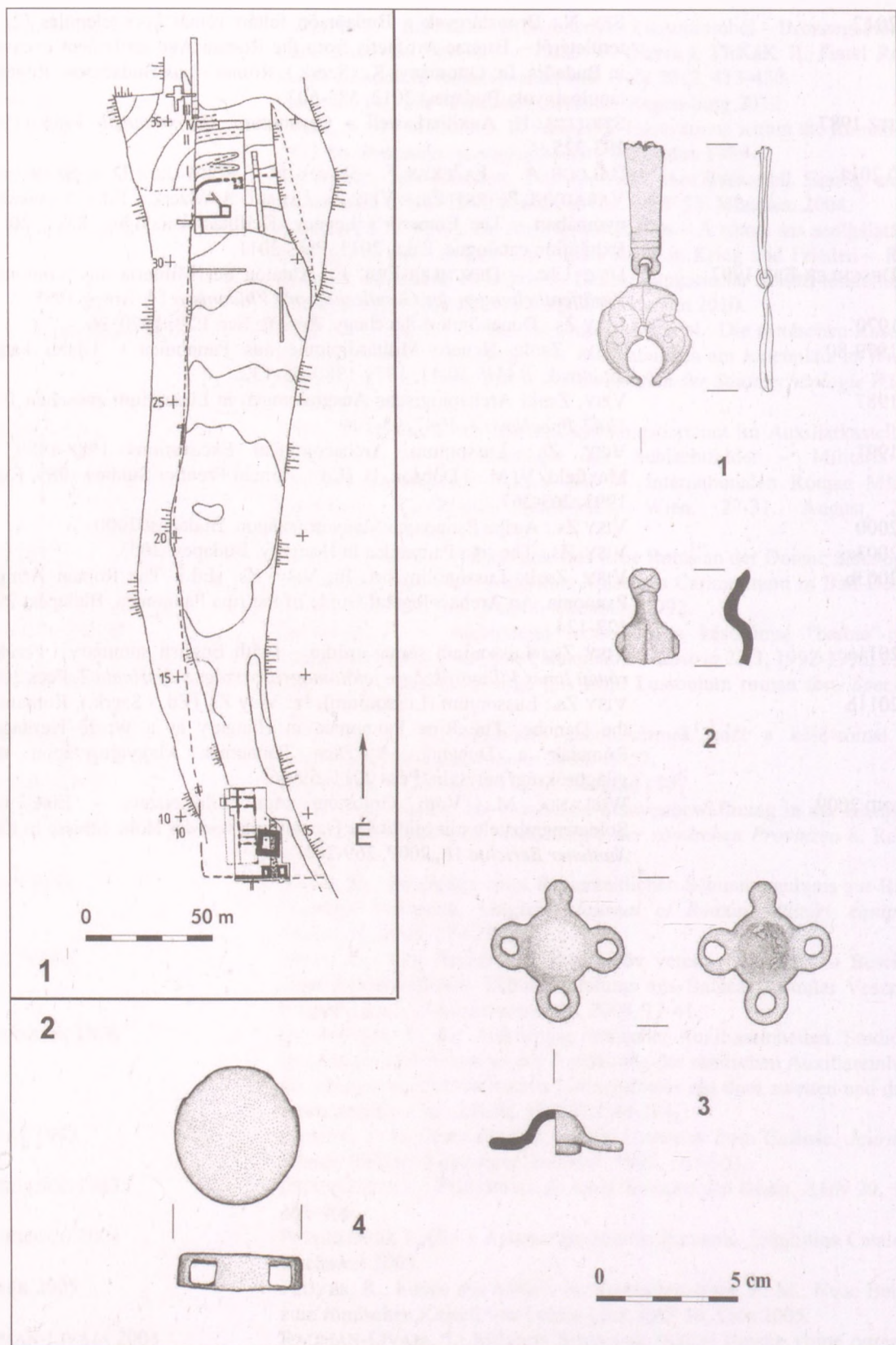
⁹⁰ Freundliche Mitteilung von Herrn Zsolt MRÁV (Ungarisches Nationalmuseum, Budapest).

BIBLIOGRAPHIE

- AURRECOCHEA FERNÁNDEZ 1995 AURRECOCHEA FERNÁNDEZ, J.: Aprons Fittings from Flavian Times found in Spain. *Journal of Roman Military Equipment Studies* 9, 1998, 37-41.
- BÍRÓ 2010 BÍRÓ, Sz.: Eine Straßenstation unter militärischer Überwachung Anmerkungen. zu einer römischen Station in Nordwestpannonien. In: Grabherr, G. – Kainrath, B.: *conquiescamus! longum iter fecimus* Römische Raststationen und Straßeninfrastruktur im Ostalpenraum. *Ikarus* 6. Innsbruck 2011, 133-158.
- BISHOP 1988 BISHOP, M. C.: Cavalry equipment of the Roman army in the first century A.D. In: Coulston, J. C. (Ed.), *Military equipment and the identity of Roman soldiers. Proceedings of the Fourth Roman military equipment conference, (Newcastle 12th-13th April, 1986).* *BAR-IS* 394. Oxford 1988, 67-195.
- BISHOP 1992 Bishop, M. C.: The early imperial 'apron'. *Journal of Roman Military Equipment Studies* 3, 1992, 81-104.
- BISHOP–COULSTON 1993 BISHOP, M. C. – COULSTON, J. C.: Roman military equipment: from the Punic wars to the fall of Rome. London 1993; 2006².
- BOUBE-PICCOT 1994 BOUBE-PICCOT, Chr.: Les bronzes antiques du Maroc, 4. L'équipement militaire et l'armement. Paris 1994.
- CARNAP-BORNHEIM 1991 CARNAP-BORNHEIM, C. v.: Die Schwertriemenbügel aus dem Vimose (Fünen): zur Typologie der Schwertriemenbügel der römischen Kaiserzeit im Barbaricum und in den römischen Provinzen. *Kleine Schriften aus dem Vorgeschichtlichen Seminar Marburg* 38. Marburg 1991.
- DESCHLER-ERB 1996 DESCHLER-ERB, E.: Die Kleinfunde aus Edelmetall, Bronze und Blei. In: Deschler-Erb, E. (Red.), *Funde aus Metall. Ein Schrank mit Lararium des 3. Jahrhunderts. Ausgrabungen im Unteren Bühl. Beiträge zum römischen Oberwinterthur-Vitudurum 7 – Monographien der Kantonsarchäologie Zürich* 27. Zürich 1996.
- DESCHLER-ERB 1999 DESCHLER-ERB, E.: Ad arma! Römisches Militär des 1. Jahrhunderts n.Chr. in Augusta Raurica: *FiA* 28. Basel 1999.
URL: <http://www.augustaurica.ch/publ/pdf/FiA28.pdf>
- DESCHLER-ERB 2005 DESCHLER-ERB, E.: Militaria aus Zerstörungshorizonten, grundsätzliche Überlegungen. *CarnuntumJb* 2005, 43-54.
- DIXON 1990 DIXON, K.: Dolphin Scabbard Runners. *Journal of Roman Military Equipment Studies* 1, 1990, 17-25.
- FARKA–JEDLICA 1989 FARKA, Chr. – JEDLICKA, S.: Bad Deutsch Altenburg. *FÖ* 29, 1989, 215.
- FAZEKAS 2009 FAZEKAS F.: Bronztárgyak a lussoniumi (Paks-Dunakömlöd) római erődéből – Bronzefunde aus dem römischen Kastell Lussonium (Paks-Dunakömlöd). In: Fazekas F. – Priskin A. (Szerk.), 'Ripam omnem quaesivit': Ünnepi tanulmányok Prof. Visy Zsolt 65. születésnapjára tanítványaitól. *SpecNova*; Supplementum 8. – *Paksi Múzeumi Füzetek* 6. Pécs – Paks 2009, 45-66.
- FAZEKAS 2011 FAZEKAS F.: A Ripa Pannonica magyarországi szakaszának bibliográfiája – Bibliography of the Hungarian Section of the Ripa Pannonica. In: Visy Zsolt (Szerk. / Ed.), *A Danube Limes program régészeti kutatásai 2008-2011 között – The Danube Limes Project Archaeological Research between 2008-2011.* Pécs 2011, 199-248.
- FAZEKAS–SZABÓ 2008 FAZEKAS, F. – SZABÓ, A.: Ausgewählte Bronzegefäße aus dem Kastell von Lussonium. In: Franek, Chr. et. al. (Hrsg.): *Thiasos. Festschrift für Erwin Pochmarski zum 65. Geburtstag. Veröffentlichungen des Instituts für Archäologie der Karl-Franzens-Universität Graz* 10. Wien 2008, 243-254.

- FAZEKAS-SZABÓ 2012
FAZEKAS F. – SZABÓ A.: Bronzedények Lussoniumból – Bronzegefäße aus Lussonium. In: Bíró Sz. – Vámos P. (Szerk.), FIrKáK II. Fialat Római Koros Kutatók II. Konferenciakötete. Győr 2012, 413-430.
- FISCHER 2012
FISCHER, Th.: Die Armee der Ceasaren. Regensburg 2012.
- FRERE-WILKES 1989
FRERE, S. S. – WILKES, J. J.: Strageath. Excavations within the Roman fort, 1973-86. *Britannia monograph series* 9. London 1989.
- GSCHWIND 2004
GSCHWIND, M.: Abusina. Das römische Auxiliarkastell Eining an der Donau vom 1. bis 5. Jahrhundert n. Chr. *MBV* 53. München 2004.
- Im Auftrag des Adlers
HARSÁNYI, E. (Red.), Im Auftrag des Adlers – A római sas szolgálatában. Publius Ferrasius Avitus. Ein Soldat Roms in Krieg und Frieden – Róma katonája háborúban és békében. Deutsch-ungarische Sonderausstellung – Német-magyar időszakos kiállítás. Osterburken 2010.
- JÄGER-WERSONIG 2010
Jäger-Wersonig, S.: Metall. In: Mosser, M. et al.: Die römischen Kasernen im Legionslager Vindobona. Die Ausgrabungen am Judenplatz in Wien in den Jahren 1995-1998, Bd. 1-2. *Monografien der Stadtarchäologie Wien* 5. Wien 2010, 603-740.
- JILEK 2005
JILEK, S.: Militaria aus einem Zerstörungshorizont im Auxiliarkastell von Carnuntum. In: „Archäologie der Schlachtfelder – Militaria aus Zerstörungshorizonten“ Akten der 14. Internationalen Roman Military Equipment Conference (ROMECC), Wien, 27-31. August 2003. *CarnuntumJb* 2005, 165-180.
- JOBST 1992
JOBST, W. (Hrsg.): Carnuntum. Das Erbe Roms an der Donau; Katalog der Ausstellung des Archäologischen Museums Carnuntinum in Bad Deutsch Altenburg AMC. Bad Deutsch Altenburg 1992.
- LENGVÁRI 1992-95
LENGVÁRI I.: A wallersteini modell és a későrómai "barbár"-római kapcsolatok néhány kérdése Pannoniában. *Savaria* 22/3, 1992-1995, 25-31.
- LENGVÁRI 1995
LENGVÁRI, I.: Grain storage pits from Lussonium roman fort. *SpecNova* 1995, 113-126.
- LENGVÁRI 2002
LENGVÁRI I.: A lussoniumi gabonavermek mint a késő-római kori gazdálkodás emlékei. *Annona* 2002. 49-57.
- MANO-ZISI 1957
MANO-ZISI, D.: Nalaz iz Tekije. Beograd 1957.
- Miks 2007
MIKS, Chr.: Studien zur römischen Schwertbewaffnung in der Kaiserzeit, I-II. *Kölner Studien zur Archäologie der römischen Provinzen* 8. Rahden 2007.
- MRÁV 2008a
MRÁV, Zs.: Beschläge eines flavierzeitlichen Schurzcingulums aus Baláca (Komitat Veszprém, Ungarn). *Journal of Roman Military equipment Studies* 16, 2008, 279-294.
- MRÁV 2008b
MRÁV Zs.: Egy flavius kori katonai öv veretei Balácáról? – Beschläge eines flavierzeitlichen Schurzcingulums aus Baláca (Komitat Veszprém, Ungarn.) *Balácai Közlemények* 10, 2008, 17-41.
- OLDENSTEIN 1976
OLDENSTEIN, J.: Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. Studien zu Beschlügen und Zierart an der Ausrüstung der römischen Auxiliareinheiten des obergermanisch-raetischen Limesgebietes aus dem zweiten und dritten Jahrhundert n. Chr. *BRGK* 57, 1976, 49-284.
- PADLEY 1993
PADLEY, T. G.: Two dolphin scabbard runners from Carlisle. *Journal of Roman Military Equipment Studies* 4, 1993, 101-102.
- PETCULESCU 1983
PETCULESCU, L.: Prinzațoare de teacă Romane din Dacia. *AMN* 20, 1983, 451-466.
- PETCULESCU 2004
PETCULESCU, L. (Ed.): Antique Bronzes in Romania. Exhibition Catalogue. Bucharest 2003.
- PLOYER 2005
PLOYER, R.: Funde aus Metall. In: Ruprechtsberger, E. M.: Neue Beiträge zum römischen Kastell von Lentia-Linz. *LAF* 36. Linz 2005.
- RADMAN-LIVAJA 2004
RADMAN-LIVAJA, I.: Militaria Sisciensia. Nalazi rimske vojne opreme iz Siska u fundusu Arheološkoga muzeja u Zagrebu – Finds of the Roman Military Equipment in Sisak in the holdings of the Archaeological Museum in Zagreb. *Musei Archaeologici Zagrabienensis; Catalogi et Monographiae* 1. Zagreb 2004.
- Roma sul Danubio
Buora, M. – Jobst, W. (a cura di): Roma sul Danubio. Da Aquileia a Carnuntum lungo la via dell'Ambra. *Cataloghi e monografie archeologiche dei Civici musei di Udine* 6. Roma 2002.

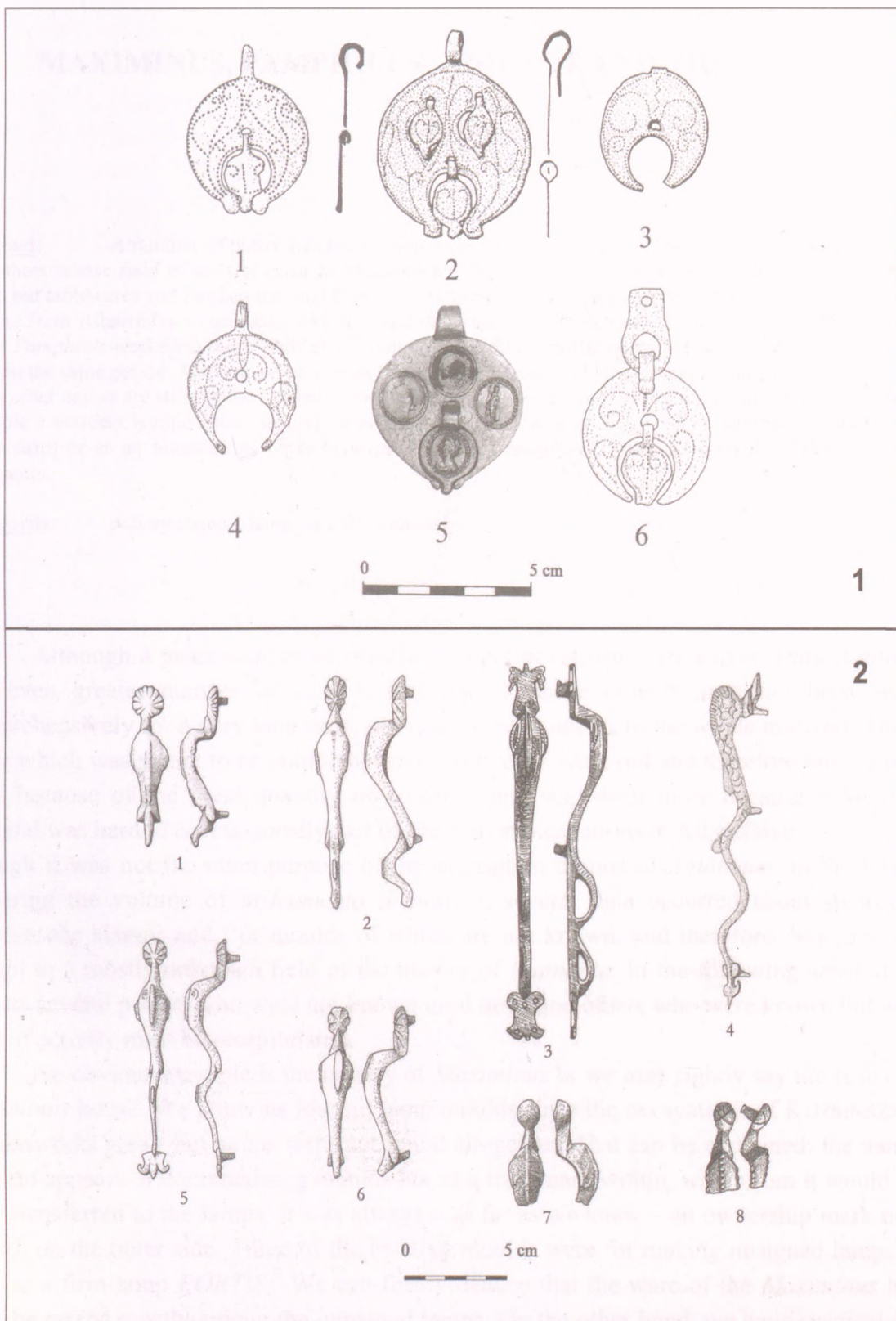
- SEY 2012 SEY N.: Bronztárgyak a Budaörsön feltárt római kori település (2. lh.) területéről – Bronze Artifacts from the Roman Age settlement excavated in Budaörs. In: Ottományi K. (Szerk.), Római *vicus* Budaörsön. Régészeti tanulmányok. Budapest 2012, 585-602.
- STIGLITZ 1987 STIGLITZ, H: Auxiliarkastell – Carnuntum. *CarnuntumJb* 1986 (1987), 193-225.
- SZABÓ 2011 BALOGH A. – FAZEKAS F. – NAGY B. – SCHWARCZ D. – SZABÓ A. – VÁRADYNÉ PÉTERFI Zs. – VISY Zs. / SZABÓ A. (Szerk. / Ed.): A császárláb nyomában – The Emperor's Legacy. Kiállítási katalógus, Paks, 2011 – Exhibition catalogue, Paks, 2011. Paks 2011.
- UNZ-DESCHLER-ERB 1997 UNZ, Chr. – DESCHLER-ERB, E.: Katalog der Militaria aus Vindonissa. *Veröffentlichungen der Gesellschaft pro Vindonissa* 14. Brugg 1997.
- VISY 1970 VISY Zs.: Dunakömlöd-Sánchegy. *RégFüz* Ser. I:23, 1970, 26.
- VISY 1979-80 VISY, Zsolt: Neuere Militärdiplome aus Pannonien – Újabb katonai diplomák. *BÁMÉ* 10-11, 1979-1980, 59-132.
- VISY 1987 VISY, Zsolt: Archäologische Ausgrabungen in Lussonium zwischen 1969-1987. *SpecNova* 3, 1987, 95-106.
- VISY 1991 VISY, Zs.: Lussonium. Archaeological Excavations 1988-1989. In: Maxfield, V. M. – Dobson, B. (Ed.), Roman Frontier Studies 1989. Exeter 1991, 263-267.
- VISY 2000 VISY Zs.: A ripa Pannonica Magyarországon. Budapest 2000.
- VISY 2003a VISY, Zs.: The ripa Pannonica in Hungary. Budapest 2003.
- VISY 2003b VISY, Zsolt: Lussonium fort. In: Visy, Zs. (Ed.): The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the ripa Pannonica. Budapest 2003, 122-124.
- VISY 2011a VISY Zs.: Lussonium római erődje – [with English summary]. *Vezető a római limes Világörökségre jelölt magyarországi helyszínein* 2. Pécs 2010.
- VISY 2011b VISY Zs.: Lussonium (Lussonium). In: Visy Zs. (Ed. / Szerk.), Romans on the Danube. The Ripa Pannonica in Hungary as a World Heritage – Rómaiak a Dunánál. A Ripa Pannonica Magyarországon mint világörökségi helyszín. Pécs 2011, 59-66.
- WIELAND 2009 WIELAND, M.: Vom Grabstein zum Pflasterstein - Eine neue Soldatengrabstele mit bildlicher Darstellung von der Hohe Strasse in Köln. *Xantener Berichte* 16, 2009, 269-281.

Tafel I.

1. *Lussonium* (Paks-Dunakömlöd) römisches Kastell, Plan des Fundortes. (nach VISY 2003a, 86.)

2. Übersicht der behandelten Funde. 2.1. Lunulaförmiger Schurzanhängler (Kat. Nr. 1); 2.2. Delphinförmiger Schwertriemenbügel (Kat. Nr. 2); 2.3. Kegelförmiger Riemenverteiler (Kat. 5); 2.4. Dosenförmiger Riemenverteiler (Kat. Nr. 6.)

Tafel II.

1. Ensemble von lunulaförmigen Schurzanhängern (nach MRÁV 2008b, 284, Abb. 5)

1.1. Teba; 1.2. Caerleon; 1.3. Wroxeter; 1.4. *Vindonissa*; 1.5. Unbekannter Fundort; *Vindonissa*

2. Delphin-Bügel

2. 1. Carlisle (nach PADLEY 1993, Fig. 1, 1); 2.2. Chesters (nach DIXON 1990, Fig 2, 1); 2.3. Bad Deutsch Altenburg (nach FARKA-JEDLICKA 1989, Abb. 752); 2.4. Jagsthausen (nach OLDENSTEIN 1976, Taf. 14, 61); 2.5. Vimose (nach DIXON 1990, Fig. 4, 1); 2.6. Vindolanda (nach DIXON 1990, Fig. 4, 2); 2.7. *Abusina* (nach GSCHWIND 2004, Taf. 38, C 227); 2.8. *Abusina* (nach GSCHWIND 2004, Taf. 38, C 228)

MAXIMINUS, PAMPHILUS, ADIUTOR AND THE OTHERS

BENCE FEHÉR

Abstract: A number of potter signatures from Aquincum refer to potters who were not known until now, and others whose field of activity must be recapitulated. The firm of the *Maximinus* house produced not only lamps but tablewares and mortars too, and their activity must have been far longer than we suspected it, the firm moving from Albertfalva to the Gasworks area and outliving its existence too, far into the 3rd century. Another potter *Pamphilus* worked in the 1st half of 2nd century, probably identifiable with *Pan(- -)* who worked for the army in the same period. *Marcus Adiutor* must be localized to Albertfalva, *Densus* probably to Aquincum. Some other names are still dubious, whether they refer to local potters or they are imitations of Samian ware: for example a scarcely legible name, several times appearing on local grey ware, can be interpreted as *Primanus* (local firm) or as an imitation of *O-s-bimanus*. In sum, presently we know 43 possible pottery firms from Aquincum.

Keywords: pottery stamps, lamp moulds, signature

Although a great number of vessels with potter signature are known from *Aquincum*, and even greater number of moulds and stamps, those objects have not been studied comprehensively for a very long time, nor had anybody access to the whole material. The last study which was meant to be comprehensive,¹ is twenty years old and therefore largely out of date, because of the great quantity of recent finds and even more because a lot of the material was hard to access, mostly that of the earlier excavations at Albertfalva.

Though it was not the main purpose of the inscription corpus of *Aquincum*, in the work of preparing the volume of *instrumenta domestica*, several data occurred about such stamp imprints the stamps and / or moulds of which are not known, and therefore they give some insight to a mostly unknown field of the history of *Pannonia*. In the following article I shall discuss several potters who were not known until now, and others who were known but whose field of activity must be recapitulated.

An obvious example is the pottery of *Maximinus* or we may rightly say the firm of the *Maximinus* house. We know its four oil lamp moulds since the excavations of KUZSINSZKY in the Gasworks area,² but lamps were not found altogether. That can be explained: the name of the firm appears in the remaining moulds not as a trademark within, wherefrom it would have been transferred to the lamps. It was always – as far as we knew – an ownership mark on the mould, on the outer side. Three of the existing moulds were for making unsigned lamps, and one for a firm lamp *FORTIS*.³ We can firmly deduce that the ware of the *Maximinus* house must be mixed mostly among the unnamed lamps. On the other hand, we have suspected for some time that the *Maximinus* house produced tablewares too, some such vessels were

¹ MARÓTI 1991, 365-427.

² KUZSINSZKY 1932, 272-276, 277-280, 284. kép.

³ *TitAq* 1279-1282, Inv.no. AM 50429, 50774, 50938, and with the negative *FORTIS*, 50482 and 50517 (upper and lower parts).

mentioned by Klára PÓCZY, without any graphic representation.⁴ Indeed presently this imperfect presentation cannot be mended, since the fourteen known samples in the collection of the Museum Aquincum⁵ cannot be found. We must rely on the drawings of the inventory, which show us the bare stamps, without even the vessel profiles, in a tantalizing way (Pl. I. 1). Anyway these scanty informations on the works of the firm make us strongly suspect that we must not speak of the potter *Maximinus*, but a *Maximinus* pottery house of several generations. Namely, these unidentifiable tableware samples cannot be connected with the Gasworks area, but the major part of them originates from the *macellum* found,⁶ and therefore datable to the first half of the 3rd century (based on a middle 3rd century AD coin found).⁷ That must be in any case later than the potteries in the Gasworks area.⁸ Though a supposal that the *Maximinus* lamps must have been among the latest products of the Gasworks potteries could make it possible that these were products of a prominent potter's long lifespan, yet this is completely ruined by the fact that we know at least two objects with the stamp of *Maximinus* from Albertfalva, evidently from an earlier era. One of them is a mortar (Inv.no. AM 67.46.46), regrettably presently irretraceable (Pl. I. 2). Its stamp was not interpreted until now, yet practically there is no doubt that it must be read [MA]XIMINI. Consequently, there is a third kind of ware which must be numbered among the wares of the *Maximinus* house. The other one is a lamp with the potter stamp MAXI, and thus it is the first known *Maximinus* lamp which contains a real potter signature (Pl. I. 3).⁹ When and why some lamps were signed, presently we cannot state from the scarce known data; anyway the more probable chronological order is that the firm moved from Albertfalva to the Gasworks area and there they abandoned the habit of signing of their lamps or at least they preferred the usual 'firm lamp' signs, we cannot know why. Meanwhile, they expanded their activity to new wares which they began to stamp anew, or else they began to stamp the tablewares unsigned before. Naturally in this longer interval it is impossible to retain the idea of a single potter but we must acknowledge a potter dynasty.

There are several more potter houses which we must concede, but presently there is no room for discussing them.

Other pottery firms can be distinguished, too, whose objects were not connected with each other until now.

⁴ PÓCZY 1956, 120-121, 124-125.

⁵ Inv.no. AM 50340 and 50340 bis, 32960-32966, 32972, 32975?, 34331, 34354, 34953.

⁶ PÓCZY 1956, 120.

⁷ PÓCZY 1956, 125; NAGY 1942b, 635.

⁸ The general supposition is that those factories were wholly abandoned at the end of the Marcomannic wars, since KUZSINSZKY 1932, 14; cf. KISS 1938, 209, citing András ALFÖLDI. Lajos NAGY, who is generally thought to have worked most relevantly on the chronology of the Gasworks area potteries, speaks far more cautiously (NAGY 1942b, 634): 'it is working in 178, but probably not far longer. The new relations of the 200's (sic!) show the fleet from the bankruptcy of provincial potteries.' (Consequently, not connected with the wars.) He said we did not know anything about prosperous potteries in the 3rd century AD, but he himself dates the workshop of the *macellum* found to 200-240. Yet it is not likely that they worked contemporarily. Though the end of production in the Gasworks area cannot be really connected with the ruination of the wars, since there are cake moulds from the spot, which seem to celebrate the final victory (cf. *TitAq* 1259), it is naturally impossible to prolongate the use of the pottery area so much that it would be contemporary with the 3rd century workshops of the *macellum* found. Yet we can really suppose that when the former workshop area finished its activity, the existing firms transferred their activity to the new location (and mostly did not perish in the wars).

⁹ Cf. *TitAq*, Albertfalva ad 1310.

A stamped mortar was mentioned by Klára PÓCZY in the above mentioned article, with the stamp *LEG II AD PAN FEC.*¹⁰ It is not unknown in the literature since then,¹¹ though the object itself is again irretraceable, but the meaningless abbreviation after the legion name could not be solved. The only way to the success was to find another object with similar inscription, and indeed this object was in the collection of the Museum Aquincum since 1912 and published by Bálint KUZSINSZKY since 1932.¹² The object exists (Pl. I. 4),¹³ it is a mortar fragment found in the same Gasworks area, next to the kiln no. 11. Consequently, while the found context of the former one is quite unknown, this one is clearly datable to the 2nd century.

The connection between these objects was not ever stated, because KUZSINSZKY's interpretation of the stamp on the mortar fragment was misleading, he read it *LITANI M(anu)*. His supposition was universally accepted, we thought that there was a potter of mortars named *Litanus*, nobody raised the obvious questions: why don't we find the name *Litanus* in any onomastic collection, either as a Roman or as a Greek or even Celtic name?¹⁴ The real reading of the stamp is naturally quite different: instead of *LI*, there is a little degenerated svastika running to left, instead of the *T* and the second *I* two *P*'s, and the last letter, on one hand, is not really the last, since the end of the stamp ran over the edge of the mortar, on the other hand, a supposed oblique *hasta* is missing, and therefore it must be read *IL*. At the broken surface, we may observe the remains of a vertical *hasta*, maybe an *I*. Comprehensively, the correct reading of the stamp is *PANPILI* [- - -?]. This is a well interpretable name, *Pamphilus*, which is apt to the *Aquincum* context, as a good Greek name for a potter, and quite corresponding to the 2nd century stratum of the Latin language and orthography in *Aquincum*.¹⁵

Thus, there was surely a potter named *Pamphilus* who worked in the Gasworks pottery area, and there was a potter named *Pan*(- - -) who worked for the army, we do not know exactly where and when, but those legion pottery stamps that are datable in *Aquincum*, spoke for the very beginnings of the garrisoning of the *Legio II Adiutrix* here,¹⁶ and the first half of

¹⁰ PÓCZY 1956, 88, PÓCZY 1959, 156.

¹¹ KREKOVIĆ 2004, 94; MLADONICZKI 2007, 202, Kat.no. 9, *TitAq* 1313.

¹² KUZSINSZKY 1932, 336, 344. kép.

¹³ *TitAq* 1312, Inv.no. AM 50399, the inventory (made at the end of the 1940's) does not give us any hint to the old inventory number T 66 used by KUZSINSZKY, but the drawing of the inventory makes the identification possible, not to mention that KUZSINSZKY's photos are of excellent quality and naturally quite identical with the object, but this could not help us in finding and re-identifying the object in the collection.

¹⁴ However there is one Αἰτῶνος known from Gallia Narbonensis (cf. *OPEL* III 29), but it were very futile to suppose any connection of his with the Pannonian potter. The etymology of the name might be Celtic (cf. HOLDER 1896-1913, II, 242-243, with the meaning 'broad', but we do not know it as areal personal name, but as part of compounds (very rare themselves), and the Celtic name-giving in *Pannonia* never preferred the shortened, one-element forms, and therefore such a Celtic etymology is at least dubious. Roman and Greek etymologies were quite absurd, and anyway that name is absolutely unique.

¹⁵ FEHÉR 2007, 395-396: *P* instead of *PH* is relatively more frequent in the 2nd century, in the 3rd century *F* dominates. Dissimilation of nasal sounds, as *MP*>*NP* is not rare in the whole history of *Pannonia* (FEHÉR 2007, 399).

¹⁶ *TitAq* 1253, found in a room datable to the era of Domitian, and probably *TitAq* 1254.

the 2nd century.¹⁷ Therefore it might be roughly contemporary or only a little earlier than the *PANPILI* stamp, and the identity of the two names (in *Pannonia* certainly rare) is probable.¹⁸

Another potter of mortars who worked for the *Legio II Adiutrix* was *Marcius Adiutor*, as attested in an integral mortar containing both the signature stamp and the legion stamp (Pl. II. 1-3),¹⁹ found in Albertfalva.²⁰ Since it is presently a unical sample, it is questionable whether it was made in the same locality or brought there from *Aquincum*. Certainly there were pottery workshops in Albertfalva, at least the original location of the *Iulius Hilarus* firm was there,²¹ above we discussed the *Maximinus* stamps found in the locality, and there are some other stamps which were found only here, at least until now.²² On the contrary, the quality of the object allows us to suppose that it was bought in a relatively central locality and brought there.²³

Another recently identified potter is *Densus*, known only from *Aquincum*, an oil lamp found in the Gasworks area (Inv.no. AM 64.1.32, Pl. III. 1-2).²⁴ Naturally it is the most obvious supposition it was made on the spot, since it is not known anywhere else. Moreover the little Iványi IX type lamp is of a relatively base quality, most of all the signature: it was not stamped, but scratched with free hand into the mould before baking, with the basest cursive script ever used in *Aquincum*. In spite of all that, the inscription is unambiguous: *DENSI*. The object is unique, exact findspot is unknown, and therefore its date is a little dubious too, but since the Iványi IX type seems to be of the later clay lamp types in *Pannonia*,²⁵ it can be probably dated to the later phase of the Gasworks pottery area, the second half of the 2nd century.

On the whole, we know of 43 possible pottery firms in *Aquincum* and in the neighbourhood, a great proportion of them being scarcely known, although the above mentioned samples are the most surprisingly new ones. Some of those are known only from a

¹⁷ *TitAq* 1252; similarly *TitAq* 1308, if its inscription, which is hardly interpretable, refers to the army. *TitAq* 1246, 1529 are datable only by the help of these examples and therefore unusable for us.

¹⁸ Naturally the potter could move from another pottery area to the Gasworks and change the army customers for municipal ones, but the Gasworks area was not strictly separated from the connections with the army either, as we see from its well staves which were originating, when identifiable, from the packing material of the military hospital.

¹⁹ *TitAq* 1529.

²⁰ No closer location is known.

²¹ Cf. *TitAq* 1528, mould found in the pottery workshop itself.

²² *Marinus* vel *Mar[t]ial[i]s*, cf. SZIRMAI 1999, 170, cf. *TitAq* 1530; probably [- -]sius, cf. SZIRMAI 1999, 170, cf. *TitAq* 1532.

²³ Similarly, presently it is a quite helpless matter to decide where the exact location of the potter *Respectus* was, whose stamped vessels were found in several locations in the *Aquincum* area: *Aquincum* itself (PÓCZY 1952, 103; regrettably the object is not identifiable today, see MARÓTI 1991, 391), Szilasbálhás (NAGY 1942a, 258, KISS 1957, 45), and since 1990 Albertfalva too, although it was unpublished to the most recent days, cf. *TitAq* 1531.

²⁴ *TitAq* 1305. It was practically unpublished almost a century long, only an almost undecipherable photograph was taken and edited by SZENTLÉLEKY 1959, Fig. 8.5 (without any description, interpretation, or even mentioning the inventory number). The photo Pl. III. 1 was taken by P. KOMJÁTHY for the *Tituli Aquincenses*.

²⁵ IVÁNYI 1935, 13. She mentions some lamps of this type from the Gasworks area (IVÁNYI 1935, 94-96, Nr. 821, 823, 843, without stricter datation, and one more found in the area of the distillery, that is, in a context different from the pottery works (Nr. 848) with the stamp *FLORENT*. It may well be the product of the *Florentinus* firm of *Aquincum*, which was working in the Gasworks area too (*TitAq* 1270), but its product was found in the *macellum* depot too in the 3rd century (*TitAq* 1307). Until we do not find sure proofs of the firm from the early 2nd century, pre-Gasworks period (like the products of the *Maximinus* firm, otherwise very similarly situated), this firm speaks for a later 2nd century date too.

brief mention in the literature, the exact vessels which bear their stamps are not identifiable: I must say we must not seriously count with the existence of these firms.²⁶ Some other ones are still dubious, although the vessels exist: not only those the origins of which are debatable, sometimes even such stamped wares which were made certainly here. For example, naturally we cannot doubt the local origins of two samples of the local 2nd century grey ware, of different quality, but doubtless the same stamp (Pl. III. 3-4); moreover both was found in the municipal area of the town in excavations in the 1960's.²⁷ Regrettably both vessels are sorely fragmentary, and the stamps too. One example shows only [- - -]MANVS, the other contains three letters more – but these letters are so much worn (and primarily inaccurately cut in the stamp), that there are several possibilities of the reading. Naturally, it seems another local potter, unknown until now, and one reading is PRIMANVS, which is a name known from Pannonia;²⁸ only we must concede that the first two letters were written upside down. Yet another possibility is that the name is no real local potter name, but an imitation of a current Samian ware potter name with a little orthographic failure: O<S>BIMANVS, omitting an S. Although the sample of poorer quality is really very little resembling a Samian ware vessel, we can firmly rely on the supposal that every kind of forgery could be sold everywhere and always, and consequently the doubt remains – but it is not in doubt at all that these vessels were local products in Aquincum, either that of a no-name falsifier firm, or that of the potter *Primanus bona fide*.

²⁶ A frequently quoted pseudo-stamp is that of *Rauracus*, cf. PÓCZY 1952, 103 (withouth exact reading), whom quotes also MARÓTI 1991, 394, they affirm that since this name is not known anywhere else, it is necessary that it was a local firm. Surely they did not realize that this same vessel was received in the collection of OSWALD (OSWALD 1931, 259) as a Samian ware product. Even more regrettably, that is not its only citation: evidently he based on FINÁLY 1906, 101, where the reading is precise: *RAVRACVS F(ecit)*, but it is dubious whether it was a real Samian ware (the object is lost), since FINÁLY describes it as a 'rough Samian ware', wherefrom it is possible or even probable that it was only an imitation of the real Samian ware potter *Rauracus*, who naturally cannot be connected with Pannonia.

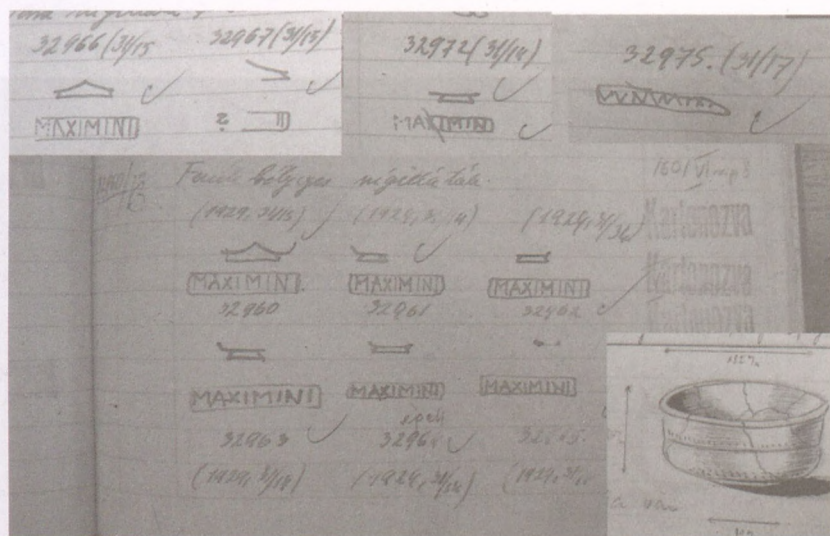
The other similar 'mythical' stamp cited by PÓCZY 1952, reads '*Flavinus*' (or somehow so), but we cannot find anything similar in the former literature or in the inventory of the Museum Aquincum. If it ever existed, it might be also a Samian ware or an imitation (the name is known, cf. OSWALD 1931, 124), but it is a relatively simple and widely used name, in Pannonia too (see OPEL II. 144-145, five occurrences), a local product or a product of *Brigetio* (where a *FLAVINI* stamped vessel really exists, see MARÓTI 1991, 392) is also possible – not to mention that the most likely is that it never existed.

²⁷ Inv.no. AM 66.8.499, 69.1.1544. See *TitAq* 1317.

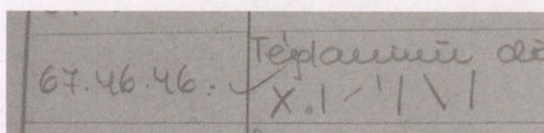
²⁸ *TitAq* 376: *Aur. Prima[nus]*; frequent in the whole empire, cf. OPEL III 158.

BIBLIOGRAPHY

- FEHÉR 2007 FEHÉR B.: Pannonia latin nyelvtörténete. *Fontes Pannoniae Antiquae*. Budapest 2007.
- FINÁLY 1906 FINÁLY G., Az aquincumi muzeum terra sigillata darabjai. *BudRég* 9, 1906, 73-102.
- HOLDER 1896-1913 HOLDER, A. Th.: Altceltischer Sprachschatz I-III. Leipzig 1896-1913.
- IVÁNYI 1935 IVÁNYI, D.: Die pannonischen Lampen. Eine typologisch-chronologische Übersicht – A pannoniai mécsek. Tipológiai és kronológiai áttekintés. *DissPann* II.2. Budapest 1935.
- KISS 1937 KISS K.: A Pacatus-féle aquincumi fazekasműhely gyártmányainak időrendje – Die chronologische Reihenfolge der Fabrikate des Töpfers Pacatus von Aquincum. In: Laureae Aquincenses. Memoriae Valentini Kuzsinszky dicatae, I. *DissPann* II.10. Budapest 1938, 188-228.
- KISS 1957 KISS Á.: A mezőszilasi császárkori halomsírok – Die kaiserzeitlichen Hügelgräber von Mezőszilas. *ArchÉrt* 84, 1957, 40-53.
- KREKOVIC 2004 KREKOVIC, E.: Mortaria with name-stamps from Pannonia. *ActaArchHung* 55, 2004, 93-100.
- KUZSINSZKY 1932 KUZSINSZKY B.: A gázgyári római fazekastelep Aquincumban – Das grosse römische Töpferviertel in Aquincum. *BudRég* 11, 1932.
- MARÓTI 1991 MARÓTI É.: A római kori pecsételt kerámia és a Resatus-kérdés – Römerzeitliche gestempelte Keramik und die Resatus-Frage. *StCom* 21, 1991, 356-427.
- MLADONICZKI 2007 MLADONICZKI R.: Bélyeges mortariumok Pannoniában – Stamped mortars in Pannonia – Gestempelte Mortaria in Pannonien. In: Bíró Sz. (Szerk.), FiRKák 1. Fiatal Római Koros Kutatók I. Konferenciakötete. *Tanulmányok* 2. Győr 2007, 197-203.
- NAGY 1942a NAGY L.: Az eraviszkusz kultúra emlékei Budapest környékén. In: Tompa F. – Alföldi A. – Nagy L., Budapest története, I / 1. kötet. Budapest az ókorban I. Budapest 1942, 236-265.
- NAGY 1942b NAGY L.: Művészeti emlékek Aquincumban. In: Tompa F. – Alföldi A. – Nagy L., Budapest története, I / 2. kötet. Budapest az ókorban. Budapest 1942, 579-640.
- PÓCZY 1952 PÓCZY, K. Sz.: Festett állatalakos edények Aquincumban. – Vases peintes au Musée d'Aquincum. *ArchÉrt* 79, 1952, 99-107
- PÓCZY 1956 PÓCZY, K. Sz.: Die Töpferwerkstätten von Aquincum. *ActaArchHung* 7, 1956, 73-136.
- PÓCZY 1959 PÓCZY, K. Sz.: Die Einfluss der spätitalischen Sigillata Werkstätten auf die Fabrikation von pannonischen Prunkgefäßen, *ActaArchHung* 11, 1959, 143-158.
- OPEL LÖRINCZ, B.: Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum I-IV. Wien 1994-2001. ; I² 2004.
- OSWALD 1931 OSWALD, F.: Index of potters' stamps on Terra Sigillata. "Samian ware". East Bridford 1931 (Republished London 1964).
- SZENTLÉLEKY 1959 SZENTLÉLEKY T.: Aquincumi mécskészítő műhelyek – Lamp-making workshops in Aquincum. *BudRég* 19, 1959, 167-203.
- SZIRMAI 1999 SZIRMAI K.: Az albertfalvai vicus (1994. évi ásátás) – Das vicus von Albertfalva. *BudRég* 33, 1999, 155-195.
- TitAq* KOVÁCS, P – SZABÓ, Á. (curr.) Tituli Aquincenses, I-II. / FEHÉR, B. (cura): Tituli Aquincenses, III. Budapest 2009-2011.

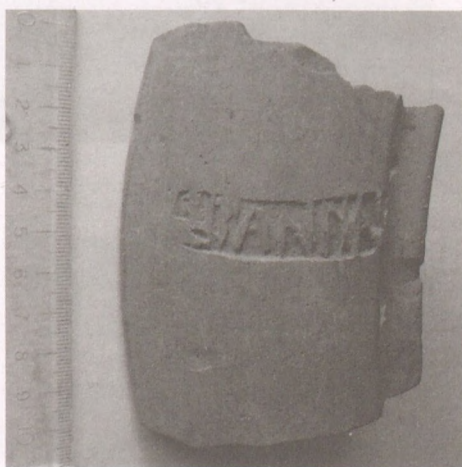
1

2

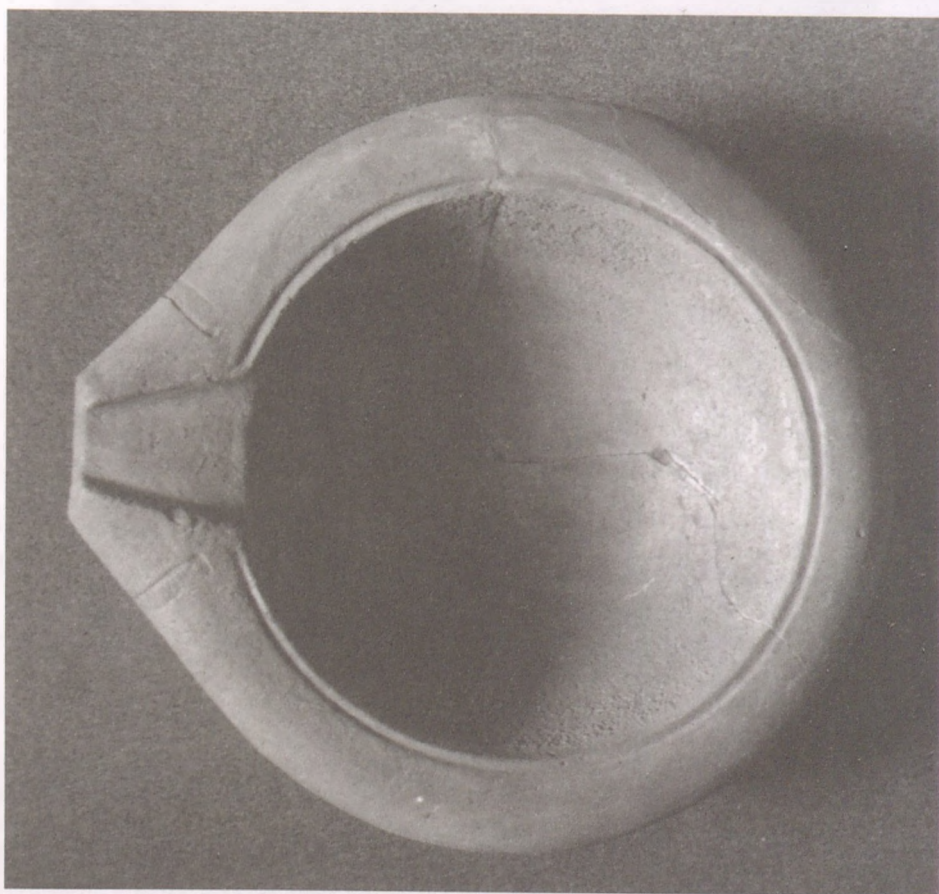
3

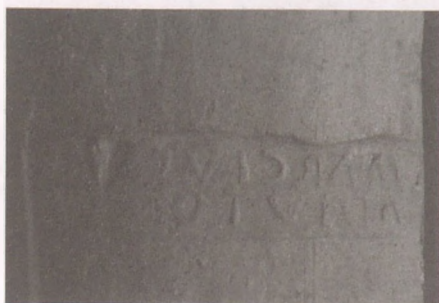
4

Plate I.

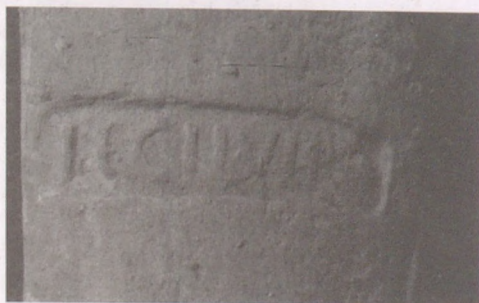
1. *Maximinus* stamps in the inventory book of the Museum Aquincum; 2. A *Maximinus* mortar stamp from Albertfalva (Inv.no. AM 67.46.46); 3. A *Maximinus* lamp from Albertfalva (Inv.no. AM 84.4.155); 4. The mortar of *Pamphilus* (Inv.no. AM 50399)

1

2

3

Plate II.

1. The mortar of *Marcus Adiutor*; 2-3. The stamps of the mortar of *Marcus Adiutor*

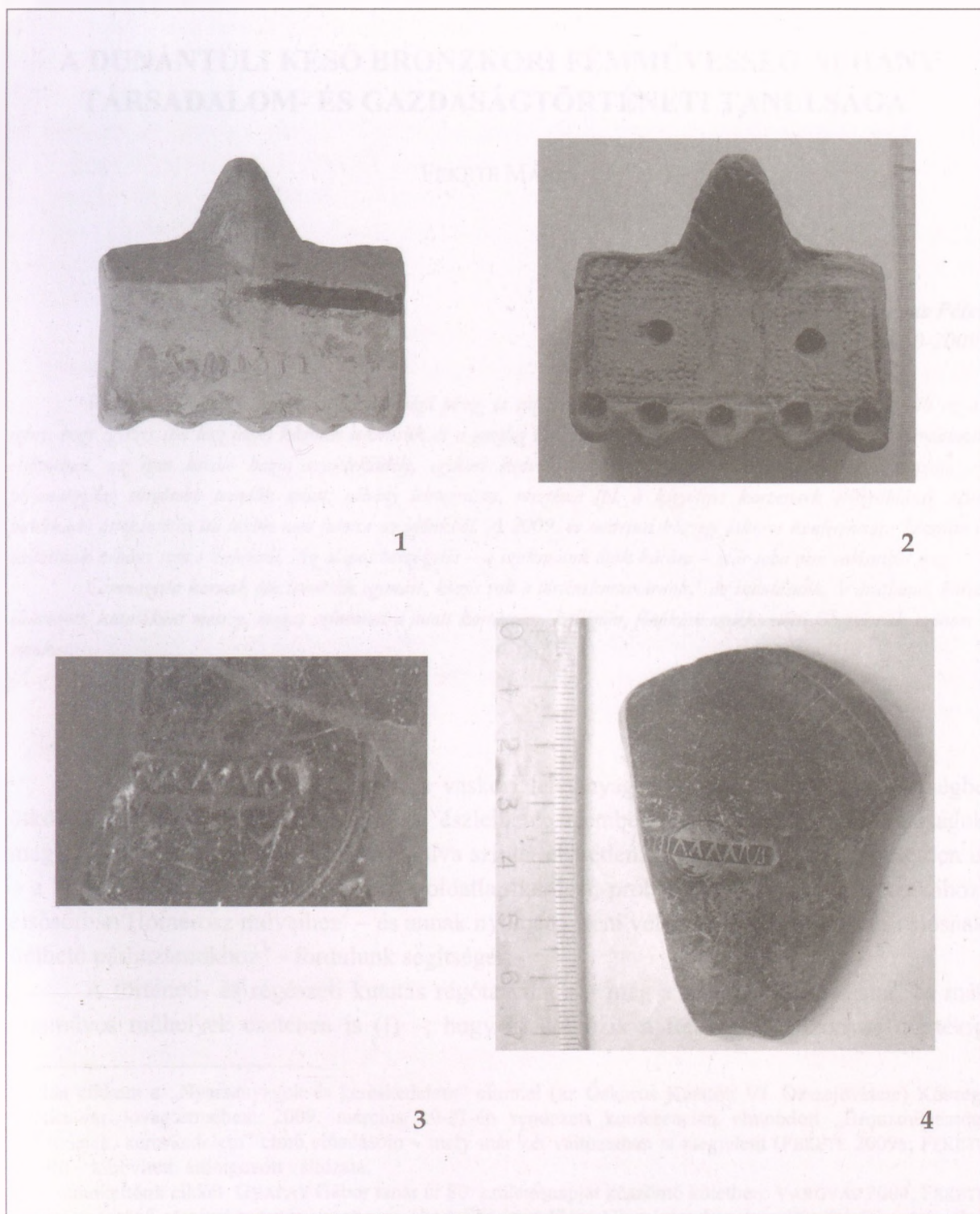

Plate III.

1-2. Lamp of *Densus* (Inv.no. AM 64.1.32); 3. A fragmentary stamp (- - -) *manus* (Inv.no. AM 66.8.499); 4. A stamp of dubious reading ++ *imanus* (Inv.no. AM 69.1.1544)

A DUNÁNTÚLI KÉSŐ BRONZKORI FÉMMŰVESSÉG NÉHÁNY TÁRSADALOM- ÉS GAZDASÁGTÖRTÉNETI TANULSÁGA*

FEKETE MÁRIA

*In memoriam Vargyas Péter
(1950-2009)*

Vargyas Péterben – kiemelkedő jelentőségű pénz- és súlytörténeti munkássága során – többször felmerült az az igény, hogy egyszer (ha lesz ideje) közösen tekintsük át a gazdag Kárpát-medencei bronz- és arany kincsek szakirodalmát; elsősorban, az igen kiváló hazai szaktekintély, egykori kedves tanárom, Mozsolics Amália életműve alapján. A pillanatnyilag sürgősebb teendők miatt, néhány leletgyűttes, résztéma (pl. a kigyófejes karperecek előfordulása), ötlet, publikáció áttekintésén túl többre nem futotta az időnkéből. A 2009. év márciusi kőszegi őskoros konferenciára készülve is váltottunk néhány szót e témáról. Az alapos beszélgetés – a szakmáink örök kárára – már soha nem valósulhat meg.

Gimnazista korunk óta ismertük egymást, közös volt a történelemtanárunk,¹ az indulásunk. Váratlanul, korán eltávozott, kutatóként messze, magas színvonalra jutott kortársam, kollégám, főnököm emléke előtti főhajtásnak szánom e sorokat.

A hazai késő bronzkori és kora vaskori leletanyag értelmezése számos nehézséggel ütközik. Bizonyos, nagy távolságokból észlelhető, szembetűnő azonosságok, hasonlóságok magyarázata, pusztán a tárgyakat vizsgálva szinte lehetetlen. Gyakran – mint jelen esetben is – a kortárs, önmagában is számos megoldatlan kérdést, problémát hordozó görög epikához, elsősorban Homérosz műveihez² – és annak nyomán érteni vélt, vagy még ritkábban valósnak ítéltető párhuzamokhoz³ – fordulunk segítségért.

A történeti- és régészeti kutatás régóta vitatja – még a keleti, pl. a perzsiái⁴ és más fémműves műhelyek esetében is (!) –, hogy ki dolgozik a fémekkel? Bizonyos mértékig

* Jelen cikkem a „Nyersanyagok és kereskedelem” címmel (az Őskoros Kutatók VI. Összejövétele) Kőszeg, Jurisics-vár lovagtermében, 2009. március 19-21-én rendezett konferencián elmondott „Bronzművesség, kincsleletek, kereskedelem” című előadásom – mely már két változatban is megjelent (FEKETE 2009a; FEKETE 2009b) – kibővített, átdolgozott változata.

¹ Ld. mindkettőnk cikkét, GYAPAY Gábor tanár úr 80. születésnapját köszöntő kötetben: VARGYAS 2004; FEKETE 2004a. A kitűnő történelemtanár vezette az óbudai Martos Flóra Gimnáziumban (ma Óbudai Gimnázium) a Központi Budapesti Történelem Szakkört, ahová VARGYAS Péter is – egy másik középiskola (Ady Endre Gimnázium) tanulójaként – járt. E szakkör keretében a Tác-gorsiumi ásatásokon is dolgoztunk. VARGYAS Péter mindvégig a pályaválasztását meghatározó élményként emlékezett meg ezekről a gimnáziumi éveiről, kedves tanárunkról, akinek 2009. március 17-i temetésén, a Farkasréti temetőben még együtt vettünk részt.

² RITOÓK 1973.

³ *Hic et nunc* csak egyetlen, fontos tényre utalunk: az eposzok Mükéné kori eseményekről, azaz a bronzkorról szólnak, már a vaskorból visszatekintve. Egy hasonlóan fontos, a görög törzseket, poliszokat valamelyik nagy küzdőfél (Khalkhisz és Eretria, a görög gyarmatosítás élharcosai) mellett felsorakoztató hadiesemény, mintegy mini trójai háború, a hosszan, közel száz évre elnyúló *lélantoszi háború* (JEFFERY 1976, 63-68, 134.) idejéből ismerjük a görög eposzok meglétének első nyomait. Valószínűleg nem véletlenül.

⁴ Azzal az indoklással, hogy a fémolvasztó műhelyek általában a termékeny, folyóparti területeken találhatók, és az ilyen települések házaiban a feldolgozandó nyersanyag kupacokban áll. Azzal a kérdéssel persze nem

mindenki ért a fémművességhez? Volt-e fémműves specialista, kik voltak azok? Volt-e állandóan működő műhely? Ha igen, az hogyan működött? Ki és hogyan látta el nyersanyaggal? Kinek a tulajdona a fém? Hogyan jut fémhez, aki fémmel dolgozik? A törtbronzok összegyűjtése, olvasztása és újrahasznosítása hogyan zajlott? A metallurgia valóban kizárólag szezonális munka lenne? Csak akkor foglalkoznak fémmel, ha már nem mezőgazdasági munkákkal foglalkoznak? A hatalmas mennyiségű leletanyag csupán a földmunkáktól mentes, téli időszak tevékenységének eredménye lenne? És hogyan értelmezhetők a különféle lelőhelytípusok depot-, és kincsleletei?

Technikai-technológiai újdonságok - Európa-szerte

A késő mükénéi, főleg a szubmükénéi korszak egyértelműen az *első európai egység* kibontakozásának ideje. Európa szerte mindenhol hasonló folyamatokat, anyagi műveltséget, hit- és szimbólumbeli egyezéseket, azonos tárgyakat, kulturális kiegyenlítődést találunk. A bronzművesség mind mennyiségileg, mind minőségileg a csúcspontjára jutott. Ezek közül, csak jelzésszerűen:

- A LH III.B - III.C közötti időszakban megszülető és elterjedő új ékszerek, a fibulák. Ezek mindenhol (Égeikum, Itália, Közép-Európa) megjelenő alapformái, a „*fibula ad arco di violino*”. A technikai alapsémát megtartva belőlük fejlődtek ki a területi formák⁵ – nálunk a leggyakoribbak: a vezérkorongos, a sújtásos, a pajzs-, a paszományos (4, 6, 8 oldalkorongos, ill. a 2-2 középső korongpárt kiemelve, helyére tett hurkolt huzallal,⁶ kacsákkal vagy fűzfalevél-alakú csüngőkkel díszített fibulák vagy az igen reprezentatív, láncsorokkal összekapcsolt ékszer-párok); ill. a pápaszemese, valamint az egyszerű, de elegáns formájú, ún. *velemi típusú*⁷ (I. tábla 1.) – és mindezek variánsai említhetők.

- A következő fontos tárgycsoport a fegyverek; ezek nagy területeken megnyilvánuló azonossága/hasonlósága, közülük is elsősorban a lemezből készült védőfegyverek⁸ rendkívül széleskörű elterjedése szembetűnő. Ezek történelmi- és a társadalomtörténeti jelentősége igen nagy, hiszen a távoli területekről érkező zsoldosok informálódhattak a legmodernebb déli és keleti civilizációk haditechnikai vívmányairól. És megfordítva: a „barbárok” gazdag nyersanyagforrásairól is tudomást szerezhettek a fémhiánnyal bajlódó görögök. E korszakban mindenképpen megnőtt az utak tényleges használata és ismerete,⁹ valamint a róluk szóló

számolnak, hogy a kohászathoz, öntéshez és más fémműves tevékenységhez víz is kell (nem beszélve a fokozott tűzveszélyről!), valamint, hogy a fémműveseknek táplálkozniuk is kellett, és ehhez kézenfekvő, ha közelben megszerezhetők az élethez szükséges egyéb javak is. WEEKS 2003, 63.

⁵ BADER 1983; NOVOTNÁ 2001; Ld. a PBF Abt. XIV. többi megjelent kötetét is.

⁶ A huzal- és drótkészítés problematikájáról ld.: SZABÓ 2013, 27, 29, 38, 42, 43, 48, 54, 57, 58, 64, 65, 68, 81.

⁷ FEKETE 2008, 534.

⁸ PETRES 1982.

⁹ A Borostyán-, az Argonauta-, az ön-beszerzés útvonalai, mint a régészeti lelőhelyekben és leletanyagban adathozható tények, a különféle bolyongás-történetek és mitológiai elbeszélések, vagy pl. az Odüsszeia pedig az ismeretek áramlásának fontosságára, ezek tudatosságára figyelmeztetnek. A szíriai Tell Qatna lelőhely balti eredetű borostyánleletei a korábbi hitetlenkedőket is meg kell, hogy győzzék a széleskörű távolsági kapcsolatok létéről. MUKHERJEE 2008, 49.

irodalmi és mitikus hagyományok szerepe. Az sem véletlen, hogy szinte azonos kardtípusok – legtöbbször az ún. II.a típus és variánsai – fordulnak elő Európa nagy részén, Franciaországtól Ciprusig.¹⁰

- Társadalomtörténeti szempontból sem elhanyagolható fontosságú a harci kocsik megjelenése sem; valódi keletiek (Árokalja/Arcalia, Abos/Obesovce¹¹) után a helyi műhelyek termékei között (pl. Komját, Sajóvamos, Velem-Szentvid, Várvölgy-Nagylázhegy, stb.¹² kincsleletkben) a variánsok sora található.

- A bronzipar egyik csúcstermékét jelentő bronzedények¹³ általános használatát, változatos típusait (egyértelműen déli eredetűek a boros vödrök, szűrő edények és helyi utánzataik¹⁴) és nem ritkán egyedi formáit kell kiemelnünk, ezeknek társadalomtörténeti szerepe (ugyanis a fejedelmi lakomák, a *vendégbarátság* intézményének, vagyis a bronzkori „diplomáciai” tevékenység kellékei) is rendkívül fontos.

- A lemezipari termékek közül – a presztízstárgyakból – a diadémokat (bronzból és főképpen aranyból¹⁵), valamint a díszített lemezöveket is hangsúlyoznunk kell.

- Technikai-technológiai újításként a dróthúzást¹⁶ és eszközkészletének¹⁷ megjelenését is meg kell említenünk. A változatos keresztmetszetű, drótból készült ékszerek közül a leletanyag bősége miatt itt elég csak utalni a sújtásos-, a paszományos- és a pápaszemes fibulákra, a huzalgyűrűkre és csüngőkre.

- Bizonyos jelek/jelölések felbukkanása: ötvöskalapácson („Szombathely vidéke”,¹⁸ (I. tábla 2.) és a nálunk egyedi formát képviselő csabrendeki vállas laposbaltán (I. tábla 3),¹⁹ néhány meghatározott típusú láb-, kar- és nyakpercen, valamint ugyancsak jeleket láthatunk a különféle alakú és súlyú öntörögökön, de az öntőmintákon, öntőpecekken is.²⁰ A nyersanyag tárolása és előkészítése, a darabolás, ennek és a különféle összetételű fémek megjelölése, a súly, az egységek kialakulásának (talán standardizálódásának is kezdete) nyomai; jelek a különféle alakú nyersanyag rögökön: cipó-, mandorla, pálca-, nyak-, v. karperec formájú, huzalszerű nyersanyagok, félkész termékek. A hazai, gazdag leletanyagból talán a beremendi kincsleletet érdemes kiemelni és idézni,²¹ a benne előforduló változatos nyersanyagformák

¹⁰ KÖSZEGI 1984, 128, 145, 150; FEKETE 2004b, 162, további irodalommal. Továbbá a *Prähistorische Bronzefunde* sorozat Abteilung IV., kard-kötetei (*Die Schwerter...*, eddig 17 kötet jelent meg); most csak a hazai anyagot idézem: KEMENCZEI 1988; KEMENCZEI 1991. Ld. még: JUNG-MEHOFFER 2005-2006.

¹¹ VISY 2005, további irodalommal.

¹² MOZSOLICS 1985; MÜLLER 2006.

¹³ PATAY 1990; PATAY 1996, 405.

¹⁴ MAKKAY 2006.

¹⁵ BÁNDI 1982.

¹⁶ Ld. a korábbi, 7. jegyzetet.

¹⁷ Feltételezésem szerint ezek közé sorolható: MISKE 1907, XXVI. tábla 4-7.

¹⁸ FEKETE 2008, 529.

¹⁹ MIHALIK 1912, 129.

²⁰ SZABÓ 1996; MISKE 1907, XXVI. tábla 13; MOZSOLICS 1984.

²¹ MOZSOLICS 1985, Taf. 252-254.

miatt.²² A használt formák között szembetűnő kronológiai és területi (műhely, műhely-kör) különbségek is vannak.

- Újraolvasztásra előkészített darabok, hibás öntvények, kopott, sérült darabok; összetörve, egymásba illesztve, félig összeolvasztva, gyakran edényben (pl.: Nagykálló, vagy a még publikálatlan Celldömölk-Izsákfa)²³ kerülnek elő. E körülmények kifejezetten arra utalnak, hogy a bronztárgyak egyik alapfunkciója: a fémanyag – feldolgozott vagy feldolgozatlan állapotú – megőrzése új-, ill. folyamatos, további felhasználásra.

*

Az akhájok Kis-Ázsiával való kapcsolatairól – a hettitákkal és más népekkel – a Kr. e. 15-13. században számos, igen eltérő jellegű érintkezéséről is tudunk.²⁴ A műkenéi kor utáni görög történelmet egyértelműen a korábbi központok széthullása, szétköltözés, bizonyos területek teljes elnéptelenedése, elvándorlás jellemzi. Az egész görög világban kifejezett hanyatlás látszik, majd stagnálás, és lassan megindul az élénkülés, amelynek első jelei a görögök keleti megjelenésével – már a Kr. e. 10. századtól kezdve – megfigyelhetők.²⁵ A nyersanyag iránti tudakozódásaik, azaz fém-felderítő útjaik révén behálózták az ismert és addig még ismeretlen világot is. Az alkalmasnak talált területeken kereskedőtelepeket (*emporía*) létesítettek. Az anyaországon kívül először Keleten találkozunk a görögök egyértelmű hagyatékával. A Levantei partokon,²⁶ Szíriában – az Orontész torkolatánál: Al Mīna,²⁷ kissé délebbre, a Poszeidonionnak is nevezett Ras-el-Bassit,²⁸ ez utóbbitól északra, mintegy 50 km-re, az Antiochia-környéki Tell Tainatban²⁹ ismerjük jelenlétük – főleg a jellegzetes kerámiájukkal bizonyítható – nyomait. A szíriai Tell Sūkāsban³⁰ – a Kr. e. 8. században – valamelyik görög isten tiszteletére egy kis, oszlopos, ión szentélyt is építettek. Más égtájak felé is tájékozódtak és újabb területekre is költöznek: Anatólia déli részén – a kilikiai Tarsosban³¹ –, valamint az egyiptomi Nílus-Delta-vidéken: Naukratiszban³² és Szaiszban, Daphnaeban³³ ugyancsak kereskedőtelepek létesültek.³⁴ Az euboiaiak eljutnak

²² Hasonló kérdésekről az Ókori Keleten: VARGYAS 2008.

²³ MOZSOLICS 1984. Cf.: „A [perzsa] király az adóból befolyó pénzt a következő módon őrizte meg. Minden pénzt felolvasztatott és cserépedényekbe öntetett. Ha az edény megtelt, a külső cserépburkolatot összetörte. Ha pedig pénzre volt szüksége, mindig annyit törhetett le az aranyból, amennyi éppen kellett.” Hérodotosz, A görög-perzsa háború 3,96. (Hegyi Dolores fordítása). A hazai leletek közül pl. Nagykálló II. telepen belül: MOZSOLICS 1985, Taf. 171. Cf.: VARGYAS 2008.

²⁴ Ld. pl. NIEMEIER 2003, 103-107.

²⁵ OSBORN 1996; CRIELAARD 2006, 289.

²⁶ HEGYI 1981, 8-90; RIIS 1982, 237, Abb. 1; COLDSTREAM 1982, 261; AL-MAQDISI 2003, 90-94; CRIELAARD 2006, 289-290.

²⁷ Már L. WOOLLEY ásott itt 1936-7-ben, AL-MAQDISI 2003, 93.

²⁸ PERREAULT 2003, 97.

²⁹ OSBORN 1996, 112-113.

³⁰ HEGYI 2003, 115; PERREAULT 2003, 97.

³¹ BOARDMAN 1994, 34.

³² JANTZEN 1972; SNODGRASS 1983, 24.

³³ HEGYI 1981, 89; OSBORN 1994, 55; NÉMETH-RITOÓK-SÁRKADY-SZILÁGYI 2006, 112.

³⁴ Naukratisszal kapcsolatos, hogy a Szamosz szigeti Héraionban az ásató (Jantzen) 132 darab egyiptomi bronztárgyat talált. Ezt a leletanyagot úgy kell értelmeznünk, hogy sikeres ügyleteik lebonyolítása után, Egyiptomból (vagyis a naukratiszi emporionból) hazatért kereskedők e tárgyakat a szamoszi Héra szentélyében – fogadalmi ajándékként – helyezték el.

Makedóniába,³⁵ járnak a már jól ismert nyersanyag-lelőhelyek és fémműves központok: Thrákia, a Kaukázus-vidéke, a Fekete-tenger, a Kárpát-medence és főleg, az ezeket összekötő, a görög mitológiából ismert „Argonauták útján”;³⁶ a jó kereskedelmi adottságú területeken, elsősorban a tengerpartokon (Khalkhidiké, Dél-Itália, Elba, Szicília, Fekete-tenger vidéke) létrehozzák *apoikiáikat*³⁷ is.

A *sötét kor*, a *korai*-, *középső*- és *késő archaikus* kor görög társadalma (kb. Kr. e. 1075 és 700 közötti időszakban) biztosan erősen rétegzett, hierarchikus volt. Gazdaságára sajátos kettősség jellemző: ugyan újraelosztáson alapult, de alapvetően elsősorban mégis az önellátás jellemezte; ezekhez nagyon fontos tényezőként járult az a jelenség is, hogy bizonyos igények – elsősorban a fémművességhez tartozó javak beszerzése, valamint az egyes presztízstárgyak elérése – kizárólag kereskedelemmel elégíthető ki.³⁸ A homéroszi eposzok ezekbe a (szemi)arisztokratikus³⁹ berendezkedésű, és -szemléletű, – minden jól érzékelhető, vagy kevésbé látványos külső kapcsolata ellenére is meglehetősen zárt – *oikosz*-ok működésébe nyújtanak bepillantást.⁴⁰

Témánk egyik, nehezen megfogható, de rendkívül fontos eleme a messzi földről érkezett *tudakozó*, *látogató*, *kereső*, *kereskedő* és a helyiek kapcsolatának lehetősége, vagy lehetetlensége. Az idegen be- és elfogadásáról, arról a tényről, hogy az egyes „főnökségek” egyáltalán, hogyan és miért engedték keresztül a területükön a kereskedőt/kézművest. Hosszan lehetne beszélni a görög szépirodalomban (valamint a törvényszövegekben és feliratokon) olvasható *hiketész*-ről,⁴¹ a különböző okokból, ismerten, vagy ismeretlenül érkező *oltalomkeresőkről*, akik jó része a javak körkörös cseréjében is részt vett. Ugyanis, az általuk végzett kölcsönös és folyamatos ajándékozás tartotta működésben a „kereskedelmet”, a különféle *rokoni*, ill. kvázi *rokoni*, azaz vendégbaráti⁴² *területi közösségek*, ill. azok vezetői között. Biztosan voltak olyan kézzel fogható tárgyak, „bizonyítékok”, amelyek mintegy „útlevélül” szolgáltak. Ezek közé tartoz(hat)tak a kézműves-jelek⁴³ is. Homlokra tetovált koncentrikus körök létéről a görög és a bibliai hagyomány egyaránt megemlékezik: cf. a

³⁵ CRIELAARD 2006, 289. és nyilván tovább is, a neolitikumtól kezdődően használt „zöld folyosókon”: FEKETE 2007b, 54. A későbbiekre lásd pl. a Baranya megyei Szajk kora vaskori leletanyagát! GÁTI 2009.

³⁶ Vagyis a Kelet-nyugati irányú kereskedelmi útvonal, melynek pontos „nyomvonalát” többen többféleképpen gondolják. Van, aki a Fekete-tenger nyugati partvidékén, vagy a Dardanellákon keresztül Görögország felé vezet; van, aki az Al-Duna felől a Dráva-Száva folyók között, a Caput Adriaéhoz csatlakoztatják, néha egészen a Pó torkolatvidékéig. A Dráva-Száva között vezetett útvonal létezése a régészeti leletanyaggal is jól igazolható. (Ez az egész kérdéskör, tehát az Argonauták útján való mozgás, sokkal érdekesebb, fontosabb és sokkal korábban kezdődött annál, ahogy a kutatásban ma ez a téma jelen van!) Bár a hazai ősrégészetben – a gazdag leletanyag láttán – már igen korán felvetődött az Argonauta-út használatának lehetősége. HAMPEL 1896.

³⁷ HEGYI 1981, 80; ŠAŠEL-KOS 1990, 15, 68, 108, 118; Kfi 2003. 15.

³⁸ FINLEY 1985.

³⁹ MAZARAKIS AINIAN 2006. *passim*.

⁴⁰ CRIELAARD 2006.

⁴¹ TÓTH A. J. 2008.

⁴² FISCHER 1973; FINLEY 1985.

⁴³ Valószínűleg ezek még nem igazi szignatúrák, csak jelek, amelyek azonban már talán az öntudatos ötvös mester első mesterjegy-szerű megnyilvánulásai lehetnek.

Küklopszok koncentrikus körös jelével⁴⁴ vagy az ún. Káin bélyeggel. Káin (= 'kovács' héber) utódai, a Tubalkain⁴⁵ nemzetség tagjai *fém művesek* voltak.

*

A Mükéné-kori nagyobb hatalmú királyok (*wanax, anax*) kora után a szubmükénéi időkben a görög törzsek különféle kisebb, meglehetősen lazán szerveződő csoportokban éltek. Ezen, arisztokratikus berendezkedésű-, és -vezetésű csoportok tagjai közül, az *isz-szel* (*iphi*, =erővel) rendelkező emelkedett ki, ő lett a „király”, akinek hatalma nem feltétlenül, vagy minden esetben volt örökletes; ehhez inkább valamilyen személyes *image* és presztízs⁴⁶ kellett, az a bizonyos, gyakran megfoghatatlan *erő*, vagyis az arisztokrata társak feltétel nélküli elismerése. A születőben lévő *poliszok* vezetése ekkoriban még nem bomlott fel a különféle hatalmi ágak felosztása szerint; a főnök/király/fejedelem (*baszileusz*) – bizonyos járandóságok fejében – egy személyben gondoskodott mindezekről.⁴⁷ Az ő tiszte volt:

- az agora (első jelentésében ekkor még 'gyűlés') összehívása,
- a közösség szertartásainak, ünnepeinek megülése,
- a harcosok/hadi szervezet irányítása,
- az igazságszolgáltatás,
- az alapvető-, és a presztízs áruk (fém nyersanyagok, só, bor, borostyán, egyébek) beszerzése,
- a társadalmi-, és diplomáciai kapcsolatok (*szümpozion, agón*) létesítése és fenntartása.

A korszak királyainak egyik elsődleges feladata volt a fémek iránti, erősen megnövekedett szükséglet biztosítása.⁴⁸ Ez azonban élesen ellentmond a görög arisztokraták általános értékítéletére jellemző ténynek, nevezetesen: megvetették a kereskedő személyét és tevékenységét – ahogy általában minden kétkezi munkát is –, de a kereskedő-tevékenység általános lenézése a fémek beszerzésére mégsem vonatkozott. Sőt, a késő bronzkori/kora vaskori fejedelem/király egyik legfontosabb *kötelessége* a fémek beszerzése volt: „*a vezető státusz a korai vaskorban a fémnyersanyaghoz ill. az előállításához való hozzáférést is jelenti.*”⁴⁹ „*A fémek iránti igény olyan égető volt, hogy beszerzésükben még a király is szegyenkezés nélkül részt vehetett. Amikor Athéné Mentésznek, Taphosz fejedelmének képében megjelent Télemakhosz előtt, azt mesélte, hogy vasat visz Temeszába, rézért cserébe.*”⁵⁰ Ez semmi nehézséget nem okozott, és Athéné látogatása a vendégbarátok közötti értékes ajándékokról szóló párbeszéddel zárul”.⁵¹

⁴⁴ GRAVES 1981, 3.2.

⁴⁵ Biblia. Ószövetség. Teremtés könyve 4,22.

⁴⁶ CRIELAARD 2006, 272.

⁴⁷ FINLEY 1985; VILMOS 2008.

⁴⁸ FINLEY 1985, 43; VILMOS 2008, 198.

⁴⁹ MAZARAKIS AINIAN 2006, 182; VILMOS 2008, 198.

⁵⁰ Homérosz: Odüsszeia [továbbiakban Od.] I. 180-184.

⁵¹ FINLEY 1985, 43; VILMOS 2008, 198.

Ez a kettős, nyilván átalakulóban lévő szemlélet nemcsak Homérosz műveiben jelenik meg, hanem az újabb görögországi ásatások (pl. Óróposz⁵²) leletanyagában is tükröződik. Jellemző, hogy a presztízstárgyával/tárgyaival dicsekvő hős (*ἥρως* = 'ifjú harcos') soha nem azt mondja, hogy a *ragyogó pajzsát*, vagy *vértjét* vette, hanem: versenyen nyerte, ajándékba kapta, örökölte, társaival szervezett portyán, vagy csak magányos 'hőstettként' rabolta. Még e két utóbbi is illendőbb tevékenység volt, mint mindenféle kereskedelmi ügyletekbe bonyolódni, vásárolni. Közösségében a legnagyobb tekintélyt azzal szerezte magának, ha valamilyen *versenyen* nyerte. A görög király a fémeken kívül a borról is kötelességszerűen gondoskodott; különösen a nagy hadi vállalkozások vezetőinek kellett körültekintően megszerveznie az innivalóval való folyamatos ellátást.⁵³ Ebben az esetben viszont, inkább a görögösen belüli kereskedelmet feltételezhetjük.

*

Kereskedelmi és/vagy társadalmi szempontból fontos tárgyak, jelenségek a Kárpát-medencében

A kincsek, depotleletek, szakrális, vagy profán (pl. történeti) értelmezése régóta, és igen alaposan megvitatott téma a kutatásban. E kérdéskörön belül is külön probléma a településeken előkerült kincsek értelmezése; egyikét-másikat értelmezhetjük bármikor mozgósítható *családi vagyonként*, melyet különféle praktikus céllal gyűjtöttek, és raktároztak, többek között vendégbaráti ajándékként, hozományként, menyasszonyváltásgként, vagy fogolykiváltásért, ill. ilyenekre készülve.⁵⁴

A közösségeknek, de az egyes családoknak természetesen a temetkezések lebonyolításához szükséges fémmennyiséggel (feldolgozott, vagy feldolgozatlan formában) is rendelkezniük kellett.⁵⁵ A görögországi leletanyagban több szempontból is kiemelkedő fontosságú kincsek pl. Tiryns alsóvárosában⁵⁶ és Eretriában⁵⁷ kerültek elő. A német régészeti kutatásban újabban a településeken előkerült kincsek értelmezésénél is felmerült a szakrális magyarázat lehetősége; vagyis a földvárak azon egyébként igen egyszerű építményeit,⁵⁸ melyekből kincsleletek származtak, – pl. az észak-bajorországi Bullenheimer-Bergen – szentélyként értelmezik.⁵⁹

Az erődített, sáncokkal-kapukkal megépített földvárak, a már-már „város”-, ill. „polisz”-formák lassú, de határozott, sőt néhol látványos fejlődéséből szembeszökő az a tény, hogy a

⁵² MAZARAKIS AINIAN 2006.

⁵³ Homérosz: Iliász [továbbiakban II.] VII. 467-476.

⁵⁴ Homérosz: II. VI. 51-55.

⁵⁵ Ibn Fadlan, arab utazó leírását, ld.: FEKETE 2007a, 122.

⁵⁶ MARAN 2006. A ház alatti gödörben talált rengeteg tárgy közül külön említésre méltó egy hatalmas nagy üst, tripusz, mindenféle edények, fegyverek, kardok (2a típus is), valamint egy aranyhuzalokból készített, keresztalakú borostyán küllős jelképes/kultikus kocsikerék.

⁵⁷ THEMELIS 1983; VARGYAS 2002.

⁵⁸ A szentély a korai időkben leginkább egy különlegesebb alakú és méretű szikla, tiszta vizű folyó, forrás, mocsár, vagy egy természetes, terebélyes fa volt. FEKETE 2007a, 93-99; FEKETE 2007b, 503; FEKETE 2008.

⁵⁹ JANSSEN 1993, 78.

központi településeknek és territóriumainak (*polisz, khóra*) önálló királyuk volt.⁶⁰ Egy erősen tagolt társadalomnak a leletanyagból is jól láthatóan jellegzetes tevékenységei, és ezekhez köthető tárgyai voltak, amelyek egyben a dunántúli törzsi vezetők, „királyok” létezésének is biztos jelei. Ezek:

- A működőképes, megszervezett fémipar (a nyersanyagok folyamatos elérhetősége):
- a távolsági kereskedelem szervezése, bonyolítása, ill. az idegennel szembeni ellenérzés leküzdése; voltak-e ehhez egyezményes jeleik, módok, pl. vendégbaráti közvetítés?

- Néhány egyedi szerszámtípus felbukkanása (*démiurgoszt* jelezhet, aki már majdnem igazi „mesterjegy”(?)-et is használ).

- Öntőminták – nemcsak az alapvető funkciójukra való használatuk elemzése fontos, hanem számos más adat, összefüggés, így a leletegyüttesek összetétele, az öntőminták kőanyagának vizsgálata, hasonló, vagy azonos öntőminták elterjedésének feltérképezése, öntőminták és öntvények megfeleltetése is rendkívül hasznos lenne, ill. még számos, eddig ki nem elemzett technikai-technológiai (pl. az agyagöntőminták létének kérdése, ill. a viaszveszejtéses eljárás nehezen felismerhető töredékeinek azonosítása) kérdés taglalása.

- A nyersanyagörögök fontosabb késő bronzkori formái: nyelv, cipő, lepény, Barren, ingot, „karperecek”, pálca (pl.: Meszlen⁶¹), szögletesedő darabok, mandorla-forma, apró, ár-szerű öntvények sora. Részben idetartozik a „karikapézn”, ill. kérdésköre, a korai régészeti szakirodalom ún. „pénztárca”-ja is.⁶² Nem kevésbé jelentősek a nyersanyag-formák telepekről ismert öntőmintái sem.

Egy eddig nem hangsúlyozott, apró nyersanyagörögök öntésére szolgáló formát több lelőhelyről is ismerünk. Velem-Szentviden, a fellegvár kísérő teraszán, a j-16 szelvényekben, felső padló feletti laza feltöltésrétegben, -200 cm mélységből került elő egy öntőminta töredék, apró, közel csónak-alakú *Barren*-ek öntésére szolgált (**II. tábla 1.**). Valamint a velemi j-8-9 szelvényekből is – hasonló mélységből – került napvilágra még ilyen, töredékes öntőminta. Ezekből az öntvényekből később – feltehetően – drótot, vagy kisebb ékszereket, esetleg árákat, vésőket, poncolókat készíthettek. Nemcsak a '80-as évek ásatásaiból kerültek elő ilyenek, hanem létezésüket a régi leletanyagból is bőséges számban ismerjük.⁶³ A MISKE és FOLTINY által közölt darabok önmagukban is lehetnek apró öntőpálcák, esetleg kis árák, vagy tűk félkész darabjai is. Szintén velemi lelőhelyűek a bécsi Naturhistorisches

⁶⁰ Cf. Od. I. 246-8. A kis Ithakának fejedelmei voltak! Ez a változatos intenzitású városiasodás – a határozott társadalmi hierarchia jelenléte mellett – Görögország újabb ásatásai alapján jól tanulmányozható, MAZARAKIS AINIAN 2006; CRIELAARD 2006.

⁶¹ Ltsz. SM 68.16.4. a bronz pálca súlya: 48,2 g. MOZSOLICS 1985, 149. Taf. 232A; ILON-NAGY 2009. 140.

⁶² Bár ezeknek a fontos tárgyaknak a kutatása, értelmezése már a hazai induló ősrégészeti kutatások idején megkezdődtek, igazán sokat ma sem haladt előre a tudásunk ezekben a kérdésekben. HAMPEL 1896; MISKE 1907; MOZSOLICS 1984; MOZSOLICS 1985; ILON 1991; SZABÓ 1995.

⁶³ MISKE 1907, 13. tábla 76, 78, 81-84, 87; 14. tábla 26; FOLTINY 1958, 3. tábla 7.

Museumban⁶⁴ őrzött, közöletlen darabok, valamint a grazi Landesmuseum Joanneum kis bronzai is.⁶⁵

Fontos párhuzamként jegyezzük meg, hogy hasonló bronzöntvény Nagyberki-Szalacs-káról is előkerült, hossza: 46 mm, súlya 4 gr.⁶⁶ Ez a súlyadat⁶⁷ pedig fontos adalék lehet a késő bronzkori súly- és pénzrendszer további kutatásához,⁶⁸ a mértékegységek meghatározásához. Hasonló öntőpálcák/félkész termékek modellje került elő (több, fenyőágminta-szerűen faragott, kettős öntőpálca-sor, hátoldalán tokosbalta negatívja) a horvátországi Martijanec-Kaptol csoporthoz tartozó Sveti Petar Ludbreški-Staro groblje, 8-7. századra keltezett sírjából.⁶⁹ Ezek kapcsolatát a hazai leletanyaggal nem lehet nem érzékelni és az összefüggéseket minél előbb értelmezni kell.

Arany nyersanyag-, vagy félkész termék – huzal, alaktalan öntvény (újraolvasztott tárgyakból! – pl. Várvolgy⁷⁰), településen, házból, bronzokkal együtt is előkerült.⁷¹

Rangjelölő tárgyak

Az Uramezős kultúra központi településein és egyéb lelőhelyein előkerült kincsekben, valamint a nálunk, egyelőre megmagyarázhatatlanul ritkán előkerülő temetkezésekben egyértelműen felismerhetők jellegzetes, rangot jelölő⁷² *arisztokratikus tárgyak*. Ezek közé sorolhatjuk:

- A harcos elit modern fegyvereit, felszereléseit (harci- és más kocsik, ill. esetleg csak *pars pro toto* előforduló kerékagydísz, tengelyszeg, kocsirúdvég-dísz), a védő- és támadófegyverek arzenálja, pokrócpalást).⁷³

- A lakoma kellékeit, az evő-, és ivó-készleteket – a politikai kapcsolatokat, szövetségek, férfitársaságok, közösségi étkezések, vendégbarátságok, törzsi-királyi és/vagy naptári

⁶⁴ NHM (Wien), 32.390-es leltári számon.

⁶⁵ Ltsz. LMJ 10.004.

⁶⁶ Innen tudjuk, hogy az egykori DARNAY gyűjtemény „nagyobb sorozat velemi bronzot is” birtokolt. DARNAY 1908, 148, 38. kép.

⁶⁷ Ez a kb. négy gramm körüli súly egybeesik a csekély értékű fél-sékeles, 4,2 gr körüli súllyal. Az ókori keleti anyagban az ilyen kis súlyú bronznak alig volt értéke. Az ezüst és a bronz aránya 1:60 és 1: 80 között mozgott. VARGYAS 2004, 56. A hazai leletanyagban mindenképpen elgondoltató ennek az apró méretű, kis súlyú és kis értéket képviselő nyersanyagformának a többszöri előkerülése (ilyen gazdag bronzrégióban!); feltehetően valami kialakulóban lévő/rendszeresen használt egységet jelezhet a kutatás számára, de az is elképzelhető, hogy csak valami technikai-műszaki adag, apró ékszer, vagy pl. szegecs, vagy ár/poncoló/véső sorozatgyártásához szükséges nyersanyag-mennyiségként értelmezhető. Ezek a 4, 40, 80 és többszöröse súlyegységek többször ismétlődnek HAMPEL mérési adatai között. Ld. a 62. jegyzetben.

⁶⁸ ILON 1991, 354; ILON 2001, 217; SZABÓ 1995.

⁶⁹ Ratnici Kat. 287. p. 3.

⁷⁰ MÜLLER 2006; MÜLLER 2006a.

⁷¹ Cf. Eretria: THEMELIS 1983; VARGYAS 2002.

⁷² SPERBER 1992.

⁷³ MOZSOLICS 1985. passim.; PETRES 1982; KÖSZEGI 1984, 144-148.; FEKETE 2004b, 162.

ünnepek, dinasztikus házasságkötések, *szümpozsionok*, *agónok* elengedhetetlen felszereléseit is megtalálhatjuk:

-- húsakasztó kampók (Velem, Lengyel, Szombathely⁷⁴), nyársak,

-- bronzedények: situla (ez a bronzedény funkciójában a görög *kratér* – ott többnyire gazdagon festett kerámia – itáliai és közép-európai megfelelője, bor tartó/tároló/tálaló, ill. - keverő edény), szűrő, merőkanál, amphora, csészék, tálak, „bográcsok”, kelyhek, stb.⁷⁵

- Az észak-dunántúli aranyleletek általában egységes formájú és stílusú tárgyakból állnak: a diadém, korongok, vagy gömbszelet-alakú borítások, a különböző méretű és előkészítettségű spirálok, „aranygubanc”. Ezek minden bizonnyal közösségi/naptári ünnepek ceremónia öltözkékének tartozékai lehettek,⁷⁶ mint ahogyan feltehetően a nagy, nehéz, láncos fibulák is. Az előbbieket és néhány más szimbólum rendszeres előfordulása igen jelentős; azonos, vagy hasonló vallási elképzeléseket, sőt közösen megült ünnepeket jelölhetnek. Ilyen vallási szövetségek, kultusz-gyakorlatok, *amphiktiónia*-k létéről tanúskodhatnak; közös, vagy széles körben elterjedt azonos, vagy nagyon hasonló szimbólumok sora: kerék, áttört korongok, egyes-, vagy többes homokóra-forma (talán eget tartó oszlop/?/ ábrázolása?), Nap, napbárka, vízimadarak (kócsag/*airone*, kacs, hattyú, gulipán?) és sok egyéb szimbólum.⁷⁷

- A „jogar”, vagy jogarként használt, szimbolikus erőt (tudást, hatalmat) kifejező/ megjelenítő tárgyak: a *kétkarú csákány*, a régi archaeológiai szakirodalomban használt, szemléletes nevén „fejbiszó” (pl. Felsőszentlászló, Nadap, Bükkaranyos, Viss, Szentgálósér, Drslavice II., stb.); az *ötvöskalapács* jellel (**I. tábla 2.**); a szintén jelölt *peremes véső* (**I. tábla 3.**) jöhet szóba ilyen jelképként; és talán ide sorolható, a leletkombinációi miatt már többször emlegetett, az ősi, kultikus lándzsa-formához (Pompeius Trogus idézet Iustinusnál⁷⁸) hasonlító *tokosvéső* tölthetett be ilyen funkciót, vagy az a *buzogányszerű jogar*, melyet az agorán felszólaló fejedelem – beszéde alatt – a kezében tartott. Ilyen tárgy lehetett a homéroszi eposzok (lapát)jogara⁷⁹ vagy evezője⁸⁰ is, melynek már alig felismerhető derivátuma lehet az a tokos-peremes tárgy („Flossenortband”), melynek ritka példányai jellegzetesen az Argonauta út mentén fordulnak elő.⁸¹

- Az ókoriak szemében mágikus/tisztító tulajdonságokkal bíró *nap könnye*, vagyis a borostyán⁸² kereskedelmének célja elsősorban valamilyen vallási igény kielégítése lehetett. A kutatók a lánckereskedelem egyik bizonyítékának, vagy mások – Apollónnak szánt – mintegy „egyházi adónak” tartják. Hérodotosz és Kallimakhosz is határozottan a kultikus hagyományt hangsúlyozza – a „nagyon szent lányok” érkezését tavasszal, északról, a búzaszalmába tekert adományaikkal – nyilvánvalóan borostyánnal.⁸³

⁷⁴ MISKE 1907, XV. tábla 37-38; WOSINSZKY 1896, 304, LXII. tábla 4; ILON 2004, 55, XXXII. tábla 2.

⁷⁵ PATAY 1990; PATAY 1996, 405. skk.

⁷⁶ FEKETE 2010, 385.

⁷⁷ SZILÁGYI 2005, 470; ILON 2009.

⁷⁸ Cf. MAKKAY 2008. 94. ld. még Pelopsz lándzsajogará: GRAVES 1981, (117)§ 5.

⁷⁹ GRETHLEIN 2008.

⁸⁰ MAKKAY 2008, 91-96.

⁸¹ METZNER-NEBELSICK 2000, Abb. 171.

⁸² TÓTH 2009, 5-9.

⁸³ GRAVES 1970, 168.(§), legutóbb: BÍRÓ 2007.

- Az aranykincsek⁸⁴ időrendjének meghatározása más leletanyagnál is jóval nehezebb. A Ny-i, ill. É-dunántúli (II. tábla 2.)⁸⁵ aranyleleteket – tipokronológiailag – MOZSOLICS Amália az általa felállított szintekbe⁸⁶ sorolta. Csak jelzésszerűen és röviden felsoroljuk a felismerhető horizontokba keltezhető leleteket:

1. B Vb – kurdi

- a Přestavlky⁸⁷ kincsben 2 db koncentrikus kördíszes poncoló van;
- a velemi aranykincs⁸⁸ két készlet, kétféle színű, azaz: kétféle eredetű és kivitelű arany ékszerek, a legkorábbi gömbszeletek/korongok szabályosan szerkesztett díszítésű formák, a középső 7 koncentrikus kört zsinórszerű sávok keretezik, V-alakú sor és zsinórszerű, sűrűn vonalkázott, llll-poncolóval díszítve, – világosabb, ezüstös színű aranyból. A két korong átmérője: 5,46 cm és 5,72 x 5,92 cm, a korong szélén háromszög keresztmetszetű aranydrót, átmérője: 0,14 cm, szélessége: 0,045, 0,06 cm, vastagsága: 0,02 cm; a körponcok átmérője: 0,6 cm, a zsinórdíszek rendkívül finom, apró eszközökkel készültek (0,112-0,355 cm).
- A rothengrubi kincs⁸⁹ szabályos díszítésű, gömbszelet aranyfóliája (bronzgombon), pektorálé.

2. B Vc – gyermelyi

- a velemi 1929. évi kincs másik fele, köztük a diadém (hossza: 40 cm, magassága: 9,48 cm) maga is – sárgásabb színű arany, pontatlanabb kivitel, sávok felosztás és koncentrikus körök vannak a korong peremén is, félreütés a koncentrikus kör-poncolóval diadém felső részén, uo. baloldalon, egy kicsit túlszaladt a zsinórdíszes sáv – esetleg rádliat használtak?
- Ennek variánsa: Óbuda⁹⁰ – 2 körbetekert szélű aranykorong, 2 huzaltekeres.

3. B VIa – hajdúböszörményi

A Dunántúl területén különben nem elkülöníthető horizont. Talán az aranykincsekből tipokronológiailag mégis ide sorolható lehet két lelet:

- esetleg az óbudai két korong és huzaltekeres
- és a rothengrubi kincs egy része. Ugyanis a korongok közepén egy nagyobb méretű pont körüli (minta-variáns) nagy koncentrikus körök, majd a kisebb méretű koncentrikus körök, kívül zsinórdíszes sorok, a peremen fűzött aranyhuzalok.

⁸⁴ Az arany nyersanyag előkerülését meghatározó spektrálanalízis: HARTMANN 1970.

⁸⁵ Cf. BÁNDI 1982, 91, Abb. 8. [Megjegyzés: A jelkulcs hibás, a balszáron alul, fekete háromszögnek kellene lennie! Hiszen azok az aranydiadémok.]

⁸⁶ MOZSOLICS 2000, Abb. 3.

⁸⁷ ŘÍHOVSKÝ 1972, 17, Taf. 33.11-12.

⁸⁸ Ltsz. SM 37.1941.1-7. MOZSOLICS 1950; BÁNDI 1982.

⁸⁹ Neunkirchen PB, Kirchhühel, Niederösterreich, 1851-ben került elő. – Ltsz. NHM 72.474-72.478. PITTIONI 1952.

⁹⁰ Ltsz. NHM 51.299. MOZSOLICS 1950; MOZSOLICS 1981; BARTH 1988-1989.

4. B VIb – romándi

- Sághegy II. (elveszett aranyleletei),
- „Dunántúl”,⁹¹ (elveszett) – a korong, ill. diadém teljes felületén koncentrikus körökkel pecsételt lemezek (diadém, korong), szerkesztés nélkül, zsinórdíszes osztósávok nélkül, (a rothengrubi 3-as korong-lemezek között is előfordul ez a minta).

5. B VIc – bükkszentlászlói

- Várvölgy-(Felsőzsid)-Nagylázhegy⁹² – csak a sávokra felosztó, már alig-alig észlelhető zsinórdísz-minta borítja a korong felületét, koncentrikus kör-poncolót ez esetben nem használtak.⁹³ Ugyanilyen stílusú a néhány éve előkerült aranykincs is, – a lelőhely mai neve Várvölgy. Mindkét nagylázhegyi aranykincs bronzeszközökkel vegyesen került elő. Ez a tartalom és körülmény újabb, külön értelmezést is igényelne.
- A székesfehérvári aranytekercs⁹⁴ időrendje teljesen bizonytalan.

6. A „preszkíta” korszak

Talán nem érdektelen ezt az újabb korszakot/szintet, – és vele egy újabb problémahalmazt is megemlíteni – amellyel a korábbi kincsleletek feltétlenül kapcsolatot mutatnak:

- az Angyalföld-II. kincslelet:⁹⁵ háromszög-keresztmetszetű (vékony aranylemezről felvágott és hajtogatott) aranytekerceket és gombolyaggá tekert, ugyanilyen keresztmetszetű huzalt is tartalmazott (vagyis mindenképpen köze van a veleimi, sághegyi, várvölgyi típusú fémművességi körrel), a korábbi dunántúli aranykincsek, ill. műhelyek örökségeként, a korszak jellegzetes gyöngyein, aranyedényein, füles gombjain kívül. Az e helyszíntől mintegy 2 km-re, 1892-ben előkerült Angyalföld-I. számú aranykincsben hasonló gyöngyök, füles gombok és – leírás szerint⁹⁶ – négyszögletes(?) keresztmetszetű aranyhuzalok voltak.

A felsorolt különböző szintekbe keltezett kincsleletek közül csak a Bécsben őrzötteket (Rothengrub, Óbuda, Székesfehérvár) analizálták, ezek az A₁/N típusba, azaz az ún. Duna-vidéki aranyak sorába tartoznak.⁹⁷

Annak a ténynek a rögzítésén kívül, hogy valóban vannak kronológiai különbségek az aranyleleteink között, nem érdektelen – sok egyéb⁹⁸ mellett egy, – a rothengrubi lelet adta lehetőségre is figyelni. Azonban sajnos, e fontos kincsleletet is csak hiányosan ismerjük,⁹⁹

⁹¹ MOZSOLICS 1950.

⁹² Ltsz. MNM 30.1927. / Ö 716-737., 1926. TOMPA 1928a; MOZSOLICS 1950; MOZSOLICS 1981.

⁹³ A 6 (esetleg inkább 7 ?), kissé hiányos korong közül az egyik a teljes felületet borító, azaz korábbi fázisba sorolható koncentrikus körös díszítés látható.

⁹⁴ Ltsz. NHM 51.298. Mivel e leletből díszített korongok nem ismertek, bármelyik, említett korszakhoz tartozhat, sőt – földrajzi helyzete miatt is – a következőhöz is sorolható.

⁹⁵ TOMPA 1928.

⁹⁶ A közölt kép alapján inkább háromszög átmetszetűek, mint a később előkerült leletben. HAMPEL 1893.

⁹⁷ HARTMANN 1970, Taf. 48, Tab. 18. Au 198-200, 255, 289, 295, Au 193-197, Au 301; MOZSOLICS 1981, 306.

⁹⁸ Ezen igazán fontos tények lehetséges magyarázatát – fémműves- és egyben uralkodó központok(?) közötti hatalmi eltolódás, házassági, és/vagy „dinasztikus” kapcsolatok, esetleg új „városok” alapító és/vagy beiktatási szertartásai? – most nincs mód bővebben kifejteni. Az eddigi ismeretekről ld. még: FEKETE 2010, 385-389.

⁹⁹ Csak az előkerülése után száz évvel publikálták: PITTIONI 1952.

benne három kronológiai szint(?) jellemzői, talán inkább kiinduló formái is megvannak. Ez a jelenség pedig esetleg arra utalhat, hogy valamilyen területi megoldásra – pl. helyi fejedelemségek jellemző formáinak „leosztására”, vagy önazonosítására, új „város” alapítására (gondoljunk a fentebb említett tényre, hogy a kis Ithakának fejedelmei voltak), házassági kapcsolatra, egyáltalán házassági ceremóniára kell/lehet e leletekkel kapcsolatban gondolni.

Nevezetesen:

- A Velemre érkezett alapforma (ennek pontos párhuzama a mühlai sírlelet, részben Rothengrub).
- A Velemben kialakított, saját stílus; ide tartozik, Óbuda(?) is és – részben – Rothengrub.

Innen kiválik két díszítés-szkhéma:

- a Ság-hegyre jellemző (a teljes ékszer-felület koncentrikus körponcolóval díszített),
- a Nagyláz-hegy stílusának alapsémája (középen egy nagyobb pontot körülvevő koncentrikus körök – „zsinórdísz” – töltik be az egész körfelületet).

Fentebb, a gyermelyi horizontba sorolt szkhéma szerinti megjelenítés, vagyis a zsinórdíszes-sávós felosztású, közel 1 m átmérőjű Nap-szimbólum agyagábrázolása a Ság-hegyről¹⁰⁰ került elő. Erről valamilyen okból hiányoznak a koncentrikus kör- és V-minták (szimbólumok). Talán a technikai kivitelezés nehézsége miatt (ezek szerint az ötvösök jóval ügyesebbek voltak!). Bár meg kell jegyeznünk azt a tényt is, hogy az agyaglap (oltár?) arányainak felosztása mindenképpen a velemi típusú aranykorongot idézi.

A körbetekert szélű aranykorongok, – T. BRUDER Katalin frissen elvégzett restaurálásának eredményeképpen – valójában gömbsüvegek voltak (Velem, Óbuda,¹⁰¹ Worms), amelyek a diadémról, a párta-szerű ünnepi fejdíszről a menyasszonyi viselet részeként csünghettek a kis

¹⁰⁰ ILON-SÜMEGI-BODOR 2006, 9. kép.

¹⁰¹ Az óbudai aranykorongpárt és a hozzátartozó aranytekercs töredékeket F.-E. BARTH a jaromeri temető 12. sírjában talált kétrészes, bronz spirál-lemezes fibula aranydróttal betekert pereme és tüje, valamint a Håga-Kung Björns Hög két részes bronzlemez fibula aranylemezzel borított felülete és dróttal „körbevarrt” pereme alapján – a többi dunántúli (és környéki) lelettel együtt (Óbuda, Velem-Szentvid, Rothengrub, Ság-hegy, „Dunántúl”) – ilyen formában való felhasználására gondol. A szellemes ötlet és a technikailag erre a megoldásra is kiválóan alkalmas hazai és osztrák leletek között azonban egyáltalán nem találunk lemezfibulákat, vagy azok töredékeit sem. Ezért inkább arra kell gondolni, hogy ezeket a különleges alkalmakra (házasságkötés, temetés, valamilyen avatási szertartás) készített aranykorongokat és a hozzájuk tartozó drótokat – nálunk északabbra – a saját viseletüknek megfelelő ékszerekre applikálták, itt viszont a helyi viselethez illeszkedve, diadém-szerű pártáról csüngő, huzallal körbetekert korongokként és egyéb, tekercselt díszítményekként használhatták. Ezen túl még két kisebb, formai különbség is észlelhető: 1. az óbudai korongpáron miniatűr, háromszög keresztmetszetű, feltekert spiráldrót látható a lemezek szélén, ill. lelógásra alkalmas több, kis spiráldrót-applikáció is, amelyek számomra MOZSOLICS Amália értelmezését erősítik meg. 2. a Håga-i aranykorong díszítésén – a hazai leleteken ilyen sem fordul elő – farkasfogszerű minta látható, és nincsenek miniatűr keresztmetszetű, lelógó (vagy a felfüggesztést szolgáló) spirálok sem. Talán úgy értelmezhető, hogy az ünnepi aranykorong és huzaltekerics-applikációs díszeket mind a két terület használta, de alkalmazásuk formai megoldását a saját viseletükhöz igazította. BARTH 1988-1989, Taf. I-II.

spiráltekercsekkel rögzítve, a rothengrubi kincs aranydrótokból tekert pektoráléja pedig a házassági ceremónia férfi-ékszere¹⁰² lehetett.

*

Arra, az eddig még kellően ki nem elemzett tényre is magyarázatot kell keresnünk, amire szintén MOZSOLICS Amália hívta fel a kutatás figyelmét, nevezetesen: különösen érdekes, hogy Baranya, főleg a történeti Baranya megye területén – vagyis a *Balkán kapujában*¹⁰³ – milyen jelentős számú, összetételű és súlyú bronzkincset ismerünk, elsősorban a Kr.e. 11. század közepére keltezhető Kurdi szintből.¹⁰⁴ Az innen származó leletegyüttesekben általában különösen sok és változatos formájú öntőleplenyt, ép, vagy felosztott, esetleg jelölt nyersanyagrögöt találunk. Az e területhez közvetlenül kapcsolódó Tolna megye területe is kiemelkedik az ilyen korú bronzleletek gazdagságában. Talán úgy értelmezhetjük e jelenséget, hogy a Balkánon keresztül érkező, – ill. pontosabban, a Kurdi horizont idején várt, vagy inkább már csak remélt – „görög kapcsolat” (= igény? megrendelés? zsoldosok toborzása? nyersanyagbeszerzés?) a „zöld folyosókon” keresztül itt érhetett volna a Duna vonalához... Valószínűleg ezért ezen a környéken volt célszerű a nyersanyagot, késztermékként vagy félkész anyag formájában nagy mennyiségben felhalmozni.

Kincsek a földvárak házaiban

Írásom bevezető részében feltett kérdések legizgalmasabbja e témafelvető munka végére maradt. Nevezetesen: hogyan értelmezhetők a nagy települések (és mindenféle rangú, méretű, új, vagy régi, hosszú életű település) kincsei? Ezek műhelyleletek lennének? Vagy a „királyi” kincstár részei? Esetleg szakrális céllal elrejtett, isteneknek felajánlott értékek?

- A velemi kincsek¹⁰⁵ száma, ill. előkerülésük pontos helyszíne, lelőkörlménye is meglehetősen bizonytalan. Azonban a rétegadatok vastagságának említése, ill. a helyiek emlékezete, valamint térképi jelzések alapján, – néhány esetben – (az 1977-es ásatáson előkerült bronzleleten kívül is) nagy valószínűséggel azonosítani lehet a „hegyen épült városon” belüli pontosabb lelőhelyeket.

¹⁰² MOZSOLICS 1981, 302. A velemi kincs nagy gubancából (különböző méretű, finoman tekercselt kész, félkész, használt, használatlan díszítmények, töredékei, tulajdonképpen és alapvetően készítés-technikailag forgácsok) a rothengrubi mellédíszhez hasonló ékszert is el lehet képzelni.

¹⁰³ Ahogy az Európa Kulturális Fővárosa-program egyik szlogenje is nevezi Pécsét. Ez természetesen az egész környékre (régióra) is vonatkozik. A szervezők megbocsáthatatlan bűne, hogy e tény és lehetőséget a gazdag és bizonyító leletanyaggal együtt az EKF-en nem tárta kiállítás és konferenciák formájában Európa elé.

¹⁰⁴ Ld. MOZSOLICS Amália összefoglaló értékelését, BÁNDI 1979, 120-124.

¹⁰⁵ 7 kincslelet: NAGY-ILON-RÉVÉSZ 2008. – 9-13 kincs magáról a Szentvid-hegyről, közülük az egyik aranykincs, 5 a közvetlen környékről („Köszeg-vidéke”), legalább 4 pedig a lelőhely külső területéről, 'polisz – khóra'. FEKETE 2008a – és kéziratban a 2008. október 27-30. között, az „Interkulturális kapcsolatok a Közép-Duna-medencében a bronzkorban” című, szlovák-magyar konferencián, Tatán elhangzott előadásom, ill. egy tervezett, de meg nem jelent Festschrift számára megírt tanulmányom: *Velem-Szentvid kincsleletei* címen.

- A Ság-hegyről magáról 5 kincsletről tudunk, az egyikben (II. kincslet) arany korongok és diadém, márvány- és üveggyöngyök, különféle bronzok: egy valószínűleg helyi gyártmányú, *Griffzungenschwert* típusú rövid kard is van, kardhüvellyel¹⁰⁶ együtt, a központi település territóriumáról pedig még 3 bronzlelet ismert.

- Újabban az Északi-Középhegységben és a Tisza-vidéken is gyarapszanak a különféle méretű, rangú településeken belül(!) előkerült, kisebb-nagyobb darabszámú bronz- és arany kincsleletek, valamint szintén megfigyelhetők a településhálózat elmozdulásának változásai is.¹⁰⁷

- Mind az Alföldön, mind a Dunántúlon megfontolandó lehet – az adódó kronológiai fogódzók miatt is – egy valószínűleg csak a kutatás pillanatnyi állapota miatt kevésbé ismert, ún. „belső gyarmatosítás”-ra,¹⁰⁸ vagyis: a metropoliszokból történő, különböző okok és célok miatti kirajzás elérhető nyomaira is figyelni. De római történeti hagyomány ún. *ver sacrum*-ára is gondolhatunk, amely folyamatba beletartozott az ifjú harcosok csoportjainak (*apeliā*, *Jungmännerbund*) „kivonulása”, vagy a rendszeresen szervezett és csoportosan végrehajtott „pénzszerző körútja”, „marharablása”,¹⁰⁹ mai fogalmaink szerint kifejezetten és egyértelműen rabló tevékenysége is.

Mindenesetre ebben az időszakban a hazai Urnamezős településhálózat bővülésének számos adatát ismerjük. Ezzel szemben délen éppen ellentétes irányú folyamatok zajlottak: a műkénéi közösségek állandó belső- és külső viszállya, az ebből adódó létbizonytalanság¹¹⁰ végül felőrölte az erőket. Ez a *sztaszisz* okozhatta végül az összeomlást is, vagy legalábbis a(z) – máig sem teljesen tisztázott – okok egyike lehetett. Az Urnamezős kultúra és elsősorban a fémművessége pedig a fénykorát élte.

- Az utóbbi évek egyik igazi hazai régészeti szenzációjaként Várvolgy – Nagyláz – hegyet kell megemlítenünk, a régi és új bronz- és aranykincseivel. Hogyan kell/lehet a 2004-ben feltárt település(rész)t, ill. annak házaiban talált, 16 új kincset¹¹¹ és az ugyanott, már 1926-ban előkerült bronz- (köztük a jogar-szerűen használt tokos véső is!) és arany tárgyakból álló kincset,¹¹² valamint az 1981-ben előkerült, igazán a közösségi lakomák igényeinek megfelelő méretű bronz edényleletet – a két hatalmas bronz üstöt és -situlát, valamint a bulldózerrel darabokra szakított egyéb bronz edény(ek?) töredékeit – értelmezni!?¹¹³

¹⁰⁶ MOZSOLICS 2000, 37-39.

¹⁰⁷ V. SZABÓ Gábor kutatásait és projektjeit kell itt megemlítenünk. A 2008-as tatai és a 2011-es százhalombattai őskoros konferencián elhangzott előadásai – a kötetek még(?) nem jelentek meg. A százhalombattai tudomásom szerint szerkesztés alatt van. V. SZABÓ 2009.

¹⁰⁸ FEKETE 2004a, 38.

¹⁰⁹ MAKKAY 2008, 64.

¹¹⁰ Thuküdidész, Peloponnészoszi háború I. 5-6.

¹¹¹ MÜLLER 2006; MÜLLER 2006a.

¹¹² TOMPA 1928a.; MOZSOLICS 1983.

¹¹³ PATAY 1990, 33, 36, 39-40, 47, 80, Nr. 42A, 46A, 46B, 69A, 145A; MOZSOLICS 2000, 88-89. Taf. 113.

A homéroszi epika alapján úgy látszik: a késő bronzkorban – a görög *polis* kialakulásának idejével párhuzamosan – a Dunántúl és az Alföld lakosságának életformájához, szokásaihoz is szorosan hozzátartozott, hogy **házaikban szükség esetén mozgósítható bronztárgyakat, kisebb-nagyobb kincseket birtokoltak**. Ezek szétszórása, juttatása érdekért, célokért (ill. esetenkénti visszagyűjtése is), a tehetősebbek rendszeres tevékenységei közé tartoztak. Annál is inkább érdekes ez a korszak és kérdés, mert fémanyagban a Kárpát-medence területe gazdagabb, mint a görög! Csak a tengerpart-adta mozgási lehetőség hiánya okoz(hat)ta az itteni, elsősorban fémipari alapú látványos fejlődés megtorpanását, még ilyen, alapján kedvező kondíciók mellett is. A legelőkelőbbeknél a rangot jelölő – feltehetően az ünnepi, leginkább a házassági ceremónia viseleti kellékeit tartalmazó – aranyeletekkel is találkozunk.

A következő évszázadokban igen jelentős távolságra került egymástól a Mediterráneum és a Kárpát-medence világa, de korántsem szakadt meg közöttük minden kapcsolat, csak a jelenségek észleléséhez, értelmezéséhez az átlagosnál jóval nagyobb anyagismeret és szerencse szükséges. Olyannyira messze, hogy az akadémikus kutatás tüzzel-vassal írtja a nézeteikkel ellentétes adatok publikálását is. Ettől azonban léteznek, és lassan bővülnek is az ismereteink róluk. Úgy látszik, a homéroszi *κειμηλια κειται*, ill. Devecseri Gábor igen szemléletes, magyar kifejezése: a *feküvő kincs*¹¹⁴ szinte házankénti birtoklása szabta meg hosszú időre az élet kereteit a késő bronzkori „városok” társadalmának egymás közti, szövevényes kapcsolatrendszerében. Az eposzi szóhasználatához cf. elsősorban a vár völgyi, 160 hektáros, óriási, erődtített településen belüli – úgy látszik, elkülönült – mindössze 7 hektáros feltárt település(rész?), kézműves-negyed(?) 16 új kincsét!

A fent említett gazdag leletanyag és lelőköörülmények értelmezési lehetősége alapján e társadalmi alakulatok a(z) – pusztán *rokoni* kereteken belül, szinte szertartásosan zajló – ajándékozáson túljutottak; rendszeres cserét, kereskedelmet befolyásoló *vendégbarátságok* lehettek összekötői a nagyobb, *területi közösségek* közötti javak áramlásának. A bronzkincsek egy része tehát a helyi, már-már ipari méreteket öltött, nemcsak mennyiségileg, hanem minőségileg is kiváló, típus- és tárgy-gazdag fémművesség nyomán formálódó, lassan, de látványosan felvirágzó, *arisztokratikus* életvitel elengedhetetlen része volt, vagy lehetett, itt, a Kárpát-medencében is.¹¹⁵

¹¹⁴ Od. IV. 600., néhány sorral lejjebb – 613. sor – a kincs, mely a házban/palotában *hever*, azaz tartalékként rendelkezésre áll, ugyanez: Od. XV. 113. és cf. még, a korábban, e cikkben is olvasható helyen: Il. VI. 52. is.

¹¹⁵ Természetesen ugyanez feltételezhető az 5. jegyzetünkben emlegetett perzsiai bronzkori házakban talált nyersanyag esetében is.

BIBLIOGRÁFIA / BIBLIOGRAPHIE

- AL-MAQDISSI 2003 AL-MAQDISSI, M.: The Syrian Coast. One thousand years of archaeology (1600-600) In: SEA ROUTES 90-94.
- ANCIENT GREECE DEGER-JALKOTZY, S. – LEMOS, I. S. (Eds.): Ancient Greece: from the Mycenaean palaces to the age of Homer. *Edinburgh Leventis Studies* 3. Edinburgh 2006.
- ANTONACCIO 1994 ANTONACCIO, C. M.: Contesting the Past: Hero Cult, Tomb Cult, and Epic in Early Greece. *AJA* 98/3, 1994, 389-410.
- BADER 1983 BADER, T.: Die Fibeln in Rumänien. *PBF Abt. XIV.6*. München 1983.
- BÁNDI 1979 BÁNDI G. (Szerk.): Baranya megye története az őskortól a honfoglalásig. Pécs 1979.
- BÁNDI 1982 BÁNDI G.: Das Golddiadem von Velem. *Savaria* 16, 1982, 81-93.
- BARTH 1989 BARTH, F.-E.: Zum Goldscheibenfund von Óbuda. *MAG* 118-119, 1989, 155-162.
- BÍRÓ 2007 BÍRÓ M.: A hyperboreusoktól Délosig. In: Fehér B. – Könczöl M. (Szerk.), Orpheusz búcsúzik. Tanulmányok Sarkady János emlékére. Budapest 2007, 49-67.
- BOARDMAN 1994 BOARDMAN, J.: Greek Art. London 1994.
- COLDSTREAM 1982 COLDSTREAM, J. N.: Greeks and Phoenicians in the Aegean. In: Niemeyer, H. G. (Hrsg.), Phönizier im Westen. Die Beiträge des Internationalen Symposiums über "Die Phönizische Expansion im Westlichen Mittelmeerraum" in Köln vom 24. bis 27. April, 1979. *Madrid Beiträge* 8. Mainz 1982, 251-272.
- CRIELAARD 2006 CRIELAARD, J. P.: Basileis at Sea: elites and external contacts in the Euboean gulf region from the end of the Bronze Age to the beginning of the Iron Age. In: Deger-Jalkotzy, S. – Lemos, I. S. (Eds.), ANCIENT GREECE 271-294.
- DARNAY 1908 DARNAY K.: Kelta pénzverő- és öntőműhely Szalacsán (Somogy megye). *ArchÉrt* 28, 1908, 137-148.
- FEKETE 2004a FEKETE M.: A Hallstatt-kultúra kialakulása és kapcsolatai. Ökológia, őskori kultúrák a Kárpát-medencében. In: Nagy B.- Szálka Zs. – Szende K. (Szerk.), „Az élet tanítómestere”. Ünnepi tanulmányok Gyapay Gábor 80. születésnapjára. Budapest 2004, 27-49.
- FEKETE 2004b FEKETE M.: A jánosházi halomsír. Megjegyzések és előzetes jelentés az 1983. évi leletmentés megfigyelései alapján. In: ilon G. (Szerk./Ed.), III. Őskoros Kutatók III. Összejövetelének konferenciakötete. Halottkultusz és temetkezés – III. Researchers of Prehistory. Proceedings of the 3rd Conference. The Cult of the Dead and Burial. *ΜΟΜΟΣ* 3. Szombathely 2004, 157-181.
- FEKETE 2007a FEKETE M.: Események és szemelvények. Bevezetés a Kárpát-medencei vaskor tanulmányozásába. *SpecNova*; Suppl. 7. Pécs 2007.
- FEKETE 2007b FEKETE M.: A zöld folyosók és az emberi civilizáció. Gondolatok a Kárpát-medence neolitikus falvairól és kultusztárgyairól. *TeV* 138/2, 2007, 53-58.
- FEKETE 2007c FEKETE M.: Szakrális táj? Kora vaskori lelőhelyeink vallásos jelenségeinek értelmezéséhez. *TeV* 138/11, 2007, 503-507.
- FEKETE 2008a FEKETE M.: A kincs, a lelőhely, a védett terület és a cross-pálya – Der Schatz, der Fundort, das Geschützte Gebiet und die Cross-Strecke – The treasure, the location, the protected area and a dirtbike course. *VSz* 62/5, 2008, 525-540, 533, 536.
- FEKETE 2008b FEKETE M.: Interpretatio religiosa. *Specimina Electronica Antiquitatis* = *SEA* 3, 2008, 1-34.

URL: http://okor.tti.btk.pte.hu/files/tiny_mce/SEA/SEA_3_Interpretatio_religiosa.pdf

- FEKETE 2009a
FEKETE 2009b
FEKETE 2010
FINLEY 1985
FISCHER 1973
FOLITNY 1958
GRAVES 1981
GRETHLEIN 2008
HAMPEL 1893
HAMPEL 1896
HARTMANN 1970
HEGYI 1981
HEGYI 2003
ILON 1991
ILON 2001
ILON 2004
ILON 2009
ILON-NAGY 2009
ILON-SÜMEGI-
BODOR 2006
- FEKETE M.: Bronzművesség, kincsleletek, kereskedelem. Kérdések a Dunántúl késő bronzkori gazdaságáról és társadalmáról a homéroszi eposzok tükrében – Bronze working, hoards, trade. Questions of the Transdanubian Late Bronze Age economy and society - in view of the Homeric epics. In: Ilon G. (Szerk./Ed.), *Őskoros Kutatók VI. Összejövetelének konferenciakötete. Nyersanyagok és kereskedelem. Kőszeg 2009. március 19-21 – Proceeding of the 6th Meeting for the Researches of Prehistory. Raw materials and trade. Raw materials and trade. Kőszeg, 19 – 21 March, 2009. MOMOS 6. Szombathely 2009, 35-46.*
- FEKETE M.: A fekvő kincs. Késő bronzkori kincsleleteink a homéroszi eposzok tükrében – Der liegende Schatz. Schatzfunde aus der Spätbronzezeit im Spiegel des Homer'schen Epos. Lying treasure. Treasure finding in the light of Homer's epics. *VSz 63/6, 2009, 671-680, 766, 769.*
- FEKETE M.: Sankt Veit. Angaben zu den prähistorischen Feiern und Götter(namen) sowien dem Schmuck der Zeremonienbekleidung aus Pannonien . In: Bolohan, N. – Măjău, F. – Tencariu, F. A. (Ed.), *SIGNA PRAEHISTORICA. Studia in honorem magistri Attila László septuagesimo anno. Honoraria 9. Iași 2010, 373-402.*
- FINLEY, M.: Odüsszeusz világa. [Ford. Fridli Judit]. Budapest 1985.
- FISCHER, F.: KEIMHAIA. Bemerkungen zur kulturgeschichtlichen Interpretation des sogenannten Südimports in der späten Hallstatt- und frühen Latène-Kultur des westlichen Mitteleuropa. *Germania 51, 1973, 436-459.*
- FOLTINY, S.: Velemszentvid, ein urzeitliches Kulturzentrum in Mitteleuropa. *VUAG 3. Wien 1958.*
- GRAVES, R.: Görög mítoszok I-II. [Ford. Sziójyártó László]. Budapest 1981.
- GRETHLEIN, J.: Memory and material objects in the Iliad and the Odyssey. *JHS 128, 2008, 27-51.*
- HAMPEL J.: A N. Múzeumi Régiségtár gyarapodása 1892. október – december hónapokban. *ArchÉrt 12, 1893, 86-90.*
- HAMPEL J.: A bronzkor emlékei Magyarhonban. III. Áttekintő ismertetés. Budapest 1896.
- HARTMANN, A.: Prähistorische Goldfunde aus Europa, 1. Spektralanalytische Untersuchungen und deren Auswertung. *SAM 3. Berlin 1970.*
- HEGYI D.: Az iónok Kisásziában. *Apollo Könyvtár 12. Budapest 1981.*
- HEGYI D.: Görög vallástörténeti chrestomathia. Budapest 2003.
- ILON G.: Górkápolnadomb régészeti kutatásának jelenlegi helyzete (1988-1990). *VSz 45, 1991, 340-361.*
- ILON G.: Pénzrendszer a bronzkorban? – Währungssystem in Bronzezeit? In: Dani J. et al. (Szerk.), "Fiatal Őskoros Kutatók" I. Összejövetelének konferenciakötete. Debrecen, 1997. november 10-13. *MOMOS 1. Debrecen 2001, 217-224.*
- ILON G.: Szombathely őskori településtörténetének vázlata. Avagy a római kor előtt is volt élet. *Őskorunk 2. Szombathely 2004.*
- ILON G.: A kerék, a nap, a vízmadár és a napbárka késő bronzkori kardjainkon... a kereskedelem avagy más kapcsolatok lehetséges lenyomatai – Rad, Sonne, Wasservogel und Sonnenbarke auf unseren spätbronzezeitlichen Schwertern... mögliche Beweise für Handel oder andere Beziehungen. In: Ilon G. (Szerk.), *Nyersanyagok, kereskedelem. Őskoros kutatók 6. összejövetele. Kőszeg, 2009. március 19-21. (Rezümék). Kőszeg 2009, 62-63.*
- ILON G. – NAGY M.: Bronz tárgyak. *Savaria 32/1, 2009, 140-142.*
- ILON G. – SÜMEGI P. – BODOR E. 2006. A Ság hegy környékének története a régészeti adatok és a környezetregészeti vizsgálat tükrében. *Zalai Múzeum 15, 2006, 295-314.*

- JANSSEN 1993 JANSSEN, W.: Der Bullenheimer Berg. In: Dannheimer, Hermann (Hrsg.), Das keltische Jahrtausend. *Ausstellungskataloge der archäologischen Staatssammlung*; München 23. München 1993, 75-85.
- JANTZEN 1972 JANTZEN, U.: Ägyptische und Orientalische Bronzen aus dem Heraion von Samos. *Samos* 8. Bonn 1972.
- JEFFERY 1976 JEFFERY, L. H.: Archaic Greece. The City-States c. 700-500 B.C. New York 1976.
- JUNG-MEHOFFER 2005-2006 JUNG, R. – MEHOFFER, M.: A sword of Naue II type from Ugarit and the Historical Significance of Italian type Weaponry in the Eastern Mediterranean. *Aegean Archaeology* 8, 2005-2006 (2009), 111-136.
- KEMENCZEI 1988 KEMENCZEI T.: Die Schwerter in Ungarn. PBF Abt. IV. 6. München: C. H. Beck, 1988
- KEMENCZEI 1991 KEMENCZEI, Tibor: Die Schwerter in Ungarn II (Vollgriffschwerter). PBF Abt. IV, 9 Stuttgart: Steiner, 1991.
- Kfi FEHÉR B. – KOVÁCS P. (Eds.): Korai földrajzi írók – a római hódítás kora. *Fontes Pannoniae Antiquae*. Budapest 2003.
- KÖSZEGI 1984 KÖSZEGI F.: A történelem küszöbén. *Univerzum Könyvtár*. Budapest 1984.
- MAKKAY 2006 MAKKAY J.: The Late Bronze Age hoard of Nadap. *JAMÉ* 48, 2006, 135-184.
- MAKKAY 2008 MAKKAY J.: Odüsszeusz evezője. A régen sírbaszállt görög hőroszok eredete. Budapest 2008.
- MARAN 2006 MARAN, J.: Coming to Terms with the Past: Ideology and Power in Late Helladic IIIC. In: ANCIENT GREECE 123-150.
- MAZARAKIS AINIAN 1987 MAZARAKIS AINIAN, A.: Geometric Eretria. *AntK* 30, 1987, 3-24.
- MAZARAKIS AINIAN 2006 MAZARAKIS AINIAN, A.: The Archaeology of *Basileis*. In: ANCIENT GREECE 181-212.
- METZNER-NEBELSICK 2002 METZNER-NEBELSICK, C.: Der „Thrako-kimmerische“ Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien, I-II. *VF* 23. Rahden/Wetsf. 2002.
- MIHALIK 1912 MIHALIK J.: A sümegi Darnay-Múzeum. *MKE* 6, 1912, 124-137.
- MISKE 1907 MISKE K.: A Velem Szt. vidi őstelep, I. A harácsolt leletek leírása. Wien 1907.
- MOZSOLICS 1950 MOZSOLICS, A.: Der Goldfund von Velem-Szentvid. *Praehistorica*. Basel 1950.
- MOZSOLICS 1981 MOZSOLICS, A.: Der Goldfund von Várvölgy-Felsőzsíd. In: Lorenz, H. (Hrsg.), Studien zur Bronzezeit. Festschrift für Wilhelm Albert v. Brunn. Mainz 1981, 299-308.
- MOZSOLICS 1984 MOZSOLICS, A.: Ein Beitrag zum Metallhandwerk der ungarischen Bronzezeit. *BRGK* 65, 1984, 20-72.
- MOZSOLICS 1985 MOZSOLICS, A.: Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely. Budapest 1985.
- MOZSOLICS 2000 MOZSOLICS, A.: Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte Hajdúböszörmény, Románd und Bükkzentlászló. [Zusammengetragen und bearb. Schalk, E.]. *Prähistorische Archäologie in Südosteuropa* 17. Kiel 2000.
- MUKHERJEE et alii 2008 MUKHERJEE, A. J. et alii: The Qatna lion: scientific confirmation of baltic amber in late Bronze Age Syria. *Antiquity* 82. 2008, 49-59.
- MÜLLER 2006 MÜLLER R.: Várvölgy-Nagy-Lázhegy késő bronzkori földvár kutatása. In: Kovács Gy. – Miklós Zs. (Szerk.), „Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Budapest 2006, 227-236.
- MÜLLER 2006a MÜLLER R.: A Várvölgy-Nagyláz-hegyen feltárt későbronzkori magaslati településrészlet szerkezete. *Zalai Múzeum* 15, 2006, 189-201.
- NAGY-ILON-RÉVÉSZ 2008 NAGY M. – ILON G. – RÉVÉSZ J.: „Kincs”. A velemi Szent Vid hegy bronzkori kincsei. Időszaki kiállítás Miske Kálmán halálának 65. évfordulója és nemzetközi hírű monográfiájának centenáriuma alkalmából. *Pannonkőr Füzetek* 3. Kőszeg 2008.
- NÉMETH-RITOÓK– SARKADY-SZILÁGYI 2006 NÉMETH Gy. – RITOÓK Zs. – SARKADY J. – SZILÁGYI J. Gy.: Görög művelődéstörténet. Budapest 2006.

- NIEMEIER 2003 NIEMEIER, W.-D.: Greek territories and the Hittite Empire. Mycenaeans and Hittites in West Asia Minor. In: SEA ROUTES 103-107.
- NOVOTNÁ 2001 NOVOTNÁ M.: Die Fibeln in Slowakei. *PBF* Abt. XIV.11. Stuttgart 2001.
- OSBORNE 1996 OSBORNE, R.: Greece in the Making 1200-479 BC. *Routledge History of the ancient world*. London – New York 1996.
- PATAY 1990 PATAY P.: *Die Bronzegefäße in Ungarn*. *PBF* Abt. II.10. München – Stuttgart 1990.
- PATAY 1995 PATAY P.: Einige Worte ber Bronzegefäße der Bronzezeit. In: Kovács, T. (Hrsg.), *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen*. Budapest 1996, 405-419.
- PERREAULT 2003 PERREAULT, J. Y.: Bassit – Posideion. In: SEA ROUTES 95-98.
- PETRES 1982 PETRES É.: Neue Angaben über die Verbreitung der spätbronzezeitlichen Schutz Waffen. *Savaria* 16. 57-80.
- PETRES 1990 PETRES, É., F.: Die Bronzegefäße aus dem Depotfund von Nadap. In: Patay P. *Die Bronzegefäße in Ungarn*. *PBF* Abt. II.10. München – Stuttgart 1990, 87-93.
- PITTIONI 1952 PITTIONI, R.: Der Goldfund von Rothengrub (N.-Ö.) und seine wirtschaftsgeschichtliche Verankerung. *ArchA* 11, 1951, 89-99.
- Ratnici 2003 BALEN-LETUNIĆ, D. (Ed.): Ratnici na razmeđu istoka i zapada. Starije željezno doba u kontinentalnoj Hrvatskoj. – Warrior at the Crossroads of East and West. Krieger am Scheideweg zwischen Ost und West. Zagreb 2003.
- ŘÍHOVSKÝ 1972 ŘÍHOVSKÝ, J.: Die Messer in Mähren. *PBF* Abt. VII,1. München – Stuttgart 1972.
- RIIS 1982 RIIS, P. J.: Griechen in Phönizien. In: Niemeyer, H. G. (Hrsg.), *Phönizier im Westen. Die Beiträge des Internationalen Symposiums über "Die Phönizische Expansion im Westlichen Mittelmeerraum"* in Köln vom 24. bis 27. April, 1979. *Madriider Beiträge* 8. Mainz 1982, 237-255.
- RITOÓK 1973 RITOÓK Zs.: A görög énekmondók. *Apolló Könyvtár*, 2. Budapest 1973.
- ŠAŠEL KOS 1990 ŠAŠEL KOS, M.: Pre-Roman divinities of the Eastern Alps and Adriatic. *SITULA* 38. Ljubljana 1990.
- SEA ROUTES STAMPOLIDIS, N. Chr. (Ed.), *Sea routes... from Sidon to Huelva. Interconnections in the Mediterranean 16th – 6th c. BC*. Athens 2003.
- SNODGRASS 1983 SNODGRASS, A. M.: Heavy freight in Archaic Greece. In: Garnsey, P. – Hopkins, K. – Whittaker, C. R. (Eds.), *Trade in the Ancient Economy*. London 1983, 16-26.
- SPERBER 1992 SPERBER, L.: Bemerkungen zur sozialen Bewertung von goldenen Trachtschmuck und Schwert in der Urnenfelderkultur. *AKorr* 22, 1992, 63-77.
- SZABÓ 1995 SZABÓ G.: Adatok a késő bronzkori pénzforgalom kérdéséhez. In: Ujváry Zoltán (Szerk.), *Tanulmányok és Közlemények*. Debrecen – Szolnok 1995, 49-56.
- SZABÓ 1996 SZABÓ, G.: The manufacture and usage of Late Bronze Age rings: two new ring hoards. In: Kovács, T. (Ed.), *Studien zur Metallindustrie im Karpatenbecken und den benachbarten Regionen*. Festschrift für Amália Mozsolics zum 85. Geburtstag. Budapest 1996, 207-230.
- SZABÓ 2013 SZABÓ G.: A dunántúli urnamezős kultúra fémművészete az archaeometallurgiai vizsgálatok tükrében. *Specimina Electronica Antiquitatis; Libri – SEA-L*. 1. Pécs 2013.
URL: http://okor.tti.btk.pte.hu/files/tiny_mce/SEA-L/SEA-L_1_GSzabo_archaeometallurgv.pdf
- V. SZABÓ 2009 V. SZABÓ G.: Egy hiányzó láncszem... Adatok egy új késő bronzkori szitulatípus kapcsolatrendszeréhez – Ein fehlendes bindeglied... Daten zum Verbindungssystem eines neuen spätbronzezeitlichen Situlentyps. *Tisicum* 19, 2009, 281-294.
- SZILÁGYI 2005 SZILÁGYI J. Gy.: Attikától Narcéig – via Ischia. In: Szilágyi J. Gy.: *Szirénzene. Ókortudományi tanulmányok*. Budapest 2005, 467-488.

- THEMELIS 1983 THEMELIS, P. G.: An 8th Century Goldsmith's Workshop at Eretria. In: Hägg, R. (Ed.), *The Greek Renaissance of the Eighth Century B.C. Tradition and Innovation. Proceedings of the Second International Symposium at The Swedish Institute in Athens, 1-5 June 1981. Skifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen – Acta Institut in Atheniensis Regni Suecicae*; Series 4.30. Stockholm 1983, 157-165.
- TOMPA 1928 TOMPA F.: Az angyalföldi kincslelet – Der Goldfund von Angyalföld. *ArchÉrt* 42, 1928, 54-62, 306-311.
- TOMPA 1928a TOMPA F.: A felsőzsidai lelet – Der Goldfund von Felső-Zsid. *ArchÉrt* 42 1928, 204-207; 344-345 [= 95. kép].
- TÓTH A. J. 2008 TÓTH A. J.: Az oltalomkérő és a démon. (Előadás az Ókortudományi Társaság ülésén, 2008. november 28-án.). [Kézirat].
- TÓTH I. 2009 TÓTH I.: Pannonia régiói. *Specimina Electronica Antiquitatis – SEA* 1, 2009, 1-18.
URL: http://okor.tti.btk.pte.hu/files/tiny_mce/SEA/SEA_1_Pannonia_regioi.pdf
- VARGYAS 2002 VARGYAS, P.: The alleged Eretria goldsmith in Near Eastern perspektive. *SpecNova* 16, 2002, 13-18.
- VARGYAS 2004 VARGYAS P.: A világ legelső vert pénze? In: Nagy B. – Szálka Zs. – Szende K. (Szerk.), „az élet tanítómestere” Ünnepi tanulmányok Gyapay Gábor 80. születésnapjára. Budapest 2004, 54-59.
- VARGYAS 2008 VARGYAS P.: A Tepe Nús-e Dzsán-i ezüst kincs új megvilágításban. In: Csabai Z. et al. (Szerk.), Pécsi Történeti Katedra. Pécs 2008, 177-195.
- VILMOS 2008 VILMOS L.: Tisztességes-e haszonért kereskedni? A Kr. e 10-8. századi Görögország anyagi kultúrája a homéroszi eposzok tükrében. In: Csabai Z. et al. (Szerk.), Pécsi Történeti Katedra. Pécs 2008, 197-210.
- VISY 2005 VISY Zs.: Késő bronzkori kocsikerék-pár és római lószerszámveret. In: Szilágyi J. Gy. – Szentesi E. (Szerk.) *Antiquitas Hungarica. Tanulmányok a Fejérváry-Pulszky-gyűjtemény történetéből. Collegium Budapest Workshop Series* No. 16. Budapest 2005, 205-221.
- WEEKS 2003 WEEKS, L. R.: *Early metallurgy of the Persian Gulf. Technology, Trade, and the Bronze Age World.* Boston – Leiden 2003.
- WOSINSZKY 1896 WOSINSZKY M.: Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig, I-II. Budapest 1896.

EINIGE GESELLSCHAFT- UND WIRTSCHAFTSGESCHICHTLICHE LEHREN DER METALLURGIE DER SPÄTEN BRONZEZEIT TRANS-DANUBIENS

(Zusammenfassung)

Die zweite Hälfte der späten Bronzezeit ist eindeutig die Epoche der Entfaltung der ersten europäischen Einheit. Wir finden Europa-weit ähnliche Vorgänge, materielle Kultur, Übereinstimmungen in Glauben und Symbolen, Gegenstände mit den gleichen Funktionen, sowie eine kulturelle Ebnung.

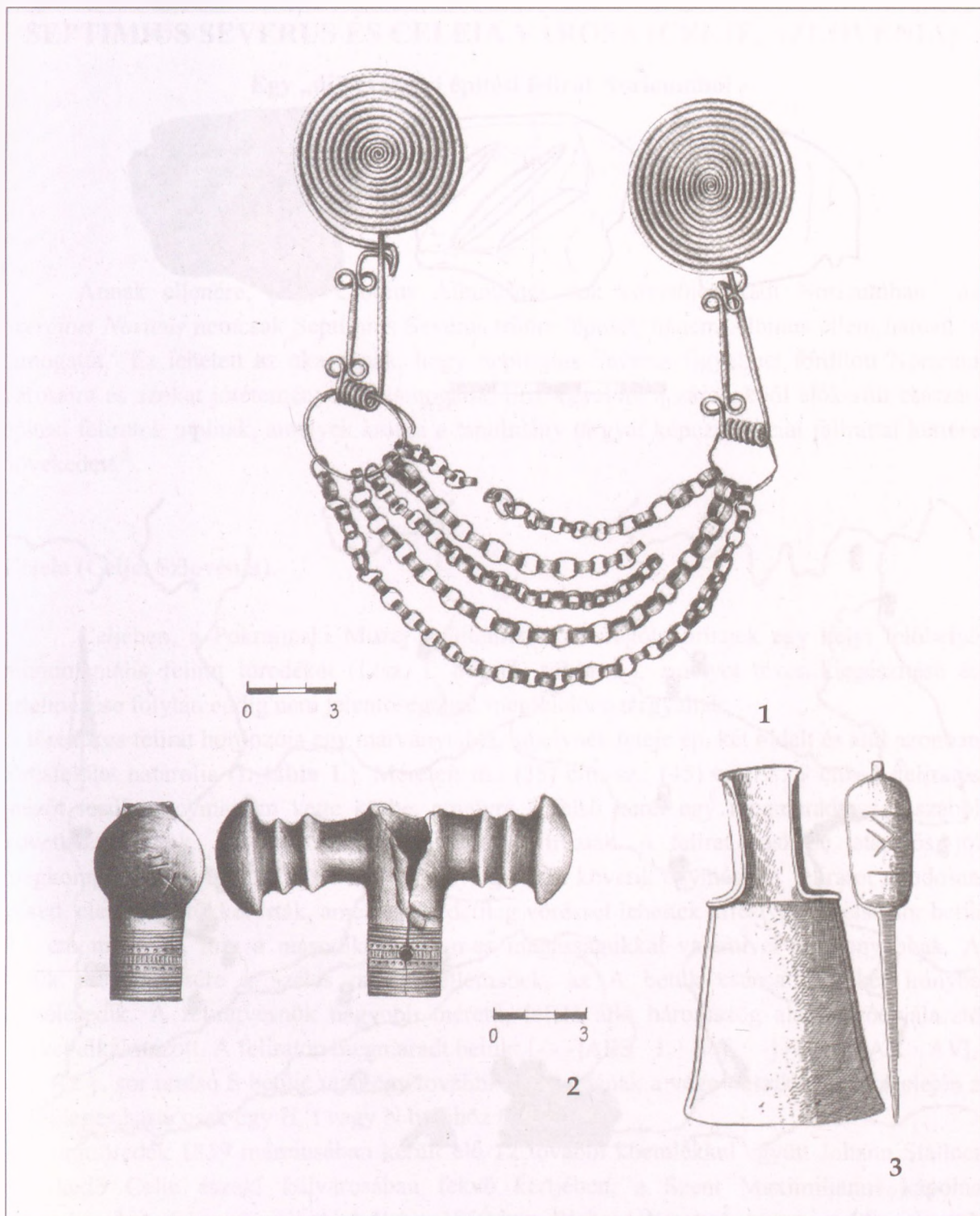
Die gründliche Untersuchung des Befundmaterials ergibt interessante, gegensätzliche Vorgänge. Parallel zum Zerfall von Mykene der Aufstieg des „barbarischen Europa“ kann wahrgenommen werden. Die lokale Bronzebearbeitung erreichte sowohl quantitativmäßig, als auch qualitativmäßig ihren Höhepunkt. Die Deutung des hervorgekommenen Befundmaterials sowie die der auftauchenden Fakten gibt eine Möglichkeit, gewisse Konsequenzen in Gesellschaft- und wirtschaftsgeschichtlicher Hinsicht zu ziehen.

Die wichtigsten von diesen sind, nur aufzählend:

- Prestige-Gegenstände, das Dasein goldener und bronzener Geräte als Rangabzeichen (Zepter, Diademe und andere Schmuckstücke, Waffen, Geschirr). Ähnliche Gegenstände sind nicht nur im Karpatenbecken, sondern überall in Europa zu finden.
- Im Allgemeinen viele Hortfunde, in diesen und in den Niederlassungen gewisse, sich vereinheitlichende Formen von Gußkuchen (Barren) und Rohstoffen, Maßangaben.
- Die bronzenen und goldenen Hortfunde, die aus Häusern der Erdschanzungen zentraler Bedeutung, d.h. eigentlich aus Polis-Anfängen stammen (Velem-Szentvid, Celldömölk-Sághegy, Várvolgy-Felsőszid-Nagyláz-hegy) können eine wichtige Interpretation in wirtschaft- und gesellschaftshistorischer Sicht ergeben. Diese können Lager (mit dem zutreffendem ungarischen Ausdruck von Gábor DEVECSERI in seiner Homer-Übersetzung: „*fekvő kincs*“) der *κειμηλια κειται/keimelia keitai* = liegende Horte sein, d.h. also von Gütern, die zu mehrfachen Verwendung (Feste, gastfreundliche, „diplomatische Beziehungen“ oder Ehegeschenke, Auslösung von Gefangenen usw.) zur Verfügung standen und aus denen einige genommen werden konnten.
- Diademe, Scheiben, aus Platten geschnittene, „königliche“-zeremonielle Hortfunde, hergestellt aus gewickeltem Draht - aus Gold, die Fundorte dieser bilden eine geschlossene Einheit im nördlichen Transdanubien, sie decken die ganze Zeitspanne der Urnenfelder-Kultur ab, sogar die präskythische Periode inbegriffen. Sie zeigen eine von Westen nach Osten ziehende territoriale Verschiebung, des Weiteren eine chronologische Reihenfolge (Velem-Szentvid, Celldömölk-Sághegy, Várvolgy-Nagyláz-hegy, Székesfehérvár, Óbuda, Angyalföld). Ihre genauere Deutung bedarf einer weiteren Verfeinerung (einige Machtzentren? Deren Wanderung? Aufgrund Beerbung und/oder Beziehungssysteme anderer Art?).

Aufgrund der Deutungsmöglichkeiten des reichen Befundmaterials, der Zusammensetzung der Hortfunde und ihrer Fundumstände ist es festzustellen, dass diese Gesellschaftsformen die Schenkungen überstiegen, die sich innerhalb der Verwandtschaft und zeremoniell abgespielt hatten. Die Zirkulation der Güter zwischen den größeren territorialen Gemeinschaften könnte durch gastfreundschaftliche Beziehungen miteinander verbunden werden, die auch den regelmäßigen Austausch und Handel beeinflussten. Ein Teil der Hort- und Schatzfunden war auch hier, im Karpatenbecken ein unentbehrlicher Teil der *aristokratischen Lebensweise* oder konnte es sein, die sich langsam aber spektakulär aufblühte. Sie entfaltete sich infolge der an Formen- und Gegenständen reichen, nicht nur quantitativ-, sondern auch qualitativmäßig hervorragenden Metallurgie, die fast industrielle Dimensionen annahm.

Stichwörter: Urnenfelderkultur, Hortfunde, Goldfunde, Metallurgie, Prestige-Gegenstände

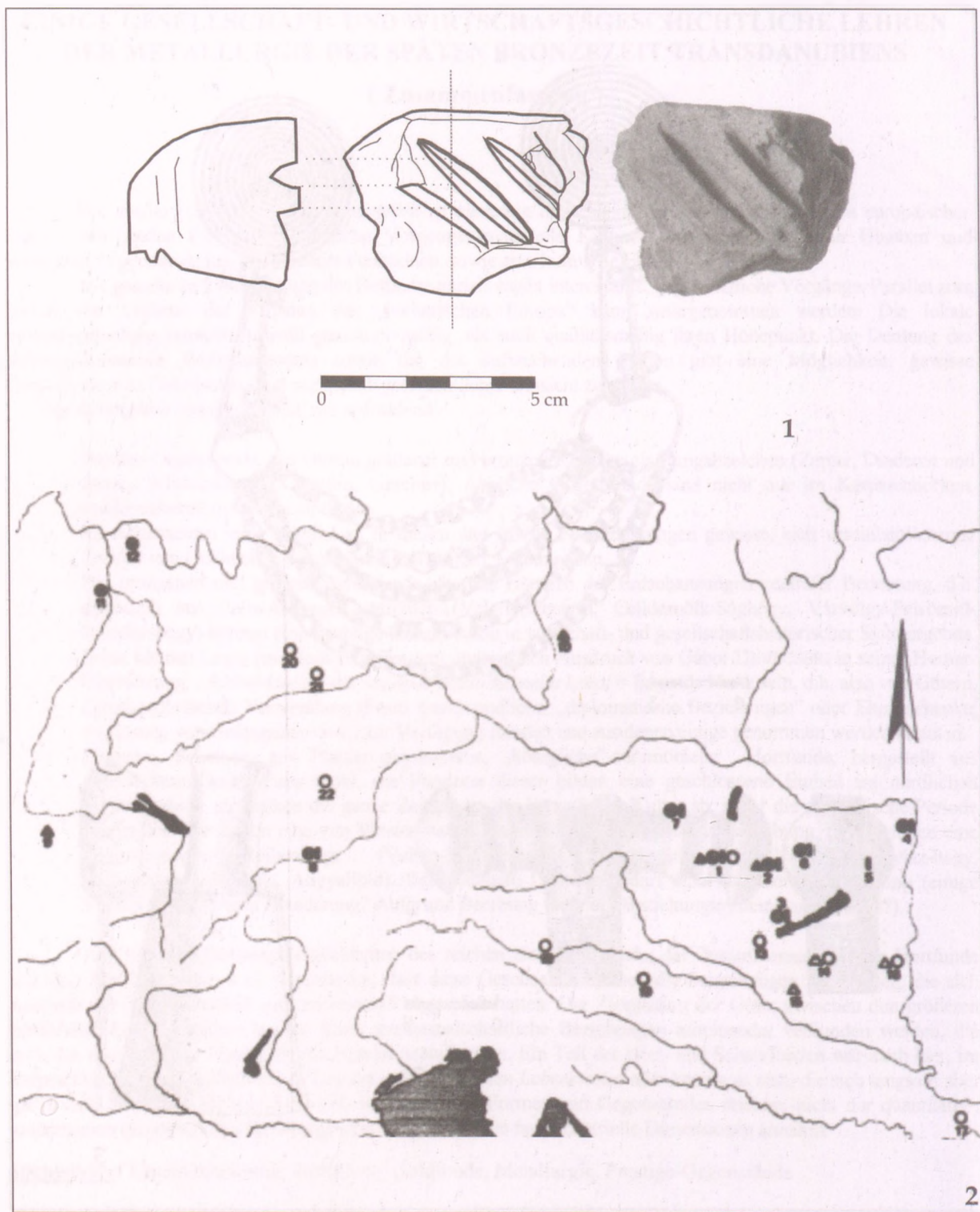

I. tábla

1. Az 1901. évi Velem-Szentvidi kincslelet fibulapárja. (Ltsz. SM 54.508.326. – Rajz: Gelencsér Ferenc);
 2. Ötvöskalapács, „Szombathely vidéke”. (Ltsz. MNM 54.1906.1. – Rajz: Gelencsér Ferenc); 3. Laposvéső, Csabrendek (MIHALIK 1912, 129. nyomán)

Tafel I.

1. Fibelpaar aus dem Hortfund von Velem-Szentvid, 1901. (Inv. Nr. SM. 508.326 – Fundzeichnung: Ferenc Gelencsér); 2. Toreutenhammer, „Umgebung von Szombathely”. (Inv. Nr. UNM 54.1906.1 – Fundzeichnung: Ferenc Gelencsér); 3. Lappenbeil, Csabrendek (nach MIHALIK 1912, 129)

II. tábla

1. Öntőminta, Velem-Szentvid (Rajz: FEKETE Mária – Digitalizáció: AGÓCS Nándor); 2. Az aranyleletek elterjedési térképe. (BÁNDI 1982, 91, Abb. 8. nyomán). Az aranyleletek lelőhelyeit – a korábbi jelkulccsal szemben, helyesen – fekete háromszöggel (▲) jelöli

Tafel II.

Abb. 1. Gussform, aus Velem-Szentvid (Fundzeichnung: Mária FEKETE – Digitalisierung: Nándor AGÓCS);
Abb. 2. Verbreitungskarte der Goldfunde (nach BÁNDI 1982, 91, Abb. 8.). Die Fundorte der Goldfunde – gegenüber der früher publizierten Zeichenelklärung – sind mit schwarzem Triangel (▲) versehen.

SEPTIMIUS SEVERUS ÉS CELEIA VÁROSA (CELJE, SZLOVÉNIA)

Egy „új” császári építési felirat Noricumból

MRÁV ZSOLT

Annak ellenére, hogy Clodius Albinusnak sok követője akadt Noricumban,¹ az *exercitus Noricus* nemcsak Septimius Severus trónra lépését, hanem Albinus elleni harcait is támogatta.² Ez lehetett az oka annak, hogy Septimius Severus figyelmet fordított Noricum városaira és azokat jótéteményeivel támogatta. Erre egyelőre a városokból előkerült császári építési feliratok utalnak, amelyek száma a tanulmány tárgyát képező celeiai felirattal kettőre növekedett.³

Celeia (Celje, Szlovénia)

Celjében, a Pokrajinski Muzej gyűjteményében régóta őriznek egy helyi lelőhelyű monumentális felirat töredékét (Ltsz. L 88) (**I. tábla 1.**), amelyet téves kiegészítése és értelmezése folytán eddig nem jelentőségének megfelelően tárgyaltak.

A töredékes felirat hordozója egy márványtábla, amelynek teteje ép, két oldalt és alul azonban törésfelület határolja (**I. tábla 1.**). Méretei: m.: (38) cm; sz.: (45) cm; v.: 9 cm. A feliratos mezőt fordított cymatium vette körbe, amelyre a felső keret egy megmaradt szakaszából következtethetünk. A feliratos mező felületét polírozták. A felirat írásképe tetszetős, jól megkomponált, a betűk és a szavak viszonylag sűrűn követik egymást. A feliratot gondosan vésett, elegáns betűkkel írták, amelyek eredetileg vörössel lehettek kifestve. Az első sor betűi 9,2 cm magasak, míg a másodiké 7,5 cm-es magasságukkal valamivel alacsonyabbak. A betűk megjelenésére a széles talpak jellemzőek, az A betűk csúcsa mindkét irányba kiszélesedik. A feliratvésnök nagyobb méretű, lefelé álló háromszög alakú szóelválasztó jeleket alkalmazott. A feliraton megmaradt betűk: [- - -]AES · L · S+[- - -] | [- - -]+AX · AV[- - -]. Az 1. sor utolsó S betűje után egy további betű talpának a vége látszik. A 2. sor elején a függőleges hasta csak egy H, I vagy N betűhöz tartozhat.

A felirattöredék 1859 márciusában került elő 12 további köemlékkel együtt Johann Stallner kereskedő Celje északi külvárosában fekvő kertjében, a Szent Maximilianus kápolna közelében.⁴ A felirattöredéket elsőként 1859-ben Richard KNABL⁵ és ugyanakkor Joseph

¹ CIL II 4114 = ILS 1140 = RIT 130 – cf. ALFÖLDY 1974, 181.

² GRABL 1974, 7-10; UBL 2006, 40.

³ A felirathoz ld. MRÁV 2013 s.a. A császári adományok sorában nem tárgyalom Septimius Severus útépítkezéseit és az azokkal kapcsolatos mérföldköveket, mivel az utak karbantartása elsősorban katonai célokat szolgált, különösen egy katonai határprovinciában. Septimius Severus mérföldköveihez Noricumban ld. összefoglalóan: DERINGER 1953, 750-753; CIL XVII 4/1 – cf. WEBER 2006.

⁴ A felirat lelőhelyéhez ld. részletesen: KNABL 1859, 164.

⁵ KNABL 1859, 175-176; ld. még: KNABL ms. 1862, n. 342.

ARNETH közölte,⁶ mindketten a felirat rajzával együtt (I. tábla 2.). Joseph ARNETH a felirat kiegészítésére is vállalkozott, amelyben a császár nevét nominativusban rekonstruálta. Az 1. sor kiegészítésében az Imperator praenomen teljesen kiírta, a sor végéről azonban – a szimmetrikus sorbeosztás miatt – a Severus cognomen mellőzte. (Rajzán az 1. sor A és E betűje között egy további, tévesen felvésett punctumot is jelzett, itt azonban csak a kő felülete sérült.) A 2. sort középre rendezettnek vélte és abba a császár Pertinax és Augustus neveit feltételezte, az alábbi módon:

IMPERATOR · CAES · L · SEPT
PERTINAX · AVG

A császár Severus cognomen nélküli névalakja, és így Arneth kiegészítési javaslata párhuzam híján aligha tartható (bár egy fontos megfigyelés miatt teljesen nem elvetendő - ld. alább). ARNETH a feliratot 204-re keltezte „in welchem Jahre L. Septimius Severus die hundertjährigen Spiele wegen der Erbauung Roms feierte”. Véleménye érvek hiányában ugyancsak bizonyíthatatlan, mindössze egy a lehetőségek közül.

A CIL III munkálatai kapcsán Theodor MOMMSEN személyesen írta le a feliratot és ahhoz a következő, Joseph ARNETHÉTŐL eltérő olvasatot adta:⁷ [Imp(eratori) C]aes(ari) L(ucio) S[eptimio Severo] | [- - -] + AX AV[- - -] | - - - - - . A császár nevét ő ablativus temporisba vagy dativusba tette, a 2. sor betűinek értelmezésére azonban nem vállalkozott, csak leírta azokat. A felirattal – a Celeiában talált császárfeliratok kapcsán – 2001-ben Marijeta ŠAŠEL KOS is foglalkozott, de csak röviden tárgyalta.⁸ Elfogadva Theodor MOMMSEN kiegészítését feltételezte, hogy a töredék „perhaps belonging to a monumental building inscription, refers either to Septimius Severus or he was honoured together with Caracalla or both of his sons.” A feliratot legutóbb az „Ubi erat Lupa” adatbázisában írták le. A köemlék epigraphiai kommentárjában az 1. sor szövege a mommseni kiegészítéssel szerepel, a 2. sorban azonban új olvasatot javasoltak:⁹ [Imp(eratori) C]aes(ari) L(ucio) S[eptimio Severo] | [- - -] max(imo) A[- - -] | - - - - - . A 2. sor kiegészítése több szempontból is kizárható. Az első betűtöredék, ugyanis nem lehet M, ráadásul a *maximus* superlativus is szokatlan lenne az Augustus név előtt.

Az eddig felmerült kiegészítések problémái miatt újra érdemes a töredéket megvizsgálni. Önmagában az 1. sor szövegéből nem következtethetünk arra, hogy a császár nevét milyen estbe fogalmazták, de a 2. sor [- - -] + AX betűiből ez mégis meghatározható. A felirat rajzos rekonstrukcióját elkészítve ugyanis ez a betűsor aligha lehet más, mint Septimius Severus trónra lépésekor felvett Pertinax nevének végződése. Emellett nemcsak az szól, hogy a császár hivatalos nomenklaturájában a Pertinax cognomen mindig az Augustus név előtt szerepel, hanem ez pontosan beilleszthető a 2. sor elejére. A névből megmaradt első betűtöredék ráadásul legvalószínűbben egy N volt, tehát a felíratra Septimius Severus nevét - Joseph ARNETH véleményének megfelelően – nominativusba írták. Mindez arra utal, hogy az építkezés a császár költségén történt (vagy, kevésbé valószínűen, az építkezéshez ő adta meg

⁶ ARNETH 1859, 599 n. XI. Taf. 3.11.

⁷ CIL III 5204 – cf. p. 1830.

⁸ ŠAŠEL KOS 2001, 399.

⁹ Ubi erat Lupa ID-Nummer: 5371 (Friderike HARL kiegészítése).

a szükséges engedélyt, esetleg utasítást). ALFÖLDY Géza Noricum provinciáról írt könyvében ugyanerre a következtetésre jutott, de mind Marijeta ŠAŠEL KOS mind Marietta HORSTER figyelmét elkerülte rövid megjegyzése.¹⁰ Mindezen érvek alapján a töredék szövegét következőképpen oldhatjuk fel (II. tábla 1.):

*[Imp(erator) · C]aes(ar) · L(ucius) · Se[ptimius · Severus · Pius]
[Pertin]ax · Aug(ustus) · - - -]*

A feliratos mező kiszerkesztett eredeti hossza 2,5 méter körül lehetett.

A császár győzelmi cognomeneiből és titulaturájából egyetlen betű sem maradt fenn, így a felirat Septimius Severus uralkodásán belül egyelőre pontosabban nem keltezhető. Nem állapítható meg az építkezés tárgya sem, feliratának mérete azonban jelentősebb építményt feltételez. Celjében a felirat további töredékeinek előkerülésére lehet számítani, az építkezés tárgya és pontos időpontja csak ezek segítségével lesz meghatározható. Az építési felirat jelentősége, hogy egy olyan épített császári adomány dokumentuma, amellyel Septimius Severus (és talán Caracalla és Geta) kivételes kegyként közvetlenül Celeia városát támogatta.

Noricum provincia városaiból a celeiai feliraton kívül eddig mindössze két császári építési feliratot ismertünk,¹¹ közülük az egyik Septimius Severus építkezésével kapcsolatos. Ennek helyszíne Iuvavum városa volt, tárgya pedig ugyancsak ismeretlen.

Iuvavum (Salzburg, Ausztria)

A felirattöredéket a salzburgi dóm kolostori kerengőfalába építették be. Kiegészített szövege a következő:

[Imp(erator) Caes(ar) L(ucius) Septimius Severus] Pius Pertin(ax) / [Aug(ustus) Arab(icus) Adiab(enicus) Parth(icus) max(imus) pont(ifex) m]ax(imus) et / [Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) Aurel(ius) Anto[ninus] P(ius) Aug(ustus) [[et P(ublius) / [Septimius Geta Caes(ar)]] - - -]ione i[n]cendio co[n]sumpt(um) mil(itari) / [manu restituerunt curante P(ublio) Catio?] Sabi[no] le[g]ato Augg(ustorum duorum) pr(o) pr(aetore).

Az építési felirat általánosságban 197 ősze/198 év eleje és 209 ősze közé keltezhető. Caracallát azonban csak a 198 év végétől viselt Pius névvel említik, és hiányzik a 200 áprilisától következetesen használt Felix neve¹². Az építkezés befejezésének időpontját ezért

¹⁰ ALFÖLDY 1974, 181. ALFÖLDY G. azonban nem vállalkozott a felirat kiegészítésére, csak a 339. oldal 256. lábjegyzetében röviden megjegyezte, hogy „further building-work here c. A. D. 200 at the instigation of Septimius Severus”. Az építkezés 200 tájára való keltezése, bár valószínűnek tartható, a felirat töredékes szövegéből mégsem következik.

¹¹ HORSTER 2001, 389-393. A celeiai feliratot HORSTER nem ismerte és így nem sorolta a császári építési feliratok közé sem.

¹² KIENAST 1996², 164.

tovább szűkíthetnénk 197 ősze/198 év eleje és 200 közé, de ez a keltezési kritérium bizonyító erővel nem rendelkezik. A feliratot így az építkezést felügyelő helytartó keltezi, akinek a nevéből csak a [- - -] *Sabi*[- - -] betűk maradtak meg. Ez alapján a helytartó P. Catus Sabinusszal azonosítható (cos. suff. c. 209, cos. II ord. 216), aki a provincia élén Pollius Sebennust¹³ követte. Sabinus hivatali idejét eddig 206 és 208 közé keltezték,¹⁴ de ezt újabban Marietta HORSTER meggyőzően vitatta.¹⁵ Ennek köszönhetően az építkezésnek egyelőre sem a tárgyát sem a pontos idejét nem határozhatjuk meg.

Összefoglalás

Egy Celeiában talált, régóta ismert felirattöredékről sikerült bizonyítani, hogy az Septimius Severus egy városi épített adományáról emlékezett meg. A császár nominativusban álló neve miatt a töredék ugyanis nem egy tisztelgő, hanem csak egy császári építési felirathoz tartozhatott. Ezzel összhangban van a felirat monumentalitása, gondos kivitelezése és betűinek nagysága is. A celeiai felirat új kiegészítésével és értelmezésével a Noricum városaiból előkerült császári építési feliratok száma eggyel nőtt és így háromra gyarapodott. Nem lehet véletlen, hogy a három felirat közül kettő éppen Septimius Severushoz köthető. E számok mögött ugyanis egy Noricum városait érintő nagyobb szabású építési program rajzolódik ki, amely jól illik a császár dunai provinciák városait célzó támogatásainak sorába. Septimius Severus és a közép-dunavidéki provinciák (Noricum, pannoniai és daciai tartományok, Moesia Superior) városainak intenzív és szoros kapcsolatát vizsgálva kimutatható volt, hogy a császár ma ismert 17 adminisztratív jellegű jótéteménye kizárólag a pannoniai és daciai provinciák privilegizált városaira korlátozódott.¹⁶ Ezek a városok valóban több és változatosabb adományokban részesültek, mint Noricum vagy Moesia Superior városai. Igaz ugyanakkor, hogy Noricum területét a Severus-kor előtt már közel teljesen urbanizálták, így új alapításokra kevésbé volt igény és lehetőség. Lauriacum (Lorch/Enns) városi jogát és Ovilava (Wels) colonia státuszát általában Caracallához kötik,¹⁷ bár Lauriacum municipiumát Septimius Severus is alapíthatta.¹⁸

A császári beneficiumok nem korlátozódtak a Duna menti városokra, mivel Septimius Severus figyelmével kitüntetett néhány provinciák belső területein fekvő várost is, mint Celeiát Noricumban¹⁹ vagy Cibalaet (Vinkovci, Horvátország) Pannonia Inferiorban.²⁰ Ezek a városok nagyszámú katonát adtak a hadseregnek, amelyek közül sokan a császári gárdában szolgáltak. Ez a tény húzódhat meg a császári adományok háttérében, amelyek természete a Dunai provinciák városaiban amúgy is erősen katonai jellegű volt. Ez abban tükröződik, hogy

¹³ PIR C² 571 – cf. ALFÖLDY 1974, 249.

¹⁴ WINKLER 1969, 93, Nr. 4, 2; ALFÖLDY 1974, 249.

¹⁵ HORSTER 2001, 389-391.

¹⁶ MRÁV 2013, s. a.

¹⁷ VETTERS 1977, 367; UBL 2002, 257-258 – cf. SCHERRER 2002, 67-68.

¹⁸ Nincs döntő bizonyíték arra vonatkozóan, hogy Lauriacum municipiumát Caracalla alapította, mindössze egy Róma városi felirat bizonyítja a település városi rangját: ALFÖLDY 1998, 5-18.

¹⁹ A Celeiából sorozott katonákhoz ld. összefoglalóan: BETZ 1953, 726-727; VIŠOČNIK 2012, 257-259. Néhány Cibala-ból származó katona bizonyosan a császári gárdában szolgált: *CIL* VI 32536, VS(28); *CIL* VI 32624, A(14); *CIL* VI 32542 (2833); *CIL* VI 32544; *CIL* VI 32557; *CIL* VI 32542 (frg. B, v. 9).

²⁰ MRÁV 2012, 255-268.

olyan városokat támogatót vagy municipalizált, amelyek legiótáborok illetve Daciában kiemelt jelentőségű auxiliáris castellumok mellett feküdtek vagy nagyszámú újoncot biztosítottak a hadsereg számára.

Egyelőre nem tudjuk megválaszolni, hogy Septimius Severus celeiai építkezésének volt-e valamilyen személyes indítéka vagy sem. Bizonyos, hogy a colonia lakossága és elitje ünnepélyesen és őszinte örömmel köszöntötte a császárt, amikor az *expeditio Urbica* során 193 áprilisában keresztülvonult rajta. Az is valószínű, hogy Noricum provincia városi közösségei és hadserege éppen ebben a városban fejezte ki hűségét az új uralkodónak. Ez az esemény és érdem magyarázná a császár épített adományban kifejeződő háláját.

Tudjuk, hogy Septimius Severusnak a Clodius Albinus elleni polgárháború idején erős ellenzéke volt Noricumban, akik ellen hadvezérének Ti. Claudius Candidusnak 197-ben katonailag kellett fellépnie.²¹ A provincia hadserege azonban mindvégig uralmának hű támasza maradt, amelyet a császár a provincia városainak támogatásával hálált meg. Septimius Severus épített adományai és azok monumentális építési feliratai látványosan demonstrálták a hálás uralkodó Noricum városai iránt tanúsított kiemelt figyelmét.

²¹ GRABL 1974, 7-10; UBL 2006, 40.

IRODALOM / BIBLIOGRAPHY

- ALFÖLDY 1974 ALFÖLDY, G.: *Noricum. The provinces of the Roman Empire*. London – Boston 1974.
- ALFÖLDY 1998 ALFÖLDY, G.: Die Ostalpenländer im Altertum. Regionalgeschichte und europäische Geschichte. *Tyche* 13, 1998, 5-18.
- ARNETH 1859 ARNETH, J.: Die neuesten archäologischen Funde in Cilli. *SAWW* 32.8.571. Wien 1860, 571-602.
URL: <http://reader.digitale-sammlungen.de/resolve/display/bsb10256397.html>
- BETZ 1953 BETZ, A.: Noriker im Verwaltungs- und Heeresdienst des römischen Kaiserreiches. *Carinthia* I.143, 1953, 719-735.
- DERINGER 1953 DERINGER, H.: Die römischen Meilensteine der Provinz Noricum. *Carinthia* I.143, 1953, 736-764.
- GRABL 1974 GRABL, H.: Noricum im Bürgerkrieg des Jahres 196/197. *RÖ* 2, 1974, 7-10.
- HORSTER 2001 HORSTER, M.: Bauinschriften römischer Kaiser. Untersuchungen zu Inschriftenpraxis und Bautätigkeit in Städten des westlichen Imperium Romanum in der Zeit des Prinzipats. *Historia Einzelschriften* 157. Stuttgart 2001.
- KIENAST 1996² KIENAST, D.: Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie. Darmstadt 1996².
- KNABL 1859 KNABL, R.: Neuerster Fund römischer Inschriften in Cilli. *Mittheilungen des Historischen Vereines für Steiermark* 9, 1859, 164-178.
URL: <http://archive.org/stream/mittheilungen05steigoog#page/n6/mode/2up>
- KNABL ms. 1862 KNABL, R.: Codex ducatus Styriae epigraphicus Romanae vetustatis. Ms. in Universitätsbibliothek Graz.
URL: <http://www.literature.at/viewer.alo?viewmode=fullscreen&objid=1125>
- MRÁV 2012 MRÁV, ZS.: Building Munificence of Septimius Severus in the Cities of the Pannonian Provinces. Epigraphic Evidence. In: B. Migotti (Ed.), *The Archaeology of Roman Southern Pannonia. The State of Research and Selected Problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia. BAR-IS* 2393. Oxford 2012, 251-278.
- MRÁV 2013 s.a. MRÁV, ZS.: Septimius Severus and the Middle-Danubian provinces. 2013, s.a. / in press
- ŠAŠEL KOS 2001 ŠAŠEL KOS, M.: The Roman inscriptions of Celeia commemorating emperors. In: Angeli Bertinelli, G. – Donati, A. (a cura di), *Varia Epigraphica. Atti del Colloquio Internazionale di Epigrafia Bertinoro*, 8-10 giugno 2000. *Epigrafia e antichità* 17. Faenza 2001, 383-402.
- SCHERRER 2002 SCHERRER, P.: Vom Regnum Noricum zur römischen Provinz: Grundlagen und Mechanismen der Urbanisierung. In: Šašel Kos, M. – Scherrer, P. (Hrsg.), *Noricum. The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. Situla* 40. Ljubljana 2002, 11-70.
- UBL 2002 UBL, H. J.: Lauriacum – die zivilen Siedlungsräume. In: Šašel Kos, M. – Scherrer, P. (Hrsg.), *Noricum. The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia. Situla* 40. Ljubljana 2002, 257-276.
- UBL 2006 UBL, H. J.: Lauriacum und die legio II Italica. In: Winkler, G. (Hrsg.), *Schausammlung "Römerzeit" im Museum Lauriacum Enns*, 1. FiL 12.1. Enns 2006.
- VETTERS 1977 VETTERS, H.: Lauriacum. In: *ANRW* II.6. Berlin – New York 1977, 355-379.
- VISOČNIK 2012 VISOČNIK, J.: Celeian soldiers attested across the Empire. *AV* 63, 2012, 252-264.
- WEBER 2006 WEBER, E.: Die römischen Meilensteine von Rätien und Noricum. Zum neuen Faszikel des CIL XVII. *Tyche* 21, 2006, 181-194.
- WINKLER 1969 WINKLER, G.: Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal. *SBAW* 261/2. Wien 1969.

SEPTIMIUS SEVERUS AND THE CITY OF CELEIA (CELJE, SLOVENIA)

A „new” Severan imperial building inscription from Noricum

ZSOLT MRÁV

In spite of the fact that Clodius Albinus had several adherents in Noricum,²² the *exercitus Noricus* supported not only Septimius Severus' accession to throne but his war against Albinus as well.²³ This could have been the reason why Septimius Severus took responsibility for Norican cities. His benefactions towards the cities in this province are demonstrated by the two imperial building inscriptions below.

Celeia (Celje, Slovenia)

A fragment of a monumental building inscription from the colony of Celeia engraved on a marble slab deserves special attention. (Measurement: 38 x 45 x 9 cm; heights of the meticulously engraved, elegant letters: 10 cm) (Pl. I. 1).²⁴ The fragmentary wording, [- - -]AES · L · S+[- - -] | [- - -] + AX · AV[- - -] | - - - - - , suggests the possibility that it may be imperial; however, the interpretation and expansion of the lettering are still controversial. Th. Mommsen has the following text in CIL III: [Imp(eratori) C]aes(ari) L(ucio) S[eptimio Severo] | - - -] + AX AV[- - -] | - - - - - ,²⁵ which was later adopted by Marijeta ŠAŠEL KOS.²⁶ MOMMSEN's restoration led her to postulate that the fragment, 'perhaps belonging to a monumental building inscription, refers either to Septimius Severus or he was honoured together with Caracalla or both of his sons'. A new interpretation was recently published by the online database 'Ubi erat lupa' similarly with the name and titles of Septimius Severus in the dative: [Imp(eratori) C]aes(ari) L(ucio) S[eptimio Severo] | - - -] max(imo) A[- - -] | - - - - - .²⁷ However, the letters of the 2nd line can hardly be interpreted as a superlative, since the first visible letter can only be H, I or N instead of an M. Rather, they can certainly be identified as the last letters of the emperor's name [Pertin]ax. On the ground of its [- - -]NAX ending, the name of the emperor must have been written in the nominative case, as Joseph ARNETH, who published the inscription first, supposed.²⁸ It indicates clearly that the inscription must have been commemorated on an imperial building donation. Géza ALFÖLDY also came to the same conclusion in his book on province Noricum;²⁹ M. ŠAŠEL KOS nor Marietta HORSTER evidently overlooked his brief reference to the stone. Taking these arguments into account, the restoration of the fragmentary inscription is the following:

[Imp(erator) · C]aes(ar) · L(ucius) · S[eptimius · Severus · Pius | Pertin]ax · Au[g(ustus) · - - -] / - - - - -

This solution is also confirmed by the restoration drawing (Pl. II. 1). According to it, the length of the inscription could have been around 2,5 m. There is no other information about the public work initiated by Septimius Severus in Celeia (for instance concerning its precise date and subject) because of the very fragmentary condition of the inscription.

Iuvavum (Salzburg, Austria)

The fragment of the building inscription was built up into the cloister wall of the cathedral at Salzburg.³⁰

[Imp(erator) Caes(ar) L(ucius) Sept]imiu[s Severus] Pius Pertin(ax) | [Aug(ustus) Arab(icus) Adia]b(enicus) Par[th(icus) max(imus) pont(ifex) m]ax(imus) et | [Imp(erator) Caes(ar) M(arcus) Aure]l(ius) Anto[ninus Pi]us Aug(ustus) [[et P(ublius) | [Septimius Geta Caes(ar)]] - - -]ione i[ncendio co]nsumpt(um) mil(itari) | [manu restituerunt curante P(ublio) Catio?] Sabi[no le]g(ato) Augg(ustorum duorum) pr(o) pr(aetore).

²² CIL II 4114 = ILS 1140 = RIT 130 – cf. ALFÖLDY 1974, 181.

²³ GRABL 1974, 7-10; UBL 2006, 40.

²⁴ CIL III 5204 + p. 1830 = ILLPRON 1666; KNABL 1859, 175-176 (for the findspot of the stone see p. 164); ARNETH 1859, 599 n. XI. Taf. 3.11; KNABL ms. 1862, n. 342.

²⁵ CIL III 5204 + p. 1830.

²⁶ ŠAŠEL KOS 2001, 399.

²⁷ Ubi erat Lupa n. 5371 (31/01/2013); the text was restored by Friderike HARL.

²⁸ ARNETH 1859, 599 n. XI. Taf. 3.11.

²⁹ ALFÖLDY 1974, 181. He didn't attempt to complete the inscription, but simply referred to 'further building-work here c. A. D. 200 at the instigation of Septimius Severus', citing for this in n. 256 (p. 339) CIL III 5204.

³⁰ CIL III 5727 = ILLPRON 1100 – cf. ALFÖLDY 1974, 181; HORSTER 2001, 389-391 Nr. XXVII 1 (with further literature).

The inscription has generally been dated between the late autumn of the year 197, when Caracalla was proclaimed Augustus and Geta Caesar, and the autumn of 209, when Geta was elevated among the two Augusti.³¹ Caracalla is attested on the inscription only with his name Pius, which he acquired at the end of 198. But his name Felix, which was used from April 200 onwards, however, is absent from his nomenclature: hence the building works at Iuvavum ought to have been accomplished between autumn 197 / beginning 198 and late spring 200. But bearing in mind that the last criterion is far from certain, we have to rely for dating the building works on the enigmatic senatorial governor supervising the construction. The letters, that remain, [- - -] *Sabi*[- - -], suggest that he could have been P. Catiu Sabinus (cos. suff. c. 209, and cos. II ord. 216), the successor of Pollien Sebennus as governor.³² But now that his tenure of office, which was previously dated between 206 and 208,³³ is convincingly contested by Marietta HORSTER,³⁴ the exact date of the building inscription as well as what exactly was reconstructed must now be regarded as still unsolved.

Some conclusions

All of his 17 known administrative interventions from the Middle Danubian provinces (Noricum, Pannonian and Dacian provinces and Moesia Superior) concentrated solely on the privileged cities of the Pannonian and Dacian provinces.³⁵ Indeed, these provinces seem to have received more varied and conspicuous imperial attention than the cities of Noricum and Moesia Superior.³⁶ It should be emphasized, however, that Noricum was almost entirely urbanized before the Severan period. The municipal status of Lauriacum (Lorch/Enns) and the foundation of the colony at Ovilava (Wels) are credited to Caracalla, as is now generally agreed,³⁷ although the city of Lauriacum could equally have been founded under Septimius Severus.³⁸ His imperial benefits were not restricted exclusively to towns along the Danube, as Septimius Severus also paid attention to towns in the interior of the Middle Danubian provinces, such as Celeia in Noricum and Cibalae (Vinkovci, Croatia) in Pannonia Inferior.³⁹ These actions were probably aimed to gain the support of their communities, which furnished great numbers of enlistees to the army. The cities of Celeia and Cibalae are important examples of the place where masses of recruits were enrolled, many of them serving in the imperial guard during the Severan era.⁴⁰

It is less clear, however, what drew Severus' interest to the city of the Norican Celeia. It seems quite sure that he was warmly welcomed and celebrated by the inhabitants and élites of the city when he marched through Celeia during his *expeditio Urbica* in April 193. It may be, moreover, that the army and the city communities of the province of Noricum expressed their loyalty towards Septimius Severus precisely in this city. In spite of the fact that there was a strong support for the opposition among the civil elite in Noricum during the conflict with Clodius Albinus, and Severus' general Ti. Claudius Candidus had to fight against these political enemies here in 197,⁴¹ Septimius Severus took responsibility for Norican cities. It is no coincidence that two of the three known imperial building inscriptions from Noricum can be attributed to Septimius Severus.

The monumental imperial building inscriptions on structures constructed anew or restored by him placed throughout in the cities of the Middle Danubian provinces proudly announced the attention of the grateful emperor.

Keywords: Septimius Severus, urban benefactions, imperial building inscription, Norium, Celeia

³¹ KIENAST 1996², 166.

³² PIR C² 571 – cf. ALFÖLDY 1974, 249.

³³ WINKLER 1969, 93 NR. 4, 2; ALFÖLDY 1974, 249.

³⁴ HORSTER 2001, 389-391.

³⁵ MRÁV 2013 in press.

³⁶ MRÁV 2013 in press.

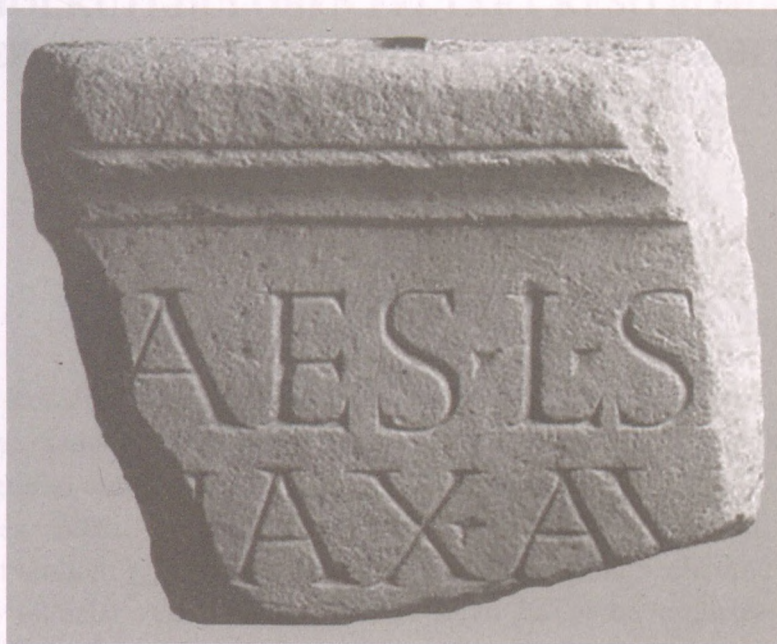
³⁷ VETTERS 1977, 367; UBL 2002, 257-258 – cf. SCHERRER 2002, 67-68.

³⁸ There is no explicit evidence that the municipality of Lauriacum was founded by Caracalla, only an inscription from Rome proves its city status: ALFÖLDY 1998, 5-18.

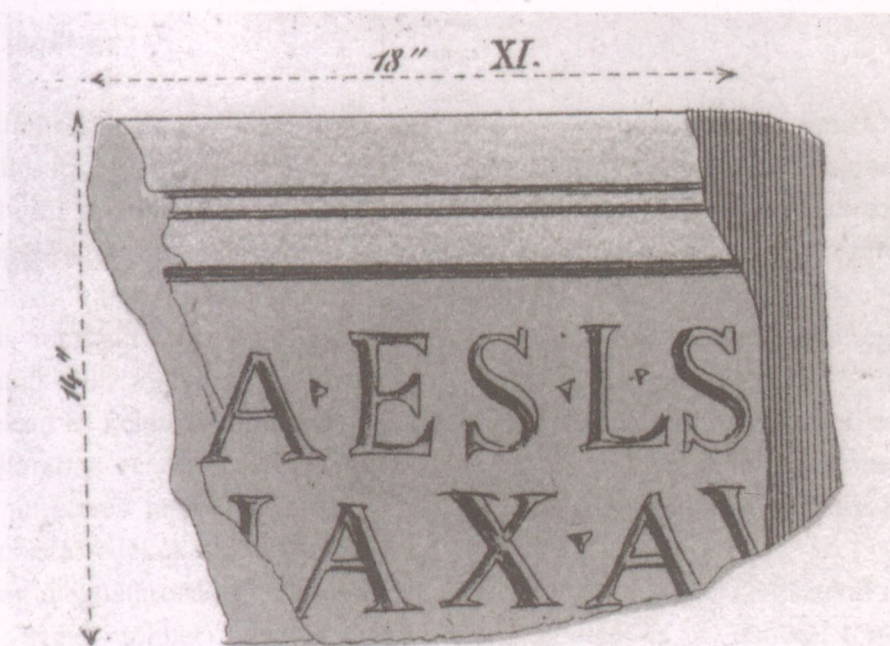
³⁹ MRÁV 2012, 255-268.

⁴⁰ Soldiers recruited from Celeia: BETZ 1953, 726-727; VIŠOČNIK 2012, 257-259. Some soldiers from Cibalae certainly served among the praetorians: *CIL* VI 32536, VS(28); *CIL* VI 32624, A(14); *CIL* VI 32542 (2833); *CIL* VI 32544; *CIL* VI 32557; *CIL* VI 32542 (frg. B, v. 9).

⁴¹ GRAßL 1974, 7-10; UBL 2006, 40.

1

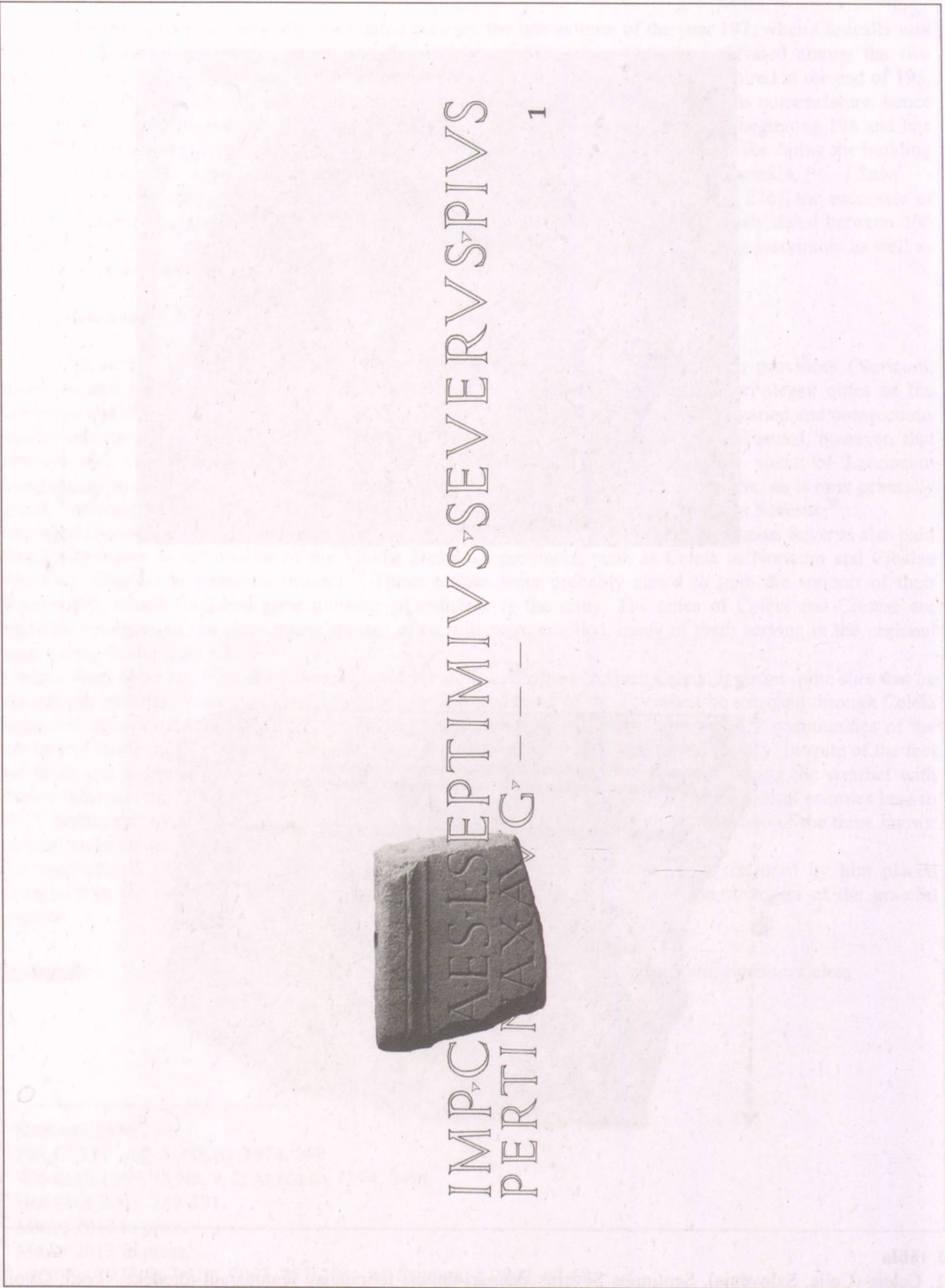
2

I. tábla

1. Celeia (Celje, Szlovénia). Septimius Severus császári építési feliratának fennmaradt töredéke. (Fotó: Ortolf HARL); 2. Celeia (Celje, Szlovénia). Septimius Severus építési felirata Joseph ARNETH közlésében. (ARNETH 1859, Taf. 3.11 nyomán)

Plate I.

1. Celeia (Celje, Slovenia) fragment of a Severan imperial building inscription. (Photo: Ortolf HARL); 2. Celeia (Celje, Slovenia). The imperial building inscription of Septimius Severus, as published by Joseph ARNETH. (after ARNETH 1859, Taf. 3.11)

II. tábla 1. Celeia (Celje, Szlovénia). Septimius Severus építkezéséről megemlékező felirat kiegészítési javaslata. (Kiegészítés és rajz: MRÁV Zsolt)

Plate II. 1. Celeia (Celje, Slovenia), the supplemented building inscription of Septimius Severus. (Restoration and drawing: Zsolt MRÁV)

AZ ÁCS, ÖBÖLKÚTI-DŰLŐBEN FELTÁRT KÉSŐ RÓMAI KORI TELEP ÉS TEMETŐ AZ ÉREMANYAG TÜKRÉBEN

NAGY BALÁZS – FÜKÖH DÁNIEL

1. Bevezetés

A lelőhely Komárom-Esztergom megyében, az M1-es autópályától délre, Ács és Bábolna között helyezkedik el. A régészeti lelőhelyet 2008-ban a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat topográfiai osztálya terepbejárás során rögzítette.

2008. november és 2009. április között a Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat megbízásából a fent említett régészeti lelőhelyen, a Scott & Csoma Szélerőmű Park területén megelőző régészeti feltárást végeztünk. A kutatás során 12884 m² területet tártunk fel. A régészeti feltárást FÜKÖH Dániel vezette.

2. Anyag és módszer

A feltárt területen egy késő római kori telep és egy hozzá tartozó temetőrészlet került elő. A település az egykori vízfolyás észak-déli irányú völgyében, a terület legmélyebb részén helyezkedett el. Ezt a völgyet egy kelet-nyugati irányú patakmeder vágja keresztbe, mely az egykori települést is kettéválasztotta. A patakon egy faszerkezetes híd vezetett keresztül, melynek nyomait a feltárást során sikerült megfigyelni. A lelőhely azon részét, ahol a település fekszik, déli irányból egy kis dombvonulat határolja. Nyugati irányból egy lankásabb magaslat emelkedik, melynek platószerű sík tetején került elő a temető. A feltárt terület határán északról és keletről kiszáradt patakmedrekkel szabdaltságot teremt el, ezen fekszik a település feltáratlan része, melyet a beruházás érintetlenül hagyott. A lelőhely ez irányú kiterjedését műszeres leletfelderítéssel társult terepbejárás is igazolta, mely során érmek, fibulák és ékszertöredékek kerültek elő.¹

Az éremanyag meghatározását követően a numizmatikában használt statisztikai módszerekkel igyekeztünk minél többet megtudni a feltárt település és a temető történetéről. Az éremanyagot pénztörténeti korszakok, időbeli megoszlás és verdehely szerint vizsgáltuk. Ezek után a feltárt lelőhely közvetlen környékéről kerestünk olyan éremanyaggal rendelkező római kori lelőhelyet, amely egy összehasonlító vizsgálat elvégzéséhez megfelelő darabszámú éremmel rendelkezik. Ugyanis egy lelőhelyről minél nagyobb a rendelkezésünkre álló minta mennyisége, annál biztosabb következtetéseket tudunk levonni a vizsgált lelőhelyre, valamint annak környezetére vonatkozóan.

¹ FÜKÖH 2011, 109-110.

Az érmekről készített katalógusnál az *FMRU* (= *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn. Band I-III.*) formai követelményeit vettük alapul, mellyel célunk volt, hogy Pannonia e területének numizmatikai kutatottsága tovább bővüljön.²

3. Rövid összefoglaló a kutatás eredményeiről

A feltárt római kori telep és a hozzá tartozó temető egymástól 150-200 m távolságra található, melyek között, körkörös és sugaras elrendezésű árkokat tártunk fel. Ezek közül az egyik körkörös elrendezésű árok a temetőhöz tartozó kerítőárok lehetett. A többi elhelyezkedését alapul véve nyitott szérűhöz vagy karámhoz tartozhatott.³

3.1. A település

Az árkok között három, földbe ásott kemence is előkerült, melyek funkciójuk szerint füstölő, aszaló, vagy esetleg kerámiaégető kemencék lehettek. A leggyakoribb objektumtípusok az árkok voltak, melyek közt találunk „U” és „V” keresztmetszetűeket is. A településen szűk szájú, méhkas alakú, valamint egyenes falú objektumokat is találtunk, amelyek leginkább tároló funkcióval rendelkezhetnek. A település feltárásakor a római kori kőépületeknél egyaránt használt építőelemek is előkerültek (mészkő, tetőcserép, padlófűtés téglá, valamint egy kémény oromdísze).

A lakóépületek maradványai a patakmeder mindkét oldalán jelentkeztek. Az előkerült épített objektumok szerkezetét figyelembe véve két fő típust sikerült elkülöníteni.

Az egyik típus az egyszerű félig földbemélyített ház, mely ágasfás szelemenes tetővel rendelkezik. Ebből a típusból 5 db-ot sikerült megfigyelni. A házak kis méretűek általában 3,5 x 3,5 m-esek, alaprajzuk négyszögletes. A másik típust a felszínre épített cölöpszerkezetes házak képviselték, melyekből kettőt sikerült feltárni. Tetőszerkezetük három sor cölöpön nyugodott, minden sor négy nagyméretű cölöphelyből állt. Falszerkezetre utaló nyomok nem kerültek elő.⁴

3.2. A temető

A lelőhelyet érintő beruházás területén 39 sír régészeti feltárása vált szükségessé, melyek kivétel nélkül földbe ásott csontvázas sírok voltak. A feltárt földsírok a Kr. u. 4. századra keltezhető temetkezések leggyakoribb sirtípusa.⁵ A sírok többnyire észak-déli tájolásúak voltak néhány fordított tájolású (dél-északi) is előkerült. Az északnyugati részen a sírok tájolása megváltozik, a nyugati irányt követik.⁶ LÁNYI Vera Pannonia késő római kori

² FITZ 1990; LÁNYI 1993; REDŐ 1999.

³ FÜKÖH 2011, 110.

⁴ FÜKÖH 2011, 110-112.

⁵ LÁNYI-MÓCSY 1990, 249.

⁶ FÜKÖH 2011, 112.

temetkezésekről írt tanulmánya alapján ritkának mondhatók az Ácson előforduló tájolások. A tanulmányban vizsgált sírok 3,6%-a (35 sír) észak-déli, 1%-a (10 sír) dél-északi tájolású volt.⁷ A sírgödörök mélysége átlagosan 30-50 cm, két esetben elérték az 1 m-t is. A sírok többsége nagyméretű, szélességük 70 cm, hosszúságuk 240-270 cm. A két mélyebb sírgödör 40-50 cm széles padkával rendelkezett, így feltételezhető, hogy ezek koporsós temetkezések lehettek. A vázak nyújtott helyzetben, háton fekvé helyezkedtek el. A temető két sírját leszámítva a temetkezések bolygatatlan állapotban maradtak fenn. A sírba kerülő mellékletek közt nem ritkák a fegyverek, de gyakrabban találoztunk ékszerekkel és érmeikkel.⁸

4. A lelőhely pannoniai elhelyezkedése

A feltárt település és a hozzá tartozó temető a késő római korban Pannonia Prima és Valeria provincia határán, az egykori limes úttól D-re, attól kb. 9 km távolságra, a Concópatak völgyének szélén létesült. A lelőhely közelében több római katonai erődítmény, köztük két auxiliáris *castellum* (Ad Statuas és Ad Mures), valamint őrtornyok is (ADS 1-2.; ADM 1-5.) található. A fentiekben már említett Concópatak torkolatánál egy római kori erőd Ad Mures tábora állt, ez a terület a mai Ács-Bumbum-kúti dűlővel azonos. Ad Murestől kb. 7 km-re, a limes út mentén nyugati irányba találjuk Ad Statuas erődjét, ami a mai Ács-Vaspusztához tartozik.⁹ A limes menti erődítmények közelsége meglehetősen érdekes színben tünteti fel ezt a római kori fegyveres népességhez köthető települést és temetőt.

5. A leletanyag

A megelőző feltáráson, valamint a lelőhely egészen szisztematikus műszeres leletfelderítés módszerét alkalmazva gyűjtöttük össze a földben rejlő fémtárgyakat. A módszeres kutatásnak köszönhetően a telepről és a temetőből összesen 124 db érem került elő.

Az éremanyag az első leletcsoport, ami e feltárt lelőhelyről részletes bemutatásra kerül. A rendelkezésünkre álló érmekeket a numizmatika statisztikai módszereivel elemeztük.

A telep és a temető éremanyagának összehasonlítását többféle módszer segítségével végeztük el. Az érmekeket elsőként a numizmatikai kutatások során jól körvonalazódott pénztörténeti korszakok alapján csoportosítottuk és vizsgáltuk. Ezután egy részletesebb képet adó időbeli megoszlást készítettünk a rendelkezésünkre álló adatokból, ami egyben az éremforgalmat is szemlélteti.¹⁰ A következőkben megvizsgáltuk, hogy honnan és milyen arányban kerültek ide az érmeke. Az alkalmazott vizsgálati módszerek nagyban hozzájárultak a település és a temető keletkezéséhez. Továbbá választ kaptunk arra is, hogy az ide települt népesség mikor érkezett és meddig élt itt.

⁷ LÁNYI 1972, 63.

⁸ FÜKÖH 2011, 112.

⁹ VISY 2000, 24-29, 6. térkép; VISY 2003, 70-74.

¹⁰ Az időbeli megoszlást szemléltető diagramoknál figyelembe kellett vennünk, hogy egy-egy érmet nem csak egy, hanem több éven át is vertek. A diagramon szereplő értékek torzulását elkerülve az adatokat a következőképpen rögzítettük: egy osztva a kibocsátási évek hosszával, szorozva a darabszámmal.

5.1. A telep éremanyaga

A telephez összesen 78 db érem köthető, ebből 4 db három objektumból származik. Az éremmel keltezhető objektumok sekélyek, funkciójukat pontosan nem sikerült azonosítani. Az objektumokból előkerült érmek jó megtartásúak, segítségével *terminus post quem* keltezhető azok betöltődési ideje (IV. tábla: 1., 2., 3., 4.). A 32. és 34. objektum betöltődését Kr. u. 367-, a 43. objektumot Kr. u. 364 utáni évekre keltezhetjük. A fennmaradó 74 db érem a telepről származó szórvány, melyek összessége a település keltezését adja meg.

5.2. A temető éremanyaga

A temető nyolc sírjából 46 db érem került elő (I. tábla: O166/S238/S240, O170/S243, O175/S248; III. tábla: O176/S249/S252, O177/S250, O178/S253, O182/S235, O193/S265). A feltáráshoz került sírok 20,51%-a tartalmazott érmet.

5.2.1. Az érmek előkerülésének helye és a sírok tájolása

O166/S238, S240 sír: A sírgödör lekerekített téglalap alakú, a csontváz bolygatatlan. A váz nyújtott helyzetű, háton fekvő, rossz megtartású. A koponya előre dőlt, karok a váz mellett.

Tájolás: É-D.

Éremmelléklet: O166/S238, a sír betöltéséből összesen 14 db érem került elő: 6 db közvetlen a koponya fölül, 3 db a jobb kulcscsont fölül, 2 db a bordák közül, 2 db a bal lábszárcsont mellől, 1 db a jobb lábfej és a sírfal közötti területen. Az érmekről általánosságban elmondható, hogy rossz állapotúak (III. tábla: 79.–92.). O166/S240: a váz szintjében 4 db érmet találtunk, melyek a jobb combcsont mellől, egy lapos, négyszög alakú kő alól kerültek elő. Ezek az érmek valamivel jobb állapotban maradtak meg (III. tábla: 93.–96.).

O170/S243 sír: A sírgödör hosszúkás, ovális alakú. A váz nyújtott helyzetű, háton fekvő, rossz megtartású, állatjárások által erősen bolygatott. A koponya jobbra dőlt, karok a váz mellett, a jobb láb behajlítva.

Tájolás: ÉÉNy-DDK

Éremmelléklet: A váz szintjéből 1 db érem került elő, melyet a jobb combcsont mellett találtunk meg. Az érem rossz állapotú (III. tábla: 97.).

O175/S248 sír: A sírgödör lekerekített téglalap alakú, a csontváz bolygatatlan. A váz nyújtott helyzetű, háton fekvő, jó megtartású. A koponya enyhén jobbra dőlt, karok a váz mellett.

Tájolás: ÉÉNy-DDK

Éremmelléklet: A csípőcsont bal felső oldaláról 6 db érem került elő. Az érmek szép állapotúak (III. tábla: 98.–103.).

O176/S249, S252 sír: A sírgödör lekerekített téglalap alakú, a csontváz bolygatatlan. A váz nyújtott, hason fekvő, jó megtartású. A koponya enyhén balra dőlt, karok a váz mellett.

Tájolás: ÉÉK-DDNy

Éremmelléklet: 176/249, a sír betöltéséből összesen 3 db érem került elő, melyek nagyon szép állapotúak (**III. tábla: 104-105; IV. tábla: 106.**). O176/S252: a váz szintjében, összesen 1 db érmet találtunk. Az érem nagyon szép állapotban maradt fenn (**IV. tábla: 107.**).

O177/S250 sír: A sírgödör lekerekített téglalap alakú, a csontváz bolygatatlan. A váz nyújtott helyzetű, háton fekvő, rossz megtartású. A koponya előre dőlt, karok a váz mellett.

Tájolás: DDNy-ÉÉK

Éremmelléklet: Az érmek a bal kézcsontok és a bal combcsont közötti területről kerültek elő. Az érmek nagyon szép állapotúak (**IV. tábla: 108.-109.**).

O178/S253 sír: A sírgödör lekerekített téglalap alakú, padkával ellátott. A csontváz nyújtott helyzetű, háton fekvő, rossz megtartású, állatjárások által kis mértékben bolygatott. A koponya jobbra dőlt, bal kar a csípőcsonton, jobb kar a váz mellett.

Tájolás: É-D

Éremmelléklet: A váz szintjéből összesen 10 db érem került elő. 1 db a jobb felkarcsont és a bordacsontok mellől (**IV. tábla: 110.**), 7 db a bordacsontok és a gerinc közti terület jobb feléről (**IV. tábla: 111-117.**), 1 db a koponya alól, a nyaki csigolyák közül (**IV. tábla: 118.**), 1 db a bal felkarcsont és a bordacsontok mellől (**IV. tábla: 119.**). Az érmek kivétel nélkül nagyon szép állapotban maradtak fenn.

O182/S235 sír: A sírgödör lekerekített téglalap alakú, a csontváz bolygatatlan. A váz háton fekvő, jó megtartású. A koponya balra dőlt, a jobb kar a csípőcsont bal oldalán, a bal kar a váz mellett helyezkedik el. A lábak bal oldalra enyhén felhúzódtak.

Tájolás: D-É

Éremmelléklet: A sírból 1 db nagyon szép állapotú érem került elő (**IV. tábla: 120.**).

O193/S265 sír: A sírgödör lekerekített téglalap alakú, a csontváz bokrok gyökere által erősen bolygatott. A váz nyújtott helyzetű, háton fekvő, rossz megtartású. A koponya balra dőlt, a bal kar a csípőcsont jobb oldalán, a jobb kar a váz mellett helyezkedik el.

Tájolás: ÉÉNy-DDK

Érem melléklet: A koponya bal oldaláról 4 db kitűnő állapotú érem került elő (**IV. tábla: 121-124.**).

6. A telep és a temető éremanyagának elemzése

A következőkben oszlopdiagramok (1-2. ábra) segítségével szemléltetjük az éremanyag pénztörténeti korszakok szerinti megoszlását.

Az oszlopdiagramok jól szemléltetik, hogy az egyes korszakok alatt milyen mennyiségű pénz került elvesztésre, valamint a sírba helyezett pénzek mennyiségét is. Ez alapján azt mondhatjuk, hogy a telep (1. ábra) éremforgalma a Constantinus-dinasztia időszaka alatt kibocsátott veretekkel indul. A Constantinus-fiak időszaka alatt éli a fénykorát, ebből az időszakból származik a legtöbb érem. A telepről származó, a Valentinianus-dinasztia alatt kibocsátott érmek száma, az előző időszakhoz képest jelentősen visszaesik, de mennyiségük a Constantinus-dinasztia érmeihez képest magasabb. A régészeti kutatás során, Kr. u. 375/8 után kibocsátott érem nem került elő. Amennyiben összehasonlítjuk a telep és a temető éremanyagának a megoszlását, úgy nagyon hasonló képet kapunk (1-2. ábra). Az eltérés csupán a Valentinianus-dinasztia alatt kibocsátott érmeknél figyelhető meg. A temetőből összesen 1 db olyan érem került elő, ami a Valentinianus-dinasztia időszakából származik. Az érem egy Valens Ae3 méretű érem, ami az előkerültek közt a legkésőbbinek számít. Kibocsátását az RIC alapján Kr. u. 367-375 közötti évekre lehet meghatározni. Az éremanyag összetétele alapján felmerülhet az, hogy a telepet Kr. u. 367 után felhagyják.

Az oszlopdiagramnál részletesebb képet kapunk abban az esetben, ha tükredigramon szemléltetjük az érmek kibocsátási idejét, valamint darabszámát (3. ábra).

Az ábra azt szemlélteti, hogy az éremanyag Kr. u. 330 után válik folyamatossá, ami egyben a telep létrejöttének az idejét is jelzi. A Kr. u. 330 előtti vereteket a letelepülő népcsoport magával hozta, vagy azok még a 330-as évek alatt is forgalomban voltak. Az érmek alapján azt mondhatjuk, hogy a telep a Kr. u. 330 körüli években jött létre. Az érmek száma Kr. u. 337-ben a legmagasabb. Ez a dátum a pénztörténeti korszakban egy fordulópontra, ami a Constantinus uralkodásának vége és a Constantinus-fiak időszakának kezdete. Az ebből az évből származó veretek darabszám szerinti megoszlása azonos (5-5 db). Érdekes, bár nem egyedülálló az a jelenség, hogy a Kr. u. 362-363-as évekből nincs érmünk. A jelenség értelmezésére a későbbiekben még visszatérünk. A diagram alapján azt mondhatnánk, hogy a legkésőbbi érmet Kr. u. 378-ban verték. A katalógus ide vonatkozó részében azt láthatjuk, hogy ezeknél az érmeknél a szakirodalom által meghatározott tágabb keltezést használtuk. A pontosan meg nem határozható I. Valentinianus, Valens, vagy Gratianus vereteit Kr. u. 375/8-al bezárólag keltezi a kutatás. A telepről származó legkésőbbi érmeket (7 db) Kr. u. 367-375 között verték. Pannonia éremforgalmát alapul véve általánosságban azt mondhatjuk, hogy a Valentinianus-dinasztia időszaka alatt kibocsátott érmek adják az éremforgalom legnagyobb részét.¹¹ Amint azt az 1.-es és a 3.-as ábrán is látjuk, nem ez az időszak a legjelentősebb a telep életében. Az éremanyag megoszlása miatt felmerülhet annak a lehetősége is, hogy ebből az időszakból azért van kevesebb pénz, mert valamilyen oknál fogva fokozatosan felhagyják a telepet. Ahhoz, hogy biztos következtetéseket vonhassunk le az éremanyagból, meg kell vizsgálnunk azokat a tényezőket, amik a telep éremforgalmát befolyásolták. Itt elsősorban a település környezetében levő katonai erődökre és azok éremforgalmára, valamint a térségből előkerült barbár betörések nyomait őrző éremleletekre gondolunk. Amennyiben az analógiák

¹¹ REDŐ 1998, 43; REDŐ 2008, 6.

éremanyagában hasonlóság mutatható ki, úgy egy általános jelenségről beszélhetünk, ami a vizsgált lelőhelyre és környezetére egyaránt jellemző. A korábbi kutatásokból tudjuk, hogy Pannonia éremforgalma a Valentinianus-dinasztia időszaka alatt, az azt megelőző korszakokhoz képest kimagasló. A Kr. u. 4. század végén a pannoniai pénzverdek működése fokozatosan leállt, ettől kezdve már csak a „régí” még forgalomban levő pénzek biztosították a kereskedelem működését.¹² Ez az állapot egészen a provincia feladásáig, a Kr. u. 5. század első két évtizedéig fennállt.

Amennyiben összevetjük a telep éremanyagának eloszlását a temetőével (**3-4. ábra**), úgy nagyon hasonló képet kapunk. A temetőbe a Kr. u. 330 körüli években kezdenek el temetkezni, használatát Kr. u. 367 utáni évekig tudjuk igazolni. Az O178/S253-ból került elő egy másodlagos funkcióval ellátott, az előkerülési helye alapján medálként viselt II. Constantius ezüst *siliqua*. Az átfúrt lyukba egy bronz csövecskét helyeztek, így meggátolva, hogy a perem a használat során átszakadjon (**IV. tábla: 118.**). A fentiekben már említettük, hogy a telepről a Kr. u. 362-363 között kibocsátott érmek hiányoznak, amit a temető éremanyagának megoszlásában is megfigyelhetünk (**4. ábra**). A temető éremanyagából Kr. u. 362-366-ig hiányoznak a pénzek. Az O166/S238-ból került elő egy érem, melynek kibocsátását a Kr. u. 367-375 évek közé keltezhetjük. Ez az érem zárja a temető éremanyagát. Az érmek verdehely szerinti megoszlását a pénztörténeti korszakokat alapul véve vizsgáltuk meg. Az adatokat kördiagramok segítségével szemléltettük (**5-6. ábra**).

A telepről származó 78 db érem megoszlását az **5. ábrán** láthatjuk. Az éremanyagban összesen 13 verdehely érmeit sikerült azonosítani. Az érmek 28%-a a sisciai verdéből származik, ezt követi 8 %-al a Thessalonicában vert érmek száma. Arelate, Aquileia, Roma, Sirmium, Constantinopolis és Kyzicus veretei nagyjából azonos mennyiségben vannak képviselve.¹³ Az éremanyag 37 %-ánál nem sikerült a verdehelyet meghatározni.

A temetőből 46 db érem került elő, melyek verdehely szerinti megoszlását a **6. ábra** mutatja. Összesen 10 verde érmeit sikerült azonosítani, melyek egy kivételével megegyeznek a telepről előkerült pénzek verdehelyeivel. Ez az egy verdehely Nicomedia. A verdehelyek megoszlása alapján a legtöbb érem Siscia verdéjéből származik, ez az összmennyiség 29 %-át teszi ki, 11%-át Kyzicusban, 9 %-át Nicomediában, 7 %-át Treveriben, Aquileiában és Romában verték. Az érmek 20 %-nak verdehelyét nem sikerült meghatározni. A telep és a temető, verdehely szerinti megoszlása a sisciai verde kivételével, csak nagyjából mondható hasonlónak. Ez valószínűleg abból adódhat, hogy a telepről előkerült meghatározhatatlan verdehelyű érmeknek a száma, 17 %-kal több, a temető érmeihez képest. A diagramokon (**5-6. ábra**) látható megoszlásbeli különbség valószínűleg ennek tudható be.

A következőkben a pénztörténeti intervallumokat alapul véve fogjuk megvizsgálni az egyes korszakokon belüli, verdehely szerinti megoszlást. Így látható válik az is, hogy hány verdehelynek a pénzéből áll össze egy adott pénztörténeti korszak éremanyaga. A verdehelyek száma egy korszakon belül minél több, annál intenzívebb pénzforgalomról

¹² LÁNYI 1990, 212; TORBÁGYI 2007, 276.

¹³ A 2 % alatt maradt veretek esetében a százalékos értékeket nem jelöltük.

beszélhetünk. Az első korszak Kr. u. 313-337 közé esik, melynek verdehely szerinti összetételét a **7. és a 8. ábrán** láthatjuk.

A Constantinus-dinasztia éremanyagának verdehely szerinti megoszlása a telep és a temető esetében nagyjából hasonlóan mondható. A telep érmeit (16 db) összesen 8 verdehely szerint lehetett csoportosítani, a temető pénzeit (15 db) 10 verde alkotja. A telep legtöbb érmét (19 %) Siscia verdéje bocsátotta ki, Thessalonica és Kyzicus 13 %-kal és a többi verde 6 %-kal vannak képviselve. Az éremanyag 25 %-ának verdehelyét nem sikerült meghatározni.

A temetőből előkerült érmek verdehelyét tekintve a Treveriben (22 %) és Kyzicusban (23 %) vert pénzek száma magasabb, mint a Sisciában (15 %) kibocsátottaké. A többi érem verdehely szerinti megoszlása azonos (8 %). Az érmek 8 %-ának verdehelyét nem sikerült meghatározni. A két leletanyag közt mutatkozó százalékos különbséget a verdehely alapján nem meghatározható érmek is eredményezhetik.

A következő korszak a Constantinus-fiak időszaka (Kr. u. 337-364). A verdehely szerinti megoszlást a **9. és a 10. ábrán** láthatjuk.

A telepről 39 db, a temetőből 30 db érme esetében 8-8 db verdehelyet sikerült meghatározni. Esetükben a legtöbb érem Siscia verdéjéből került ki. E verdehely esetében a két lelőhely közti különbség eléri a 21%-ot. A telepről előkerült érmek 50 %-ának verdehelyét nem tudtuk meghatározni, ehhez képest a temető anyagának csak a 27 %-a volt meghatározhatatlan. A többi verdehely által kibocsátott érmek mennyiségileg kisebb számban képviseltek, megoszlásukban kismértékű eltérés mutatkozik. A temető anyagában a nicomediai veretek Kr. u. 330-364 között végig reprezentáltak (**6., 8., 10. ábra**). A veretek száma Kr. u. 337-364 között a legmagasabb, amikor eléri a 10 %-ot.

A következőkben a Valentinianus-dinasztia érmeinek verdehely szerinti összetételét vizsgáljuk (**11-12. ábra**). A Kr. u. 364 utáni évektől az éremanyagra általánosságban jellemző, hogy visszaesik a verdehelyek száma. A telepről összesen öt, a temetőből egy verdének az érmét sikerült verdehelyhez kötni. A telep esetében azokat a verdehelyeket találjuk meg, melyek a korábbi időszakokban is előfordultak. A telepről összesen 23 db érmet ismerünk, míg a temetőből csupán 1 db érme került elő.

Az alábbi ábra (**13. ábra**) a sírok objektumszámát illetve a bennük levő érmek darabszámát tartalmazza. A sírokból előkerült érmek segítségével következtethetünk a pénzforgalom sebességére is. Az intervallum hosszából meghatározható, hogy a sírba kerülés előtt egy-egy érme mennyi időt töltött a pénzforgalomban. A leghosszabb intervallum a legidősebb és a legfiatalabb érme közt 40 év. Azonban a leggyakrabban 9-16 éven belül kibocsátott pénzek kerültek a sírokba. Ez a megoszlás a hegyeshalmi késő-római temetőre is jellemző.¹⁴ A legfontosabb adat számunkra a záró keltezési intervallum alsó határa, melynél korábbi nem lehet a vizsgált leletegyüttes.¹⁵ A sírokból előkerült éremmellékleteket kisebb éremleletekként is értelmezhetjük.

A **14. ábrán**, az egyes sírok keltezését és a belőlük előkerült érmek mennyiségi adatait láthatjuk.

¹⁴ REDŐ 1999a, 187.

¹⁵ REDŐ 1999a, 188.

A fenti diagramon a sírok szerint látható az éremanyag eloszlása. A temető használata a Kr.u. 330 körüli években indult meg.

A Constantinus-dinasztia időszakára két sírt tudunk keltezni, melyek az O170 és O193. Az érmek alapján a temetésre a Kr. u. 333. és a 335. évek után került sor.

A Constantinus-fiak időszakára öt sírt tudunk keltezni, melyek kronológiai sorrend szerint az alábbiak: O175 (Kr. u. 337 u.), O176 (Kr. u. 348 u.), O182 (Kr. u. 348 u.), O178 (Kr. u. 351 u.) és az O177 (Kr. u. 355 u.) sír.

A Valentinianus-dinasztia korára mindösszesen egy sír keltezhető, ez a 166. objektum (O166). A temetés a Kr. u. 367-375 évek között, de legkésőbb a Kr. u. 375 utáni években következett be.

7. Érdekes veretek

A településről és a temetőből származó éremanyagban egyaránt találunk hibás és szándékosan rongált vereteket is. A telepről átlukasztott érem (**Kat./17.**) és *incusus* veret (**III. tábla: 14.**) is előkerült. Az érem előlapja a hátlaapon negatívban látszódik, hasonló vereteket a tokorcsi késő római kincsletben is találunk.¹⁶

A temetőből II. Constantius Ae2 méretű bronz is előkerült, aminek mindkét oldala elvert (**IV. tábla: 111.**). Egy átlukasztott ezüst *siliquát* csüngőként használtak, amint azt már a fentiekben is említettünk. A lyukba egy bronz csövet rögzítettek megakadályozva, hogy a használatától átszakadjon az érem széle. Az érmek átlukasztásának szokása a barbár népcsoportok körében gyakori jelenségnek számított. A germán rítusban – ahogy azt több temető feltárásánál is megfigyelték – nem volt különbség az ép és a lyukas pénz között.¹⁷

8. Analógiák az éremanyag időbeli megoszlásához

Az ácsi lelőhelyhez Ad Mures auxiliáris tábora található a legközelebb, mindemellett egy összehasonlító vizsgálat elvégzéséhez elegendő mintával rendelkezik. Ezért kézenfekvőnek tűnt az éremanyagát analógiaként felhasználni.¹⁸ 1999-ig a táborból összesen 335 db érem került elő. Az összehasonlítás elvégzéséhez, csak a késő római érmeket vettük alapul (229 db). Emellett Ad Statuas éremanyagát is megvizsgáltuk, azonban a táborból összesen 20 db érem van leközölve, ezért analógiaként azt nem tudtuk felhasználni.¹⁹

A **15. ábrán** az ácsi telep és temető, valamint Ad Mures erődjének késő császárkori éremanyag megoszlását láthatjuk.

A diagramon szereplő adatok megoszlásában a római kori telep és temető szoros kapcsolata látható. Amennyiben az ácsi adatokat összevetjük Ad Mures táborával, úgy sok hasonlóságot fedezhetünk fel bennük. Érdekes és figyelemfelkeltő az, hogy a telep és a temető éremforgalma Kr. u. 347-350 között külön-külön is magasabb, mint a katonai táboré. Ezt az

¹⁶ BÍRÓ-SEY-MEDGYES-TORBÁGYI 1998, 64-65.

¹⁷ PROHÁSZKA 2004, 71.

¹⁸ REDŐ 1999a, 34-42.

¹⁹ REDŐ 1999a, 43; GABLER 1989.

időszakot egy barbár betöréssel, vagy egy esetleges katonai átcsoportosítással hozhatjuk összefüggésbe. Az Ácson élő fegyveres népcsoport, minden bizonnyal *foederati* viszonyban állt a Concó-patak torkolatánál levő római katonai táborral.

A következőkben vizsgáljuk meg, hogy az ácsi térségben, melyek azok az események, amik befolyásolhatták az éremforgalom alakulását. Brigetioi canabaetól nyugatra, egy szürke korszóba rejtve éremlelet került elő.²⁰ Az éremleletet 120 db érem alkotja, záródását Kr. u. 346-350 közé határozták meg. Záródásának ideje egybeesik Ad Mures éremforgalmának visszaesésével, valamint a Concó-patak völgyében fekvő telep és temető éremanyagának növekedésével.

Időben tovább haladva, az éremforgalom megoszlását követve a telep és a temető éremanyagában egy enyhébb kiemelkedést mutat a Kr. u. 355. év. GABLER Dénes közléséből ismerünk egy éremleletet, mely Ács-Vaspusztáról, Ad Statuas erődjéből került elő.²¹ Az éremleletet záródása Kr. u. 351-354 között történt meg, aminek az elrejtését a kvádok betörésével indokolja.²² Ez az időszak a telep, a temető és Ad Mures tekintetében is kiugrást mutat. A provincia északi és északkeleti részéből ebből az időszakból több éremlelet is ismeretes.²³ Ácsról a Kr. u. 350-es évek második feléből két, éremmel keltezhető sír is előkerült. A pénzforgalmat követve (15. ábra) szembetűnő az a jelenség, hogy a Kr. u. 346 és 364 közötti években a telep és a temető éremforgalma növekvő tendenciát mutat, ehhez képest a táboré folyamatosan csökken.

Amennyiben elfogadjuk azt a felvetést, hogy a telepről és a temetőből előkerült pénz akár a katonai szerepvállalásért kapott zsold is lehetett, úgy értelmezhetővé válik a Kr. u. 347-350 közötti időszakban mutatkozó fordított megoszlás is.

A Kr. u. 362-363 évekből, sem a telepről, sem a temetőből nem került elő érem. A tábor éremforgalmában igen jelentős visszaesés figyelhető meg, ami Carnuntum²⁴ és Brigetio²⁵ teljes éremanyag megoszlására is jellemző. Carnuntumnál 36251 db-ot, Brigetiónál pedig 1821 db érmet vettünk alapul. A fentiekben említett visszaesést, a Kr. u. 358-as események következményeként értelmezhetjük. Ekkor a császári csapatok átkelnek a Dunán és pusztítani kezdik a szarmatákat. Ennek következtében a kvádok a szarmaták segítségére sietnek. Az imént említett események után történt, hogy a Dunakanyart a Kr. u. 360-370-es években megerősítették, mivel a feszültté vált külkapcsolatok ezt indokoltá tették.²⁶

Az éremforgalom Kr. u. 375-ig követhető nyomon, mely időpont a település felhagyását is megadja. A településen pusztulási réteg nem került elő. A Kr. u. 374-375 közötti években betörő kvád-szarmaták idején, az ácsi település, kb. 45 év után felhagyottá válik. A környéken két éremlelet is őrzi a pusztítások nyomait. Az egyik a Concó-patak völgyében fekvő településmaradványoktól, kb. 2 km-re, északkeletre került elő, a közeli Kisigmánd-Öregcsémről.²⁷ Míg a másikat Szönyben találták meg.²⁸

²⁰ REDŐ 1999a, 215-218.

²¹ GABLER 1972, 232-239; REDŐ 1999a, 43.

²² GABLER 1972, 232-237.

²³ GABLER 1972, 236.

²⁴ ALRAM-SCHMIDT-DICK 2007, 77.

²⁵ REDŐ 1999a, 218-299.

²⁶ PROHÁSZKA 2008, 45.

²⁷ RADNÓTI 1942, 11-24; REDŐ 1999a, 183, 473.

²⁸ BÍRÓNÉ SEY 1985, 24, 5. ábra.

A térségben lezajlott katonai események jól tükröződnek az éremanyag megoszlásában.

9. Összefoglalás

Az éremanyag vizsgálatából megállapíthatjuk, hogy az ide települt népcsoport a Kr. u. 330-as év után veszi birtokba Concó-patak völgyét. Pannonia Prima északi limesének térsége a római uralom alatt, a folyamatos barbár betörések miatt az egyik legproblémásabb területnek számított. Ennek következtében a limes ezen részén mindig is nagyszámú katonai egységek állomásoztak.

A határvédelmi szempontok miatt e területen sűrűn elhelyezett katonai erődítményekkel találkozunk. Ezért az ide települt, vagy telepített fegyveres népesség minden bizonnyal a katonaság felügyelete alatt, illetve annak szolgálatában állhatott.

Amennyiben a település felhagyásának idejét szeretnénk megállapítani, úgy a temető éremmellékletes sírjait kell alapul vennünk. A temetőből 1 db Kr. u. 367-375 között kibocsátott érem (**Kat./91.**) került elő, mely egyben a legkésőbbi veretnek is számít. Így az éremmellékletes sírból származó pénz legkésőbb Kr. u. 375-re keltezi a település felhagyását, ami egyben a temető megszűnésével is járt.

A további leletanyag-csoportok feldolgozását követően kerülhet meghatározásra az itt élt fegyveres népcsoport etnikai hovatartozása is.

10. Katalógus

A katalógusban levő rövidítések megegyeznek az FMRU köteteiben használtakkal²⁹ Az éremanyag meghatározásához az RIC idevonatkozó köteteit használtuk fel.³⁰

10.1. A telep éremanyaga									
10.1.1. Objektum									
32/33 (Objektum, gödör)									
1.	V	Ae3	364-375	Sis	Typ	GR			Lksz. 323.
34/35 (Objektum, gödör)									
2.	V	Ae3	367-375	Are	RIC	17a	N/	SCON	Lksz. 379.
3.	V	Ae3	364-367	The	RIC	18a		TESA	Lksz. 380.
43/46 (Objektum, gödör)									
4.	V	Ae3	364-367	Sis	RIC	5a		•ΓSISC	Lksz. 421.
10.1.2. A telepről előkerült szórvány érmek									
5.	V	Ae3	364-375		Typ	SR	/A		Lksz. 320.
6.	Vn	Ae3	364-378		Typ	GR	/R		Lksz. 321.
7.	V	Ae3	364-367	Sis	RIC	7a	*A/	D[ΔSISC(A)]	Lksz. 322.
8.	Cs	Ae3	355-361	Sir	RIC	69		ASIRM•	Lksz. 324.
9.	Cs	Ae3	337-340	Sis	RIC	101		•ASIS•	Lksz. 325.
10.	C	Ae3	330-335		Typ	G2			Lksz. 326.
11.	Cs	Ae4	341-346		Typ	VD			Lksz. 327.
12.	Cs	Ae3	337-340		Typ	G2			Lksz. 328.
13.	C	Ae3	336-337	Rom	RIC	397		[R]*[P]	Lksz. 329.
14.	Cn	Ae4	335-337		Typ	G1			Lksz. 330.
15.	Cs	Ae3	348-350	Sis	RIC	243		ASISh	Lksz. 335.
16.	Vn	Ae1	364-367	Aqu	RIC	6b		SMAQS	Lksz. 336.
17.	C	Ae3	334-335	Sis	RIC	235		[•]ASIS•	Lksz. 337.
18.	Cs	Ae3	348-350	Sis	RIC	231		BSIS•	Lksz. 339.
19.	CD	Ae4	341-346		Typ	VD			Lksz. 340.
20.	C2	Ae4	337	Lug	RIC	286		⚡PLG	Lksz. 341.
21.	VD	Ae3	364-378		Typ	SR			Lksz. 342.
22.	C	Ae3	336-337	Her	RIC	157		SMHA	Lksz. 343.
23.	Vn	Ae3	364-367	Sis	RIC	5b	/*A	DBSISC	Lksz. 344.
24.	Cs	Ae3	346-350		Typ	FH			Lksz. 345.
25.	Iul	Ae3	355-361		Typ	SP			Lksz. 346.
26.	Cs	Ae3	330-335		Typ	G2			Lksz. 347.
27.	Cs	Ae3	351-361		Typ	FH			Lksz. 348.
28.	V	Ae3	367-375	Sis	RIC	15a	D/	*ASISC	Lksz. 349.

²⁹ FITZ 1990, 11-17.; LÁNYI 1993, 16-25.; REDŐ 1999, 17-28.

³⁰ SUTHERLAND–CARSON 1966; SUTHERLAND–CARSON 1981; MATTINGLY–SUTHERLAND–CARSON 1951.

10.1.2. A telepről előkerült szórvány érmek /Folyt./									
29.	Vn	Ae3	364-367	Rom	RIC	17b		RPRIMA	Lksz. 350.
30.	Cn	Ae3	337-340	The	RIC	57		SMTSA	Lksz. 351.
31.	Vn	Ae3	364-367	Sis	RIC	5b	/*A	DBSISC	Lksz. 352.
32.	C	Ae3	331, 333-334	Kyz	RIC	92		SMKΓ	Lksz. 353.
33.	Cs	Ae3	355-361	Aqu	RIC	228	*	•AQP[•]	Lksz. 354.
34.	Cn	Ae4	341-346		Typ	V20M30			Lksz. 355.
35.	Vn	Ae3	364-367	Aqu	RIC	7b		*SMAQP	Lksz. 356.
36.	Cs	Ae2	346-354		Typ	FH			Lksz. 357.
37.	Cs	Ae2	346-354		Typ	FH			Lksz. 358.
38.	Cn	Ae3	348-350	Sis	RIC	209		ASISR	Lksz. 359.
39.	V	Ae3	367-375	Sis	RIC	15a	D/S	ΔSISC	Lksz. 360.
40.	Cn	Ae3	340-348	Sis	RIC	192	HR	ASIS	Lksz. 361.
41.	L	Fol	313	Sis	RIC	229a	Δ	SIS	Lksz. 363.
42.	Cs	Ae3	351-361		Typ	FH	M/		Lksz. 367.
43.	C	Ae3	318-319	Tic	RIC	82		PT	Lksz. 368.
44.	Cs	Ae3	351-355	Con	RIC	121	•	CONST	Lksz. 369.
45.	Vn	Ae3	367-375	Sis	RIC	15b	*D/S	ASISC	Lksz. 370.
46.	C	Ae3	332-333, 335	Kyz	RIC	94		•SMKΓ	Lksz. 371.
47.	Cs	Ae3	351-361		Typ	FH			Lksz. 372.
48.	V	Ae3	367-375	Rom	RIC	24a		R•QVART[A]	Lksz. 374.
49.	Vn	Ae3	367-375	Sis	RIC	14b	/D	*ΓSIS[C]	Lksz. 375.
50.	Cn	Ae3	348-350	Sis	RIC	232		ASIS•	Lksz. 376.
51.	Cn	Ae4	341-346		Typ	V20M30			Lksz. 377.
52.	Cs	Ae3	351-361		Typ	FH			Lksz. 378.
53.	Cs	Ae3	347-348	Sis	RIC	188	N	€SIS	Lksz. 381.
54.	CD	Ae3	335-337		Typ	G1			Lksz. 382.
55.	Cn	Ae3	341-346		Typ	VD			Lksz. 383.
56.	C	Fol	317-318	Are	RIC	145	C/S	[PARL]	Lksz. 384.
57.	Iul	Ae3	355-361		Typ	SP			Lksz. 385.
58.	Cs	Ae3	351-361		Typ	FH			Lksz. 386.
59.	Vn	Ae3	367-375	Sis	RIC	15b	S/D	ASISC	Lksz. 387.
60.	Iul	Ae3	355-361		Typ	SP			Lksz. 388.
61.	Cs	Ae3	337-340	The	RIC	56		SMTSA	Lksz. 389.
62.	Cs	Ae3	351-361		Typ	FH			Lksz. 390.
63.	Cn	Ae3	347-348	Lon	RIC	40		PLG	Lksz. 391.
64.	Cs	Ae3	355-361	Con	Typ	FH		CONS[	Lksz. 392.
65.	Cs	Ae3	347-348	Are	RIC	72	G	PARL	Lksz. 393.
66.	CD	Ae4	341-346		Typ	VD			Lksz. 394.
67.	Cs	Ae3	355-361	Sis	RIC	372	M/	ASISD	Lksz. 395.
68.	Nem megh.	Ae3							Lksz. 396.
69.	Cs	Ae3	336-337	The	RIC	224		SMTSA	Lksz. 397.

10.1.2. A telepről előkerült szórvány érmek /Folyt./									
70.	C2	Ae3	330-333	The	RIC	184		SMTSA	Lksz. 398.
71.	Cs	Ae3	355-361	Sir	RIC	71		ASIRM	Lksz. 399.
72.	Vn	Ae3	364-378	Are	Typ	SR	OF/II		Lksz. 400.
73.	Cs	Ae3	340	Tre	RIC	96		TRP	Lksz. 479.
74.	Cs	Ae3	351-361		Typ	FH	M/		Lksz. 481.
75.	VD	Ae3	364-378		Typ	SR			Lksz. 482.
76.	Vn	Ae3	364-367	Sis	RIC	7b	*A/	[ASI]SC(•)	Lksz. 483.
77.	Cn	Ae3	337-340	The	RIC	57		SMTSA	Lksz. 484.
78.	Vn	Ae3	364-367	Sis	RIC	7b		BSISC	Lksz. 485.
10.2. A temető éremanyaga									
O166/S238 (Sír)									
79.	Cs	Ae3	351-355	Sis	RIC	352		ASISX	Lksz. 238-1.
80.	Cs	Ae3	351-355	Sis	RIC	352		ASISX	Lksz. 238-2.
81.	C	Ae4	337-340	Nic	RIC	18		SMNA	Lksz. 238-3.
82.	Cs	Ae3	352-355	Rom	RIC	272		RT	Lksz. 238-4.
83.	Cs	Ae3	355-361		Typ	SP			Lksz. 238-5.
84.	Iul	Ae3	355-361	Sis	RIC	374	M/	ASISD	Lksz. 238-6.
85.	Cs	Ae3	351-361		Typ	FH			Lksz. 238-8.
86.	Cs	Ae3	355-361	Sirm	RIC	75	M/	•ASIRM•	Lksz. 238-9.
87.	Cs	Ae3	351-361		Typ	FH	M/		Lksz. 238-10a.
88.	Cs	Ae3	351-361		Typ	FH			Lksz. 238-10b.
89.	Iul	Ae3	355-361		Typ	FH			Lksz. 238-10c.
90.	Iul	Ae3	355-361	Sis	RIC	370	M/	ASISX	Lksz. 238-11a.
91.	Vn	Ae3	367-375	Aqu	RIC	12b/16a		SMAQP	Lksz. 238-11b.
92.	Cs	Ae4	351-361		Typ	FH			Lksz. 238-11c.
O166/S240 (Sír)									
93.	Iul	Ae3	355-361	Sis	RIC	365		ASISD	Lksz. 240-1a.
94.	Cs	Ae3	336-337	Kyz	RIC	126		SMKA	Lksz. 240-1b.
95.	Iul	Ae3	355-361		Typ	FH			Lksz. 240-1c.
96.	Cs	Ae3	355-361	Sis	Typ	FH	M/	ASI[...]	Lksz. 240-5.

10.2. A temető éremanyaga /Folyt./									
O170/S243 (Sír)									
97.	UR	Ae3	332-333	Tre	RIC	542		TR•S	Lksz. 243-1.
O175/S248 (Sír)									
98.	UR	Ae3	334-335	Aqu	RIC	122		AQP	Lksz. 248-2a.
99.	Cs	Ae4	335-337		Typ	G1			Lksz. 248-2b.
100.	Cs	Ae4	336-337	Rom	Typ	G1		R*Q	Lksz. 248-2c.
101.	C 2	Ae3	330-331	Tre	RIC	520		TRP	Lksz. 248-2d.
102.	Cn	Ae3	330-335	Nic	RIC	192		SMNЄ	Lksz. 248-2e.
103.	C	Ae3	324-325	Tre	RIC	449		PTR	Lksz. 248-5.
O176/S249 (Sír)									
104.	Cs	Ae3	340	Kyz	RIC	10		SMKA	Lksz. 249-2.
105.	Cn	Ae3	341-346		Typ	VD			Lksz. 452a.
106.	C2	Ae4	340	Rom	RIC	21		R*P	Lksz. 452b.
O176/S252 (Sír)									
107.	Cs	Ae4	347-348	Kyz	RIC	48		SMKZ	Lksz. 252-2.
O177/S250 (Sír)									
108.	Cs	Ae3	351-355	Sir	RIC	52		ASIRM•	Lksz. 250-2a.
109.	Cs	Ae3	351-355	Sis	RIC	352		ASISЅ	Lksz. 250-2b.
O178/S253 (Sír)									
110.	Cn	Ae3	337-340	Nic	RIC	12		SMN[A]	Lksz. 253-4.
111.	Cs	Ae2	348-351	Con	RIC	89	Г•/	CONSӨ*	Lksz. 253-5a.
112.	Cn	Ae3	348-350	Sis	RIC	241		ASISћ	Lksz. 253-5b.
113.	Cn	Ae3	348-350	Sis	RIC	232		B[SI]S•	Lksz. 253-5c.
114.	Cn	Ae3	348-350	Sis	RIC	232		BSIS•	Lksz. 253-5d.
115.	Cn	Ae3	347-348	The	RIC	100		SMTSГ	Lksz. 253-5e.
116.	Cn	Ae3	347-348	Aqu	RIC	81	A	AQP	Lksz. 253-5f.
117.	C G	Ae2	350-351	Sis	RIC	303	III/	ASIS _u	Lksz. 253-5g.
118.	Cs	Sil	340-351	Nic	RIC	40		[SM]N	Lksz. 253-6.
119.	Cn	Ae3	336-337	Kyz	RIC	129		SMKE	Lksz. 253-7.

10.2. A temető éremanyaga /Folyt./									
O182/S235 (Sír)									
120.	Cn	Ae3	347-348	Sis	RIC	185		•ASIS•	Lksz. 235-1.
O193/S265 (Sír)									
121.	C	Ae3	324-325	Kyz	RIC	24		SMKA	Lksz. 309a.
122.	C	Ae3	324	Her	RIC	60	*	SMHA	Lksz. 309b.
123.	Cs	Ae3	334-335	Sis	RIC	237		•ASIS•	Lksz. 309c.
124.	C	Ae3	334-335	Sis	RIC	235		•ASIS•	Lksz. 309d.

IRODALOM / BIBLIOGRAPHY

- ALRAM–
SCHMIDT-DICK 2007
- BÍRÓNÉ 1985
- BÍRÓ-SEY–MEDGYES–
TORBÁGYI 1998
- FITZ 1990
- FÜKÖH 2011
- GABLER 1972
- GABLER 1989
- LÁNYI 1972
- LÁNYI 1990
- LÁNYI–MÓCSY 1990
- LÁNYI 1993
- MATTINGLY–
SUTHERLAND–CARSON 1951
- PROHÁSZKA 2004
- PROHÁSZKA 2008
- RADNÓTI 1942
- REDŐ 1998
- REDŐ 1999a
- REDŐ 1999
- REDŐ 2008
- SUTHERLAND–CARSON 1966
- SUTHERLAND–CARSON 1981
- TORBÁGYI 2007
- VISY 2000
- VISY 2003
- ALRAM, M. – SCHMIDT-DICK, F. (Hrsg.): Numismata Carnuntina. Forschungen und Material. Textband 1. *Veröffentlichungen der Numismatischen Kommission* 44. Wien 2007.
- BÍRÓNÉ SEY K.: Pannonia pénzverése. Budapest 1985.
- BÍRÓNÉ SEY, K. – MEDGYES, M. – TORBÁGYI, M.: Der spätrömische Münzschatzfund von Tokorcs. Budapest 1998.
- FITZ, J. (Hrsg.): *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn*. Band I. Komitat Fejér. Bonn – Budapest, 1990.
- FÜKÖH D.: Előzetes jelentés az Ács Öbölkúti-dűlő – a Csoma & Scott szélerőműpark – területén végzett régészeti feltárásról. *Agria* 47, 2011, 109-120.
- GABLER D.: Késő római éremlelet Ács-Vaspusztáról – Ein spätrömischer Münzfund aus Ács-Vaspuszta. *ArchÉrt* 99, 1972, 232-241.
- GABLER, D. (Ed.): The Roman Fort at Ács-Vaspuszta (Hungary) on the Danubian limes, I-II. *BAR-IS* 531. Oxford 1989.
- LÁNYI, V.: Die spätantiken Gräberfelder von Pannonien. *ActaArchHung* 24, 1972, 53-213.
- LÁNYI V.: Pénz. In: Fitz, J. – Mócsy A. (Szerk.), Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest 1990, 210-214.
- LÁNYI V. – MÓCSY A.: Temetkezés és halottkultusz. In: Fitz J. – Mócsy A. (Szerk.), Pannonia régészeti kézikönyve. Budapest 1990, 243-254.
- LÁNYI, V. (Hrsg.): Die Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn, II. Komitat Győr-Moson-Sopron. Bonn–Budapest, 1993.
- MATTINGLY, H. – SUTHERLAND, C. H. V. – CARSON, R. A. G.: The Roman Imperial Coinage, IX. Pearce 1951.
- PROHÁSZKA P.: Az osztrópatai vandál királysír. Esztergom 2004
- PROHÁSZKA P.: Imperium et barbaricum. Kapcsolatrendszerek a Kárpát-medencében a római birodalom és a barbár népek között a római császár-és koranép-vándorlás-korban. Doktori Disszertáció. (ELTE) Budapest 2008.
- RADNÓTI A.: Későrómai éremlelet Öregcsémről. *NK* 41, 1942, 11-24.
- REDŐ F.: Zalatölő története az ókorban. In: Molnár A. (Szerk.), Zalatölő története. Az ókortól napjainkig. Zalatölő 1998, 5-50.
- REDŐ, F. (Hrsg.): *Die Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn*, III. Komitat Komárom-Esztergom. Berlin–Budapest 1999.
- REDŐ F.: Az éremmel való keltezés problémái és a hegyeshalmi későrómai temető. In: Bertók K. – Torbágyi M. (Szerk.), Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István 65. születésnapjára. Budapest 1999, 178-190.
- REDŐ, F.: The Regularities of Coin Accumulation and Coin Circulation Based on Settlement Materials in Pannonia. In: Posluschny, A. – Lambers, K. – Herzog, I. (Eds.), *Layers of Perception. Proceedings of the 35th International Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA)*, Berlin, Germany, April 2-6, 2007. *Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte* 10. Bonn 2008, 1-7.
- SUTHERLAND, C. H. V. – CARSON, R. A. G.: The Roman Imperial Coinage, VII. Bruun 1966.
- SUTHERLAND, C. H. V. – CARSON, R. A. G.: The Roman Imperial Coinage, VIII. London 1981.
- TORBÁGYI M.: Páty-malom dűlő 1997-1999. évi ásatás érmeinek értékelése. Páty-malom dűlő 1997-1999 – Coin finds. *StCom* 30, 2007, 276-299.
- VISY Zs.: A ripa Pannonica Magyarországon. Budapest 2000.
- VISY, Zs. (Ed.): The Roman army in Pannonia. Budapest 2003.

THE LATE IMPERIAL SETTLEMENT AND CEMETERY EXCAVATED IN ÁCS, ÖBÖLKÚT BAULK THROUGH ITS COIN ASSEMBLAGE (Summary)

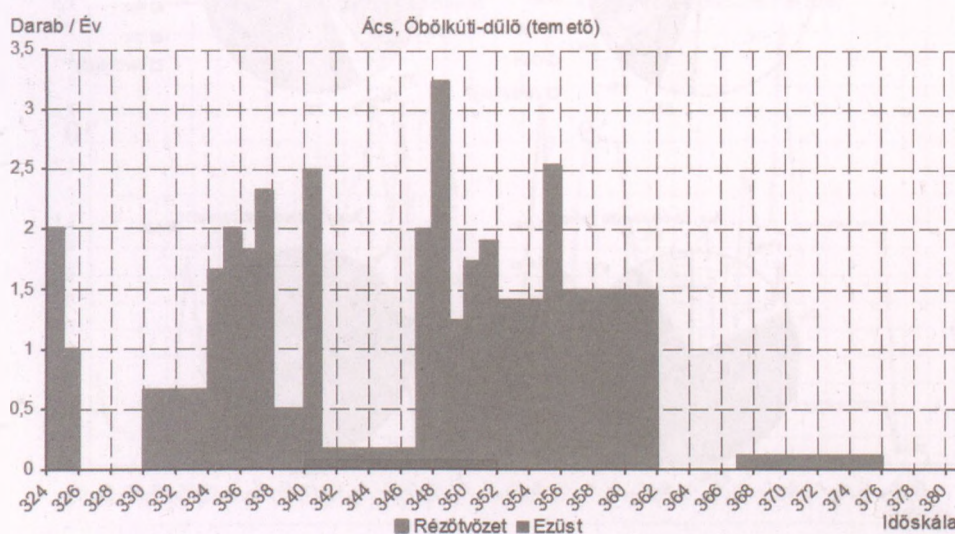
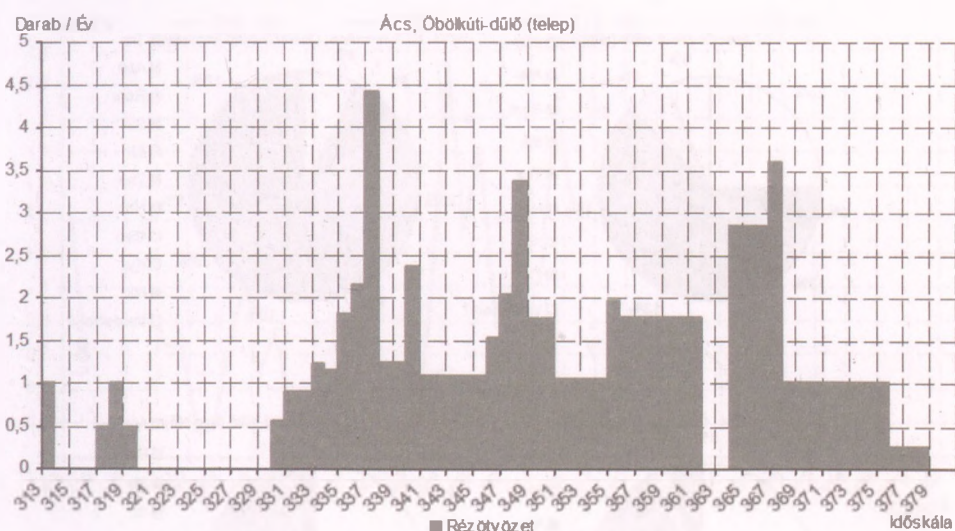
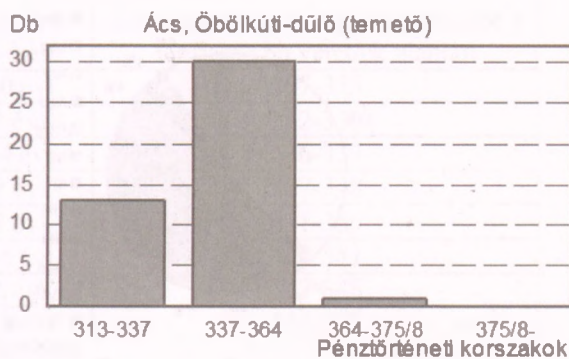
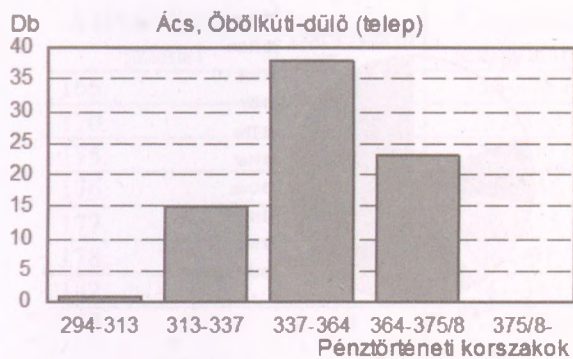
The settlement from the late imperial period excavated with archaeological methods and the cemetery belonging to it can be found at present-day Ács, in Öbölkút baulk. From its coin assemblage it can be stated that the ethnical group what settled here took possession of the valley of Conco-stream after the year of 330 AD. The area of Northern limes of Pannonia Prima was one of the most problematic region under the roman reign because of the continuous barbarian inrushes. In consequence of this, military units in force were always stationed at this part of limes.

Because of the view of border defence we can find densely placed military strongholds on this territory. Therefore, the armoured population deployed or settled here surely served or was under the control of the army.

If we want to define the time of abandonment the settlement, we have to take the coin annexed graves of the cemetery as a basis. One piece of coin was found in the graveyard, what was emitted between 367-375 AD. (Kat. / Cat. 91.) and this is also reckoned among the latest embossing. Hence, the emit time of the money from the coin annexed grave dates the abandonment of the settlement, which was incidental to the termination of the cemetery as well.

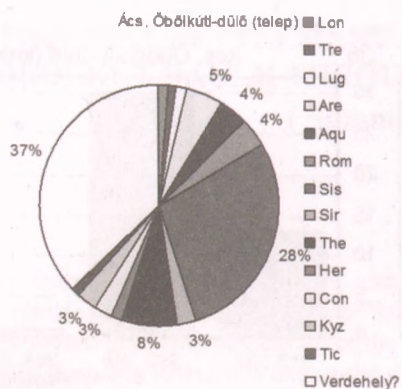
After the elaboration of further finding groups the ethnic belonging of the armoured ethnic groups living here can be defined.

Keywords: archaeology, numismatics, late Roman coins, interpretation, Ács-Öbölkút

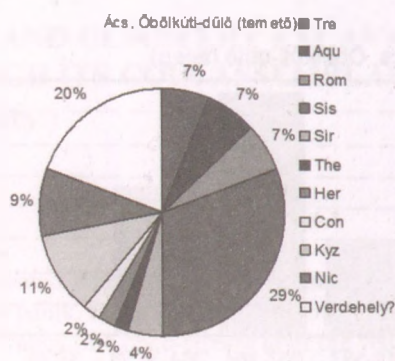

1-2. ábra. A telep és a temető éremanyagának megoszlása a pénztörténeti korszakok alapján; 3. ábra. A késő római kori telep éremforgalom; 4. ábra. A római kori temető éremanyagának időbeli megoszlása

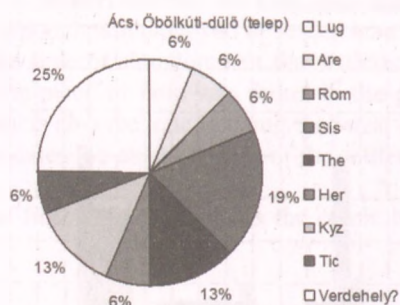
Fig. 1-2. The repartition of coin assemblage of the settlement and cemetery on the basis of monetary historical eras; Fig. 3. The coin circulation of the late imperial settlement; Fig. 4. The time repartition of coin assemblage of the late imperial cemetery

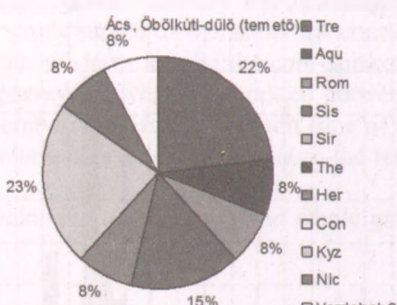
5

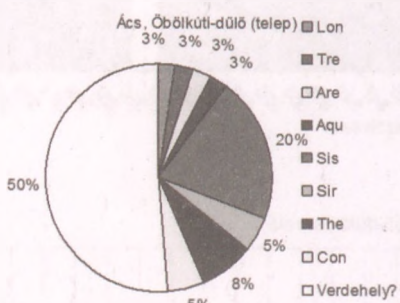
6

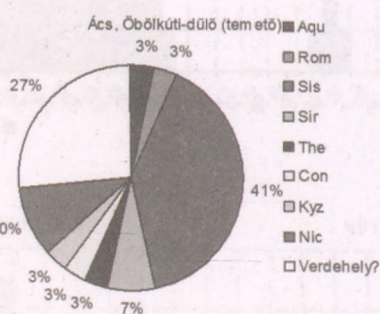
7

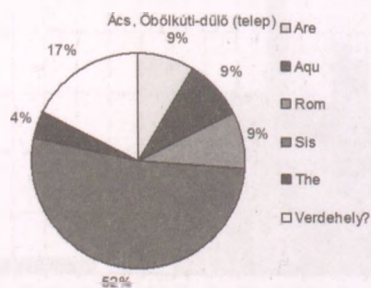
8

9

10

11

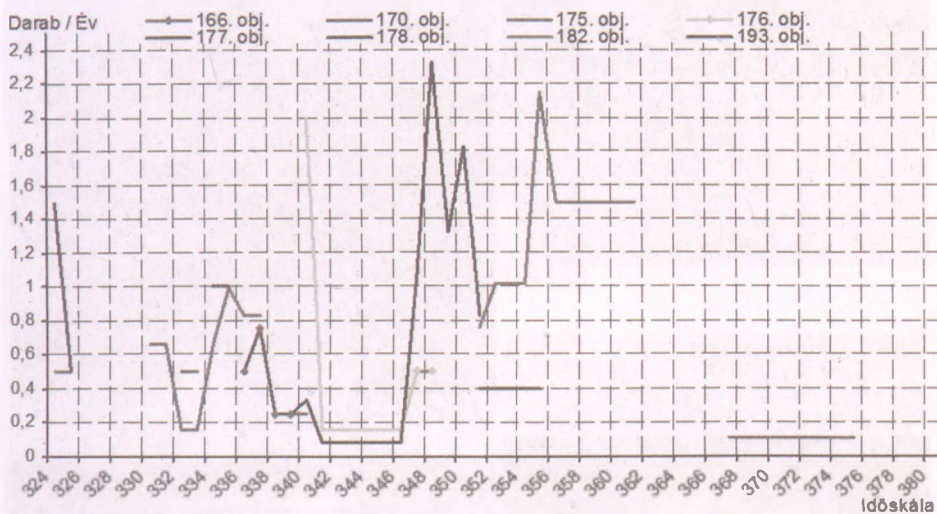
12

5-6. ábra. A telepről és a temetőből előkerült éremanyag verdehely szerinti megoszlása; 7-8. ábra. A telep és a temető éremanyagának verdehely szerinti megoszlása Kr.u. 313-337 között; 9-10. ábra. A telep és a temető éremanyagának verdehely szerinti megoszlása Kr.u. 337-364 között; 11-12. ábra. A telep és a temető éremanyagának verdehely szerinti megoszlása Kr. u. 364-375/8, illetve Kr. u. 364-375 között

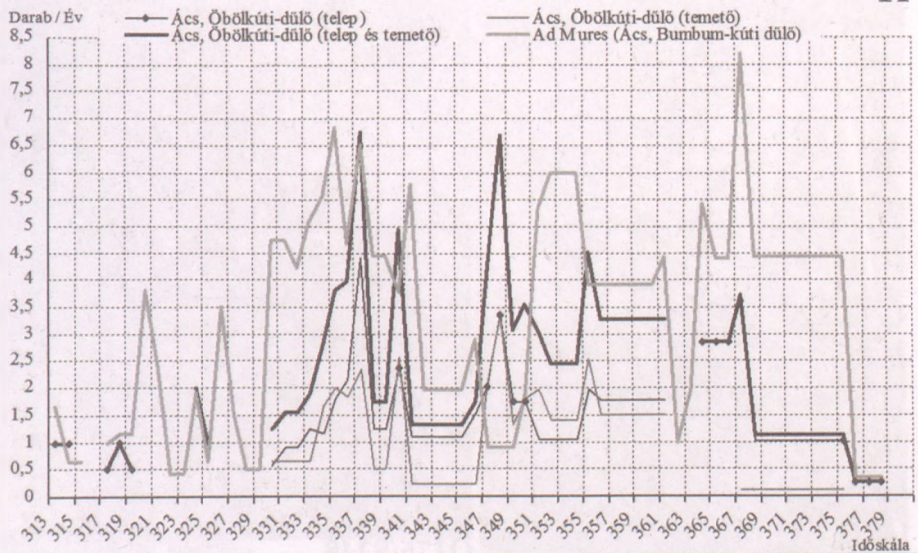
Fig. 5-6. The repartition of coin assemblage appearing from the settlement and the cemetery according to the places of mint; Fig. 7-8. The repartition of coin assemblage of the settlement and the cemetery according to the places of mint between 313-337 AD; Fig. 9-10. The repartition of coin assemblage of the settlement and the cemetery according to the places of mint between 337-364 AD; Fig. 11-12. The repartition of coin assemblage of the settlement and the cemetery according to the places of mint between 364-375/8 AD and 364-375 AD

A sírok objektum számai	Darabszám	A legidősebb és a legfiatalabb érem	A sír terminus post quem keltezése a leg fiatalabb veret/ek alapján
166.	18	336-375 (40 év)	367-375
170.	1	332-333 (2 év)	332-333
175.	6	324-337 (14 év)	336-337
176.	4	340-348 (9 év)	347-348
177.	2	351-355 (5 év)	351-355
178.	10	336-351 (16 év)	350-351
182.	1	347-348 (2 év)	347-348
193.	4	324-335 (12 év)	334-335

13

14

15

13. ábra. A sírokból származó éremanyag elsődleges adatai; **14. ábra.** Az egyes sírokból előkerült éremanyag időbeli megoszlása; **15. ábra.** Az ácsi telep és temető, valamint Ad Mures éremforgalma

Fig. 13. The primary data of coin assemblage from the graves; **Fig. 14.** The time repartition of coin assemblage turning up from separate graves; **Fig. 15.** The coin circulation of the settlement and cemetery in Ács and Ad Mures

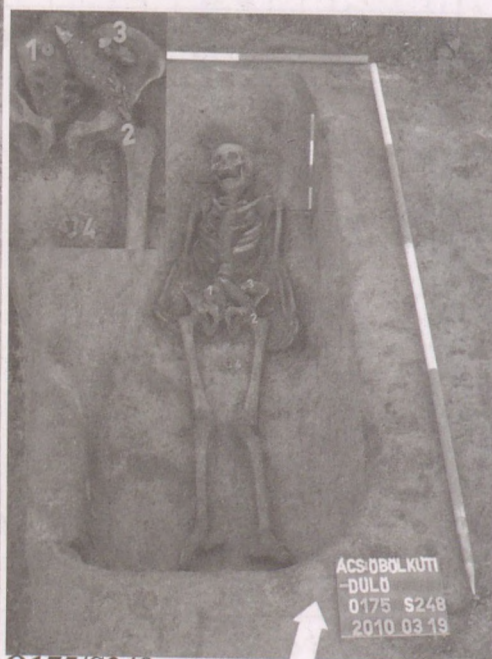
O166/S238

O166/S240

O170/S243

O175/S248

1

I. tábla. Éremmellékletes sírok

Plate I. Coin annexed graves

0176/S249

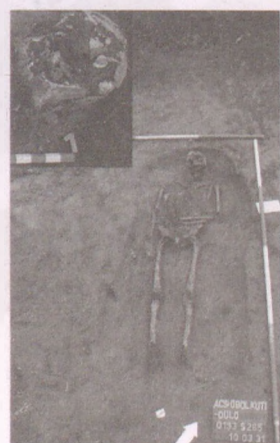
0177/S250

0178/S253

0182/S235

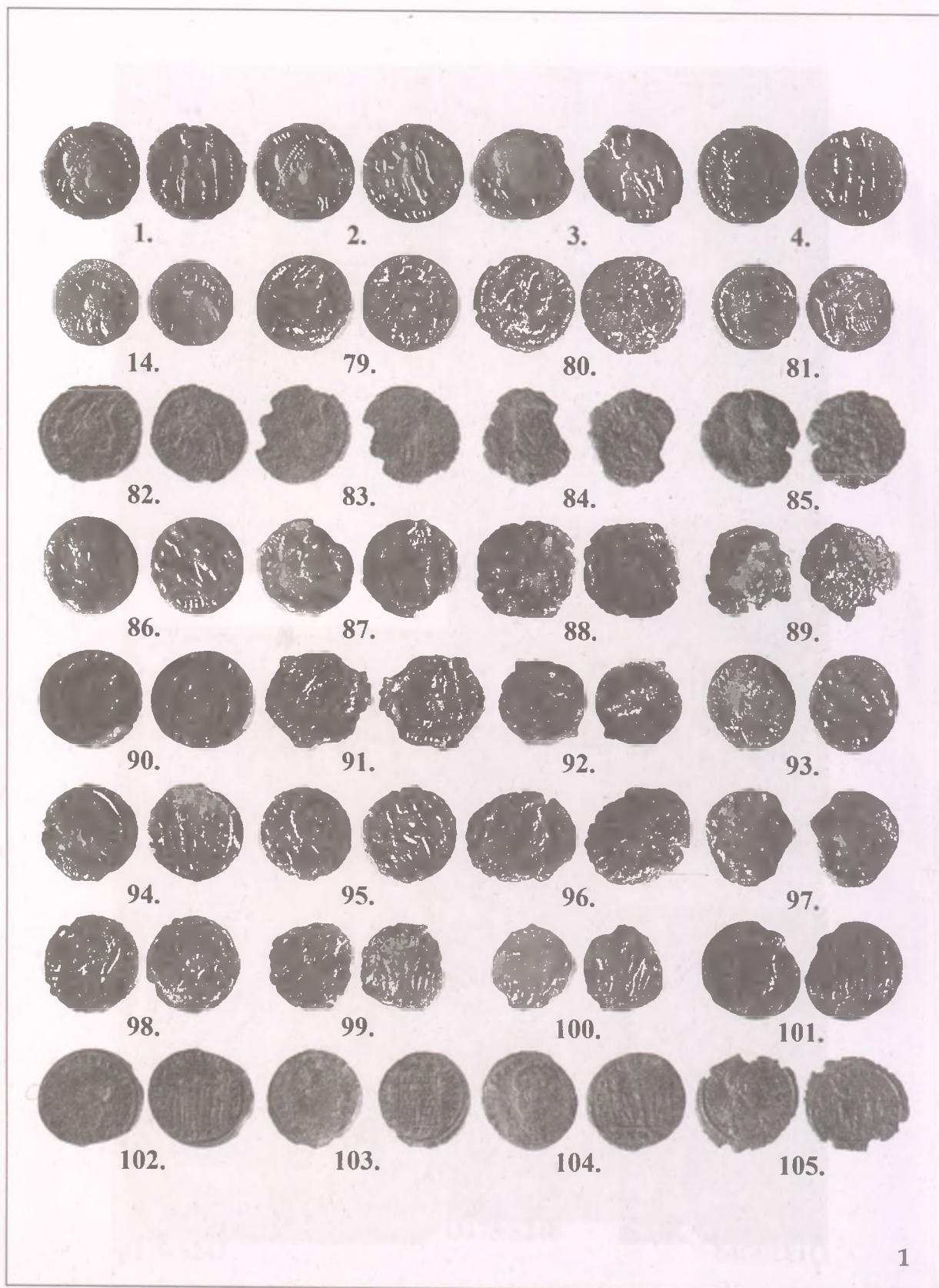

0193/S265

1

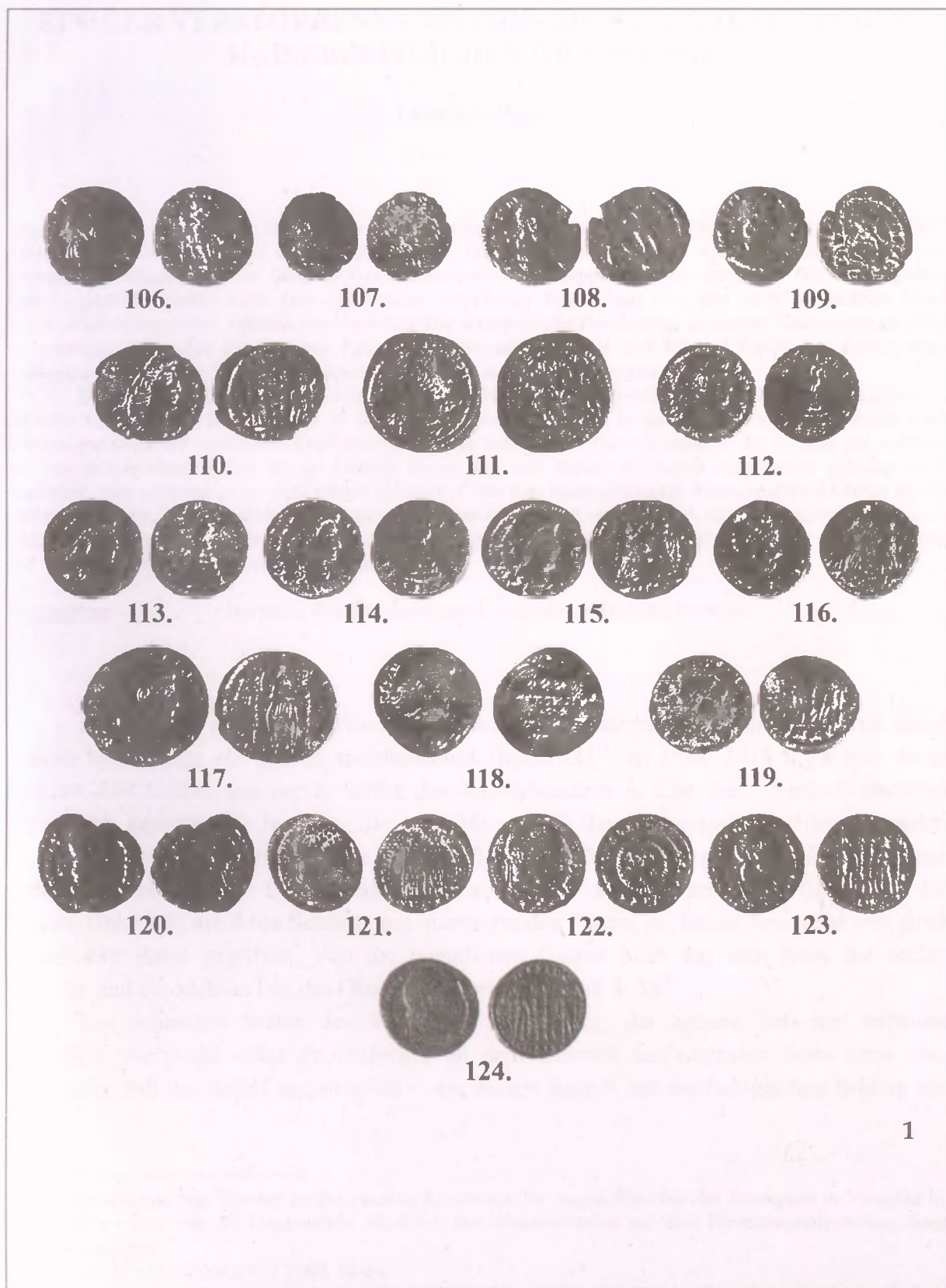
II. tábla. Éremmellékletes sírok

Plate II. Coin annexed graves

III. tábla. Válogatás a telep és a temető éremanyagából

Plate III. A sorting from the coin assemblage of the settlement and the cemetery

1

IV. tábla. Válogatás a telep és a temető éremanyagából

Plate IV. A sorting from the coin assemblage of the settlement and the cemetery

EIN ALKESTIS-RELIEF AUS INTERCISA UND DIE IKONOGRAFIE EINIGER VERSTORBENEN MYTHISCHEN GESTALTEN IN DER KAISERZEITLICHEN GRABKUNST*

LEVENTE NAGY

Abstrakt: Südlich von dem Auxiliarkastell Intercisa, im großen spätrömischen Gräberfeld legte 1913 Antal Hekler 204 Gräber aus der 2. Hälfte des 4. Jahrhunderts n. Chr. frei. Viele Grabstätten waren mit Steinplatten bedeckt, die aus früheren Grabmonumenten verschleppt worden waren. Ein 60x70 cm großer Kalksteinplattenfragment stellt eine nach rechts schreitende Frauenfigur dar, von einer männlichen Hand gegriffen (wahrscheinlich Alkestis mit Herakles). Die ursprüngliche Dreifigurigkeit unserer Darstellung ist nicht zu beweisen: außer den dreifigurigen Reliefs von Viminacium, Piber und Kiskajd findet man zweifigurige Analogien aus Poetovio, Sempeter, Iszkaszentgyörgy, El Amroun und Antium.

Die Datierung des Reliefs ist aufgrund der Analogien der Kleiderfalten und Oberflächenbehandlung in die erste Hälfte des 3. Jh, besonders in die Zeit der Severer möglich. In der kaiserzeitlichen Grabkunst wird Alkestis meistens mit verhülltem Kopf gezeigt, aber an den meisten Darstellungen ist ihr Gesicht gut sichtbar. An dem untersuchten Relief ist der Gesicht hinter dem mit starken Konturen ausgehauenen Schleier nicht bearbeitet, man sieht nur einen maskartigen „Gespenst“ mit dem kaum sichtbaren Nasen und zwei Löcher an der Stelle der Augen. Die verhudelte Gesichtsbearbeitung an dem Relief versuchte ich mit prospektiver Deutung zu erklären. Argumente gegen die hyperkritische Forschung, die Alkestis ausschließlich als Symbol der Gattenliebe und Gattentreue deuten, sind auch herangezogen.

Stichwörter: Hercules, Alkestis, Severerzeit, prospektive, Deutung Intercisa

Südlich von dem Auxiliarkastell Intercisa, in dem ehemaligen Weingarten von János Szórád befand sich ein großes spätrömisches Gräberfeld:¹ im Jahre 1913 legte hier Antal HEKLER 204 Gräber aus der 2. Hälfte des 4. Jahrhunderts n. Chr. frei.² Viele Grabstätten waren mit Steinplatten bedeckt, die aus früheren Grabmonumenten verschleppt worden waren.³ Eine der interessantesten Stücke ist der 60x70 cm großer Fragment einer Kalksteinplatte mit der Darstellung einer nach rechts schreitender Frauenfigur. Mit der rechten Hand hält sie ihren Schleier mit querlaufenden Falten, ihr linker Arm wird von einer männlichen Hand gegriffen. Von der männlichen Gestalt blieb nur sein Arm, der rechte Schulter und ein kleiner Teil des Oberkörpers erhalten (Taf. I. 1).⁴

Die schmalen Seiten des Steintafels sind völlig, der hintere Teil nur teilweise bearbeitet. Aufgrund eines Zapfenloches an dem Oberteil der schmalen Seite kann man annehmen, daß das Relief ursprünglich – wie andere Reliefs mit mythologischen Bildern aus

* Diese Publikation (ein Vortrag an der zweiten Konferenz der jungen Forscher der Römerzeit in Visegrád im Jahre 2007) wurde von der Ungarischen Akademie der Wissenschaften mit dem Forschungsstipendium János Bolyai unterstützt.

¹ VISY 1977, Karte I; PONGRÁCZ 2000, 62-64.

² Im Jahre 1911 legte hier Antal HEKLER noch 69, im Jahre 1912 205, Zoltán OROSZLÁN im Jahre 1922 66 Gräber frei: BARKÓCZI 1954, 4, Abb. 2-3.

³ SÁGI 1957, 609. (Teil XXIII des Gräberfeldes).

⁴ Inv.nr. MNM 97/1913. Hier danke ich Herrn Zsolt MRÁV und dem Ungarischen Nationalmuseum für die Möglichkeit der Verwendung der Photos des Museums in dieser Publikation.

Intercisa⁵ – einem größeren Grabmonument gehörte, dessen Ausstattung der reliefverzierten Anlagen von Šempeter ähnlich,⁶ aber viel bescheidener war. Wegen der verhältnismäßig kleinen Dicke der Steinplatte (8-12 cm) ist es weniger wahrscheinlich, daß sie einer *area maceria cincta* gehörte.⁷ Da im Material der bis heute bekannten Grabreliefs aus Intercisa kein Stück vorhanden ist, der unserem Relief passen könnte, die ehemalige Form und Größe des *monumentum sepulchrale* ist nicht mehr rekonstruierbar.

Die frühere Forschung (Zoltán OROSZLÁN, Gizella ERDÉLYI, Margot SCHMIDT) hielt dieses Relief für eine „provinzielle“ Steinmetzarbeit aus dem 2. Jahrhundert. Die Frauenfigur wurde mit Alkestis identifiziert, etwa als einen Teil einer dreifigurigen Darstellung, wo auch Admet anwesend ist.⁸ Im *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* befinden sich etwa 35 Hercules-Alkestis-Darstellungen an Sarkophagen, Grabsteinen und Grabmonumenten (davon 10 Reliefs aus Pannonien),⁹ an vier Darstellungen ist aber Alkestis bereits von Hermes *Psychopompos* ins Jenseits geführt.¹⁰ Die neben Mercurius stehenden Frauen mit verhülltem Kopf könnten auch mit der treuen Laodameia identifiziert werden, die ihrem Gatten ins Jenseits folgt.¹¹ Deshalb ist es nur aus statistischen Gründen wahrscheinlicher, daß unser Relief aus Intercisa weder Mercurius und Alkestis, noch Mercurius und Laodameia, sondern – wie es in Pannonien übrig ist – Hercules und Alkestis darstellt.

Die ursprüngliche Dreifigurigkeit der untersuchten Darstellung ist gegen der Meinung früherer Forschung auch nicht zu beweisen: außer den tatsächlich dreifigurigen Reliefs von Viminacium, Piber und Kiskajd findet man weitere Analogien (vier Reliefs und eine Wandgemälde) aus Poetovio, Šempeter, Iszkaszentgyörgy, El Amroun und Antium, die der untersuchten Darstellung von Intercisa ähnliche, aber nur zweifigurige Kompositionen sind.¹²

⁵ ERDÉLYI 1954a, 258; ERDÉLYI 1954b, 176; ERDÉLYI 1974, 79, 131; GABLER 2007, 20, 25. Nach László BARKÓCZI und Jenő FITZ stammen viele in Intercisa gefundenen Reliefs mit mythologischen Darstellungen aus Tác, wo sie das dort ausgegrabenen kultischen Gebäudekomplex geschmückt hätten: BARKÓCZI 1983, 65; BARKÓCZI 1984, 180-194; BARKÓCZI 1986, 98; FITZ 1991, 54-59. Jenő FITZ wollte später beide Alkestis-Reliefs aus Intercisa aus diesem Gebäudekomplex stammen lassen (FITZ 2005, 55-56, Taf. XII.). Die von Jenő FITZ aufgezählten Reliefs mit verschiedener Größe, Stil und Ausstattung konnten dasselbe Gebäude bestimmt nicht schmücken, obwohl ich mit der severerzeitlichen Datierung des untersuchten Reliefs einverstanden sein kann, siehe meine Argumente später in dieser Abhandlung.

⁶ Siehe dazu ERDÉLYI 1954b, 176; ERDÉLYI 1974, 133, 161; GABELMANN 1979, Abb. 33-36, 41-42; KREMER 2001b, 163-164.

⁷ Zu diesem Typ siehe ERDÉLYI 1974, 197-205; FACSÁDY 1999, 279, Abb. 4.

⁸ Das Relief ist erwähnt bei OROSZLÁN 1918, 27; OROSZLÁN 1918-19, 37-39, Abb. 1; ERDÉLYI 1954b, 258, Taf. LXVI.6; ERDÉLYI 1954b, 180-181; FITZ 1957, 8; ERDÉLYI 1961, 90-96, mit pannonischen Analogien: ERDÉLYI 1974, 137; CALDER 1975, 82; TOYNBEE 1977, 378; BARKÓCZI 1984, 180; SCHMIDT 1981, 538, Nr. 39; GABLER 1991, 206, Anm. 32; TÓTH 2009, 351, 366, Abb. 3. Zu den Datierungsproblemen der provinzialrömischen Reliefs des 2. Jahrhunderts zusammenfassend siehe: HARL 1991, 34-36.

⁹ SCHMIDT 1981, 536-538, Nr. 26-27, 37-43, 46, mit weiterer Literatur. Das andere Exemplar der Alkestis-Darstellungen aus Intercisa (das auch im Lapidarium des Ungarischen Nationalmuseums besichtigt werden kann), kam auch im Weingarten des János Szórád zum Vorschein: ERDÉLYI 1954a, 257, Nr. 192. = SCHMIDT 1981, Nr. 38; NAGY 2007, 98-99, Nr. 102; TÓTH 2009, 351. Eine weitere mögliche Alkestis-Darstellung (jetzt in Tác) an einer fragmentarischen Steinplatte, eine Frau mit ausgestrecktem Arm wurde zwischen den Ruinen der Basilika zu Székesfehérvár gefunden: FITZ 2003, 95-96, Kat. Nr. 67.

¹⁰ SCHMIDT 1981, Nr. 49, 62-64.

¹¹ ANDREAE 1963, 37-44; SCHMIDT 1981, 543. Nach Gerhard BAUCHHENSS wurde in Germania nicht nur Alkestis, sondern auch Herecura mit umgehüllten Kopf dargestellt: BAUCHHENSS 1991, 112.

¹² OROSZLÁN 1918-19, 38-39; SCHMIDT 1981, Nr. 27, 33, 36-37, 48; HERBERT 1991, 147-148; KASTELIC 1997, 16, Taf. 7,3; Taf. 3,3; REINACH 1922, 187, Abb. 5; ERDÉLYI 1974, 137. Über die Person des Aurelius Monimus s. die Abhandlung von Nándor AGÓCS in diesem Band.

Die Datierung des Reliefs: die besten Analogien der stilisierten Kleiderfalten und Oberflächenbehandlung sind bereits in Intercisa, an dem Grabstein des Aurelius Monimus, Benefiziarier des *cohors Hemesenorum* aus der Severerzeit zu finden (Taf. I. 2).¹³ Außer den Hercules- und Alkestisdarstellungen aus Kiskajd und Neusiedl am See beeinflusst die neuere spätantoninisch-severische Datierung des Vindonius-Grabmals (Šempeter) (Taf. I. 3) auch die Zeitbestimmung der ähnlichen Komposition und Randverzierung von Poetovio, und auch die der schlanken Figuren des Alkestis-Reliefs von Viminacium.¹⁴ Die Ähnlichkeit der Kleiderfalten und des Lattenrandes an einem Alkestis-Relief aus Klein-Neusiedl, an einer Fortunastatue aus Intercisa und an einem Grabstein aus Aquincum aus der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts, sowie die gute Analogie des eingebogenen Armes der männlichen Figur an einem Alkestis-Relief (Enns) und auf einem Mosaik (Rom) ermöglichen die Datierung unserer Darstellung in die erste Hälfte des 3. Jh, besonders in die Zeit der Severer.¹⁵

Obwohl die künstlerische Ausstattung im Vergleich anderer zeitgleichen Steinmetzarbeiten (wie z.B. aus Aquincum oder Šempeter, Kiskajd, und besonders aus Rom¹⁶) niedriger ist, es besteht trotzdem die Frage: ist das untersuchte Relief eine schwache Steinmetzarbeit mit niedrigem artistischen Niveau, oder es besteht im Falle der Frauenfigur eine ikonografische Besonderheit, die ausführlicher untersucht werden muss? Ich denke, László Barkóczy hatte Recht, als er im Bezug der untersuchten Darstellung - im Vergleich anderer Alkestis-Darstellungen - über eine andere künstlerische Auffassung schrieb.¹⁷ In der kaiserzeitlichen Grabkunst wird Alkestis meistens mit verhülltem Kopf gezeigt (wie ein zwischen dem Diesseits und Jenseits herumgehender Schatten), aber an den meisten Darstellungen ist ihr Gesicht gut sichtbar (Taf. I. 1; Taf. II. 2a-b; Taf. III. 1a-c).¹⁸ An dem untersuchten Relief von Intercisa ist das Gesicht hinter dem mit starken Konturen ausgehauten Schleier nicht bearbeitet, man sieht nur einen maskartigen „Gespenst“ mit dem kaum sichtbaren Nasen und zwei Löcher an der Stelle der Augen (Taf. I. 4).

Nach einer kurzen Untersuchung der Darstellungen der Totengeister mythischer Personen in der Grabkunst der 1-3. Jahrhunderte (*succubae*, Sirenen, und andere nichtmenschlichen Dämonen¹⁹ werden jetzt nicht behandelt), die Ergebnisse sind folgende:

¹³ ERDÉLYI 1954a, 235, Taf. XLI.2; ERDÉLYI 1954b, 161; ERDÉLYI 1974, 49; Abb. 48. kép; BARKÓCZI 1986, 99-100; NAGY 2007, 130-131.

¹⁴ Zur Datierung der Reliefs aus Kiskajd und Neusiedl: ERDÉLYI 1950, 77-78; ERDÉLYI 1961, 95; BALLA et al. 1971, 64-65, Nr. 121; ERDÉLYI 1974, 37, Abb. 37; DIEZ 1989, 337; s. noch TÓTH 2009, 350, Abb. 2. Zur Datierung der Grabmonumente aus Celje auf das 1. Jh: KLEMENC-KOLŠEK-PETRU 1972, 11, 36, 75, 78; zu ihrer hadrianischen Datierung: ERDÉLYI 1961, 92; zu ihrer antoninischen-severischen Datierung: KRANZ 1986, 218; KASTELIC 1997, 16; Taf. 7,3; Taf. 3,3, mit der Beschreibung des Reliefs aus Ptuj; PRIESTER 1998, 9, mit epigrafischen Argumenten; KREMER 2001a, 47-48. mit stilkristischen Argumenten. Datierung auf die 2-3. Jahrhunderte: TÓTH 2009, 353-355. *Viminacium*: SCHMIDT 1981, Nr. 27.

¹⁵ SCHMIDT 1981, 568, Nr. 43, 45, 64; ERDÉLYI 1954b, 192, Taf. LXXXVIII.2, Nr. 387; ECKHART 1976, 60; Nr. 82.

¹⁶ ERDÉLYI 1961, 90, 95; NAGY T. 1971, 130-132; SCHMIDT 1981, Nr. 17-23, 25, 29-32.

¹⁷ BARKÓCZI 1984, 180.

¹⁸ SCHMIDT 1981, 535-543; ZANKER-EWALD 2004, 202-203, 298-301, Abb. 182, Dok. 8.

¹⁹ VERMEULE 1979, 155, fig. 8, mit der Datierung ins 1. Jahrhundert n. Chr.; HOFSTETTER 1997, 1100, Nr. 89b, mit hadrianischer Datierung; Die Identifizierung des *incubus* und der *incuba* (Frauen, bzw. Männer in Alpträumen quälende Dämonen) mit den Totengeistern ist nicht zu beweisen, aber auch nicht unwahrscheinlich. Die wichtigsten Quellen (z. B. *Isid. Or.* 8, 11, 103.; *Verg. Aen.* 6, 775.) zitiert RADKE 1979, 149; NILSSON 1941, Taf. 50, 5; HERTER 1975, 53.

In der untersuchten Zeitspanne gibt es keine ikonografische Unterschiede zwischen den Darstellungen der in den Hades eilenden Totenseelen, der von dort zurückkehrenden Gespenster, und zwischen den Bildern der mit göttlicher Hilfe lebendig zurückkehrenden Helden. Die *psychai* der verstorbenen mythischen Gestalten sehen so aus, wie in ihrem Leben, aber ihr Kopf ist meistens mit Kapuze oder Schleier bedeckt. Alkestis wurde in der kaiserzeitlichen Grabkunst mit verhülltem Kopf dargestellt, aber an den meisten Bildern sind ihre Gesichtszüge gut ausgearbeitet, wie an dem berühmten Alkestis-Sarkofag aus Ostia aus antoninischer Zeit (**Taf. II. 1.**).²⁰ Weitere Beispiele sind ein frühkaiserzeitlicher Nekyia-Relief mit der Seele des Teiresias,²¹ ein *aedicula*-Relief aus Leibnitz (Schloß Seggau) aus der Severerzeit mit dem Totengeist der Creusa,²² ein Endymion-Sarkophag mit Jenseitsdarstellung (Rom),²³ drei Protesilaos-Sarkophage (Neapel, Cannes, Rom)²⁴ (**Taf. II. 2a-b.**) und ein Orestes-Sarkophag aus dem 2. Jh. n. Chr. mit den Seelen des Aigisthos und Klytaimnestra, die zu Charon eilen (**Taf. III. 1a**).²⁵ Der verhüllte Kopf ist aber kein ausschließliches Attribut der Totengeist-Ikonografie: an einigen aus attischem Werkstatt stammenden Sarkophagen mit Jenseitsdarstellungen sind die Köpfe der Toten unbedeckt, hier sind sie eher verehrte *heroa*, als unglückliche Geister.²⁶ An dem Fortunati-Kindersarkophag aus cca. 220 n. Chr., und an dem Kindersarkophag aus Stuttgart mit ähnlicher Ikonografie erscheint die Totenseele in der Form eines Mädchens mit unverhülltem Kopf, der abgesondert dargestellte ausgestreckte Körper hat kein Gesicht.²⁷ Der Kopf des aus dem Jenseits zurückkehrenden Protesilaos an dem berühmten Sarkophag von Velletri (hadrianisch-frühantoninisch) und an einem anderen aus Neapel ist auch nicht bedeckt,²⁸ wahrscheinlich weil nach dem Mythos Protesilaos selbst als einen lebendigen Menschen, und nicht als ein Gespenst zurückgekommen ist.

Der verhüllte Kopf dürfte in der Antike die Finsternis des Todes (oder der Todesnähe) bedeuten, also die Person der mythischen Gestalt gehört irgendwie zum Schattenreich. Das Vorbild der Heldinnen der Alkestis- und Laodameia-Sarkophagen aus Rom ist ein Relief klassischer Zeit aus Kyrene (Ende des 5. Jahrhunderts v. Chr.), Alkestis schreitet hier schweigend neben ihrem Retter, ihr Kopf ist mit ihrem Mantel bedeckt.²⁹

An zwei Orestes-Sarkophagen aus Rom (Lateran, Villa Albani, cca. 160-170 n. Chr., (**Taf. III. 1a-c**) ist der Geist des Agamemnon, eine wichtige Analogie der Alkestis aus

²⁰ SCHMIDT 1981, 535-543; ZANKER-EWALD 2004, 202-203, 298-301, Abb. 182, Dok. 8.

²¹ FELTEN-KRAUSKOPF 1997, Nr. 12.

²² GESZTELYI 2000, 125-130, Abb. 1-2; GESZTELYI-HARL 2001, 144-163, Abb. 1-3, mit der Zusammenfassung der bisherigen Interpretationen. An einer Darstellung der *Tabula Iliaca* ist in der Nähe der durch das Tor von Skaia fliehenden Aeneas-Gestalt ein Frauenkopf, vielleicht die tote Creusa sichtbar: VOLKOMMER 1992, 130, Nr. 41; GESZTELYI-HARL 2001, 144, mit weiterer Literatur.

²³ KOCH-SICHTERMANN 1982, mit zwei Parallelen: Taf. 268, 436, 437.

²⁴ ROBERT 1897, 25, 28, 35; Abb. 22b, 31; KOCH-SICHTERMANN 1982, 36, 184, 189; Taf. 143, Taf. 218; ZANKER-EWALD 2004, 100-101, Abb. 84-85, 374-377, Dok. 35; ANDREAE 1963, 21-25, 85-87; Taf. 8, 31-33, mit der philosophischen-religionsgeschichtlichen Interpretation des Sarkophages aus Velletri.

²⁵ SOURVINOU-INWOOD 1986, 217; Nr. 51; siehe noch: ZANKER-EWALD 2004, 363, Dok. 30 – Nebenseite des Sarkophages meiner **Taf. III. 1.**

²⁶ KOCH-SICHTERMANN 1982, Taf. 268, 436, 437.

²⁷ KOCH-SICHTERMANN 1982, 113; BERCZELLY 1987, 59-90, besonders 77-83, Fig. 1-2, 10-12.

²⁸ ANDREAE 1963, 34, 39; Taf. 10-11; ZANKER-EWALD 2004, 101, Abb. 85; KOCH-SICHTERMANN 1982, 184, Taf. 217, mit der Datierung der vorgeführten Protesilaos-Sarkophage in den Jahren 160-170 n. Chr.; siehe noch CANCIANI 1994, 557-558; Nr. 21.

²⁹ ANDREAE 1963, 37; SCHMIDT 1981, Nr. 17.

Intercisa zu identifizieren, eine hohlwangige, bartige Gestalt, die den Rachenmord des Orestes anschaut (**Taf. III. 1c**).³⁰ Der Bart und die Gesichtszüge, bzw. Augen des Agamemnon sind gut sichtbar, dagegen ist die Alkestis-Gestalt von Intercisa fast gesichtslos, nur die Augen sind symbolisch angedeutet.

Die verhudelte Gesichtsbearbeitung an unserem Relief kann mit drei verschiedenen Interpretationen erklärt werden:

1) Man hat begonnen, den Nasen und Mund, bzw. die Augen der Alkestis auszuheulen, aber das Relief ist nicht fertig geworden. Wenn man diese Darstellung mit anderen unfertigen Gesicht- und Trachtdarstellungen der römischen Plastik vergleicht, stellt sich heraus, daß in diesem Fall die Falten des Schleiers nur den Oberkörper bedeckt haben, sie sind also nicht unbeendet. Der Schleier wurde so ausgehaut, daß das absichtlich eingetiefte Gesicht der Frauenfigur im Schatten blieb, und – gegen den untersuchten Analogien, besonders den absichtlich unbeendeten Gesichtsdarstellungen – erhebt sich aus der Horizontalebene des Reliefs nicht aus (**Taf. I. 4**). Aufgrund dieser Beobachtungen ist die Unfertigkeit des Reliefs nicht beweisbar.

2) Alkestis kehrt nicht als lebendige Frau aus dem Jenseits zurück, nur ihr Geist kommt zu Admet.³¹ Es gibt zwei kaiserzeitliche Grabinschriften, in denen das trauernde Mitglied des Ehepaares die geliebte Person um die Erscheinung des anderen als Gespenst bittet.³² Sowohl im Drama des Euripides,³³ als auch im Gedicht der Barcelona Alkestis-Papyrus³⁴ ist die Rede über den Geist der Gattin, der in den zwei Texten – aus verschiedenen Gründen – dem Admet erscheinen sollte,³⁵ aber die Königin wird endlich kein Totengeist, weil sie nach dem Mythos als lebendige Frau zurückkommt. Die zurückkehrende Totengeist-Interpretation unserer Alkestis aus Intercisa ist nicht wahrscheinlich: eine Hypothese über eine solche absichtliche Abweichung von dem verbreiteten Mythos (sowohl von der platonischen Version, als auch von der Geschichte des Euripides) wäre in diesem Fall unbegründet, und die Rolle des Hercules als Retter wäre auch unerklärbar.

3) Die frühere Forschung sah in dem Alkestis-Bildtyp das Symbol der jenseitigen Begegnung des Liebespaares, und der Auferstehung des Leibes.³⁶ Später wurde Alkestis, sowie Laodameia mit der Seele der verstorbenen Frau, bzw. mit ihren Tugenden im Leben identifiziert und den Rückkehr – anstatt der in der nichtchristlichen Umgebung falsch

³⁰ ROBERT 1890, 165, 168, 176; Nr. 155, 163; Taf. LIV, LVI; KOCH-SICHTERMANN 1982, Taf. 192; FROVA 1961, Fig. 225; ZANKER-EWALD 2004, 79-80, 361-364, Abb. 62, Dok. 30. Die wichtigsten Quellen zur Interpretation der Szene: *Sophokles* Elektra 1419-1423; *Aisch.* Choeph. 22ff; siehe noch KNIGHT 1970, 87.

³¹ *Eurip.* Alk. 354-356, 1125-1128.

³² NAGY L. 2004, 62-68.

³³ *Eurip.* Alk. 354-356, 840-851, 1025-1036, 1125-1132; *Platon* Symp. 179 B-E; *Apollod.* Bibl. 1, 9, 15 (in dieser Version kämpft Hercules nicht mit Thanatos, sondern mit Hades); LATTIMORE, 1942, 46. Nach SCHMIDT 1981, 533. können beide Versionen des Mythos die literarische Vorbilder der Hercules-Alkestis-Darstellungen sein. Nach W. M. CALDER war aber das Drama des Euripides nicht unbedingt für alle Steinmetze und Auftraggebenden einer Alkestis-Darstellung unmittelbar bekannt, deshalb ist dieses Werk kein unmittelbares Vorbild der Alkestis-Ikonografie: CALDER 1975, 82.

³⁴ MARCOVICH 1986, 49-51, 56.

³⁵ Die Interpretation von Miroslav MARCOVICH muß damit ergänzt werden, daß die Erscheinung der Geistin der Königin ein solcher literarischer Topos ist, der bereits in den Gedichten von Sotirios vorhanden ist: z. B. *Stat. Silv.* II,1,227-233; V,3,288-290; ausführlicher siehe NAGY L. 2004, 64-65.

³⁶ OROSZLÁN 1918, 24; SCHÖBER 1923, 204.

wirkenden Terminologie der „Auferstehung“ – als einen Durchgang in das jenseitige, glückliche Leben auf den elysischen Feldern interpretiert.³⁷ In den neueren Interpretationen der Alkestis-Darstellungen traten - außer der Betonung der Gattenliebe, und der Begegnung, bzw. Wiedervereinigung der Geliebten nach dem Tod - die Aspekte der weiblichen Hingebung, Tugend und Reinheit hervor.³⁸ Paul Zanker hat unlängst anstatt der „traditionellen“ thematisch-ikonografischen Typologie der mythologischen Darstellungen eine neuere Interpretation vorgeschlagen, die den Sinn der Sarkophag-Reliefs besser repräsentiert. Die in der Finsternis der Grabkammer mit spärlichem Fackellicht beleuchteten Darstellungen können nicht nur Bilder der Verzweiflung und des Trauers sein (wie z. B. Niobe, Medea, Phaeton, Hylas), sondern auch des Trostes und der Hoffnung (Proserpina, Alkestis, Protesilaos), bzw. des Feiers und der Lebensfrude (z. B. Bacchus). Nach einer anderen Gruppierung der Darstellungen knüpft sich die Schönheit der mythischen Helden/Heldinnen (Proserpina, Adonis), ihre Treue (Alkestis), ihr mühseliges, kampfreiches Leben (Hercules) zu den Tugenden und Verdiensten der mit den mythologischen Personen identifizierten Toten.³⁹

³⁷ FITZ 1957, 8-9; ERDÉLYI 1961, 90; TOYNBEE 1977, 406-408; KASTELIC 1997, 16; WILLER 2005, 50; BERCZELLY 2006. BLOME 1978, 452. betont mit Recht, daß die mythologischen Bildtypen an den Sarkophagen nicht unbedingt als Grundelemente eines strikten theologischen Systems ausgedacht waren, diese Szenen sollten einfach nur die Hoffnung an einem glückseligen Weiterleben im Jenseits repräsentieren.

³⁸ Hyg. Fab. 251, 256; Platon Symp. 179 B-C; Plutarch. Mor. 761E-762; Plutarch. Amat. 17, 761; ANDREAE 1963, 33-35; HERBERT 1991, 149; SCHMIDT 1981, 543; ERDÉLYI 1954b, 181; BLOME 1978, 442, 448, 457. Zu den Problemen der symbolischen Interpretation der mythologischen Sarkophagreliefs siehe CUMONT 1942; TURCAN 1978; KASTELIC 1997, 12-20; ZANKER 2000, 25-37; NOCK 1972, 606-641, besonders 616, 618, 629-631. Letzterer Autor betont mit Recht, daß einige als Jenseitssymbolen interpretierte Motive nicht nur in der Grabkunst vorhanden sind. Auch in der antiken Literatur sind für eine mythologische Szene mehrere Deutungen möglich, im Traumbuch von Artemidor sind die im Traum erscheinenden mythologischen Gestalten meistens keine Zeichen des Todes und des Jenseits, sondern sie werden als verschiedene schwere Situationen, Probleme im Leben des Träumenden interpretiert. Die Gestalt der Alkestis an den provinzialrömischen Grabsteinen, sowie an den Wandmalereien der Wohnhäuser kann auch mit einem Idealtyp der römischen Gattin (bzw. der Schönheit, Jugend) und mit dem Symbol der *pietas* und *pudicitia* identifiziert werden, siehe PRIESTER 1998, 16, 17, 38. Die beste und ausführlichste Zusammenfassung des Themas ist ZANKER-EWALD 2004, obwohl die Autoren bei den Alkestis- und Protesilaos-Sarkophagen – im Gegensatz meiner Interpretation - keinen jenseitsbezüglichen Sinngehalt für wahrscheinlich finden (siehe noch meine Anmerkung 39.).

³⁹ ZANKER 2000, 8, 25-37; ausführlicher: ZANKER-EWALD 2004. Bei der Interpretation des Laodameia-Sarkophages aus Rom und des Alkestis-Sarkophages aus Ostia (ZANKER-EWALD 2004, Dok. 8, 35.) haben die Autoren anstatt einer Allegorie des Weiterlebens im Jenseits die gegenseitige Gattenliebe, sowie den Schmerz der endgültigen Trennung der Geliebten betont: ZANKER-EWALD 2004, 101, 202-203, 377. Diese Sarkophage gehören aufgrund der Typologie von Paul ZANKER wirklich zu den Verzweiflungsszenen, aber die Mehrheit der Alkestis-Darstellungen aus dem *Imperium* sind keine traurige Abschiedsdarstellungen (in Pannonien sind ausschließlich die Rückkehrdarstellungen von Alkestis beliebt). Die jenseitsbezüglichen Elemente des Euripides-Drama und der Barcelona Alkestis-Papyrus sprechen auch dafür, daß eine Assoziation auf das Jenseitsleben bei einer Rückkehrdarstellung auch für den kaiserzeitlichen Betrachter der Alkestis- und Protesilaos-Szenen nicht ausgeschlossen sein konnte. Björn Christian EWALD interpretierte die verhüllte Gestalt hinter der sterbenden Laodameia an dem Sarkophagrelief aus Rom (ZANKER-EWALD 2004, Dok. 35, hier **Taf. IIa-b**) nicht als den Totengeist der Frau, sondern als das von Laodameia verehrten Kultbild des toten Protesilaos (*Apollodor* Bibl. 6,30.): ZANKER-EWALD 2004, 376. Die Gesichtszüge der verhüllten Personen sind aber hinter dem sterbenden Protesilaos an dem linken Bildfeld derselben Sarkophages (**Taf. II. 2a**), und hinter der sterbenden Laodameia (**Taf. II. 2b**) nicht dieselbe. Bei der als Analogie herangezogenen Protesilaos-Darstellung aus Neapel (ZANKER-Ewald 2004, Abb. 85.) ist es meiner Meinung nach auch nicht eindeutig, ob die unverhüllte Gestalt des Protesilaos der zurückkehrende Held, oder nur sein verehrtes Kultbild sein sollte. Deshalb möchte ich die verhüllte Gestalt hinter Laodameia aufgrund der Analogie der verhüllten Alkestis an dem Sarkophag aus Ostia (ZANKER-EWALD 2004, Dok. 8, **Taf. II. 1**) eher als den Totengeist der Frau interpretieren.

Es ist meiner Meinung nach unlogisch, daß ein Bild des Rückkehrs aus der Unterwelt in einer solchen Gesellschaft, wo die Mehrheit der Menschen – bis auf Skeptiker und Epikuräer - an irgendeinen Jenseitsleben geglaubt hatte⁴⁰ – für alle Betrachter ausschließlich Assoziationen über die Gattentugende, und keine Gedanken an die Hoffnung der Überwindung des Todes erregt hatte. Wenn es im ganzen römischen Reich nur einen einzigen (nicht-christlichen) Betrachter oder Auftraggeber gab, der - als er die Darstellung erblickte - an die Überwindung des Todes assoziierte, konnte er dabei bestimmt nicht an die Auferstehung des Leibes denken, die als Jenseitslehre in der antiken Heidentum unbekannt war,⁴¹ nur an ein angenehmes Weiterleben im Jenseits.

Nach der wahrscheinlichsten Interpretation ist die Frauenfigur von Intercisa nicht nur Alkestis, die treue Königin aus Thessalien, sondern auch ein Symbol der Gattenliebe und der weiblichen Tugenden in einer pannonischen Familie, sie ist die Gattin, die mit der Hilfe seines Schutzgottes, Hercules jede Gefahr beseitigen, und im Jenseits ein glückliches Leben weiterführen kann. (Die sich rasch verbreitete Hercules-Verehrung der Soldaten und Zivilbevölkerung nach den Markomannenkriegen war in Niederpannonien vor allem unter der Herrschaft des Alexander Severus stark.⁴²)

Der Schleier der Frauenfigur ist das Attribut der Totenseele, die die Welt der Lebenden verlassend ins Jenseits reist, ähnlich wie die Seele der Laodameia an dem berühmten Protesilaos-Sarkophag aus Rom (**Taf. II. 2b**). Die Alkestis-Darstellungen, sowie anderen mythologischen Szenen in Pannonien, haben italienische Vorbilder, die Parallelen der absichtlich schattenhaften, verschleierte Alkestis-Kopfes stehen an den römerzeitlichen Sarkophagen in einem solchen ikonographischen Kontext, wo sie bestimmt Totenseelen sind.

An den Wagendarstellungen der pannonischen Grabsteine, bzw. Grabmonumente, die wahrscheinlich eine Jenseitsfahrt nach keltischer Tradition repräsentieren, kommen auch mehrmals Totendarstellungen mit verschleierte oder verhüllten Köpfen vor.⁴³ Die Debatte, ob an dem untersuchten Relief die Jenseitsfahrt der den Schutz des Hercules genießenden Alkestis, oder die Reise der von Mercurius geführten Laodameia dargestellt ist, hat jetzt keinen Sinn mehr. Beide Bildtypen haben denselben Sinn: die Hoffnung der Verstorbenen (und der den Grabmal bestellenden Lebenden) an dem glücklichen Leben nach dem Tode.

⁴⁰ Siehe dazu NAGY L. 2004.

⁴¹ BREMMER 2002, 41-55.

⁴² FITZ 1957, 4-12; ALFÖLDY 1963, 53, 56, 60.

⁴³ VISY 1997, 20-22, 24-27, 35, 37, 40-44, 56, besonders: 98; Nr. 21, 22, 26, 29, 40, 43, 48, 49, 51, 54, 55, 70. WALDE-PSENNER 1991, 135-136. argumentierte gegen die Jenseitsfahrtdeutung der Wagendarstellungen in funeralem Kontext, denn in der römischen Welt reisten die Toten mit dem Schiff des Charons ins Jenseits, und eine Wagenfahrt ins Jenseits wurde in der römischen Kunst nicht dargestellt. Es ist wahr, daß in den inselkeltischen Mythen aus Irland reisten die Toten auch mit dem Schiff ins Jenseits, und die Wagenfahrt Darstellungen an den stadtrömischen Sarkophagen waren eher als Teile des *cursus honorum* der Toten (KOCH-SICHTERMANN 1982, 108, 114.). Man muß aber auch die eigenständigen keltischen und thrakischen Traditionen der Wagenbestattungen in Betracht ziehen, hinter denen sich einheimischen, nicht unbedingt inselkeltischen Jenseitsvorstellungen verbergen. Die prospektive Deutung der Grabsteine mit Wagendarstellungen ist weiterhin nicht auszuschließen: ZINN 2001, 190-196. Außerdem gibt es – abgesehen von den sog. Erotenschiffahrt-Bilder mit spezifischen Deutungsproblemen - keine eindeutig nachweisbaren Darstellungen einer Schifffahrt ins Jenseits in der kaiserzeitlichen Grabkunst. Zum Problem siehe ANDREAE 1963, 133-135, 139-143; NOCK 1972, 628, 638; ENGEMANN 1973, 44-67; VISY 1997, 100; WREDE 1981, 122-123, 155, 171, Taf. 24, 5.

BIBLIOGRAPHIE

- ALFÖLDY 1963 ALFÖLDY G.: Aquincum vallási életének története – Die Geschichte des religiösen Lebens in Aquincum. *BpR* 20, 1963, 47-68.
- ANDREAE 1963 ANDREAE, B.: Studien zur römischen Grabkunst. *RM*; Ergänzungsheft 9. Heidelberg 1963.
- BALLA et al 1971 BALLA, L. – BUÓCZ, T. P. – KÁDÁR, Z. – MÓCSY, A. – SZENTLÉLEKY, T.: Die römischen Steindenkmäler von Savaria. Budapest 1971.
- BARKÓCZI 1954 BARKÓCZI L.: Tábor és lakótelep. In: BARKÓCZI et al 1954, 11-60.
- BARKÓCZI et al 1954 BARKÓCZI, L. – ERDÉLYI, G. – FERENCZY, E. – FÜLEP, F. – NEMESKÉRI, J. – ALFÖLDI, R. M. – SÁGI, K.: Intercisa (Dunapentele-Sztálinváros). Geschichte der Stadt in der Römerzeit I. *ArchHung* 33. Budapest 1954.
- BARKÓCZI 1983 BARKÓCZI, L.: Angaben der Steinmetzarbeit der Traianszeit in Gorsium und Intercisa. *Alba Regia* 20, 1983, 57-66.
- BARKÓCZI 1984 BARKÓCZI L.: Az intercisai mitologikus és állatjelenetes domborművek időrendje és felhasználása – Chronologie und Anwendung von Reliefs mit mythologischen Darstellungen und Tierszenen aus Intercisa. *ArchÉrt* 111, 1984, 170-194.
- BARKÓCZI 1986 BARKÓCZI, L.: Römerzeitliche Steindenkmäler aus dem dritten Jahrhundert im Komitat Fejér. *Alba Regia* 22, 1986, 97-107.
- BAUCHHENS 1991 BAUCHHENS, G.: Alkestis? In: PALÁGYI 1991, 109-116.
- BERCZELLY 1987 BERCZELLY, L.: The Soul after Death. A new Interpretation of the Fortunati Sarcophagus. *ActaArchHist* 6, 1987, 59-90.
- BERCZELLY 2006 BERCZELLY, L.: A római kori szarkofágok mellékalakjai [Die Nebenfiguren der römischen Sarkophage]. Vortrag an dem VII. ungarischen Kongress für Altertumswissenschaft in Debrecen, am 26. 05. 2006.
- BLOME 1978 BLOME, P.: Zur Umgestaltung griechischer Mythen in der römischen Sepulchralkunst. Alkestis-, Protesilaos- und Porserpinasarkophage. *RM* 85, 1978/2, 435-457.
- BOARDMAN 1981 BOARDMAN, J.: Acheron. In: *LIMC* I.1. Zürich – München 1981, 36-38.
- BREMMER 2002 BREMMER, J. N.: The Rise and Fall of the Afterlife. The 1995 Read-Tuckwell Lectures at the University of Bristol. London – New York 2002.
- CANCIANI 1994 CANCIANI, F.: Protesilaos. In: *LIMC* VII.1. Zürich – München 1994, 554-560.
- CALDER 1975 CALDER, W. M.: The Alkestis Inscription from Odessos. *IGBR* I² 222. *AJA* 79/1, 1975, 80-83.
- CUMONT 1942 CUMONT, F.: Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains. Paris 1942.
- DIEZ 1989 DIEZ, E.: Luna und der ewige Schläfer. *ActArchHung* 41, 1989, 337-347.
- ECKHART 1976 ECKHART, L.: Die Skulpturen des Stadtgebietes von Lauriacum. *CSIR Österreich*. III.2. Wien 1976.
- ERDÉLYI 1950 ERDÉLYI G.: Pannoniai római sírtáblák mitológiai jelenetekkel – Stèles romains pannoniens ornés de scènes mythologiques. *ArchÉrt* 77, 1950, 72-84.
- ERDÉLYI 1954a ERDÉLYI, G.: Katalog der Steindenkmäler. In: BARKÓCZI et al 1954, 277-332.
- ERDÉLYI 1954b ERDÉLYI, G.: Steindenkmäler. In: BARKÓCZI et al 1954, 169-231.
- ERDÉLYI 1961 ERDÉLYI, G.: Herakles und Alkestis. Ein mythologisches Relief im Museum von Győr. *ActaArchHung* 13, 1961, 89-96.
- ERDÉLYI 1974 ERDÉLYI G.: A római köfaragás és köszobrászat Magyarországon. *Apollo Könyvtár* 5. Budapest 1974.
- FACSÁDY 1999 FACSÁDY A.: Római sírkertek Budaújlak déli részén – Römische Begräbnisstätte an der südlichen Seite von Budaújlak. *BpR* 33, 1999, 279-290.

- FELTEN-KRAUSKOPF 1997 FELTEN, W. – KRAUSKOPF, I.: Nekyia. In: *LIMC* VIII, 2. Düsseldorf – Zürich, 1997, 871-878.
- FITZ 1957 FITZ J.: Hercules-kultusz eraviszkusz területen. *IKMK* A.4. Székesfehérvár 1957.
- FITZ 1991 FITZ, J.: Steindenkmäler von Intercisa und Gorsium. In: PALÁGYI 1991, 43-62.
- FITZ 2003 FITZ J.: *Gorsium-Herculia*. Székesfehérvár 2003.
- FITZ 2005 FITZ, J.: Gorsium-Herculia. Teil I. Forschungen 2. *Alba Regia* 34, 2005, 45-80.
- FROVA 1961 FROVA, A.: L' arte di Roma e del mondo romano. Storia universale dell'arte 2.2. Torino 1961.
- GABELMANN 1979 GABELMANN, H.: Römische Grabbauten der frühen Kaiserzeit. *Kleine Schriften zur Kenntnis der römischen Besetzungsgeschichte Südwestdeutschlands. Limes-Museum Aalen* 22. Stuttgart – Aalen 1979.
- GABLER 1991 GABLER, D.: Steinmetzkunst in Arrabona. In: PALÁGYI 1991, 205-224.
- GABLER 2007 GABLER, D.: Die gesellschaftliche Hintergrund der mythologischen Darstellungen in Pannonia. In: Walde, E. – Kainrath, B. (Hrsg.), Die Selbstdarstellung der römischen Gesellschaft in den Provinzen im Spiegel der Steindenkmäler. Akten des IX. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. *Ikarus* 2. Innsbruck 2007, 13-26.
- GESZTELYI 2000 GESZTELYI, T.: Abschied von der Gattin. Eine Aeneis-Szene auf einem norischen Grabrelief. *ActaAntHung* 40, 2000, 123-132.
- GESZTELYI-HARL 2001 GESZTELYI, T. – HARL, O.: Vom Staatsmythos zum Privatbild. Aeneas und Creusa auf der Grabädikula eines ritterlichen Offiziers in Solva/Steiermark. In: Panhuysen, T. A. S. M. (Hrsg.), Die Maastrichter Akten des 5. Internationalen Kolloquiums über das provinzialrömische Kunstschaffen - im Rahmen des CSIR - Typologie, Ikonographie und soziale Hintergründe der provinzialen Grabdenkmäler und Wege der ikonographischen Einwirkung - Maastricht 29. Mai bis 1. Juni 1997. Maastricht 2001, 139-170.
- HARL 1991 HARL, O.: Historische Selektion und Datierung römischer Steindenkmäler im Ostalpenraum. In: PALÁGYI 1991, 15-51.
- HERBERT 1991 HERBERT, B.: Das Alkestis-Relief aus Piber. In: PALÁGYI 1991, 147-152.
- HERTER 1975 HERTER, H.: Böse Dämonen im frühgriechischen Volksglauben. In: Vogt, E. (Hrsg.), H. Herter: *Kleine Schriften. Studia et testimonia antiqua* 15. München 1975, 43-75.
- HOFSTETTER 1997 HOFSTETTER, E.: Seirenes. In: *LIMC* VIII.1 (Supplementum). Zürich – Düsseldorf 1997, 1093-1104.
- KASTELIC 1997 KASTELIC, J.: Symbolische Darstellungen auf den römischen Grabmonumenten in Šempeter bei Celje. In: Djurić, B. – Lazar, I. (Hrsg.), Akten des IV. Internationalen Kolloquiums über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens – Akti IV mednarodnega kolokvija o problemih rimske provincialne umetnosti Celje 8-12. Mai 1995. *Situla* 36. Ljubljana 1997, 9-20.
- KLEMENC-KOLŠEK-PETRU 1972 KLEMENC, J. – KOLŠEK, V. – PETRU, P.: Antične Grobnice v Šempetru. Antike Grabmonumente in Šempeter. *KiM* 9. Ljubljana 1972.
- KNIGHT 1970 KNIGHT, W. F. J.: Elysium. On Ancient Greek and Roman Beliefs Concerning the Life After Death. London 1970.
- KOCH-SICHTERMANN 1982 KOCH, G. – SICHTERMANN, H.: Römische Sarkophage. *HA*. München 1982.
- KRANZ 1986 KRANZ, P.: Die Grabmonumente von Šempeter. Beobachtungen zur Entwicklung der Bildhauerkunst in Noricum während der mittleren und späten römischen Kaiserzeit. *BJ* 186, 1986, 193-239.
- KREMER 2001a KREMER, G.: Antike Grabbauten in Noricum. Katalog und Auswertung von Werkstücken als Beitrag zur Rekonstruktion und Typologie. *SÖAI* 36. Wien 2001.
- KREMER 2001b KREMER, G.: Grabbauten des Aediculatyps in Noricum. *BpR* 34, 2001, 163-176.

- LATTIMORE 1942 LATTIMORE, R.: Themes in Greek and Roman Epitaphs. *Illinois Studies in Language and Literature* 27.1-2. Urbana 1942.
- MARCOVICH 1986 MARCOVICH, M.: The Alcestis Papyrus Revisited. *ZPE* 65, 1986, 39-54.
- NAGY T. 1971 NAGY T.: Kőfaragás és szobrászat Aquincumban – Taille de pierre et sculpture à Aquincum. *BpR* 22, 1971, 103-160.
- NAGY L. 2004 NAGY, L.: Zurückkehrende Toten und Gespenster-liebe: Parallelen zweier kaiserzeitlichen Grabinschriften in der griechisch-römischen Literatur. In: Németh, Gy. – Piso, I. (Eds.), *Epigraphica II. Hungarian Polis Studies* 11. Debrecen 2004, 57-79.
- NAGY M. 2007 NAGY M.: Lapidarium. A Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításának vezetője. Római kötár. Budapest 2007.
= NAGY, M.: Lapidarium. Guide to the archaeological exhibitions in the Hungarian National Museum. Roman stones. Budapest 2012.
- NILSSON 1941 NILSSON, M. P.: Geschichte der griechischen Religion, I. *HAW* 5.2.1.-2. München 1941.
- NOCK 1972 NOCK, A. D.: Sarcophagi and Symbolism. In: Stewart, Z. (Sel. and Ed.), Nock, A. D.: *Essays on religion and the ancient World*, II. Oxford 1972, 606-641.
- OROSZLÁN 1918 OROSZLÁN Z.: Mitológiai és szimbolikus képtípusok a pannoniai síremlékeken – Mythologische und symbolische Bildtypen an den pannonischen Grabmonumenten. Budapest 1918.
- OROSZLÁN 1918-1919 OROSZLÁN Z.: Újabb mitológiai domborművek Dunapenteléről a Nemzeti Múzeumban – Neuere mythologische Reliefs aus Dunapentele in dem Ungarischen Nationalmuseum. *ArchÉrt* 38, 1918-19, 37-41.
- PALÁGYI 1991 PALÁGYI, S. (Hrsg.): 2. Internationales Kolloquium über Probleme des provinzialrömischen Kunstschaffens. Veszprém 1991.
- PONGRÁCZ 2000 PONGRÁCZ Zs.: Intercisa temetői – Die Gräberfelder von Intercisa. In: Erdős F. – Pongrácz Zs. (Hrsg.), *Dunaújváros története – Die Geschichte von Intercisa. Dunaújváros 2000*, 62-66.
- PRIESTER 1998 PRIESTER, S.: Mythenbild und Grabbau. Alkestis, Europa, Orest und die Bilderwelt der römischen Nekropole von Šempeter. *KJb* 31, 1998, 7-41.
- RADKE 1979 RADKE, G.: Die Götter Altitaliens. *Fontes et commentationes* 3. Münster 1979².
- REINACH 1922 REINACH, S.: Répertoire de Peintures Grecques et Romaines. Paris 1922.
- ROBERT 1890 ROBERT, C.: Die antiken Sarkophag-Reliefs, II. Mythologische Zyklen. Berlin 1890.
- ROBERT 1897 ROBERT, C. (Hrsg., Bearb.): Die antiken Sarkophag-Reliefs, III. Einzelmythen; 1. Abtheilung: Actaeon-Hercules. Berlin 1897.
- SÁGI 1957 SÁGI, K.: Anhang II. Fundzusammenhänge des Gräberfeldes. In: Alföldi, R. M. – Barkóczi, L. – Fitz, J. – Póczy, Sz. K. – Radnóti, A. – Salamon, Á. – Sági, K. – Szilágyi, J. – Vágó, B. E.: *Intercisa (Dunapentele). Geschichte der Stadt in der Römerzeit II. ArchHung* 36. Budapest 1957, 560-624.
- SCHMIDT 1981 SCHMIDT, M.: Alkestis. In: *LIMC* I.1. Zürich – München 1981, 533-544.
- SCHOBER 1923 SCHOBER, A.: Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien. *SÖAI* 10. Wien 1923.
- SOURVINOU-INWOOD 1986 SOURVINOU-INWOOD, Ch.: Charon. In: *LIMC* III.1. Zürich – München 1986, 210-225.
- TOYNBEE 1977 TOYNBEE, J. M. C.: Greek Myth in Roman Stone. *Latomus* 36, 1977, 343-412.
- TURCAN 1978 TURCAN, R.: Sarcophages Romains et symbolisme funéraire. In: *ANRW* II.16.2. Berlin – New York 1978, 1700-1735.
- TÓTH 2009 TÓTH H.: Hercules és Alkéstis. A mítosz ábrázolásai pannoniai és noricum síremlékeken – Hercules und Alkestis. Die Darstellungen des Mythos auf Grabsteinen in Pannonien. In: Fazekas F. – Priskin A. (Szerk.), *Ripam omnem quae sitit. Ünnepi tanulmányok Visy Zsolt 65. születésnapjára tanítványaitól. SpecNova; Suppl. 8. – Paksi Múzeumi Füzetek* 6. Pécs – Paks 2009, 349-368.
- VERMEULE 1979 VERMEULE, E.: Aspects of Death in Early Greek Art and Poetry. *Sather classical lectures* 46. Los Angeles – London 1979.

- VISY 1977
VISY 1997
VOLKOMMER 1992
WALDE-PSENNER 1991
WILLER 2005
WREDE 1981
ZANKER 2000
ZANKER-EWALD 2004
ZINN 2001
- VISY Zs.: Intercisa. A római kori Dunaújváros. Kecskemét 1977.
= VISY, Zs.: Intercisa: Dunaújváros in der Römerzeit. Kecskemét 1977.
VISY, Zs.: Die Wagendarstellungen der pannonischen Grabsteine. Pécs 1997.
VOLKOMMER, R.: Ker. In: *LIMC* VI.1. Zürich – München 1992, 14-23.
WALDE-PSENNER, E.: Das Wagenrelief von Maria Saal – ein Denkmal munizipaler Repräsentation. In: PALÁGYI 1991, 135-138.
WILLER, S.: Römische Grabbauten des 2. und 3. Jahrhunderts nach Christus im Rheingebiet. *BJ-BH* 56. Mainz 2005.
WREDE, H.: Consecratio in formam deorum. Vergöttlichte Privatpersonen in der römischen Kaiserzeit. Mainz 1981.
ZANKER, P.: Die mythologischen Sarkophagreliefs und ihre Betrachter. *SBAW* 2000/2. München 2000.
ZANKER, P. – EWALD, B. C.: Mit Mythen leben. Die Bilderwelt der römischen Sarkophage. München 2004.
ZINN, F.: Untersuchungen zu Wagendarstellungen auf provinzial-römischen Grabdenkmälern. *KJb* 34, 2001, 141-166.

1

2

3

4

Tafel I.

1. Fragment einer Kalksteinplatte mit einer Alkestis-Darstellung aus Intercisa, Severerzeit (Foto: András DABASI, mit Erlaubnis des Ungarischen Nationalmuseums); 2. Relief von dem Grabmal der Vindonier aus Sempeter mit Hercules und Alkestis, spätantoinisch-severisch (nach KREMER 2001a, Abb. 15.); 3. Grabstein des Aurelius Monimus aus Intercisa, Severerzeit (Foto: András DABASI, mit Erlaubnis des Ungarischen Nationalmuseums); 4. Detail der Kalksteinplatte /1/ mit Alkestis aus Intercisa. (Foto: András DABASI, mit Erlaubnis des Ungarischen Nationalmuseums)

1

2a

2b

Tafel II.

1. Der Sarkophag von C. Iulius Euhodus und Metilia Acte im Vatikanischen Museum, cca. 160-170 n. Chr. (nach ZANKER-EWALD 2004, Abb. 182.); 2a. Marmorsarkophag im Vatikanischen Museum mit den Totengeistern von Protesilaus und Laodameia, cca. 160-170 n. Chr. (nach ZANKER-EWALD 2004, 376.); 2b. Detail des Sarkophags von 2a (nach ZANKER-EWALD 2004, Abb. 84.)

1a

1b

1c

Tafel III.

1a. Schmalseite des Orestes-Sarkophags im Vatikanischen Museum mit den Seelen von Aigisthos und Klytaimnestra, die zu Charon eilen, antoninisch (nach ZANKER-EWALD 2004, 363.); **1b.** Orestes-Sarkophag im Vatikanischen Museum, mit dem Totengeist des Agamemnon an der linken Rand der Komposition, antoninisch (nach ZANKER-EWALD 2004, 362.); **1c.** Detail des Sarkophags von Taf. 1b. (nach ZANKER-EWALD 2004, Abb. 62.)

A SCARBANTIAI FORUM ÉSZAKI RÉSZÉNEK FELIRATAI*

SZABÓ ÁDÁM

Sopron (*Municipium Flavium Scarbantia*) római kori feliratos emlékei közül négy olyan darab azonosítható, amelyek lelőhelyüket illetve tematikájukat és kidolgozásukat illetően valószínűsíthetően a *forum* északi részéhez köthetők (vö. **I. tábla 1.**). A töredékesen fennmaradt feliratos táblák részben szoborposztamensekhez, részben épületekhez köthetők, adomány- illetve építési feliratot tartalmaznak. Egyikük sem az eredeti állíttatási helyéről került elő, egyedüli feltehető kivétel az alább Nr. 4 alatt szereplő, darabokra tört tábla, amelyet egykori rendeltetési helyének közelében vagy ugyanott találtak, az ásatási helyszínrajz szerint.

A feliratos emlékek közül kettő feldarabolt állapotban, másodlagos vagy többedleges építőanyagként való felhasználási helyéről vált ismertté (Nr. 1., 2.). Ezen darabok egymáshoz közelítő mérete szándékos darabolási méretezést feltételez. A nagyobb darabok is legfeljebb nagyjából kétszer akkorák, mint a kisebbek. A kisebb darabok magasság és szélesség méretei megközelítik az ugyancsak az északi rész egyik épületében, az egykor a városi *Capitolium*ban álló szobrok¹ megtalált részeinek méreteit. A köemlékeket valószínűleg építőanyagként darabolták ugyanazon koncepció jegyében, éspedig közel falazótégla vagy annak kétszeresét kiadó méretre. Egy olyan felirattöredéket is felvettem továbbá a *forum* északi részéhez tartozó feliratok közé, amely ugyan ismeretlen lelőhelyűként van nyilvántartva, azonban kidolgozása és vélhető tematikája által, kizárásos alapon valószínűleg a *forum* északi részének egyik épületén állt (Nr. 3.). A négy felirat közül három valószínűleg (Nr. 1, 2.) és biztosan szoborbázishoz (Nr. 4.) tartozhatott és tartozott, egy pedig középületen álló építési felirat volt (Nr. 5.).

1. (I. tábla 2.) Márvány tábla alsó harmada, két darabba törve, (50) x140x8 cm. Két oldala és alja egyenesre faragott, háta leegyengetett. A sima feliratos mező szélein háromszor tagolt keret, amelynek belső része homorú tag. Középre rendezett feliratának betűi igényesen vésettek, a szöveggép egyenletes sor és betűosztású. A betűk méretei 7-6 cm. A rövidítések között felfelé mutató háromszögű *interpunctiók*. 1894-ben találták a Régi Városháza elbontásakor az épület alapjaiban (ma Beloiannis tér), másodlagos vagy többedleges felhasználási állapotban (ugyanonnan a következő Nr. 2.). A Liszt Ferenc Múzeumba vitték, Ltsz. LFM 55.209.1. Ma a soproni Forum kőtárban áll ahol leírtam 2004-ben. Fennmaradt szövege a következő:

-----]
SCARB QVAESTOR • AED
OB • HONOREM • II • VIRATVS
GRATVITVM • D • D

Kiadták: DOMASZEWSKI, CIL III 14355¹². BARKÓCZI, RIU 179 és p. 271, LXXVI. fénykép.

* Jelen tanulmány a TÁMOP 4.2.2/B-10/1-2010-0029 „Tudományos műhelyek támogatása a Pécsi Tudományegyetemen” című pályázat támogatásával készült.

¹ CSIR Scarbantia – Arrabona Nr. 3.

Szabályoshoz közelítő törésvonalai alapján legalább négy darabba törték, mielőtt építési anyagnak felhasználták. Mérete és a kidolgozása alapján eredetileg építési vagy szoborposztamens feliratnak tekinthető. Az ismeretlen állíttató ingyenes adományként létesítette a táblával jelölt objektumot, *Ilvirre* való megválasztásáért. A szöveg a fennmaradt részletek szerint eredetileg a teljes hivatali pályafutását (*cursus honorum*) tartalmazta. Ennek értelmében az éves időtartamú tisztségek szerint az alacsonyabb hivatalok nevei múlt időben értendőek, azaz *quaestor(icius) aed(ilicius)* formában. A meglévő szövegrész előtt a szöveg szerkezete szerint a városi tanácsbeli (*ordo decurionum*) tagságának megjelölése szerepelt, azt megelőzően a neve valamint az adomány tárgya a feliratos mező legelején (vö. alább a 3. és 4. számokat). Az adomány tárgya legvalószínűbben egy istenségnek szóló dedikáció volt, amely rövidítésekkel állt a feliraton. Az állíttató feltüntetett neve legkevesebb az egy betűvel rövidített *praenomen*, a rövidítve kiírt *gentilicium*ot és a *cognomen* tartalmazta. Emellett esetleg *filiatiót* – apa *praenomen*je egy betűvel rövidítve, ami az állíttató *praenomen*jével megegyező és *F.* rövidítés, mint *f(ilius)* – valamint a *tribust* is tartalmazhatta. A név kiírására egy teljes sor, azaz kb. 16-18 betűnyi hely, valamint esetleg a következő sor legeleje állt a kőfaragó (*scriptor*) rendelkezésére. A tábla szövegének elejéről tehát valószínűsíthetően három sor veszett el. A meglévő méretek és a hiányzó három sor szerint a tábla eredetileg fektetett téglalap alakú volt, amely a négyzethez közelített a szélességénél alig kisebb magasságával. A szöveg a következő mértékben rekonstruálható és olvasható:

[- - -]

[- - -]

[?- - - *dec(urio) mun(icipi) Fl(avi)*]

Scarb(antiae) quaestor aed(ilis)

ob honorem II viratus

gratuitum d(ono) d(at).

2. (II. tábla 1.) Márvány tábla több töredéke, amelyekből mára már csak az egyik maradt fenn, (35)x(27)x5. Minden oldaláról törött. Háta leegyengetett. Szemközti oldala a sima feliratos mező, amelyen előre kihúzott sorvonalak között áll az igényesen vésett betűkből készült felirat. A betűk mérete 6 cm. Az első közlés alapján a mára elveszett töredékeken látszott, hogy a rövidítések között háromszögű *interpunctiók* álltak, talán lefelé mutatók. 1894-ben találták a Régi Városháza alapjaiban (ma Beloiannis tér) az épület elbontásakor, másodlagos vagy többedleges felhasználási állapotban (ugyanott ahonnan az előző, Nr. 1.). A Liszt Ferenc Múzeumba vitték, ltsz. LFM ?. Ma a soproni Forum kőtárban áll ahol leírtam 2004-ben. Fennmaradt szövege a következő (a ma hiányzó – aláhúzott – betűk az első közlés szerint):

-----]

[- - -] AED[- - -]

[- - -] OB HON[- - -]

[- - -] ATVS ° D[- - -]

L ° D[- - -].

Kiadták: DOMASZEWSKI, CIL III 14355¹³. BARKÓCZI, RIU 180, p. 271 Abb. LXXVII. fénykép.

A vastagsága alapján egy tábla töredéke volt, amely eredetileg befalazásra került az általa jelzett objektumba. A töredékből nem állapítható meg egyértelműen, hogy épületfalban avagy szoborposztamensben állt-e. A fennmaradt utolsó sor töredéke alapján a szöveg a feliratos mezőben középre volt rendezve. Az utolsó sor egyetlen formulára egészíthető ki a tárgytipuson belül: *l(ocus) d(atus) [d(ecreto) d(ecurionum)]*. A formula által, amely arányosan töltötte ki e feliratos mező közepét (a fennmaradt L előtt nem állt betű), meghatározható a felirat és ezzel a tábla vertikális tengelye. Figyelembe véve a tábla vastagságát és a betűk méretét, valamint az ugyanonnan előkerült táblát (feljebb a Nr. 1.), ez a töredék is egy hasonló méretű tábla részét képezhette. Ennek megfelelően a fennmaradt első sor két kifejezése rövidítés nélkül kiírtan állt a feliratos mező közepén. Az első fennmaradt szótöredék az *aedi[li]s* - - -] kifejezésre egészíthető ki, azaz a helyi szabályozásnak megfelelően előtte állt a quaestor kifejezés, vagy teljesen kiírtan vagy rövidítve, azelőtt az *ordo decurionum*beli tagság megjelölése a város hivatalos nevével együtt, rövidítésekkel, előtte az állítató neve (esetlegesen *filiatio*val és *tribusszal* együtt), azt megelőzően pedig a dedikáció. A felirat így feltételezhetően legalább hét sort tartalmazott. A töredékek alapján meghatározható az adott kifejezések, ezáltal a sorok hossza is, ezzel kiszerezhető a tábla szélessége és feltehető a magassága is. Mérete nagyjából megegyező lehetett az előző (Nr. 1.) tábláéval. A sortöbbséget a betűk valamivel kisebbre vétele ellensúlyozta. A feltehető és kiszerezhető szélesség értelmében egy – egy sorban, ha teljesen szélről – szélre faragták tele 16-18 betű fért el és állt is. A meglévő sortöredékek a következő kifejezésekre egészíthetők ki: - - - - -] *aedi[li]s* - - -] | *ob hon[ore]m*] | [*Ilvir*] *atus* *d[ono] dat*] | *l(ocus) d(atus) [d(ecreto) d(ecurionum)]*. A 3. sorban a javasolt kiegészítések pontosan kitöltik a sort. A *Ilvir* kifejezés a sor elejére a gyakoriság alapján is javasolható. *Ilvirt* minden évben választottak, szemben a még javasolható *augur* és *pontifex* lehetőségekkel, amelyek élethossziglani papi tisztségeket fedtek, azaz *ob honorem auguratus* illetve *ob honorem pontificatus* adományozásra jóval kevesebb alkalommal kerülhetett sor. *Scarbantia municipium*ában ahol évente választotta két *Ilvirt*, egy-egy *augur* és *pontifex* állt hivatalban. A fennmaradt első sor második felébe az *aedilis* tisztség feliratását követően egy szó még elfér, nagyjából nyolc betű terjedelemben. Mivel az *aedilis* és a megpályázott *Ilviratus* között egyéb közigazgatási jellegű tisztség nincs, így vagy egy *praefectura*, vagy *patronatus*, vagy egy papság állhatott. Utóbbiak közül egynek sem volt meghatározott helye egy pályafutáson belül. Mivel a *patronatus* illetve *praefectura* után annak vonatkozása is kellett szerepeljen, arra viszont kevés a hely, így a *pontifex* kifejezés kerülhet egyedül szóba a hely alapján, az *augur* szó rövid hozzá, ahhoz viszont hosszú, hogy az *aedilis* szóval együtt arányosan közepén töltsse ki a feliratos mezőt.

A *pontifex* tisztségcímmel együtt a következő feltételes kiegészítés javasolható a szöveghez:

[- - -]

[- - - *dec(urio)*]

[?*mun(icipi) Fl(avi) Scarb(antiae) quaes-*]

[?*tor*] *aedi* [*lis pontifex?*]

ob hon[orem]]

[*Ilvir*] *atus d[(ono) d(edit)*]

l(ocus) d(atus) [d(ecreto) d(ecurionum)].

Az 1-2. rokon kidolgozású, feltehetőleg azonos közegben állt feliratok által jelzett adományok tárgya teljes biztonsággal nem nevezhető meg. A méret és a forma nem képvisel szabványt a táblák esetében. A táblák mérete együttesen inkább utal szoborposztamens feliratára, mint építkezést megörökítő táblákra, a *d(ono) d(at)* formulával egybehangzóan. Életnagyságú álló szobor posztamensének túl nagyok, lovasszobor posztamensének előoldalához szintén túl szélesek. Ha nem építési feliratok, úgy feltehető, hogy mindkettő szoborposztamensen állhatott. A táblával jelölt szoborposztamensek nagyméretű szobrot hordozhattak, olyanokat amelyek az emberi életnagyság szerinti méretet meghaladták. A lelőhelyhez közel három olyan római kori épület állt, amelyhez tartozhatott a tábla. A lelőhely közeléből a *forum* északi oldaláról három épület ismert, nyugatról kelet felé a következők: a Capitoliumi Triász temploma, meghatározatlan épület (vö. itt a Nr. 3 töredéket) és *Hercules Augustus* temploma. Bár a három épület bármelyikéhez tartozhatott elméletileg eredetileg a két tábla, a *Hercules Augustus* templom kizárható az itt alább 4. számú felirat anyaga és tematikus összefüggései szerint. A Capitoliumi Triász temploma és a *Hercules Augustus* templom közötti épület rendeltetése kérdéses, vallási és/vagy közigazgatási funkcióval bírhatott. A Capitoliumi Triász templomából viszont előkerültek a monumentális istenszobrok, amelyek jóval meghaladják az emberi életnagyságot. Formai és a felhasznált anyag alapján feltehető tehát, hogy a táblák a Capitoliumi Triász három istenszobra közül kettőnek az adományozási feliratai.

A táblák elején eszerint akár a *I(ovi) O(ptimo) M(aximo)*, akár a *Iunoni Reginae*, akár a *Minervae Augustae* dedikáció is állhatott. A vázolt gondolatmenet alapján hiányzik tehát egy harmadik hasonló szövegezésű és méretezésű - anyagú feliratos táblatöredék.

Keltezésük formai alapon a Kr. u. I. század végére, a II. század elejére tehető.

3. (II. tábla 2.) Homokkő tábla töredéke, 40x(45)x5. Háta durvábban leegyengetett, teteje egyenes. Balról, jobbról és alulról törött. Monumentális betűkkel vésett feliratának betűi 14 cm magasak. Lelőhelye nem ismert. A Liszt Ferenc Múzeum régebbi gyűjtéséből származik, lehetségesen a *scarbantiai forum* körzetéből, a Régi Városháza környékéről. Ma a soproni Forum kőtárban áll, ahol leírtam 2004-ben. Fennmaradt szövege a következő:

[- - -] *CTO I* [- - -]

[- - -] *LCI* + [- - -]

A felirat egykori terjedelme nem állapítható meg. Annak alapján, hogy betűi mindkét sorban viszonylag nagyok, magasabban állhatott. A felirat kiterjedése a két széle felé képzelhető el és nem lefelé folytatólagosan. Funkcióját illetően építési feliratként határozható meg, amely egy épület homlokzati részén foglalt helyet, esetleg az architrávon. Az adott betűösszetételek épülettel egybeérthető közegből a következő kiegészítéseket teszik lehetővé (a vastagabban kiemelt betűk azonosíthatatlan töredékként maradtak fenn):

[- - - te]cto I[- - -]
 [- - - Cha]lcid[icum - - -]

A töredék paraméterei következtében kevésbé valószínű, hogy lefelé folytatódott a szöveg, összességében két soros, ellenben szélterében nagyobb kiterjedésű felirat lehetett.

A felirat, amely a *porticus* belső homlokzatának egy részén húzódhatott az adományt örököthette meg és hogy mit foglalt magába az adomány. Az első sor fennmaradt töredéke az épületrész befedésére, borítására vonatkozik. Akár a tető *tegulával*, akár a falak márvánnyal való borítását is jelenthette. A *chalcidicum* kifejezés a Római Birodalom latin nyelvű feliratos hagyatékában több esetben előfordul. Feliratos említése hasonló épületnek a nyugati birodalomfélből, Rómán² kívül főleg *Italia* területéről Pompeiből kettő (*Octaviani* és *Caesoniani* neveken előfordulóan, utóbbi a *forum* összefüggésében)³, *Herculaneumból*⁴, *Ostiaból*⁵, *Aeserniából*⁶, *Faleriiből*⁷, *Perusiából*⁸, *Puteoliból*⁹ és a Gallia Lugdunensis-i *Caesarodunumból*¹⁰ ismertek, mind a kora császárkor első századából.

Formáját illetően egy belső udvaros épületet jelent, amelyben az udvart oszlopsoros 'kerengő' övezi, de nem feltétlenül előépület volt, hanem akár önálló egységként is állhatott. Előfordul azonban különálló *porticusszal*, *macellummal*, *cryptával* összefüggésben említve. Funkcióját tekintve, az Augustus kori (Kr. e. 29) Róma városi előzményt tekintve, Minerva szentély is lehetett, de nem feltétlenül. *Pompeiben* a városi közigazgatásban jutott szerephez.¹¹ Az idézett itáliai feliratokon általában önállóan szerepel, jelző nélkül, kivétel a pompeii *chalcidicum Octavianit* és *Caesonianit*, az ostiai *chalcidicum Caesarit* illetve a puteoli *chalcidicum Augustit*. Épületek a nyugati birodalomfélből *Leptis Magnából* (*Venus Chalcidica*)¹², a keleti birodalomfélből, *Lindosból* (*Acropolis*), *Messeneből* (*Asklépieion*), *Rusellae*ből (*forum*), Athénből (*Zeus Eleuthérios*) és *Corinthosból* (*forum*) ismertek.¹³ A feliratokról és épületmaradványok által ismert sorozathoz csatlakozhat a Kr. u. I. század végére kiépülő

² *Res Gestae Divi Augusti* 19; CIL VI, 41151 cf. p. 4949; CIL VI, 41176 = CIL VI, 1474.

³ CIL X, 810-811 cf. p. 967; AEp 1984, 218; AEp 1984, 223; AEp 1982, 188 = AEp 1984, 236 = AEp 1987, 265; AEp 1973, 144 = AEp 1984, 240; AEp 1984, 234; AEp 1984, 235; AEp 1982, 190; AEp 1973, 139; AEp 1973, 161; AEp 1973, 142; AEp 1973, 141 = AEp 1988, 333; AEp 1978, 121.

⁴ AEp 1956, 20 = AEp 2007, 373; CIL X, 1453.

⁵ AEp 2005, 301; AE 2005, 303.

⁶ CIL IX, 2653.

⁷ CIL XI, 3126.

⁸ CIL XI, 7095.

⁹ AEp 1974, 256; AEp 1971, 88 = AEp 1993, 465 = AEp 1995, 307.

¹⁰ CIL XIII, 3079.

¹¹ Vö. még GROS 2001, 123-135; TORELLI 2003; TORELLI 2005, 23-37.

¹² Vö. még IRT 316; IRT 324 = AEp 1948, 7 = AEp 1948, 8 = AEp 1993, 1707.

¹³ Vö. TORELLI 2005, 29 sk., Figs. 1-10.

Scarbantia chalcidicuma is, nem egyedülként a scarbantiai emlékek közül, amelyeknek I. századi itáliai párhuzamai vannak.

A kérdéses épület vagy épületrész, a scarbantiai *forum* északi részén a Capitoliumi Triász temploma és a *Hercules Augustus* temploma között álló épület lehetett (vö. I. tábla 1.), a feltárások alapján készített rekonstrukciós lehetőségek alapján is.

4. (II. tábla 3.) Homokkő tábla tíz összeillő darabja, 91x115x9 cm. Bal felső része, az egésznek mintegy harmada, továbbá a felső keretrészének eleje teljesen hiányzik, valamint ugyanott a jobb oldalon egy bevágás látható rajta. A feliratos mezőt hármastagolású egyszerű léckeret veszi körül. A feliratos mező magassága 64 cm, szélessége 88 cm. Felületének nagyobb része erőteljesen letöredezett és lemorzsolódott, a betűk csak nyomokban láthatók rajta a vésetek mélyebb pontjainál. Jobb széle azonban épebb állapotban maradt a nyolc soros szöveg végeivel együtt, amelyek belső törésvonala körhöz közelítő alakot ír le a tábla bal oldala felől. A sorvégek betűi jó állapotúak, méreteik 9,5 - 3,5 cm közöttiek. A sorvégek egymáshoz és a szöveges mező jobb oldali keretvonalához képest különböző helyzetűek, eszerint a szöveg sorait középre rendezték. Kivétel a 8. sor, amelynek vége a keretig tart, pedig biztosan beljebb kezdődik, ugyanis a szöveges mező sérülései a bal alsó sarkát nem érintik a táblának, vésetnyom pedig nem látszik rajta. A scarbantiai *forum* Városház úti, vagyis északi oldala keleti harmadának feltárásakor került elő egy szoborposztamenssel együtt.¹⁴ Ma már csak a tábla tanulmányozható a soproni Forum kőtárban, ahol leírtam 2003-2004-ben. Fennmaradt betűi a következők (a vastaggal szedett töredékesek, a + -al jelöltek az önmagukban azonosíthatatlan töredékek):

[- - -] V L I
[- - -] O S A C
[- - -] ° F ° Q V I R
[- - -] C ° R
[- - -] A R B °
[- - -] T A L I S °
[- - -] E ° A E D ° G R ° F
+++++ A T I O N ° E I V S ° D ° D

Említette: PÓCZY K.: *Scarbantia. A római kori Sopron*. Budapest 1977, 13. Kiadta: SZABÓ Á.: *Hercules-szobor posztamensének felirata Scarbantia forumáról*, *SpecNova* 18, 2004, 121-138. Vö. AEp 2004, 1123; AEp 2007, 1145.

¹⁴ Ásatási Napló, 1966, p. 37-39 – november 2-3. Ld. a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában, nr. XV.235/967: Póczy Klára – Czeglédy Ilona, Sopron Városház u. 1966 alatt.

A táblán álló betűnyomok alapján, illetve korabeli hasonló természetű feliratokkal való egybevetését követően a felirat rekonstruálható és feltételezhető szövegeként a következő javaslat tehető (a vastagon szedett betűk a bizonytalanul azonosítható töredékeket jelzik):

[Herc]uli | [August]o sac(rum) | [- - -i] f(ilius) Quir(ina tribu) | [?- - -] c(ivium?) R(omanorum?), | [dec(urio) mun(icipi) Fl(avi) Sc]arb(antiae), | [?dec(urio) col(oniae) Cl(audiae) Sav(ariae), sacerdo]talis | [provinciae Pannonia]e, aed(em) gr(atuito) f(ecit) | ? et sig(num) dedication(e) eius d(ono) d(edit).

A szöveg az ismeretlen állíttató betöltött tisztségeit időrendben sorolja. Katonai pályafutását követően lépett a polgári hivatali pályára. Betöltött katonai rangjai közül nyilván a legmagasabb állt a feliraton, azonban nem azonosítható pontosan, hogy mi volt az. A tartományi polgári pályafutás minden állomásán végighaladt a tartományi főpapi tisztsége szerint, mivel utóbbinak betöltési feltétele volt az alsóbb tisztségek viselete. Az alsóbb *magistraturákat* nem tüntette fel, azonban a főpapság feltételezi azok betöltését is. Az élethossziglani *decurionatusokat* követően, amelyek a társadalmi állását jelezték, csak a legmagasabb hivatala szerepel a szövegben. Legalább egy városban, amely ez esetben *Scarbantia* lehet, ahol az adományát tette, betöltötte a quaestori és az *aedilisi* tisztséget is. Különösen fontos feliratos dokumentuma *Scarbantiának* a fenti felirat. Egyrészt a város eddig is tudott de tényszerűen még nem igazolt *tribus*besorolását bizonyítja: ténylegesen az alapító Flavius dinasztia császárainak *tribusába*, a *Quirinába* került *Scarbantia municipiuma* is besorolásra. Másrészt a pannoniai tartományi főpapi hivatalra vonatkozó eddig első ismert írásos adat. Általa illetve felirata által igazolható, hogy a szoborbázis mögött állt épület egyértelműen Hercules Augustus temploma volt, amelyet eddig feltételelesen lehetett kezelni a szakirodalomban. A templomot ugyancsak ő, az ismeretlen szoborállíttató építtette. Keltezése a Kr. u. I. század legvégére, a II. század első negyedére tehető.

A *scarbantiai forum* épületeinek nagyobb része azonosításra került az elmúlt évszázad kutatásai nyomán. A *forum* északi részének épületei nyugatról kelet felé: a Capitoliumi Triász temploma, mellette egy azonosítatlan oszlopcsarnokkal körülvett belső térrel rendelkező épület, amely a fenti javaslat értelmében egy *chalcidicum* (?) lehetett, emellett Hercules Augustus temploma állt. Utóbbival zárult a *forum* északi széle.

BIBLIOGRÁFIA / BIBLIOGRAPHY

- AEp L'Année Épigraphique, Paris 1888 -
 CIL Corpus Inscriptionum Latinarum, Berlin 1863 -
 CSIR Corpus Signorum Imperii Romani. Ungarn. Budapest 1991 -
 GROSS 2001 GROSS, P.: Chalcidicum, le mot et la chose. *Ocnus* 9-10, 2001-2002, 123-135.
 IRT REYNOLDS, J. M. – WARD-PERKINS, J. B. (Ed.): The Inscriptions of Roman Tripolitania. London 1952.
 RIU Die römischen Inschriften Ungarns, I-VI. Budapest 1972 - 2001.
 TORELLI 2005 TORELLI, M.: Attorno al Chalcidicum: problemi di origine e diffusione. In: Lafon, X. – Sauron, G. (réun.), *Theorie et pratique de l'architecture romaine: études offertes à Pierre Gros la norme et l'expérimentation*. Aix-en-Provence 2005, 23-37.
 TORELLI 2003 TORELLI, M.: Chalcidicum. Forma e semantica di un tipo edilizio antico. *Ostraka* 12, 2003, 215-238.

INSCRIPTIONS FROM THE NORTHERN SECTION OF SCARBANTIA'S FORUM

(Summary)

Based on their findspot, subject and elaboration, four of the Roman stone epigraphical remains of Sopron (Municipium Flauvum Scarbantia) can be identified as to have had belonged to the northern section of the forum. The fragmented inscribed tablets belonging to statue bases and buildings contain both dedicatory texts and document construction works. None of them were discovered at the place of their setup, except for the fragmented tablet *Nr. 4*, which according to drawings made during the excavations, was discovered in close proximity of its original position. Two of these inscriptions were reused several times as building material and were found in disjoined state (*Nr. 1.*, *2.*). The similar size of their pieces indicate that they were broken up willfully. The larger segments are no larger than twice of the smaller ones. The width and height of the smaller fragments correspond the measurements of pieces of the statues originally set up in the Capitolium in one of the buildings on the forum's northern side. These stone remains were plausibly broken down within the same concept in order to be reused as building material, as both were milled to the size of either one or two bricklayers. Their former thematic cohesion is supported not only by their findspot and similar design, but the close resemblance of their original measures. One further epigraphical fragment is included to the inscriptions of the forum's northern side. Although registered with unknown provenience, its elaboration and suggested subject by means of logical elimination indicate, that it originally stood in one of the buildings on the northern side of the forum (*Nr. 3.*). Of these four inscriptions, two (!) plausibly (*Nr. 1. 2.*) one certainly (*Nr. 4.*) appertained to a statue basis, whilst the latter was a building inscription, stowed upon on a public building.

Keywords: epgiraphy, magistrates, *forum*, *chalcidicum*, *Scarbantia*

1a

·DEC
MVN·FL·SCARB·QVAES
TORA·EDILIS·PONTIFEX
OBHONOREM
IVIR·ATVS·DONO·DAT
L·D·D·D

1b

2a

TO
CHALCIDICVM

2b

3a

HERCVLI
AVGVSTOSAC
FQVIR
GR
DEGMVNFLSCARB·
DEGCOLCLSAVSACERDOTALIS·
PROVINCIAE·PANNONIAE·AED·GRF
ET·SIC·DEDICATION·EIVS·D·D

3b

II. tábla

1. A Nr. 2 felirat; 2. A Nr 3. felirat; 3. A Nr. 4. felirat (Fotó: Ortolf HARL – Rajz: SZABÓ Ádám – Digitalizáció: AGÓCS Nándor)

Plate II.

1. Inscription No. 2; 2. Inscription No. 3; 3. Inscription No. 4 (Photo: Ortolf HARL – Drawing: Ádám SZABÓ – Digitalised by: Nándor AGÓCS)

TWO *INSTRUMENTA INSCRIPTA* FROM KÖRNYE (KOMÁROM-ESZTERGOM COUNTY)*

ANDRÁS SZABÓ**

Abstract: In 2011, two inscribed bronze objects were given to the Roman Collection of the Hungarian National Museum from a private collection for description and examination. The findspot of both objects is Környe, (Komárom-Esztergom county) a well-known and important Roman archaeological site of Transdanubia.

The first object is a small, oblong bronze fitting with openwork inscription. It is without any close parallels, thus its exact function remains a question. Our suggested dating for the object is the 2nd-3rd century AD. The other find is a propeller-shaped fitting with incised, cursive inscription. Its examination indicates, that it was not used as a proper belt fitting, but rather as some kind of amulet or token of good wish. The inscription and form of the object link it to the late Roman period of the site, thus we can date it from the second half of the 4th c. AD to the first decades of the 5th century AD.

Keywords: *Instrumenta inscripta*, epigraphy, late Roman inner fortifications, bronze fittings, Környe

I. Introduction

In 2011 the Roman Collection of the Hungarian National Museum received two inscribed copper alloy (bronze) objects from a private collector, József Határ from Környe (Komárom-Esztergom County, Hungary) for scholarly examination. The two findspot of both objects is Környe, based on the accounts of the collector, but the exact location of their recovery is unknown. The finds have been described and revised in the Hungarian National Museum in September 2011 by the author. As of 2013, they have been returned to remain in the private collection in Környe.

II. Findspot

Környe is one of the most important but less researched Roman archaeological sites of Hungary. The late Roman fortress lies beneath the modern village and – based on its main characteristics – it can be counted among the so-called Pannonian late Roman inner fortifications.¹ Although excavations were conducted as early as 1939 by Aladár RADNÓTI,² the exact layout of the fortress could only be determined by the newest researches led by Ádám SZABÓ between 2002 and 2010.³ According to the new observations, the fortress had

* This study was supported by the grant TÁMOP 4.2.2/B-10/1-2010-0029 Tudományos műhelyek támogatása a Pécsi Tudományegyetemen.

** I would like to extend my sincerest gratitude to Dr. Ádám SZABÓ (Hungarian National Museum) for letting me publish the finds and for his help provided during the course of my work. I would also like to thank to István Gergő FARKAS (University of Pécs) for checking my English manuscript.

¹ TÓTH 2009, 12-16, 71-81.

² RADNÓTI 1941, 77-105.

³ SZABÓ–HEINRICH–TAMÁSKA 2011, 47-59; HEINRICH–TAMÁSKA et al. 2012, 9, 7. kép

only one phase, characterized by round towers, similarly to the fortress of Keszthely–Fenékpusztá.⁴ Its area was only 7,7 ha, which makes the Környe fortress one of the smallest among the late Roman inner fortresses of Transdanubia. Based on the analogy of the Keszthely–Fenékpusztá fortress, the period of the inner fortresses characterized by round towers can be dated to the middle of the 4th century AD.⁵ The recent excavations and field survey also indicated that the late Roman fortress was built upon the planished ruins of an earlier urbanized settlement, which was abandoned in the 3rd century AD.⁶ Since the majority of the archaeological site is built over by the modern village, its extensive research is not possible, thus we have very little knowledge about the detailed layout of both early and late Roman settlements, and their antique names remain unsure as well.⁷

III. Description of the finds

III.1 – Openwork fitting (Pl. I. 1)

Oblong rectangular plate made of copper alloy. The inscription was formed in the middle section with *opus interrasile* technique. The letters can be clearly read as "SEVE". A rivet-hole on its left side clearly indicates that it was fixed on something, but its exact function is not clear. The hole can be a result of secondary usage, as its edges are protruding outwards on the front of the object, which means that it was once riveted through from its backside. The right side of the mount is bent, and both sides are fragmentary, perhaps a sign of its forced removal from somewhere. The curved fracture line on the right edge of the mount could be interpreted as another rivet-hole. Note that the rivet-holes are at different distances from the openworked middle section, which could be another sign of a possible secondary usage. The dimensions of the object are the following: height = 1,2 cm; length = (4,5) cm; thickness = max. 0,1 cm. Height of the openworked field with the inscription = 0,72 cm; its length = 2,9 cm. Height of the letters = 0,5 – 0,6 cm.

The exact function of the bronze fitting is yet unknown and difficult to determine, as it is without any parallels, but with its epigraphic and archaeological analysis, we can set up some plausible hypotheses until any typological analogies are found.

The fact that the somewhat time-consuming openwork method was used to form the inscription indicates, that the inscribed mount was custom-made for some specific purpose, to mark something of a specific importance. For example, inscribed lead and bronze labels, which were used to mark trade goods were always made in worse quality (invariably with punched or roughly incised cursive inscriptions) for they were only dispensable tags, used only for a short period of time.⁸ Fine openwork fittings such as the one from Környe were certainly used to display an inscription on something more permanently, which excludes some

⁴ TÓTH 2009, 67-71.

⁵ HEINRICH-TAMÁSKA et al. 2012, 43-44; a different, later dating is suggested by TÓTH 2009, 70-71. The latter suggestion could be correct in the cases of the inner fortifications with two periods, but not in the case of Környe and Keszthely–Fenékpusztá.

⁶ HEINRICH-TAMÁSKA et al. 2012, 9.

⁷ TÓTH 2009, 91-95.

⁸ MÓCSY 1956, 97-102; COLLINGWOOD–WRIGHT 1990, 82.

possible interpretations. A small number of late 2nd-3rd century AD belt fittings with openwork inscriptions in similar style are known from various sites, but we can rule them out as possible analogies, since they are much bigger in size.⁹

The extension of the inscription "SEVE" is most likely to be *Seve(rus)*, as it is a common epigraphic abbreviation of the cognomen.¹⁰ Accordingly it can indicate simply the Severus cognomen or its derivations (e. g. a honorific title of a military unit). A possible functional parallel could be drawn with small metal labels, which were used to display the name of military units and sub-units (i. e. *turmae* and *centuriae*).¹¹ Thus the abbreviation "SEVE" may be interpreted as a honorific title of a military unit, i. e. *Seve(riana)*.¹² The interpretation as a mount for a votive object (adorned with other similar fittings) cannot be ruled out as well.¹³ Our suggested dating for this object is the 2nd-3rd century AD.

III.2 – Propeller-shaped fitting (Pl. I. 2-3)

Roughly elaborated propeller-shaped fitting, made of copper alloy. The cursive inscription is incised in the middle section of the object. The left and right sides (i. e. the blades of the propeller shape) are decorated with some kind of roughly engraved, wedge-shaped motifs. There is no sign of any rivet-holes on the object,¹⁴ and there is no sign of broken or abraded rivets on its backside as well, which could strongly suggest that it was not used as a belt fitting. The propeller-shaped belt fittings are common finds of the 4th century AD and they are usually associated with the late Roman army.¹⁵ They were more widespread in the first half of the 4th century AD, but their use continued up until the 5th century AD.¹⁶ The Környe specimen can be linked to the late Roman period of the site, i. e. the late Roman fortress which was most probably built around the middle of the 4th century AD.¹⁷ Accordingly the inscribed fitting can be dated between the middle of the 4th century and the beginning of the 5th century AD. The dimensions are the following: height = 1,5 cm; width = 4,6 cm; thickness = 0,15 cm. Height of the letters = 0,4 cm.

The inscription is incised in two or three rows, with small (cca. 0,4 cm) cursive letters, some of them are difficult to read (Pl. I. 3). The first row contains a single incised symbol, in the rough shape of a letter "A", but its exact interpretation in the first row is problematic. The second row contains the majority of the inscription, thirteen letters. The third one again contains a single letter, clearly readable as an "S". We suggest the following reading (Pl. I. 3):

A(?) / CARVILLIO VIVAS.

⁹ MUGNAI 2011, 299-301.

¹⁰ On Pannonian inscriptions – CIL III, 3511 = TitAq 403; CIL III, 4676 = CIL III, 11401; typically as the abbreviation of the honorific title *Severiana*, v. CIL III, 5647 = LÖRINCZ 2001, no. 427; CIL III, 11359a; RIU 640 = AE 1978, 653 = LÖRINCZ 2001, no. 459; RIU 1430 = AE 1995, 1268.

¹¹ Objects of similar function: COLLINGWOOD–WRIGHT 1991, 51-55; RIB 2427.3-24.

¹² Several units in Pannonia are known to have possessed such epithetons during the reign of Severus Alexander (222-235) – v. FITZ 1983, 107-112.

¹³ cf. HAINZMANN–VISY 1991, 164. nos. 285-286; COLLINGWOOD–WRIGHT 1991, 74-77.

¹⁴ Note that its sides are not broken, and the object is not damaged at all.

¹⁵ BULLINGER 1969, 36-37; 45-47; 67.

¹⁶ BULLINGER 1969, 67.

¹⁷ v. sup.

The name *Carvil(l)ius* is also attested in onomastic records,¹⁸ and the simple cognomen + "*vivas*" formula is very common among the *instrumentum* inscriptions in the 4th century AD,¹⁹ thus the interpretation of the word *Carvillius* as a cognomen is without doubt. The cognomina are typically used in the dative or vocative cases in this formula. Accordingly, the symbol in the first row is unlikely to be interpreted as a letter.

An amphora-shaped strap-end from Budakeszi should be mentioned as a parallel,²⁰ as such strap-ends are also counted among the late Roman military equipment, and it also displays the cognomen + "*vivas*" formula. However, as we have already noted above, the inscribed propeller-shaped fitting from Környe could not be used as a belt fitting, since it has no rivets or rivets-holes. This observation is also supported by its uncommonly crude elaboration. Most likely it was not a proper belt-fitting, not even originally, but an amulet or token devised in a popular form well-known from the contemporary military equipment.

¹⁸ LÖRINCZ 1999, 39.

¹⁹ In Pannonia: HAINZMANN-VISY 1991, 111-112. No. 147-148; 174. no. 307; CIL III, 13556; CIL III, 6019, 3; CIL III, 12033, 6.

²⁰ HAINZMANN-VISY 1991, 111-112. no. 148.

BIBLIOGRAPHY

- BULLINGER 1969
BULLINGER, H.: Spätantike Gürtelbeschläge. Typen, Herstellung, Tragweise und Datierung. *DAG* 12. Brügge 1969.
- COLLINGWOOD–WRIGHT 1990
COLLINGWOOD, R. G. – WRIGHT, R. P.: The Roman Inscriptions of Britain, II: Instrumentum domesticum. Fascicule 1. (RIB 2401-2411). Gloucester 1990.
- COLLINGWOOD–WRIGHT 1991
COLLINGWOOD, R. G. – WRIGHT, R. P.: The Roman Inscriptions of Britain, Volume II: Instrumentum domesticum. Fascicule 3. (RIB 2421-2441). Gloucester 1991.
- FITZ 1983
FITZ, J.: Honorific Titles of Roman Military Units in the 3rd Century. Budapest 1983.
- HAINZMANN–VISY 1991
HAINZMANN, M. – VISY, Zs. (Hrsg.): Instrumenta Inscripta. Das römische Leben im Spiegel der Kleininschriften. Ausstellungskatalog. Pécs 1991.
- HEINRICH-TAMÁSKA et al 2012
HEINRICH-TAMÁSKA O. – MÜLLER R. – STRAUB P.: A fenékpusztai erőd évszázadai. Zalaegerszeg 2012.
- LÖRINCZ 1999
LÖRINCZ, B.: Onomasticon Provinciarum Europae Latinarum, II. Wien 1999.
- LÖRINCZ 2001
LÖRINCZ, B.: Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Teil I.: Die Inschriften. *Wiener Archäologische Studien* 3. Wien 2001.
- MÓCSY 1956
MÓCSY A.: Ólom árucímkék Sisciából. (Bolli romani da Siscia.) *FolArch* 8, 1956, 97-104.
- MUGNAI 2011
MUGNAI, N.: Due appliques militari iscritte, conservate in una collezione privata, e nuove osservazioni su alcuni esemplari da Thamusia (Mauretania Tingitana). *ZPE* 179, 2011, 299-303.
- RADNÓTI 1941
RADNÓTI A.: Római tábor és feliratos kövek Környéről. In: Laureae Aquincenses. Memoriae Valentini Kuzsinszky dicatae, II. *DissPann* II.10. Budapest 1941, 77-105.
- SZABÓ–HEINRICH-TAMÁSKA 2011
SZABÓ, Á. – HEINRICH-TAMÁSKA, O.: Eine spätrömische Innenbefestigung in Környe. In: Heinrich-Tamáška, O. (Hrsg.): Keszthely-Fenékpusztja im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia. *Castellum Pannonicum Pelsonense* 2. Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden 2011, 47-59.
- TÓTH 2009
TÓTH E.: Studia Valeriana. Az alsóhetényi és a ságvári késő római erődök kutatásának eredményei. *Helytörténeti sorozat* 8. Dombóvár 2009.

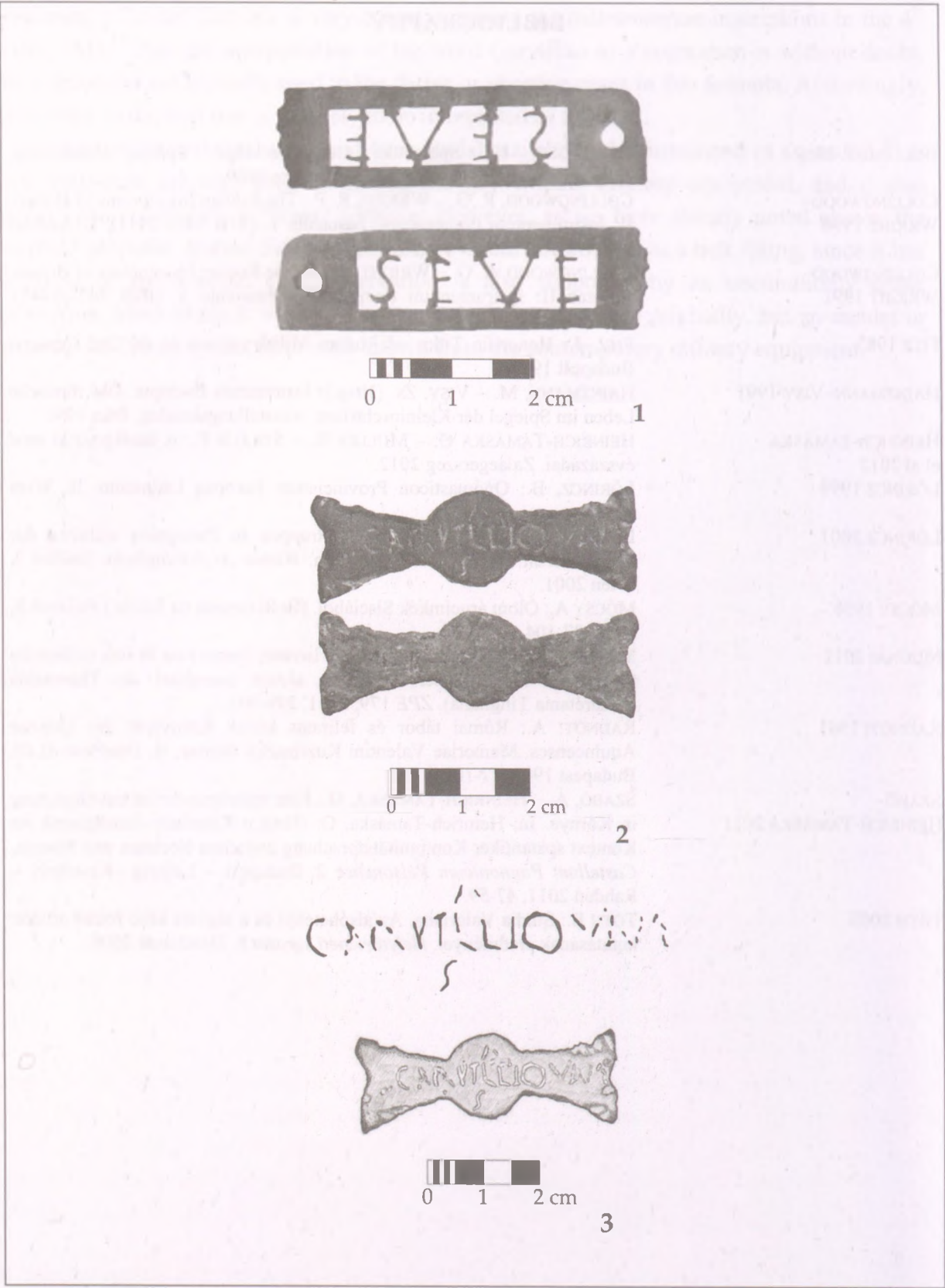

Plate I.

1. Openwork mount with inscription from Környe, Komárom-Esztergom county (Photo: A. SZABÓ);
2. Propeller-shaped fitting with inscription from Környe, Komárom-Esztergom county (Photo: A. SZABÓ);
3. Drawing of the propeller-shaped fitting and the reading of the inscription (Drawings: A. SZABÓ)

A RÓMAI BIRODALOM HATÁRVÉDELMI SZERVEZETE PANNONIÁBAN AUGUSTUSTÓL SEPTIMIUS SEVERUSIG*

VISY ZSOLT

Bonae memoriae Margaret Roxan
(1924 – 2003)

A római világ hatalmasra tártult Augustus korában, nemcsak a Mediterraneum teljes térségére terjedt ki, hanem Caesar galliai hódításait követve Közép-Európára is. Igaz ugyan, hogy az első *princeps* nem tudta valóra váltani Germania meghódítására irányuló nagyra törő terveit, de Aquileiából kiindulva a Duna vonaláig terjedő területeket római uralom alá hajtotta. Ennek a hadjáratsorozatnak az eredményeként került a Kárpát-medence egy része is római fennhatóság alá, hogy ettől kezdve majd négyszázötven éven át elsősorban Róma akarata érvényesüljön a Balkán északi előterében.

A meghódított hatalmas térség idővel provinciákra szabdalt területe ugyan jelentős, de csak viszonylagos önállóságot élvezett, politikájukat mindvégig a birodalom legfőbb érdekeinek kellett alávetniük. A központi politika irányelvei határozták meg az egyes területeken állomásoztatott hadsereg nagyságát és minőségét, a tartományok irányítása az egységes római közigazgatási rendszer leképezését mutatja, a gazdasági élet sem képzelhető el a több tartományt átfogó, egységes vámszervezet bevezetése és működtetése nélkül. A tengeri és folyami hajózás, a jó minőségű úthálózat biztosította a birodalom egységes infrastrukturális szerkezetét. Éppen ezért nem lehet helyes a tartományok, és ilyenformán Pannonia katonai szervezetét vagy határvédelmét önmagában vizsgálni, hanem csak a Római Birodalom egészéből kibontva. Ugyanakkor az is igaz, hogy egy egyetlen tartományra, jelen esetben Pannoniára nézve lefolytatott vizsgálat bizonyos mértékig a Római Birodalom hadseregszervezésének és határvédelmi rendszerének bonyolult rendszerét is megjeleníti.

Az előadásban foglaltak természetesen csak egyes részleteiben alapoznak új tényekre és megfigyelésekre, hiszen Pannonia történetének és határvédelmének a kutatásában már korábban is jelentős eredmények születtek. Első ízben ALFÖLDI András foglalkozott több munkájában¹ is ezzel, és bár összefoglaló nagy műve nem születhetett meg, dolgozatai máig érvényes tételekkel határozták meg a későbbi kutatásokat. Őt követve MÓCSY András volt az a kutató, aki több összefoglalást is készített Pannonia történetéről,² így az itt taglalandó témáról is, megállapításai csaknem kivétel nélkül mindmáig csorbítatlanul érvényben vannak. Jelentősen hozzájárultak ismereteink bővüléséhez NAGY Tibor, BARKÓCZI László, FITZ Jenő,

* A Szent István Tudományos Akadémián tartott székfoglaló előadás (Budapest, 2004. december 17.) eredeti, jegyzetanyagában a legfontosabb későbbi bibliográfiai adatokkal kiegészített szövege. Az előadás egyes részei megegyeznek az ugyancsak 2004-ben Bernben rendezett kollokviumon előadottakkal (VISY 2007).

¹ ALFÖLDI 1942.

² MÓCSY 1962, 515-776; MÓCSY 1974a; MÓCSY 1974b; MÓCSY 1978.

ALFÖLDY Géza, TÓTH Endre, LÖRINCZ Barnabás, újabban pedig KOVÁCS Péter és mások tanulmányai és vitacikkei,³ de azok a nemzetközi kutatási eredmények is, amelyek a dunai tartományok történetét és régészeti emlékeit elemzik. Időközben jelentősen bővültek régészeti és epigráfiai forrásaink, több monografikus munka és számos olyan tanulmány jelent meg, amelyek Pannonia határvédelmi szervezetének a korábbinál árnyaltabb bemutatását teszik lehetővé. Mivel a Duna az eltelt évszázadok során gyakran változtatta, módosította medrét, és mivel a folyamszabályozások is jelentős változásokat idéztek elő, a *ripa Pannonica* régészeti vizsgálata során a római kori vízrajzi viszonyok lehető legpontosabb ismeretére, rekonstruálására is törekedni kell.

Pannonia határvédelmi rendszere a Római Birodalom politikai törekvéseinek és döntéseinek tükrében

Pannonia területének meghódítása és birtokba vétele az Augustus által Kr. e. 13-ban indított háborúval vette kezdetét. Eleinte Agrippa, majd ennek halála után Tiberius vezette az Aquileia környékén összevont jelentős, legalább 5 legióból és segédcsapataikból álló hadsereget,⁴ amelynek fő felvonulási útvonala a Borostyán út és a Száva menti útvonal volt. Újabban megegyezik a kutatás abban, hogy ekkor csupán a Dráva-Száva közének egészen a Dunáig való meghódítására és Illyricum tartományhoz való csatolására került sor, Augustus szavai tehát: *protulique fines Illyrici ad ripam fluminis Danuvi* (RGDA 30.1.) csupán a Duna Dráva és Száva közti szakaszára értendők. A Drávától északra elterülő területek azonban már ekkor is egészen biztosan a római hatalom felügyelete alá kerültek, esetleg szövetségi szerződés keretében. Erre utalhat Vinicius(?) alföldi hadjárata, de a Caligula korában még működő eraviszkusz pénzverés is.

A későbbi Észak-Pannonia, a mai magyar Dunántúl Augustus alatti meg nem hódításának elmélete ellen szól, hogy Vinicius(?) a dákok és bastarnák ellen vezetett háborún kívül megrendszabályozta a *Cotinos, O[sos, Boios?, Teurisco]s et Anartio[s]*⁵ is. A dákok elleni hadjáratra minden bizonnyal Titel tájékról kiindulva a Tisza mentén került sor. Erre utal az ezzel a hadjáratral összefüggésbe hozható Strabón-adat (VII.3.13), ahol a *Marisos* (itt ezalatt a Tisza is értendő a Maros torkolatától a Dunáig) folyón való hadiszállításról lehet értesülni. A hadjárat a dákok Kr. e. 11/10 telén való betörésének a megtorlása volt: *citra quod Dacorum transgressus exercitus meis auspiciis victus profligatus est, et postea trans Danuvium ductus exercitus meus Dacorum gentes imperia populi Romani perferre coegit* (RGDA 30. 2.). Az időbeli közelség miatt feltehetően ekkor rejtették el a temesremetei kincset, amelynek záróérmei Augustus Kr. e. 16-15-ben vert érmei.⁶ Lehetséges, hogy az ugyancsak kérdéses, a Vaskaputól keletre hatoló Lentulus-féle hadjáratra ezzel összhangban

³ NAGY 1973, 39-216; BARKÓCZI 1944-1951; BARKÓCZI 1954, 11-60; FITZ 1977a, 543-556; FITZ 1993-1995; ALFÖLDY 1993; ALFÖLDY 1996, 172-183; TÓTH-VÉKONY 1970, 133-161; TÓTH 1981, 13-33; LÖRINCZ 1978, 299-312; LÖRINCZ 2001; KOVÁCS 2003, 269-270.

⁴ RITTERLING 1924, 1228.

⁵ ILS 8965. – Ld. hozzá ALFÖLDI 1942, 153-154; MÓCSY 1962, 542-544; FITZ 44-46. illetve 62-66. nem fogadja el M. Vinicius és a feliraton megnevezett [...]ciu[s] azonosságát.

⁶ BLEYER I.: Temesvár környéki leletekről. *ArchÉrt* 26, 1906, 363-368.

Kr. e. 10-ben vagy 9-ben került sor.⁷ A *Cotini*, *Osi*, *Anartii*, és természetesen a joggal rekonstruált többi nép viszont a Dunától északra éltek, Ptolemaios és Tacitus tanúsága nyomán Carnuntum térségétől Kelet-Szlovákiaig, a dákokkal rokon *Cotini* egyes csoportjai Pannonia északkeleti részén is.⁸ Az ellenük felvonuló, de nem feltétlenül harcra is bocsátkozó sereg vagy Carnuntum táján léphette át a Dunát, vagy pedig délről északra haladva, majd nyugat felé kanyarodva itt tért vissza.⁹ Elképzelhetetlen és értelmetlen lett volna ez a hadjárat abban az esetben, ha az ezzel a területtel határos területek a Duna jobb partján, vagyis a mai magyar Dunántúl, nem lettek volna római fennhatóság, katonai felügyelet alatt. Pannonia északkeleti része tehát Augustustól kezdődően római birtokban, de még nem provinciális szervezetben volt. A Noricum királysághoz hasonló szerveződésben élhettek a dunántúli törzsek, elsősorban az eraviszkusok, akiknek a viszonylagos önállóságára utal a Caligula korában még biztosan meglévő önálló pénzverésük is. Minden bizonnyal a pannoniai hadsereg parancsnoka felügyelt rájuk.

Pannonia területének a meghódítása Augustus hatalmi, terjeszkedő politikájának az eredménye, amelynek csak közbülső célja volt a Dunáig való előrenyomulás. Egyik, már a polgárháborúk éveiben is emlegetett, Caesartól örökölt politikai feladatának tekintette a dákok elleni hadjáratot, amelyre – korlátozott módon – végül sor került. Igazi és végső célja azonban Germania meghódítása volt, amit több irányból indított hadjáratokkal igyekezett Kr. e. 16-15-ben, majd Kr. u. 6-ban elérni. A Morava völgyében és a Cseh-medencében élő germán törzsek elleni hadjárat első számú kiinduló pontja a Borostyán útnak a Dunán való átkelőhelye, a későbbi Carnuntum térsége volt. Erre a hadjáratra az első adandó alkalommal (pannon törzsek pacifikálása, dákok megzabolázása, Tiberius visszatérése) sor is került, Kr. u. 6-ban. Tiberius Illyricumból és máshonnan összevont erőkkel Carnuntumból kiindulva sikeresen haladt előre a markomannok ellen, amikor a meggyengített tartományban kitört a még nem kellően pacifikált pannon törzsek lázadása. Ekkor és itt dőlt el valószínűleg Germania meghódításának kérdése, nem pedig Kr. u. 9-ben, Quintilius Varusnak a teutoburgi erdőben, a mai Osnabrück közelében¹⁰ elszenvedett döntő vereségével. Tiberiusnak – föladva a már kivívott előnyöket – vissza kellett fordulnia, és a három éves súlyos háború, valamint a teutoburgi katasztrófa nyomasztó hatása alatt az új helyzetben már fel sem merülhetett a hadjárat újrakezdése.

A hadjáratokat követően három legio állomásozott Pannoniában, feltehetően Emona környékén, Sisciában és Poetovioban, a közelükben segédcsapatokkal. Pannonia provinciális szervezetének a létrehozására Tiberius, legkésőbb Claudius idején került sor.¹¹ A tartomány katonai megszállása fokozatosan és a főbb utak mentén történt. Azok a sejtések, amelyek a kevés belső pannoniai segédcsapattábor alapján fogalmazódtak meg, az utóbbi évek

⁷ F. MILTNER, *Klio* 30, 1937, 200-226; VISY 1970, 79. – Lentulus hadjáratát MÓCSY A. In: PRK 33. (ld. korábban Mócsy, 1977a, 439) Vinicius hadjáratának egyik egy Moesia előterében folytatott epizódjaként értelmezte. V.ö. erre korábban VISY 1971 a korábbi irodalommal. FITZ 1993-1995, 58-62 és KOVÁCS P. In: FPA I 269 erre a hadjáratra később került sor. – Ld. újabban STROBEL 2005-2007, 128 – a magyar szakirodalomra való hivatkozás nélkül.

⁸ VISY 1993, 5-12.

⁹ F. MILTNER, i.h.; MÓCSY, 1962, 544, VISY, 1971, 79.

¹⁰ WOLTERS 2008.

¹¹ MÓCSY A.: Illyricum északi határa Claudius előtt. – Die Nordgrenze Illyricums vor Claudius. *ArchÉrt* 106, 1979, 177-186; 181.

topográfiai és légirégészeti kutatásai alapján bizonyossá váltak (I. tábla 1).¹² A segédc csapatok a fontosabb utak mentén eleinte sugárirányban nyomultak előre, és létesítettek ezek mentén, a folyók keresztezési pontjainál, fontosabb útelágazásoknál és jelentősebb bennszülött települések közelében támaszpontokat. Az Árpás közelében a későbbi Mursella municipium területén (I. tábla 2), Táp határában¹³ (II. tábla 1) és Gorsiumban eddig ismertté vált katonai táborok nyomán valószínűsíthető, hogy Halicanumnál, Ioviánál, Belegnél és másutt is táboroztak eleinte segédc csapatok. Alapításukra legkésőbb Claudius korában került sor, amikor a fontosabb sugárirányú utak mentén a katonaság a Dunáig tolta előre erődsorának ékét Carnuntumtól Teutoburgiumig. Ekkor létesítették az első katonai tábort Lussoniumban¹⁴ is (II. tábla 2).

Nero halálának az éve és a rákövetkező 69-es esztendő, a négy császár éve más szempontból fontos Pannonia hadserege számára.¹⁵ Ebben az időben a nyugati és a keleti hadseregcsoport volt különösen erős, a Duna-vidéki sereg méretében és jelentőségben valamivel elmaradt mögöttük. A tartomány Claudius idején két legióra csökkentett hadereje előbb Otho, majd a szomszédos tartományokkal való egyeztetés nyomán Vespasianus pártjára állt, és végül ez az egyesített hadsereg győzte le a nyugati legiók élén álló Vitelliuszt, és szerezte meg úgy a hatalmat Vespasianus számára, hogy az akkoriban Syriában helytartóskodó és a nagy zsidó felkeléssel lefoglalt császár keleti csapatai részt sem vettek a küzdelemben. Figyelemreméltó és semmiképpen sem véletlen, hogy a pannoniai hadsereg először a praetoriánusok által megválasztott Otho mellett álltak ki (ha fegyveres megsegítéséről le is késtek), nem pedig a germaniai és britanniai jelölt Vitellius mellett. Ebben egyszerre tükröződik Róma, mint főváros tisztelete és választottjának támogatása, és a valamilyen módon riválisnak tekintett másik hadseregcsoport jelöltjével szembeni tartózkodás. Tampus Flavianusnak, Antonius Primusnak, Cornelius Fuscusnak és a többi vezető személyiségnek lehettek persze egyéb, egyéni indítékaik is, a hadsereg egészét meggyőző érvek, de nem téveszthették szem elől az Itáliához és Rómához kötő erős szálakat.

Az események azonban két másik, váratlan tényre is ráirányították a figyelmet. Tacitus az egyiket úgy fogalmazta meg, hogy először bizonyosodott be, hogy császárt nemcsak Rómában, hanem a provinciákban is lehet választani. Ez természetesen nem a provinciák lakosságára, hanem az azokban állomásozó hadseregre vonatkozott, és világosan megmutatta az egész társadalomnak, hogy a döntés könnyen átkerülhet a senatus és Róma kezéből a hadsereg kezébe. Bár ezzel sokan tisztában voltak, mégis, első ízben való megtörténte félelmetes távlatokat nyitott a császárkor későbbi századai előtt.

A másik váratlan, meglepő jelenség az volt, hogy kiderült, a három nagy hadseregcsoport közül a Duna-vidéki játssza a mérleg nyelvét, leginkább ő van abban a helyzetben, hogy rákényszerítse akaratát akár az egész birodalomra. Pannonia, Dalmatia és Moesia együttes hadserege hatalmas erőt képviselt, a birodalom hadseregének csaknem egyharmadát. Kiváltságos szerepe mégsem ennek következménye, hanem annak, hogy ezek a csapatok állomásoztak a legközelebb Itáliához és Rómához. A közelség gyorsaságot jelentett, jó szervezéssel és megfelelően alkalmazott diplomáciával még a csapatok átmeneti, részleges

¹² VISY 2000, 126-127, VISY 2003a, 111-112.

¹³ VISY 2003a, 111 a 6. képpel; VISY 2003, 15c

¹⁴ VISY 2003, 92; 131. kép.

¹⁵ Legutóbbi összefoglalását ld. FPA II, 166-168.

kivonásával is jó eséllyel lehetett biztosítani a határokat, hiszen egy esetleges betörés hírére természetesen viszonylag hamar visszatérhettek, ellentétben a keleti vagy a nyugati fronton tett hasonló lépésekkel, intézkedésekkel szemben.

Nem véletlen, hogy a Flaviusok alatt tovább növekedett Pannonia jelentősége. Sorozatban épültek meg a határra előretolt csapatok földtáborai, a tartomány legióinak száma az átmeneti kettő után ismét három, majd négy lett, háborús időszakban az ötöt is elérte. Az 1. század végére Pannonia legtöbb segédcsapat-tábora elkészült, és minden bizonnyal elkészült az ezeket összekötő limes-út első változata is, amelynek azonban régészeti bizonyítékai csak Hadrianus korából ismertek.

Pannonia hadszervezetének alakulását továbbra is csak részben határozta meg a tartomány helyzete, és szomszédjainak aktuális ereje, támadó kedve. Legalább ilyen befolyást gyakorolt erre a nagypolitika, így a domitianusi és traianusi háborúk, Dacia meghódítása. Különösen az új tartomány megalapítása és Hadrianus által való megtartása hozott jelentős változást. A dák háborúk sikeres befejezése után Traianus 107-ben kettéosztotta Pannoniát. A Pannonia inferior és Dacia közötti „zsákban” elegendőnek bizonyult a Singidunumban (Moesia superior) állomásoztatott *legio III Flavia*, így Pannonia inferiornak csupán az északi részében kellett legiot állomásoztatni. A legiotáboroknál túlparti erődök épültek Aquinumnál, Brigetionál és minden bizonnyal Carnuntumnál is. Sor került az utolsó táborok megépítésére is, a flotta taurunumi bázisának a kiépítésére (maga a flotta már Claudius alatt is létezett, a Flaviusok alatt pedig újjászervezték), amivel teljessé vált a két Pannonia határvédelmi rendszere: létrejött a több évszázadon át lényegében kielégítően működő lineáris határvédelem.

A hosszú nyugalmat a markomann háború robbantotta szét 167-ben. Egyik első csapása éppen Pannoniát érte. Ettől kezdve csaknem 14 éven át hadszíntérre vált Pannonia területe, a támadó hadműveleteknek pedig a bázisává lett. Legjobban a Brigetio környéki helyzetet ismerjük, ahol 19 tábor¹⁶ került már elő, amelyek szinte kivétel nélkül ezzel a háborúval hozhatók összefüggésbe (III. tábla 1). A Duna túlsó partján is folytatódik a menettáborok sorozata, az ezek egyikében végzett ásatás pedig egyértelműen bizonyította az erre a háborúra való keltezést.¹⁷ A légifelvételeken látható sáncvonalak a földön alig követhetők, de egyértelműen azonosíthatók (III. tábla 2-5).

A limes-út köves-kavicsos kiépítése Hadrianus korában kezdődött, de folyamatosan tartott, javítására pedig időről-időre sor került. A gondosan tervezett és kivitelezett út jellemzője az, hogy a Duna közelében ésszerű távolságon belül vezetett, a katonai táborokat és erődöket megcélzó, hosszú egyenes szakaszokból állt, nyomai és maradványai még ma is sok helyen megfigyelhetők. Az egyik jellegzetes és jellemző szakasz a mai Százhalombattától Adonyig terjedő 18 km hosszú, nyílegyenes szakasz (IV. tábla 1). Az út mellett őrtornyokat is építettek, ezek 1-2. századi példányaiból azonban csak néhányat, azokat is csak hiányosan, részben ismerjük.

A katonai táborok eleinte palánktáborok voltak. A föld, a gyeptégla és a fagerendák felhasználásának és szerkezeti rendszerének számos változata ismert. Az 1-2. század fordulóján előbb a legiotáborok, később fokozatosan a segédcsapattáborok köbe való átépítése

¹⁶ Időközben az ismertté vált táborok száma 34-re nőtt, vö. SZABÓ-VISY 2011, 107-112.

¹⁷ KUZMA 1995, 256-258; RAJTÁR 1997, 64.

is megindult, de a munkát a markomann háború megszakította. Így a legtöbb köerőd építése csak ezután kezdődött vagy fejeződött be. Intercisától délre csak az utóbbi évtizedekben indult meg néhány helyen a régészeti feltárás, mint Annamatiában, Lussoniumban vagy Altinumban. Az erődépítési program befejezése, bizonyos saroktoronyok, a kiugró kaputoronyok egy része, és számos belső épület csak a Severus-korban készült el¹⁸ (V. tábla 1). Intercisa castellumának a principiája is ezek közé tartozik, ahol Septimius Severus mellett két fiának is szobrot állítottak (V. tábla 2).

Pannonia auxiliaris csapatai a 2. században **A katonai diplomák csapatfelsorolásának elemzése**

A római hadszervezet történetének, de különösen a provinciális hadsereg történet vizsgálata számára az auxiliáris csapatok katonáinak kiadott diplomák alkotják a legfontosabb forráscsoportot. Csapatlistáik a csapattörténeti kutatásoknak akkor is a mindenkori kiindulópontját jelentik, ha tudjuk, hogy azok nem mindig tartalmazzák a tartomány összes segédcsapatát az adott időpontban. Ezek a listák külön adják meg a lovas- és a gyalogos egységeket, amelyeknek a száma 1-2-től akár 50-ig is terjedhet. A csapatok felsorolási rendje változó, elve nem mindig ismert. A legtöbb esetben numerikus a felsorolási sorrend, vagyis az egyes segédcsapatok csapatsorszámuk emelkedő rendjében állnak. Felmerült ugyan a kutatásban, hogy ezen belül esetleg még alfabetikusan sorolták fel őket, ez azonban néhány esettől eltekintve nem bizonyítható, és egészen biztos, hogy nem került általános alkalmazásra. A katonai diplomák egy kisebb csoportja láthatóan nem numerikus, hanem a csapatsorszámok tekintetében kevert sorrendben adja meg a tartomány segédcsapatait. Ez a fajta sorrend az első pillanatban a teljes véletlennek is tulajdonítható, amelynek semmilyen jelentősége sincs, Th. MOMMSEN és H. NESSELHAUF megsejtése,¹⁹ majd RADNÓTI A. és BARKÓCZI L. tanulmányai²⁰ alapján azonban tudjuk, hogy ezekben az esetekben topográfiai felsorolással is lehet számolni. Legelőször Pannonia inferior esetében sikerült ezt kimutatniuk, majd RADNÓTI A. néhány más tartomány diplomáit is elemezte ebből a szempontból. Az eredmény nem volt minden esetben egyértelmű, de BARKÓCZI L. egy diploma kapcsán ki tudta mutatni a topográfiai elv Pannonia superiorban való alkalmazását. M. ROXAN Mauretania Tingitana-ban figyelt föl a topográfiai csapat-felsorolási elv következetes alkalmazására.²¹

A topográfiai felsorolási elv azt jelenti, hogy a csapatok megnevezése olyan sorrendben történik, amilyen sorrendben állomásoznak a tartomány katonai útja, a legtöbb esetben a limes-út mentén. A meglepő, és az egyéb bizonyító adatok, mint a csapatok állomáshelyét leginkább tanúsító bélyeges téglák és feliratok hiányos volta miatt teljes egészében nehezen bizonyítható elméletet eleinte tartózkodóan fogadta a kutatás, utóbb azonban teljes elfogadásban részesült. Bizonytalanságot okoz az a tény, hogy sokszor időben

¹⁸ MRÁV Zs. egy újonnan kiegészített felirat alapján a kőkapu megépítését Commodus korára keltezi, MRÁV 2008, 257-258. Ezt elfogadva az ezt megelőző fa kaputorony – mivel létehez sem Intercisában, sem Quadratában nem fér kétség – esetleg még Marcus Aurelius alatt épült.

¹⁹ MOMMSEN, Th. In: CIL III 2024 = CIL XVI, p. 176.

²⁰ RADNÓTI-BARKÓCZI 1951, 191-226; RADNÓTI 1959, 134-151; RADNÓTI 1975, 203-219.

²¹ ROXAN 1973, 848-855.

közelálló, kevert felsorolású katonai diplomákban egyes csapatok felcserélt sorrendben szerepelnek. Ilyen és hasonló esetek miatt nyilvánvaló, hogy a csapatfelsorolás rendjéből nem szabad automatikusan következtetni a csapatok állomáshelyére vagy éppen azok gyakori változtatására. Az adatokat minden esetben gondosan kell egyeztetni az egyéb források adataival. Ez azonban nem mindig lehetséges, hiszen több esetben még ma is a katonai diplomák és felsorolási rendjük nyújtják az erre vonatkozó egyetlen forrást. E tény figyelmen kívül hagyása *circulus vitiosus*t eredményezhet.

Ismereteinket a kryptotopográfiai elv kimutatása bővítette. Ez nem csak a topográfiai felsorolási elv meglétének a bizonyításához járult hozzá, hanem korábbi időszakra nézve is kimutatta az elv alkalmazását. A CIL XVI 175 (139, Pannonia inferior) számú, Albertfalván talált katonai diploma ismételt vizsgálata révén sikerült kimutatni, hogy noha a felsorolás numerikus, azon belül mégis érvényesül a topográfiai felsorolás elve.²²

CIL XVI 175 - a. 139 PIVS OCTAVIO VI...	
[Q MIL IN AL] V ET COH XII	
[I FLAV BR ∞	Malata?
<u>I THR VET SAG]</u>	Campona
I BR	Intercisa
I PR C R	Teutoburgium
I AVG [ITVR	Rittium
[I ALP EQ	Matrica
I THR GER	Annamatia
I AL] PED	Lussonium
I NOR	Alisca
I MON	Cornacum
[I LVS	Altinum
II AST ET CALL]	Ad Statuas
II AVG T[HR	Ad Militare
II]I LVSITAN	?
[III BAT ∞	Vetus Salina
?V GALL	?
VII BR]EV[C]	Lugio

Az első helyen a dupla létszáma miatt kiemelt lovascsapat állhatott, A többi lovascsapat topografikus sorrendben áll.²³ Az I-sorszámú csapatok a kiegészített *cohors I Lusitanorum*tól eltekintve észak-déli irányú rendben szerepelnek, a két II-sorszámú gyalogos csapat úgyszintén, a két III-sorszámú azonban fordított sorrendben. A *cohors V Gallorum* és

²² VISY 1978-1980, 106-107.
²³ Az itt és a továbbiakban félkövér betűvel nyomtatott csapatnevek arra utalnak, hogy feltehetően vagy biztosan topografikus sorrendben adták meg őket a csapatlistában. Annak a csapatnak a neve van aláhúzva, amelynek katonája kapta a diplomát.

VII *Breucorum* csapatok sorszáma egyedi, így azok topografikus felsorolását nem lehet vizsgálni.

A topográfiai rendezési elvet csak korlátozott mértékben, az azonos sorszámú csapatoknál külön-külön, mintegy elrejtve alkalmazták. Ezek a diplomák egyszerre numerikus és topográfiai felsorolásúak. Ezt a rejtett topográfiai felsorolási rendet más pannoniai diplomáknál is sikerült kimutatni, és ezek után a rendszer a kryptotopográfiai felsorolás elnevezést kapta.²⁴ A felsorolás rendjének a pannoniai diplomák esetében való 20 évvel ezelőtti vizsgálata megmutatta, hogy egészen Domitianus haláláig (96) a felsorolás rendje alapvetően numerikus, azon belül talán ritkán alfabetikus.²⁵ Traianus korában többnyire kryptotopografikus felsorolási rendet alkalmaztak, bár a csapatok állomáshelyének bizonytalan ismerete miatt ezt csak feltételezni lehetett, bizonyítani nem. Pannonia superior csapatfelsorolásai a 2. században egy kivételével kevert, talán kryptotopografikus felsorolást mutattak.²⁶ Az egyetlen kivétel a 163-ban kiadott katonai diploma volt, amely igazi topográfiai felsorolással rendelkezik, vagyis az *alák* és a *cohorsok* felsorolásának egyetlen rendező elve állomáshelyük egymáshoz való viszonya. Pannonia inferior katonai diplomái Traianus korától 139-ig kryptotopografikusak (2) és keverték (1) voltak a numerikus felsoroláson belül. A későbbi diplomák 167-ig kivétel nélkül topografikusak voltak, Mindezeknél a diplomáknál gyakran előfordult, hogy a *milliaria*-egység(ek) a felsorolás élén állnak. Ezt a helyet rangelső voltuknak köszönheték.²⁷

A legutóbbi 20 évben az ismertté vált és leközölt katonai diplomák száma 324-ről²⁸ kerekén 700-ra emelkedett.²⁹ Több pannoniai is van köztük, így az ismételt vizsgálat és elemzés újabb eredményekkel kecsegtet.

²⁴ Visy 1985-1986, 18-45.

²⁵ Ezzel kapcsolatban azonban fel kell hívni két dologra a figyelmet. Az ókorban ha alfabetikus sorrendet készítettek, akkor csak az első betűt vették figyelembe, a másodikat, harmadikat és a többi nem. A másik pedig az, hogy a csapatneveket nem mindig következetesen adták meg, ami mind az írások, mind pedig a mi számunkra gondot jelentett, jelent.

²⁶ Visy 1985-1986, 3. t. a *cohorsok*at keverten adja meg, de ez félrevezető, mert a különböző sorszámú csapatok között nem vizsgálható a topográfiai elv megléte vagy hiánya. – A téma részletesebb tárgyalását ld. Visy 2007, 247-265.

²⁷ NESSELHAUF 1936, CIL XVI p. 176; RADNÓTI 1959, 138; Visy 1985-1986, 21.

²⁸ CIL XVI 1936 + CIL XVI Suppl. 1955 (189) + RMD I-II: (135).

²⁹ RMD III-V: (326) + PFERDEHIRT 2004: (50 +3). A diplomák száma azóta is emelkedett, amihez hozzá kell számítani azokat a magántulajdonban lappangó példányokat is, amelyekről tudomást szerzett a kutatás.

Pannonia superior segédcapatainak állomáshelye a 2. század derekán (VI. tábla 1)

RMD 86 – 113. dec. 12.	
HADRIANVS ULPIO VALENTI BESSO	
QVI MILITAVER IN ALIS [QVINQVE ET COHORTIB]VS DVABVS	
[I ULPIA CONTAR ∞	Arrabona
I THRACVM] VET[ERA]NA	Ala Nova?
I ARAVACOR	Ad Mures?
[I CANNANEF]	Gerulata
I BOSBOR[ANOR]	Odiavum

I BATAVOR [MILL C R P F	Solva?
V] CALLAECOR LV[CENS C] R	Crumerum?

A diploma erősen hiányos, de kiegészítése ennek ellenére igen valószínű. Az ezer fős lovasscsapat az élen áll kiemelve, az öt követő I-sorszámú csapatok az *ala I Cannanefatium*tól eltekintve topográfiai rendben olvashatók. A két *cohors* helyzete különböző sorszámuk miatt nem elemezhető.

RMD 236 – 126. júl. 1.	
Hadrianus Vlpio Valenti Besso	
QVI MILITAVER IN ALIS V ET COH IIII	
I ULPIA CONTARIOR ∞	Arrabona

I THRAC VICTR	Petronell
I CANNANEF	Gerulata
I HISPANOR ARAVACOR	Ad Mures (Kelamantia?)
III AVG THRAE SAGITTAR	Odiavum

II ALPINOR	Ad Flexum?

I ULPIA PANNON ∞	Solva
I AELIA GESATOR ∞	Petronell?

I THRACVM C R	Ad Statuas

Korábban LÖRINCZ Barnabással közösen Kelamantiában feltételeztük az *ala I Hispanorum Aravacorum* állomáshelyét, ez azonban nem valószínű, sőt kizárható. A

Brigetioval szemben, a Duna bal partján létesített ellenerőd az újabb vizsgálat szerint a 2. század közepén létesült. Sem a kronológia, sem pedig a barbaricum táborhely nem kedvez e feltevésnek. Azóta azonban egy légifelvétel révén sikerült meghatározni az Ács-bumbumkúti tábor nagyságát (Ad Mures), és ez a korábbi feltételezésekkel szemben olyan méretű, hogy nem *cohors*, hanem minden bizonnyal *ala* volt benne. A Kelamantiáról Ad Mures-re való váltás nem okoz gondot a topográfiai sorrend vizsgálatában, mert két szomszédos erődítményről van szó, nincs köztük másik segédcsapat-tábor.

A diploma csapatfelsorolása numerikus, amelyikben az ezres egységeket a felsorolás élére tették. Az I-sorszámú lovascsapatok a Duna folyásirányának megfelelő topográfiai sorrendben állnak (Petronell, Gerulata, Ad Mures), a csapatfelsorolás tehát kryptotopografikus. Topográfiai sorrendnek megfelelő, de III-sorszámú volta miatt csak véletlen egybeesés az utolsó *ala* odiavumi állomásozása. A két ezres létszámú, kiemelt *cohors* a Duna folyásával ellentétes irányban áll.

RMD 250 – 134. okt. 16./nov. 13.	
HADRIANVS M[...]O CABELO COLAP[IA]N	
QVI MIL[ITA]VER IN ALIS V ET COH VI	
I ULP CON ∞	Arrabona
I THR VICT	Carnuntum
I CANNAN	Gerulata
I HISP ARV	Ad Mures
III AVG THR	Odiavum

I AELIA CAES ∞	Carnuntum?
I ULP PANN ∞	Solva
I THR C R	Ad Statuas
II ALPINOR	Ad Flexum?
III VOLVNT	Quadrata
V CALL LVCE[NS]	Crumerum

Ez a diploma teljesen hasonló képet mutat az előzőhöz azzal a különbséggel, hogy a két kiemelt ezres gyalogos egység a Duna folyási iránya szerinti sorrendben áll. A csapatfelsorolás kryptotopografikus.

Pferdehirt 42 – 156. dec. 10.-160. dec. 9.

PIVS INCERTO

QV[I] M IN [ALIS V]

I ULP CONT ∞	Arrabona
[I TH]RAC [VICTR]	Carnuntum
I CANNANEF	Gerulata
I [HISPAN ARVAC	Ad Mures (Kelamantia?)
III] AVG THRAC	Odiavum
	ET COH V
[I ULP PANNON ∞ (?)	Solva
I TH]RAC C R	Ad Statuas
II A<L>PI<N>	Ad Flexum
[IV VOLVNT C R	Quadrata
V CALL]AE LV[CENS	Crumerum

Ez a töredékes diploma valószínűleg csak a lovascsapatok vonatkozásában kryptotopografikus felsorolású,

RMD 279/176 és Pferdehirt 43 – 161. febr. 8.

PIVS INCERTO

[QVI MILIT IN ALIS] V QVAE APPEL

I ARAVACOR	Ad Mures
I ULP CONT[AR ∞]	Arrabona
III [AVG THRAC SAG	Odiavum
I THRAC] VICT[R]	Carnuntum
I CANN[ANEF C R	Gerulata
ET COH VI	
I AEL] GAESAT [SAG	Carnuntum?
I] U[LP PANNONIOR ∞	Solva
V CAL]LAECOR [LVCENS	Crumerum
XVIII VOLVNTAR C R]	Cirpi
II AL[PINOR	Ad Flexum
I THRAC C R	Ad Statuas

Ez az egyetlen olyan katonai diploma Pannonia superiorban, amelyik semmilyen topográfiai elrendezést nem mutat. A csapatok felsorolása kevert, ami első pillantásra kitűnik a sorszámok összevisszaságából, ismert és feltételezett állomáshelyük az adott sorrendben

nem mutat topográfiai elrendezésre. Megemlítendő, hogy a *milliaria*-egységek nincsenek kiemelve.³⁰

RMD 62 – 163. szept.–dec. 9.	
M. ANTONINVS ET L. VERVS INCERTO	
QVI MILITAUERVNT [IN ALIS QVATTVOR]	
I THRAC [VICT	Carnuntum
I CANNANE]F C R	Gerulata
I HISP ARVAC	Ad Mures
[III AVG THR SAG]	Odiavum
ET C]OH SEPTEM	
IIII [VOLVNT C R	Quadrata
XIIX VO]LVNT C R	Cirpi
I ULP PANNON	Solva
[V CALL LVCENS	Crumerum
I THRAC C R]	Ad Statuas
II ALPINOR	Ad Flexum?
[I AELIA ∞ SAG]	Klosterneuburg

Ez az egyetlen tisztán topografikus csapatfelsorolást mutató katonai diploma Felső-Pannoniából.³¹ A lovas egységek felsorolása a Duna folyási irányával megegyezően történt. Az ezres egység átmenetileg távol volt a provinciától, ezért nem szerepel. A gyalogos egységek esetében érdemes felfigyelni arra, hogy a két ezres csapat nem kiemelten, hanem topográfiai helyüknek megfelelő helyen állnak a Duna folyásirányával ellentétes felsorolásban. A *cohors IIII voluntariorum* első helyét, ami nem illik ebbe a rendbe, minden bizonnyal a másik önkéntes-csapat mellé való sorolása magyarázza helyzetét.

³⁰ Noha a *cohors I Aelia Gaesatorum* ezres létszámú volt (LÖRINCZ 2001, 34), itt ézt nem jelölték. Mivel Lörincz e csapat későbbi Pannonia superior-beli, rövid állomásozásával számol, nem lehet kizárni, hogy itt valóban egy ötszázas egység szerepel.

³¹ BARKÓCZI 1958, 413 ff.

Pannonia inferior segédcapatainak állomáshelye a 2. század derekán (VI. tábla 2)

A tartomány hadseregére vonatkozóan még az előző tartománynál is több új adat látott az utóbbi 20 évben napvilágot. A gyakori topografikus felsorolás minden esetben megegyezik a Duna folyásirányával, azzal ellentétes irányú felsorolást nem ismerünk.

RMD 251 – 135. máj. 19. HADRIANVS ATTRESSO ERAV	
QVI MILITAV IN ALIS V ET COH XIII	
I THR VET	Campona
<u>I FL AVG BRIT ∞</u>	Malata?
I C R	Intercisa
I AVG ITVR	Rittium
PR C R	Teutoburgium

I ALP	Matrica
I THR C R	Annamatia
I ALP	Lussonium
I NORIC	Alisca
I LVSIT	Altinum?
I MONT	Cornacum
I THR C R	Burgenae
I BRITT ∞	?
II AST ET CALL	Ad Statuas
II AVG THR	Ad Militare
III BATAV ∞	Vetus Salina
III LVS	?
VII {LUSITAN}<BREVCOR>	Lugio

A diploma a kevert és a kryptotopografikus felsorolás elegye. A *milliaria*-egységek nincsenek kiemelve, hanem elszórtan szerepelnek a felsorolásban. Az *alák* nem állnak topografikus rendben, mivel Campona (*I Thr. vet.*) és Intercisa (*I c. R.*) között nincs hely a *I Brit. ∞* számára. A sorszám nélküli *ala* a felsorolás végén áll. A lovascsapatokkal ellentétben azonban a gyalogos csapatok kryptotopografikus sorrendben állnak, egyedül a *cohors I Brittonum milliaria* állomáshelye ismeretlen, helyzete azonban azért nem lehet topografikus, mert Burgenae után már nincs pannoniai állomáshely. Figyelemre méltó, hogy a CIL XVI 175. diplomán a III számú *cohorsok*, valamint a *coh. I Lus.* és *Mon.* fordított sorrendben állnak, vagyis nem topográfiai helyzetüknek megfelelően, noha egyébként a diploma topografikus.

Az *ala I Britannica milliaria c. R.* malatai állomáshelye a lussoniumi diploma alapján tett javaslat,³² amit a kutatás elfogadott. A csapatnak egyetlen felirata sem ismert Pannonia inferiorból, ami különösen a tartomány északi részében lenne feltűnő, ha ott állomásozott volna. Mivel azonban a 148-ban e csapatból elbocsátott, és Regöly környékén letelepedett veterán *eraviscus* volt (CIL XVI 179), nem zárható ki, hogy a csapat Hadrianus uralkodása elején még ezen a területen tartózkodott.

RMD 266 – 143. aug. 7.	
PIVS ANCHARIO SECVNDO ERAVIS	
QVI MILIT IN ALIS V ET COH XIII	
I FL AVG BRIT ∞	Malata?
I THR VETER	Campona
I C R	Intercisa
I PRAET C R	Teutoburgium
I AVG ITVR	Rittium

I ALPIN (EQVIT)	Matrica
I THR C R	Annamatia
I NORIC	Alisca
I LVSIT	Altinum?
I MONT	Cornacum
I CAMP	Acumincum
I THR C R	Burgenae
I ALPIN PEDIT	Lussonium
II ASTV	Ad Statuas
II AVG THR	Ad Militare?

A diploma csapatfelsorolása kryptotopografikus. Nemcsak az azonos sorszámú *cohorsok*, hanem az *alák* is ilyen rendben állnak. Az ezres létszámú lovascsapat kiemelt helyen szerepel, a többi lovascsapat felsorolása topografikus. A három csoportra osztott *alák* felsorolása topografikus, csupán egy eltérés mutatkozik: az ismereteink szerint Lussoniumban, Dunakömlődön állomásozó *cohors I Alpinorum peditata* nem az öt megillető helyen áll. A VII-sorszámú *cohors* egyedül lévén figyelmen kívül hagyandó.

RMD 268 – 141. dec. 10./144	
és RMD 397 – 143/ <u>144. szept. 7.</u>	
Pann.inf.	
...	
II AVG THJR	Ad Militare
I [MONT...	Cornacum

³² VISY 1979-80, 107-108; VISY 1985-1986, 40.

A rendkívül töredékes diploma két megmaradt betűjéből LÖRINCZ B. joggal következtetett arra, hogy ez az első tisztán topografikus felsorolású kibocsátás Pannonia inferiorban,³³ mégpedig 144-ben,³⁴ mivel kizárásos alapon csak a *cohors II Augusta Thracum* és a *cohors I Montanorum* egészíthető ki, ezek pedig a Duna folyásirányában egymással szomszédos erődökben állomásoztak. Ha ez így van, és ez minden bizonnyal helyes, akkor további következtetést is le lehet vonni. Mivel az előbb bemutatott, még kryptotopografikus csapatfelsorolású diplomát 143. augusztus 7-én adták ki, ez pedig már topografikus csapatfelsorolású, minden bizonnyal e dátum után készült. Mivel lehetséges keltezése 141 és 144. december 10. közé esik, készítésének ideje leszűkíthető a 144. évre.³⁵

RMD 415 - 154-156	
Pannonia inferior	
[QVI MILIT IN ALIS V]	
I FL [BR ∞	Malata?
I THR VET SAG	Campona
I C R	Intercisa
I] PRAET C R	Teutoburgium
[I AVG ITVR	Rittium
ET COH XI]II	
III BAT [∞ VEX	Vetus Salina
I ALPIN EQVIT	Matrica
I T]HR GER	Annamatia
[I ALPIN PEDIT	Lussonium
I NOR	Alisca
I]II LVSIT	?
[II AST ET CALL	Ad Statuas
VII BREVC	Lugio
I LVSIT	Altinum?
II AVG THR	Ad Militare?
I MONT	Cornacum
I CAMP VOL	Acumincum
I THR C R]	Burgenae

A lista biztosan topografikus, de mivel nagyon hiányos a diploma, és ezért sok benne a kiegészítés, emiatt nem rendelkezik jelentős bizonyító erővel.

³³ LÖRINCZ 1996, 263. – RMD 509. old. 3. jegyzete nem helytálló, mivel a kryptotopografikus csapatfelsorolás nem 148-ban jelent meg először, hanem már Traianus korában.

³⁴ LÖRINCZ 1996, 261-267; DUŠANIĆ 2001, 209-219.

³⁵ Vö. VISY 2005, 258-259.

Weiss 2004 – 154. szept. 27.
PIVS CLAVDIO MARCELLO ANTIZ

QVI MILIT IN ALIS V

I FLAV AVG BRIT ∞	Malata?
I THRAC VETER	Campona
I C R	Intercisa
<u>I PRAETOR C R</u>	<u>Teutoburgium</u>
I AVG ITVR	Rittium

ET COH XIII

III BATAVOR ∞ VEXIL	Vetus Salina
I ALPINOR EQVIT	Matrica
I THRAC GERMAN	Annamatia
I ALPIN PEDIT	Lussonium
I NORICOR	Alisca
III LVSITAN	?
II AST ET CALLAEC	Ad Statuas
VII BREVCOR	Lugio
I LVSIT	Altinum
II AVG THRAC	Ad Militare
I MONTAN	Cornacum
I THRAC C R	Burgenae
I CAMPAN VOLVNT	Acumincum

Ebben a topografikus listában a *milliaria*-egységek az élen állnak. A topografikus felsorolástól való egyetlen eltérés a két utolsó gyalogos egység fordított helyzetű megadása.

RMD 102-103 – 157. febr. 8.
PIVS Monno et Culso

QVI MIL IN ALIS V

I THR VET SAG
I C R
I PRAET C R
I FL AVG BRIT ∞
I AVG ITVR

Campona
Intercisa
Teutoburgium
Malata?
Rittium

ET COH XIII

I ALP EQ
III BATAV
I THR GER
I ALP PED
I NORIC
III LVSIT
II AST ET CALL
VII BREVC
I LVSIT
II AVG THR
I MONT
I CAMP VOL

Matrica
Vetus Salina
Annamatia
Lussonium
Alisca
?
Ad Statuas
Lugio
Altinum
Ad Militare
Cornacum
Acumincum

A Monnusnak és Culsusnak – sógoroknak – kiadott két lussoniumi diploma adja mindmáig a legtökéletesebb topografikus csapatfelsorolást, mivel az ezres csapatok is minden bizonnyal a megfelelő helyen szerepelnek.³⁶ A *cohors III Batavorum (milliaria)* biztosan, és ennek alapján lehetett következtetni az *ala I Flavia Augusta Britannica milliaria* Malatában való állomásozására. A *cohors III Lusitanorum* neve mellett szereplő kérdőjel csupán a pontos táborhely ismeretlenségére utal, amelyet Szekszárd környékén remél megtalálni a kutatás.

³⁶ VISY 1979-1980, 100-108.

112-113 – 157/158. dec. 27.
Pius Ulpius Biausconi et incerto

Q M IN AL V

[I FL BRITAN ∞ C R]

Malata?

I THR VET SAGIT

Campona

I AVG [ITVR SAGIT

Rittium

I] C R

Intercisa

I BRIT C R

Alta Ripa

ET COH XIII

[I NOR

Alisca

III] LVSIT

?

II AST ET CALL

Ad Statuas

VII [BREVC]

Lugio

II AVG [THR]

Ad Militare?

I LVSIT

Altinum?

I MONT

Cornacum

I [CAM]P VOL C R

Acumincum

I THR [C] RO

Burgenae

I ALP EQVAT

Matrica

[III] BATAV[OR]

Vetus Salina

I TH]R GER

Annamatia

I ALP PED

Lussonium

A korábban 158/159-re keltezett diplomapár az újabb vizsgálatok szerint egy évvel korábbi, bár pontosan most sem határozható meg kibocsátási ideje.³⁷ Mivel azonos kibocsátás két töredékes példányban került elő, kölcsönösen föl lehetett használni őket az eredeti szöveg rekonstruálására. Jelentőségét már régen felismerte a kutatás. A *cohorsok* kétségtelenül topográfiai felsorolása ugyanis nem északon, Aquincum közelében kezdődik, hanem Aliscánál, Öcsénynél, az ettől északabbra állomásozó csapatok megnevezésére a lista végén kerül sor. A diplomák másik érdekessége a lovascsapatok sorrendjének szokatlan rendszertelensége.

167 után hosszú szünet következik a diplomák sorában, nemcsak Pannonia inferiorban, hanem más tartományokban is. Az általános hiány az újabban ismertté vált diplomák fényében még feltűnőbb. Egyre nyilvánvalóbb, hogy a szünet a 167 és 178 közé eső tíz évre terjed ki. Az ok minden bizonnyal a markomann háború, az azzal járó gazdasági válság, aminek hátterében részben az elpusztított és soká szünetelő daciai aranybányák okozta termelés kiesés áll.³⁸ A háború lezárása utáni időből két, azonos évből, 192-ből származó, de valószínűbben csak 193-ban kiadott diplomát ismerünk, amelyek csapatlistája teljes.

³⁷ LÖRINCZ 2001, 164-165.

³⁸ VISY 2005, 56.

CIL XVI 132

MacDonald – Pangerl 2003

COMMODVS ANTONIO MERCATORI PANN

Pferdehirt 44

COMMODVS T FLAVIO TITIANO BASSIAN

192 Aug. 11

QVI MILITAUERVNT IN ALIS V

PR C R	Teutoburgium
<u>I THRAC SAGIT VETER</u>	<u>Campona</u>
I AVG BRITT ∞	Malata?
I AVG ITVREOR	Rittium
I C R	?

ET COHORTIB X ET VII

III BATAV	Vetus Salina
III AVR DACOR /II AVR DAC?	Cornacum
I ∞ HEMESEN	Intercisa
I LVSITANOR	Alisca?
II AVG THRAC	Ad Militare
<u>I MONTAN</u>	<u>Cornacum</u>
I ∞ MAVROR	Matrica
III LVSITAN	?
I THRAC	Burgenae
VII BREVC	Lugio
I THRAC GERMANIC	Annamatia
I NORIC	Ad Statuas
I ALPIN PEDIT	Altinum
I ALPIN EQ	Lussonium
II NOVAE	?
I CAMPAN	Acumincum
D/P HEMESENORVM	?

A csapatfelsorolás a korábban megszokott 5 *ala* és 13 *cohors* helyett 5 *alát* és 17 *cohors*-ot sorol fel. Míg a lovascsapatokban nincs változás, a gyalogos egységek részben kicserélődtek. Régóta ismert, hogy ebbe a tartományba került több, 176-ban Syriában felállított segédcsapat. Mivel azonban a *cohors I milliaria Antonina Surorum* nem szerepel ezen a diplomán, és feliratos emlékei sem keltezhetők ennél korábbi időre, kérdéses, hogy már ekkor Pannonia inferiorban állomásozott volna ez a csapat. Az ugyancsak ekkor felállított és Intercisába vezényelt *cohors I milliaria Hemesenorum* szerepel a csapatfelsorolásban, ezzel kapcsolatban az a meglepő, hogy egy másik, ötszáz fős, eddig ismeretlen hemesai egység is előfordul rajta az utolsó helyen. A többi új csapat a *cohors I milliaria Maurorum* és a *cohors*

III(II) Aurelia Dacorum. A cohors II Novae ebben a formában és most tűnik fel először. A markomann háborúk idején és utána jelentős csapatátcsoportosításra került sor, amelynek a részletei nem ismeretesek. A később állított feliratok lelőhelyei és egyéb adatok alapján úgy tűnik azonban, hogy a kevert típusú csapatfelsorolás nem követi a korábbi topográfiai elvet, így a sorrendiségből nem lehet állomáshelyükre következtetni.

A csapatfelsorolások típusai Traianustól Commodusig

Az auxiliaris csapatlisták mindig két csoportot alkotnak: előbb az *alák*, majd a *cohorsok* nevei olvashatók. A felsorolás esetleges alfabetikus jellegére már korábban utaltam,³⁹ ez azonban alig mutatható ki. Rövidebb-hosszabb szakaszokon belül olykor megfigyelhető, de az is kitűnik, hogy láthatóan nem törekedtek egy ilyen sorrend megalkotásán. Ezt a megfigyelést az újabb adatok is alátámasztják. Azt is figyelembe kell venni, hogy a csapatneveket nem mindig egyformán adták meg, és aligha lehet eldönteni, hogy netán egy császári melléknév vagy az etnikum betűjét vették figyelembe. Ez a kérdés sem válaszolható meg akkor, ha ugyanabban a csapatlistában az azonos sorszámú csapatok egyik csoportja alfabetikus, a másik pedig nem alfabetikus sorrendben áll. Világos, hogy az esetenként felbukkanó alfabetikus sorrend a pusztán véletlennek tulajdonítható, alfabetikus rendezési elvről tehát nem lehet beszélni.

Az auxiliaris diplomák számbeli gyarapodása a csapatfelsorolások rendszerének a korábinál gondosabb elemzését teszi lehetővé. A vizsgált időszak segédcsatatok katonáinak kiadott és elemezhető mértékben megmaradt katonai diplomáinak száma az **1. táblázat**on két csoportba rendezve látható. Az egyik a numerikus lista, ahol a csapatok emelkedő sorszámaik szerint szerepelnek, a másik pedig a kevert lista, ahol a sorszámok tekintetében kevert sorrendben állnak. Az egyetlen csapat számára kiadott diplomák természetesen nem szerepelnek a táblázatban.⁴⁰

³⁹ VISY 1985-1986, 23.

⁴⁰ Az **1-2. táblázat** újabb adatokkal kiegészítve in: VISY 2007.

Provincia	Numerikus lista	Kevert lista
Britannia	8	2
Germania inferior	3	2
Germania superior	3	-
Raetia	17	-
Noricum	1	-
Pannonia	2	-
Pannnonia superior	16	4
Pannonia inferior	5	8
Dacia ⁴¹	5	-
Dacia Porolissensis	5	3
Dacia superior	1	4
Dacia inferior	3	0
Moesia superior	3	5
Moesia inferior	12	3
Syria	1	-
Syria Palaestina	6	-
Aegyptus	4	-
Mauretania Caesariensis	1	-
Mauretania Tingitana	4	7

1. táblázat. Numerikus és kevert felsorolású diplomák megoszlása Traianustól Commodusig

⁴¹ VISY 2008, 71-90.

	Az auxiliáris diplomák csapatsorolása Traianustól Commodusig					
Provincia	numerikus		kevert			
	kryptotopografikus		ismeretlen rendezési elv		topografikus	
	év	CIL XVI / +RMD	év	CIL XVI / RMD+	év	CIL XVI / RMD+
Britannia			158	+420		
Britannia			178	+184/+293/ +294		
Germania inferior			152	Pferdehirt 35=+408= Eck-Pangerl, 2004		
Germania inferior			158	+52		
Pannonia	98	42= +81				
Pannonia superior	113	+86				
Pannonia superior	116	64				
Pannonia superior	126	+236				
Pannonia superior	133	76=77				
Pannonia superior	134	+250				
Pannonia superior	138	84				
Pannonia superior	142/145	Eck et alii				
Pannonia superior	146	178				
Pannonia superior			148	96		
Pannonia superior	149	97				
Pannonia superior	154	104				
Pannonia superior	155/156	+416				
Pannonia superior	156/160	Pferdehirt 42				
Pannonia superior	159	Eck et alii = +422= +423				
Pannonia superior			161	+176/+279/ Pferdehirt 43		
Pannonia superior					163	+62
Pannonia inferior	110	164				
Pannonia inferior	135	+251				

2. táblázat. Az auxiliáris diplomák csapatsorolása Traianustól Commodusig

	Az auxiliáris diplomák csapatsorolása Traianustól Commodusig					
Provincia	numerikus		kevert			
	kryptotopografikus		ismeretlen rendezési elv		topografikus	
	év	CIL XVI / +RMD	év	CIL XVI / RMD+	év	CIL XVI / RMD+
Pannonia inferior	139	175				
Pannonia inferior	143	+266				
Pannonia inferior					143/144	+268
Pannonia inferior					144	+397
Pannonia inferior					148	179=180/ +272
Pannonia inferior					154	169=Weiß 2004
Pannonia inferior					157	+102/+103
Pannonia inferior					157/158	112=113
Pannonia inferior					167	123
Pannonia inferior			192	+446= +447		
Dacia Porolissensis	133	+35				
Dacia Porolissensis	151	404				
Dacia Porolissensis	154	110=+47				
Dacia Porolissensis	161/ 162	+177				
Dacia Porolissensis	164	185/+63/+64 /+287				
Dacia superior			144	90		
Dacia superior			156	107		
Dacia superior			158	108		
Dacia superior			179	+123		
Dacia inferior			140	+39		

2. táblázat /Folyt./

Az auxiliáris diplomák csapatfelsorolása Traianustól Commodusig						
Provincia	numerikus		kevert			
	kryptotopografikus		ismeretlen rendezési elv		topografikus	
	év	CIL XVI / +RMD	év	CIL XVI / RMD+	év	CIL XVI / RMD+
Moesia superior			145	+399/165		
Moesia superior			151	Pferdehirt 31		
Moesia superior			157	Pferdehirt 37		
Moesia superior			159/160	111, Pferdehirt 40		
Moesia superior			161	+55		
Moesia inferior	134	78				
Moesia inferior			145	+165		
Moesia inferior			146	+270		
Moesia inferior			157	+50		
Mauretania Tingit.	165	114/117				
Mauretania Tingit.					122	73=169
Mauretania Tingit.					153	Pferdehirt 34=+409- +411
Mauretania Tingit.					156/157	181
Mauretania Tingit.					156/157	182
Mauretania Tingit.					156/157	+53
Mauretania Tingit.					161	+107
Mauretania Tingit.					165	+186

2. táblázat /Folyt./

A diplomák numerikus és kevert felsorolási típusra való felosztása megmutatta, hogy több olyan tartomány van, amelyben jelenlegi ismereteink szerint csak numerikus csapatfelsorolást alkalmaztak: Germania superior, Raetia, Noricum, az osztatlan Dacia, Syria, Syria Palaestina, Aegyptus, Mauretania Caesariensis. Noricum esetében, ahonnan mindmáig csupán egyetlen diplomát ismerünk, nem lehet végleges álláspontra helyezkedni, és hasonló a helyzet Syriában és Mauretania Caesariensisben is. Figyelemreméltó Raetia, ahol a nagyszámú diploma ellenére csupán numerikus felsorolást találunk, de Britannia is, ahonnan az eddigi nyolc numerikus felsorolás mellett két kevert felsorolás is előfordult.

A numerikus listák között vannak olyanok, amelyek topográfiai elrendezést is mutatnak. Ezek a kryptotopografikus csapatfelsorolások.⁴² Mindkét esetben lehet és kell tehát számolni topográfiai felsorolással, a numerikus esetében a kryptotopográfiaival, a kevert esetében a topográfiaival (**2. táblázat**). Mivel azonban az anyag kryptotopográfiai szempontból való értékelésére Raetia kivételével⁴³ csak olyan provinciáknál került sor, ahol tiszta topográfiai csapatfelsorolású diploma is ismert, egyelőre a numerikus felsorolású diplomák ilyen szempontból való értékelését mellőzni kell. Későbbi vizsgálatok azonban még ezek esetében is kimutathatják a rejtett topográfiai elvet a felsorolás rendjében.

A **2. táblázat** elemzése a következő megfigyeléseket teszi lehetővé:

- A kryptotopografikus felsorolás a két Pannoniában, Dacia Porolissensisben⁴⁴ és Mauretania Tingitanában mutatható ki Traianus korától kezdve.⁴⁵
- Azok között a tartományok között, amelyekben kevert csapatfelsorolás is előfordul, több közös vonás figyelhető meg:
 - o Feltűnő, hogy az összes dunai tartomány idetartozik. Az egyetlen kivétel a fentebb említett, bizonytalanul megítélhető Noricum.
 - o E tartományokon kívül kevert csapatfelsorolással csak Britanniából és Germania inferiorból, valamint Mauretania Tingitanából van példa.
 - o Az ilyen felsorolások előfordulási ideje jól körülhatárolható, Mauretania Tingitana esetében azonban markáns különbség mutatkozik.
- A csapatfelsorolásban jelentkező változások a következő időrendben történtek:
 - o A legkorábbi kevert csapatfelsorolás Mauretania Tingitanából származik Kr.u. 122-ből (73=169), ez azonban teljesen egyedülálló eset.
 - o Ezután szünet következik, majd 134-ben Moesia inferiorból ismert a következő eset (78), ez azonban bizonytalan, mivel csupán egyetlen csapatpár szerepel fordított sorrendben.
 - o Valójában 140-ben indul meg a folyamat egy Dacia inferior-beli diplomával (RMD 39), majd
 - o 144-ben kezdődik az erőteljesebb változás Pannonia inferiorban (RMD 268/RMD 397⁴⁶), Dacia superiorban, egy évvel később Moesia inferiorban és másutt.

Ettől az időtől, 144/145-től kezdve Pannonia inferior számára csak topográfiai felsorolású katonai diplomákat állítottak ki. Az időbeli felső határ 167, ugyancsak ebből a tartományból való diplomával. Ha a többi kevert csapatfelsorolású diplomát is tekintetbe vesszük, kitűnik, hogy ilyen megoldásra csak Antoninus Pius és Marcus Aurelius korában került sor.

⁴² VISY 1985-1986, 19.

⁴³ VISY, Zs.: Bemerkungen zu der Dislokation der Auxiliartruppen von Raetien. In: Frei-Stolba, R. – Speidel, M. A. (Hrsg.), *Römische Inschriften - Neufunde, Neulesungen und Neuinterpretationen. Festschrift für Hans Lieb. Arbeiten zur Römischen Epigraphik und Altertumskunde* 2. Basel 1995, 133-142.

⁴⁴ VISY 2008, 88.

⁴⁵ ROXAN, M.: *Latomus* 32, 1972, 855; VISY 1985-1986, 21, II. tábl.

⁴⁶ A diploma keltezését ld. lentebb.

A legkorábbi eset Mauretania Tingitanából származik 122-ből, ezt azonban megelőzi egy kryptotopografikus diploma 114/117-ből. 122 után később is ugyanezt az elvet alkalmazták, és megfigyelhető, hogy a vizsgálható több mint harminc alatt alig történt lényegi változás. Eszerint a csapatfelsorolás rendje itt mintegy negyven éven át ugyanaz maradt. M. ROXAN kimutatta, hogy e tartomány csapatfelsorolásának rendező elve a katonai *itinerarium* volt.⁴⁷

Meggondolandó a Moesia inferiorból 134-ből származó (CIL XVI 78) diploma besorolása. Ezt azonban mégsem lehet a kevert felsorolásúak közé sorolni, mert a numerikus csapatfelsoroláson belül csupán két csapat áll fordított sorrendben. Ennek megfelelően, inkább egy kissé szabálytalan numerikus felsorolásnak kell tartani.⁴⁸ A 147 és 157 közötti időből azonban három valóban kevert felsorolású diploma készült ebben a tartományban.

A legkorábbi kevert csapatlistájú katonai diploma talán Dacia inferiorból származik (RMD 39) a Duna-vidéken, azonban ez az egyetlen ilyen diploma ebből a tartományból. Az alaposabb elemzés kimutatta, hogy valószínűbben csak a *cohors III Gallorum* és az egyetlen *milliaria*-egység szokatlan helye keltette ezt a látszatot, és inkább egy olyan numerikus csapatfelsorolású diplomáról van szó, amelyben a két csoportban adták meg a csapatokat. A két csoport topográfiai csoport is lehet.⁴⁹

Az osztatlan Pannonia, Pannonia superior és inferior tartományokban nem csak a topográfiai, hanem a kryptotopográfiai csapatfelsorolási elv alkalmazása is kimutatható. Az utóbbi bizonyíthatósága külön bizonyíték a topográfiai felsorolásra való törekvésre, mivel azt a rendezési elvet Traianus korától kezdve rendre alkalmazták, igaz csak részleges pontossággal. A topográfiai elv következetes alkalmazásának a bevezetése Antoninus Pius korában a korábban is alkalmazott földrajzi gondolkodás következetes továbbfejlesztésének tekinthető. Ugyanakkor figyelemreméltó, hogy miközben ekkoriban Pannonia inferiorban tisztán topográfiai rendet mutató csapatfelsorolások születtek, Pannonia superiorban egyetlen tisztán topografikus kivételtől eltekintve a csapatfelsorolások a kryptotopografikus elvet követik. A legkésőbbi kryptotopografikus lista 143-ban készült Pannonia inferiorban (RMD 266), míg a legkorábbi topografikus listák 141/144-ből származnak (RMD 268, 397). Ha feltesszük, hogy a két elvet nem alkalmazták egyszerre és váltogatva, hanem egymás után, akkor kézenfekvő az a feltevés, hogy a legkorábbi topografikus listájú diploma 143. augusztus 7. után készült. A két bizonytalan keltezésű diploma kiadásának ideje így leszűkíthető 144-re. Eszerint az RMD 397 kiadása 144. szeptember 7-re, az RMD 268 kiadása pedig 144. decemberére tehető.

Figyelemre méltó és feltűnő, hogy egy-egy kevert felsorolású germaniai és britanniai diploma egyaránt 158-ból származik. Ez valószínűleg a kiadásuk közti kapcsolatra utal⁵⁰, és ha ez így van, megkockáztatható a töredékes germaniai diploma keltezésének kiegészítése a britanniai alapján február 27-re.

A mindeddig legkésőbbi kevert felsorolású diplomák Britanniából (178) és Daciából (179) származnak.

⁴⁷ ROXAN 1973, 848; ROXAN 1986, 775.

⁴⁸ Korábban inkább a kevert felsorolásúak közé soroltam, VISY 2007, 257.

⁴⁹ V.ö. VISY 2008, 87.

⁵⁰ VISY 1984, 61.

A kevert csapatfelsorolási elvet nem alkalmazták általánosan. Éppen ezért Margaret ROXAN⁵¹ és Paul HOLDER⁵² joggal utaltak arra, hogy erre nézve semmilyen központi irányelv nem volt. Az elv területileg elkülöníthető alkalmazása arra utal, hogy inkább a szomszédos tartományok adminisztrációjában kialakult hasonló szokásról van szó. Nyilvánvaló ugyanis, hogy kevert csapatfelsorolást Antoninus Pius uralkodása elején alkalmazták hat Duna-menti tartományban – eltekintve a más földrajzi elvet alkalmazó Mauretania Tingitanától. A módszert hosszan alkalmazták, feltehetően a segédc csapatok számára kiadott legutolsó diplomákig.

Érdekes, hogy az alkalmazó tartományok között is eltérések mutatkoznak. A topografikus elvet Pannonia superiorban csak egyetlen egyszer alkalmazták, mégpedig úgy, hogy az *alákat* a Duna folyásirányának megfelelően, a *cohorsokat* pedig azzal szemben sorolták föl. Dacia Porolissensisben az *alákat* két csoportban nevezik meg, Porolissumból kiindulva egyszer dél, egyszer pedig kelet felé haladva. Csapatcsoportokra való utalás Pannonia inferiorban is előfordult egyszer 157-158-ban, amikor előbb a délebbi, ezután pedig az északabbi csapatok szerepelnek, de mindkét csoport a Duna folyásirányának megfelelő sorrendben.⁵³

A csapatlisták összeállításának az átalakítása Antoninus Pius uralkodásának az elején beleillik az eddig kialakult képbe: a katonák gyermekeinek kizárása a polgárjogadásból, a szolgálati évek számokkal történő megadása, és egy kicsit később a flottakatonák gyermekeivel kapcsolatos jogi változások ugyancsak erre az időre estek.⁵⁴ Ezek a Rómában végrehajtott jogi változtatások a provinciákban is változtatásokat gerjeszthettek. Feltételezhető tehát, hogy a jelenlegi ismereteink szerint Pannonia inferiorban felbukkanó csapatfelsorolási módosítást néhány szomszédos tartomány is átvette és évtizedeken keresztül változatos formában alkalmazta.

Fontos kérdés az is, hogy milyen rendezési elvet követnek a kevert felsorolások. A lehetséges okok:

- *legiok* vagy hadseregcsoporthoz szerinti csoportosítás⁵⁵
- valamilyen topográfiai sorrend⁵⁶
- tiszta véletlen alapján.

Noha az első két lehetőség, amelyek részben fedik is egymást, a valószínűbb, az utóbbit sem lehet kizárni. Ezt Paul HOLDER vetette föl,⁵⁷ úgy véelve, hogy a sorrendet az egyes csapatok jelentésének véletlenszerű beérkezési ideje határozta meg, ez azonban, noha esetenként nem elképzelhetetlen, általános magyarázatként nehezen hihető. Ebben az esetben ugyanis rendre más és más sorrend alakult volna ki, aminek azonban ellentmondanak az évtizedeken át makacsul ismétlődő – bár eltéréseket is mutató – adatsorok. A véletlenül létrejövő sorrendet azonban nem szabad teljesen kizárni. A 148-ból és a 161-ből származó

⁵¹ ROXAN 1986, 776.

⁵² P. HOLDER 1997, 25. – azonban tévesen gondolja, hogy a szokás csak Hadrianus uralkodásától kezdve terjedt. A Mauretania Tingitana-beli példánytól (122) eltekintve a kryptotopografikus csapatfelsorolást elvét Traianustól kezdve, a topografikusét pedig Antoninus Piustól kezdve alkalmazták.

⁵³ NAGY 1956, 29; FITZ 1959, 440; VISY 1979-1980, 105.

⁵⁴ ECK 2007, 87-104.

⁵⁵ ROXAN 1986, 773 sk. további irodalommal és az osztott csapatlistájú diplomák/diplomapárok elemzésével.

⁵⁶ RADNÓTI-BARKÓCZI 1951, 191-226; VISY 1979-1980, 83.

⁵⁷ HOLDER 1997, 25.

felsőpannoniai diplomák is ilyenek. Ebben a tartományban egy sor kryptotopografikus és egy topográfiai csapatfelsorolású diploma után azt lehetne várni, hogy ilyen ne forduljon elő. Ez a kettő azonban valószínűleg a véletlennek köszönheti szokatlan felsorolási rendjét. Egyelőre megválaszolhatatlan, hogy a két britanniai és a Germania inferiori diploma ilyen véletlen generálta csapatfelsorolású, vagy talán mégis rendelkezik valamilyen földrajzi vagy egyéb rendezési elvvel.

Mauretania Tingitana diplomáinak az elemzését Margaret ROXAN végezte el, és megállapította, hogy ezek csapatfelsorolása a katonai *itinerariumot* követi. Az osztatlan Pannoniában és a két Pannoniában, superiorban és inferiorban nemcsak a topográfiai, hanem a kryptotopográfiai csapatfelsorolást is ki lehetett mutatni. Az utóbbi Traianus korától való megléte még jobban hangsúlyozza a topográfiai csapatfelsorolásra való időről-időre való törekvést. A tisztán topográfiai (kevert) csapatfelsorolások Antoninus Pius uralkodásának kezdetén e törekvések logikus következményeként jelentek meg. Feltűnő érdekesség ugyanakkor, hogy az eddig egységes elvet követő két testvértartomány gyakorlata ekkor elválik egymástól. Pannonia inferiorban áttértek a tisztán topográfiai elv alkalmazására, míg Pannonia superiorban egy kivételtől eltekintve megmaradt a lényegében kryptotopográfiai elvet követő gyakorlat. A teljesség kedvéért azonban hozzá kell tenni, hogy a pannoniai kutatás is rendkívül egyenetlen, különösen Pannonia inferior nem magyarországi területein vannak hiányosságok, ahol még sok meglepetés érheti a kutatást. Ezen a területen részben éppen a diplomák csapatfelsorolásából nyert adatok nyújtanak támpontot a csapattörténeti kérdések megoldására.

A területileg különböző, de tartománycsoportokra valamelyest mégis jellemző megoldás arra utal tehát, hogy a felsorolás módjára vonatkozóan semmilyen központi irányelv nem volt. Ez érthető is, hiszen ezeket a listákat a tartomány helytartói hivatalában összesítették és állították össze, hogy a katonák/veteránok pontos jegyzékével együtt Rómába küldjék. Itt készültek a tanúkkal hitelesített diplomák, de láthatóan a csapatfelsorolás a beküldött sorrendben maradt a katonák számára készített példányokban is. A lista összeállítása tehát a helytartói hivatalban dolgozó írnokok feladata volt, az itt kialakult rendet viszont évtizedekre megtartották.⁵⁸

A vizsgálat tükrében bizonyosra vehető, hogy az új elv valahol a Duna-vidéken keletkezett, majd a szomszédos tartományokban terjedt el. Elősegítette a módszer átvételét a közelség és a szomszédos helytartói hivatalok és írnokaik szoros kapcsolata. Korábbi, a diploma-kiadás menetét és gyakorlatát elemző vizsgálatok kimutatták, hogy a szomszédos tartományok (néha persze a távolabbiak is) összerendezve, feltehetően egybegyűjtve küldték Rómába a szükséges adatokat, ami már eleve szorosabb kapcsolatot tételez föl a közeli tartományok adminisztrációjában.⁵⁹

Kérdéses tehát, hogy az egyes tartományoknál a csapatfelsorolás kevert sorrendje az adatok beérkezése szerint vagy más módon keletkezett. Lehetséges, hogy daciai és a moesiai tartományokban is a földrajzi elv érvényesült, ezt azonban egyelőre nem lehet biztosan tudni. Radnóti Aladár igyekezett erre a kérdésre választ találni, kutatásai azonban a gyér és bizonytalan forrásanyag alapján nem vezethettek kielégítő eredményre.⁶⁰ A Moesia superior

⁵⁸ WOLFF 1981, 415.

⁵⁹ VISY 1984, 61.

⁶⁰ RADNÓTI 1959, 134-151; RADNÓTI 1975, 203-219.

és Dacia limesére vonatkozó régészeti és epigráfiai forrásanyagot Nicolae GUDEA gyűjtötte egybe.⁶¹ Eredményei és az egyéb daciai kutatások eredményei gazdagok, de a források elégtelensége még mindig csak bizonytalan támpontot nyújtanak e kérdések eldöntéséhez.⁶² Britannia esetében sem lényegesen különböző a helyzet, ahol a jelentős kutatási eredmények és Michael G. JARRET összefoglalása ellenére sem állítható, hogy a kevert csapatfelsorolású diplomák topográfiai adatokat rejtenének magukban.⁶³

Valószínű, hogy a segédcsapatok diplomáinak csapatfelsorolásának topografikus jellege a markomann háború után megszűnt, bár erre csak egyetlen okmányból lehet jelenleg következtetni, a Pannonia inferior csapatainak 192/193-ban kiadott diplomából. Noha kevert a felsorolás rendje, topográfiai sorrendre aligha lehet belőle következtetni, bár az is tény, hogy olyan nagyméretű, általunk még kellően nem ismert átcsoportosításokra került sor ebben az időben, hogy az igenlő válasz sem teljesen kizárt. Nem sokkal később, még Septimius Severus idején, véglegesen megszűnt a diplomaszolgáltatás a segédcsapatból leszerelt katonáknak, és ezzel egyik legértékesebb hadtörténeti forrásunk apadt el. A 3. század első felében megélénkült feliratállítási kedv csak részben pótolja a kieső forrást, teljes egészében pedig semmiképpen sem, hiszen a katonai diplomák olyan mennyiségű információt tartalmaznak, amellyel más feliratos forráscsoport nem vetélkedhet.

⁶¹ GUDEA 1997; GUDEA 2001.

⁶² VISY 2008, 71-90.

⁶³ JARRET 1994, 36-77.

BIBLIOGRÁFIA / BIBLIOGRAPHY

- ALFÖLDI 1942 ALFÖLDI A.: In: Tompa F. – Alföldi A. – Nagy L., Budapest története, I / 2. kötet. Budapest az ókorban. Budapest 1942.
- ALFÖLDY 1993 ALFÖLDY G.: Birodalmak tündöklése és bukása: a római történelem tanulsága. In: *Doctores Philosophiae honoris causa Universitatis de Iano Pannonio nominatae*, I.: Alföldy Géza, 1992. március 18. Pécs 1993, 7-23.
- ALFÖLDY 1996 ALFÖLDY G.: Pannonia és a római birodalom. *Debreceni Szemle* 2, 1996, 172-183.
- BARKÓCZI 1944-1951 BARKÓCZI L.: Brigetio. *DissPann* II.22. Budapest 1944-1951.
- BARKÓCZI 1954 BARKÓCZI, L.: Lager und Wohnsiedlung. In: Barkóczi, L. et al.: *Intercisa (Dunapentele-Sztalinvaros). Geschichte der Stadt in der Römerzeit. ArchHung* 33. Budapest 1954, 11-60
- BARKÓCZI 1958 BARKÓCZI, L.: A New Military Diploma from Brigetio. *ActaArchHung* 9, 1958, 413-421.
- DUŠANIĆ 2001 DUŠANIĆ, S.: A diploma for the Lower Pannonian *auxilia* of the early 140s. *ZPE* 135, 2001, 209-219.
- ECK et alii 2004 ECK, W. – MACDONALD, D. J. – PANGERL, A.: Neue Militärdiplome für Truppen in Britannia, Pannonia superior, Pannonia inferior sowie in Thracia. *REMA: revue des études militaires anciennes* 1, 2004, 63-101.
- ECK–PANGERL 2004 ECK, W. – PANGERL, A.: Neue Diplome für die Heere von Germania superior und Germania inferior. *ZPE* 148, 2004, 259-268.
- ECK 2007 ECK, W.: Die Veränderungen in Konstitutionen und Diplomen unter Antoninus Pius. In: Speidel, M. A. – Lieb, H. (Hrsg.), *Militärdiplome. die Forschungsbeiträge der Berner Gespräche von 2004. Mavors Roman army researches* 15. Stuttgart 2007, 87-104.
- FERENCZI 1994 FERENCZI, I.: Peut-on identifier l'hydronyme Máris de Hérodote à l'hydronyme Maros de Transylvanie? *SpecNova* 10, 1994, 137-150
- FITZ 1977 FITZ, J.: Die Militärdiplome aus Pannonia Inferior in der zweiten Hälfte des 2. Jahrhunderts. *ActaAnthHung* 7, 1959, 421-442.
- FITZ 1977A FITZ, J.: Die Eroberung Pannoniens. In: *ANRW*. II.6. Berlin –New York 1977, 543-556.
- FITZ 1993-1995 FITZ, J.: Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit, I-IV. Budapest 1993-1995.
- GUDEA 1997 GUDEA, N.: Der dakische Limes. Materialien zu seiner Geschichte. *JRGZM* 44/2, 1997, 497-609.
- GUDEA 2001 GUDEA, N.: Die Nordgrenze der römischen Provinz Obermoesien. Materialien zu ihrer Geschichte (86-275 n. Chr.). *JRGZM* 48/2, 2001, 337-454.
- HOLDER 1997 HOLDER, P. A.: A Roman military diploma from Ravenglass, Cumbria. *BRLr* 79, 1997, 3-41.
- JARRET 1994 JARRET, M. G.: Non-legionary troops in Roman Britain. Part One: The Units. *Britannia* 25, 1994, 36-77.
- FPA I FEHÉR B. – KOVÁCS P. (Ed.): *Fontes Pannoniae antiquae* I. Korai földrajzi irók – a római hódítás kora (Kr. u. 54-ig). Budapest 2003.
- FPA II FEHÉR B. – KOVÁCS P. (Ed.): *Fontes Pannoniae antiquae* II. Pannonia története Kr. u. 54-166 közt. Budapest 2004.
- KUZMA 1995 KUZMA, I.: Luftbildarchäologie in der Slowakei. In: Kunow, J. (Hrsg.): *Luftbildarchäologie in Ost- und Mitteleuropa. Aerial archaeology in Eastern and Central Europe. Internationales Symposium*, 26.-30. September 1994, Kleinmachnow, Land Brandenburg *Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg* 3, 1995, 251-258.
- LÖRINCZ 1978 LÖRINCZ, B.: Die Besatzungstruppen des Legionslagers von Aquincum am Ende des 1. - Anfang des 2. Jahrhunderts. *ActaArchHung* 30, 1978, 299-312.
- LÖRINCZ 1996 LÖRINCZ, B.: Neue Militärdiplome aus Pannonien. *ZPE* 111, 1996, 259-268.

- LÖRINCZ 2001 LÖRINCZ, B.: Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. *Wiener Archäologische Studien* 3. Wien 2001.
- MACDONALD–PANGERL 2003 MACDONALD, D. J. – PANGERL, A.: A new diploma of Pannonia inferior from 192 A.D. *AKorr* 33, 2003, 259-271.
- MILTNER 1937 MILTNER, F.: Augustus' Kampf um die Donaugrenze. *Klio* 30, 1937, 200-226.
- MÓCSY 1962 MÓCSY, A.: Pannonia. *PWRE* Suppl. 9, 1962, 515-776.
- MÓCSY 1974a MÓCSY A.: Pannonia a korai császárság idején. *Apollo Könyvtár* 3. Budapest 1974.
- MÓCSY 1974a MÓCSY A.: Pannonia a késői császárkorban. *Apollo Könyvtár* 4. Budapest 1974.
- MÓCSY 1978 MÓCSY, A.: Zur Entstehung und Eigenart der Nordgrenzen Roms. *Rheinisch-Westfälische Akademie der Wissenschaften. Geisteswissenschaften*; Vorträge G 229. Opladen 1978.
- NAGY 1956 NAGY, T.: The Military Diploma of Albertfalva. *ActaArchHung* 7, 1956, 17-69.
- NAGY 1973 NAGY T.: Budapest története az őskortól a honfoglalásig. In: Gerevich L. (Szerk.), Budapest története, I. Budapest 1973, 39-216.
- NESSSELHAUF 1936 NESSELHAUF, H. (Ed.): *Diplomata militaria. Ex constitutionibus imperatorum de civitate et conubio militum veteranorumque expressa. CIL XVI*. Berlin 1936.
URL: <http://arachne.uni-koeln.de/books/CILvXVI1936>
- PFERDEHIRT 2004 PFERDEHIRT, B.: Römische Militärdiplome und Entlassungsurkunden in der Sammlung des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. *Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer* 34. Mainz 2004.
- RADNÓTI–BARKÓCZI 1951 RADNÓTI, A. – BARKÓCZI, L.: The Distribution of Troops in Pannonia Inferior during the 2nd Century A.D. *ActaArchHung* 1, 1951, 191-226.
- RADNÓTI 1959 RADNÓTI, A.: Zur Dislokation der Auxiliärtruppen in den Donauprovinzen. In: Limes-Studien, Vorträge des 3. Internationalen Limes-kongresses in Rheinfeld/Basel 1957. *Schriften des Instituts für Ur- und Frühgeschichte der Schweiz* 14. Basel 1959, 134-151.
- RADNÓTI 1975 RADNÓTI, A.: Die römische Reichsgrenze zwischen Beograd und dem Eisernen Tor nach Eroberung Dakiens. *AV* 26, 1975, 203-219.
- RAJTÁR 1997 RAJTÁR, J.: Die Legionen Mark Aurel im Vormarsch. In: Oexle, J. (Hrsg.), *Aus der Luft – Bilder unserer Geschichte: Luftbildarchäologie in Zentraleuropa*. Dresden 1997, 59-67.
- RITTERLING 1924 RITTERLING, E.: Legio. *PWRE* XII, 1924, 1211-1856.
- ROXAN 1973 ROXAN, M. M.: The Auxilia of Mauretania Tingitana. *Latomus* 32, 1973, 838-855.
- ROXAN 1986 ROXAN, M. M.: Roman military diplomata and topography. In: Landesdenkmalamt Baden-Württemberg, *Archäologische Denkmalpflege* (Hrsg.), *Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses, Aalen 1983. Stuttgart 1986, 768-778.*
- STROBEL 2005-2007 STROBEL, K.: Die Frage der rumänischen Ethnogenese: Kontinuität – Diskontinuität im unteren Donaauraum in Antike und Frühmittelalter. *Balkan-Archiv N.F.* 30-31-32, 2005-2007 (2010), 59-166.
- TÓTH–VÉKONY 1970 TÓTH, E. – VÉKONY, G.: Beiträge zu Pannoniens Geschichte im Zeitalter des Vespasianus. *ActaArchHung* 22, 1970, 133-161.
- TÓTH 1981 TÓTH E.: Megjegyzések Pannonia provincia kialakulásának kérdéséhez – Bemerkungen zur Entstehung der Provinz Pannonien. *ArchÉrt* 108, 1981, 13-33.
- VISY 1970 VISY, Zs.: Angaben zur Geschichte der ungarischen Tiefebene im augusteischen Zeitalter, *AAntArch* 14, 1970, 79.
- VISY 1971 VISY, Zs.: Angaben zur Geschichte der ungarischen Tiefebene im augusteischen Zeitalter. *AASzeg* 14, 1971, 73-79.
- VISY 1979-1980 VISY, Zs.: Újabb pannoniai katonai diplomák. – Neuere Militärdiplome aus Pannonien. *BÁME* 10-11, 1979-1980 (1982), 86-132.
- VISY 1984 VISY Zs.: Az auxiliáris katonák elbocsátásában mutatókozó szabályszerűségek a katonai diplomák alapján. *AT* 31, 1984, 53-72.

VISY 1985-1986	VISY Zs.: A pannoniai katonai diplomák kryptotopográfiai csapatfelforolása. <i>AT</i> 32, 1985-1986, 18-45.
VISY 1993	VISY, Zs.: Cotini in Pannonia. <i>SpecNova</i> 9, 1993 (1994), 5-12.
VISY 1995	VISY, Zs.: Bemerkungen zu der Dislokation der Auxiliärtruppen von Raetien. In: Frei Stolba, R. – Speidel, M. A. (Hrsg.), <i>Römische Inschriften - Neufunde, Neuleseungen und Neuinterpretationen. Festschrift für Hans Lieb. Arbeiten zur römischen Epigraphik und Altertumskunde</i> 2. Basel 1995, 133-142.
VISY 2003	VISY, Zs.: The ripa Pannonica in Hungary. Budapest 2003.
VISY 2003a	VISY Zs.: A pécsi légirégészeti műhely. Régészeti kutatások a <i>ripa Pannonica</i> mentén. In: Visy Zs. (Szerk.): Régészeti műemlékek kutatása és gondozása a 3. évezred küszöbén. Pécs 2003, 107-122.
VISY 2005	VISY Zs.: Verespatak aranya. <i>Zalai Múzeum</i> 14, 2005, 311-315.
VISY 2007	VISY, Zs.: Neuere Untersuchungen von Hilfstruppen römischer Auxiliärdiplome. In: Speidel, M. A. – Lieb, H. (Hrsg.), <i>Militärdiplome. die Forschungsbeiträge der Berner Gespräche von 2004. Mavors Roman army researches</i> 15. Stuttgart 2007, 247-265.
VISY 2008	VISY Zs.: Megjegyzések a segédc csapatok dáciai diszlokációjához. In: Csabai Z. et al.: Pécsi történeti katedra. Pécs 2008, 71-90. = Bemerkungen zur Dislokation von Auxiliärtruppen in Dacia. <i>ActaAnthung</i> 49, 2009, 163-184.
VISY - SZABÓ 2011	SZABÓ M. – VISY Zs.: Menettáborok Brigetio környékén – Marching camps in the vicinity of Brigetio. In: Visy Zs. (Szerk./Ed.): <i>A Danube limes program régészeti kutatásai 2008-2011 között – The Danube Limes Project Archaeological Research between 2008-2011</i> . Pécs 2011, 107-112.
WEIß 2004	WEIß, P.: Zwei vollständige Konstitutionen für die Truppen in Noricum (8. Sept. 79) und Pannonia inferior (27. Sept. 154). <i>ZPE</i> 146, 2004, 239-254.
WOLFF 1981	WOLFF, H.: Bemerkungen zum Verwaltungsgang und zur Verwaltungsdauer der Bürgerrechtsschenkungen an Auxiliare. <i>ZPE</i> 43, 1981, 403-425.
WOLTERS 2008	WOLTERS, R.: <i>Die Schlacht im Teutoburger Wald. Arminius, Varus und das römische Germanien</i> . München 2008.

Appendix

Margaret Mary Roxan

1924 - 2003

IMPERATOR MVNDI DEVS OPTIMVS MAXIMVS

ANNO MMIII

ANCILLAE SVAE QVAE IN COHORTE LONDINIENSI

TRICENA STIPENDIA PLVRAVE MERVERAT

SE IN CVLTV SCIENTIAE FORTITER INDVSTRIEQVE GESSERAT

ANTE EMERITA STIPENDIA

HONESTAM MISSIONEM ET CIVITATEM AETERNAM DEDIT

E BIRLEY H NESSELHAVF COS CAELESTIBVS

A D VI KAL IVL

EX DOCENTE

MARGARITAE ROXANAE DISC MANNI BRIT

SIT TIBI TERRA LEVIS

M. M. ROXAN munkásságának válogatott bibliográfiája:

Epigraphic Notes. *ESt* 9, 1972, 246-250.

Pre-Severan *auxilia* named in the *Notitia Dignitatum*. In: MANN, J. C. (Ed.), Aspects of the *Notitia Dignitatum*. *BAR-Supplementum Series* 15. Oxford 1976, 59-80.

The Witnesses to Roman Military diplomata. *AV* 28, 1977, 299-333. /társszerző: J. MORRIS/

Roman Military Diplomas 1954-1977. University of London, Institute of Archaeology, *Occasional Publication* No. 2. London 1978.

A Note on the Gnotzheim Diploma Fragment. *BVbl* 44, 1979, 75-78.

A note on CIL CVI 130 and the review in *JRS* XXVIII (1938) by Eric Birley. *Britannia* 11, 1980, 335-337.

The Distribution of Roman Military Diplomas. *Epigraphische Studien* 12, 1981, 265-286.

A Roman Military Diploma from London. *Transactions of the London and Middlesex Archaeological Society* 34, 1983.

Roman Military Diplomas 1978-1984. University of London, Institute of Archaeology, *Occasional Publication* No. 9. London 1985.

Roman Military Diplomata and Topography. In: Landesdenkmalamt Baden-Württemberg, Archäologische Denkmalpflege (Hrsg.), Studien zu den Militärgrenzen Roms III. Vorträge des 13. Internationalen Limeskongresses, Aalen 1983. Stuttgart 1986, 768-778.

Discharge Certificates of the Roman Army. *Britannia* 19, 1988, 342-347.

/Társszerző: J. C. Mann/

Findspots of Military Diplomas of the Roman Auxiliary Army. *BIAL* 26, 1989, 127-181.

The Military Diplomata. In: FRERE, S. S. – ROXAN, M. – TOMLIN, R. S. O.: Roman Inscriptions of Britain. Vol. II. Gloucester, 1990, 1-28.

Women on the Frontiers. In: MAXFIELD, V. A. – DOBSON, M. J. (Ed.), Roman Frontier Studies 1989. Proceedings of the XVth International Congress of Roman Frontier Studies. Exeter 1991, 462-467.

A military diploma of AD 85 for the Rome cohorts. *ZPE* 196, 1993, 67-74.

/Társszerző: W. ECK/

Roman Military Diplomas 1985-1993. University of London, Institute of Archaeology, *Occasional Publication* No. 14. London 1994.

Two New Military Diplomas. In: FREI STOLBA, R. – SPEIDEL, M. A. (Hrsg.), Römische Inschriften - Neufunde, Neuleseungen und Neuinterpretationen. Festschrift für Hans Lieb. *Arbeiten zur römischen Epigraphik und Altertumskunde* 2. Basel 1995, 55-99. /Társszerző: W. Eck/

A Diploma of the Misene Fleet: 160 Febr. 7. In: FREI STOLBA, R. – SPEIDEL, M. A. (Hrsg.), Römische Inschriften - Neufunde, Neuleseungen und Neuinterpretationen. Festschrift für Hans Lieb. *Arbeiten zur römischen Epigraphik und Altertumskunde* 2. Basel 1995, 101-112.

An emperor rewards his supporters: the earliest extant diploma issued by Vespasian. *Journal of Roman Archaeology* 9, 1996, 247-256.

Settlement of veterans of the *auxilia* – a preliminary study. In: GROENMAN-VAN WAATERINGE, W. et al. (Ed.), Roman Frontier Studies 1995. Proceedings of the XVIth International Congress of Roman Frontier Studies. Oxford 1997, 483-491.

The earliest extant diploma of Pannonia Superior: issued 3rd May 112. *Electrum* 1, 1997, 161-173.

A Diploma of Moesia Inferior: 125 Iun. 1. *ZPE* 116, 1997, 193-203. /Társszerző: W. Eck/

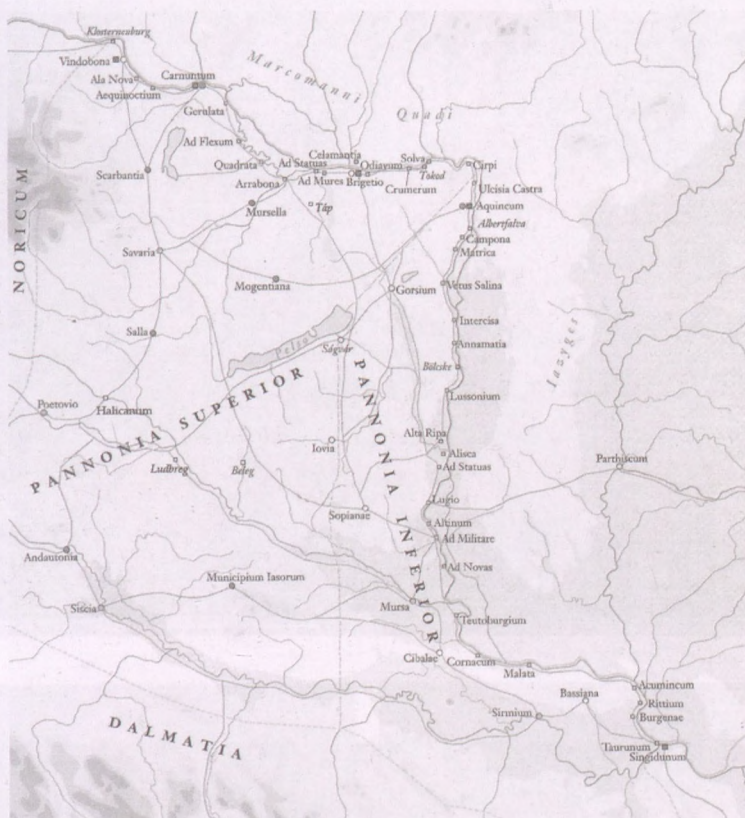
- Militärdiplom für einen in Britannien entlassenen 'Daker', Addendum. *ZPE* 117, 1997, 274-276.
- An Auxiliary/Fleet Diploma of Moesia Inferior: 127 August 20. *ZPE* 118, 1997, 287-299.
- The Earliest Extant Diploma of Thrace. A. D. 114 (= RMD I 14). *ZPE* 119, 1997, 269-279.
[= rövidebb változat: The earliest extant diploma for the auxilia of Thrace, A. D. 114 (RMD I 14,2). *Archaeologia Bulgarica* 1, 1997, 32-45. /Társszerző: E. I. PAUNOV/]
- Zwei Entlassungsurkunden – *TABULAE HONESTAE MISSIONIS* – für Soldaten der römischer Auxilien. *AKorr* 28, 1998, 95-112. /Társszerző: W. Eck/
- Die Auxiliartruppen der Provinz Thracia. Neue Militärdiplome der Antoninenzeit. *Chiron* 28, 1998, 371-420. /Társszerző: P. Weiss/
- Two Complete Diplomas of Pannonia Inferior: 19 May 135 and 7 Aug. 143. *ZPE* 127, 1999, 249-273.
- Vespasianvs Velageno. In: FREEMAN, Ph. et al. (Ed.), *Limes XVIII. Proceedings of the XVIIIth International Congress of Roman Frontier Studies held in Amman, Jordan (September 2000)*. *BAR-IS* 1084. Oxford 2002, 945-948.
- Roman Military Diplomas IV. *BICS*; Suppl. 82. London 2003. /Társszerző: P. Holder/

THE ORGANIZATION OF THE FRONTIERS OF THE ROMAN EMPIRE IN PANNONIA FROM AUGUSTUS TO DIOCLETIANUS

(Summary)

The paper was given as an inaugural lecture at the St. Stephan Scientific Academy in Budapest in December 2004. It is partly identical with the lecture given at the 2nd Colloquium on Roman military diplomas, held in Bern in the same year (see VISY 2007). The latter's subject was the general order of the enumeration of the troops in the military diplomas, while the inaugural lecture focused on the military history and on the enumeration of the military diplomas in Pannonia. It could be concluded that a mixed, but probably cryptotopographical enumeration was practised in both Pannoniae from the rule of Traian, and beginning from 144 a topographic order, but only in Pannonia inferior. The only diploma from Pannonia superior with a topographic order in the enumeration of the auxiliary troops was issued in 163. It became clear as well that this practice was applied almost only in Pannonia inferior and Dacia Porolissensis, but there is an exception from 158 as two diplomas for Germania inferior and Britannia prepared on the same day were formulated in a mixed or cryptotopographical order. The present study – as the proceedings of the Berner Gespräche – is dedicated to the memory of Margaret ROXAN.

Keywords: military history of Pannonia, military diplomas, topographical and cryptotopographical enumeration of the auxiliary troops, Antoninus Pius.

1

2

I. tábla.

1. Pannonia térképe az 1-2. században. (Rajz: Sebők László, VISY Zsolt kiegészítéseivel); 2. 1. századi földtábor a későbbi Mursella/Árpás municipium területén. (Ltsz. PLT 14858 – Fotó: Otto BRAASCH)

Plate I.

1. Map of Pannonia in the 1st-2nd centuries. (Drawing of László Sebők, with additions of Zsolt VISY); 2. 1st century earth and timber fort in the territory of the later Mursella.

1

2

II. tábla

1. 1. századi földtábor Táp határában. (Fotó: Otto BRAASCH); 2. 1. századi földtábor barakkjának alapárka Lussoniumban/Paks-Dunakömlőd (Fotó: VISY Zsolt)

Plate II.

1. 1st century earth and timber fort near Táp; 2. Foundation ditch of a barrack in the 1st century fort of Lussonium

1

2

3

4

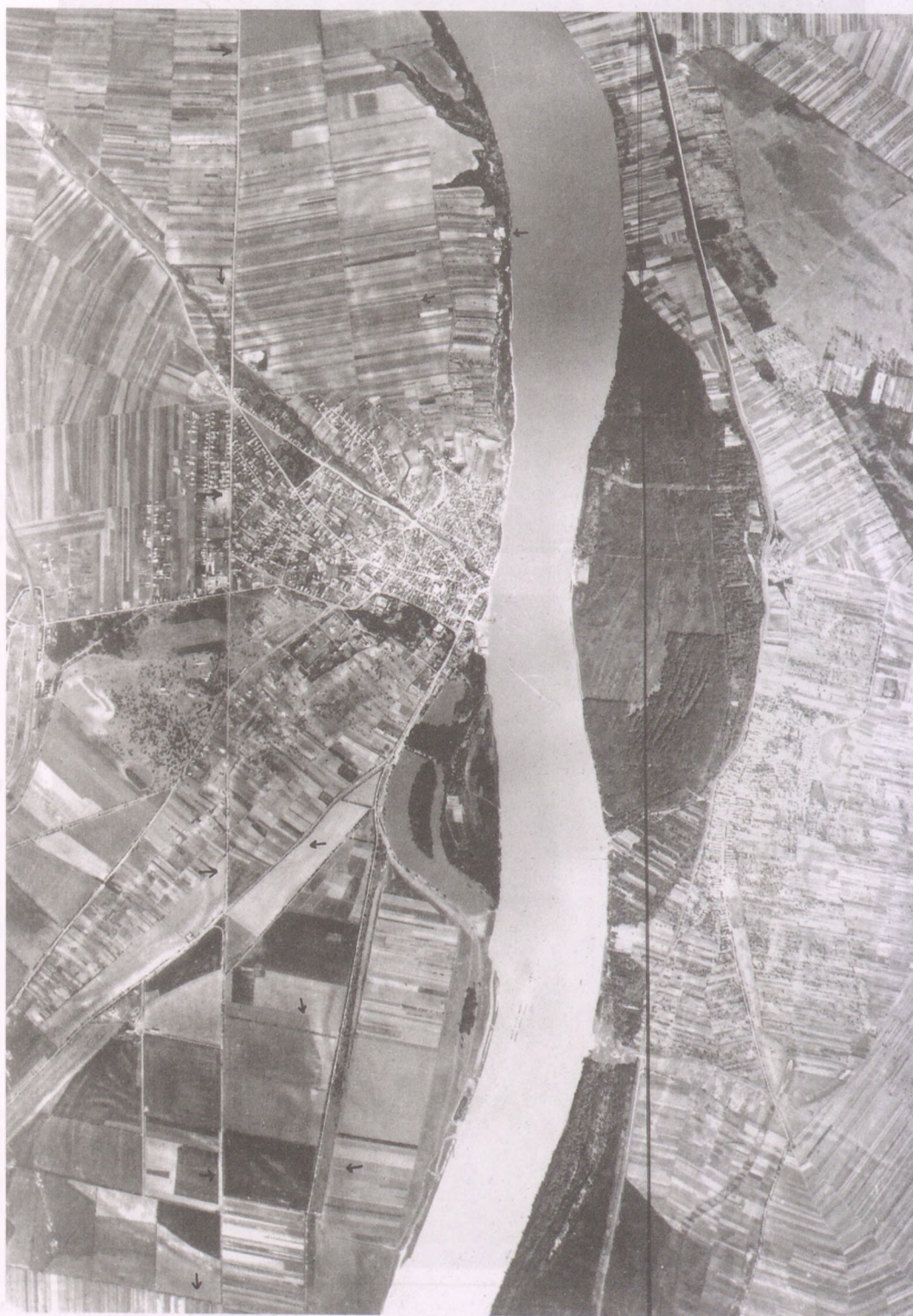
5

III. tábla

1. Brigetio/Szőny környéki földtáborok. (Rajz: SZABÓ Máté); 2. Brigetio/Szőny, V. tábor. (Ltsz. PLT 1626 – Fotó: Otto BRAASCH); 3. Brigetio/Szőny, VI-VII. tábor. (Ltsz. PLT 1615, Fotó: Otto BRAASCH); 4. Brigetio/Szőny, XIX. tábor. (Fotó: Otto BRAASCH); 5. Brigetio/Szőny, XIII-XIV. tábor. (Fotó: Otto BRAASCH)

Plate III.

1. Earth and timber forts round Brigetio/Szőny; 2. Fort V near Brigetio; 3. Forts VI-VII near Brigetio; 4. Fort XIX near Brigetio 5. Forts XIII-XIV near Brigetio

1

IV. tábla. Limes-út Ercsi határában (Forrás: HM Térképtár 69422)

Plate IV. The limes road near Ercsi

1

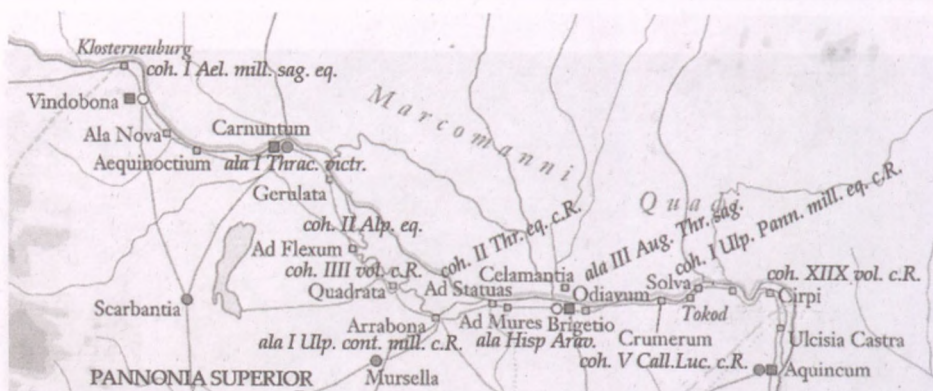
2

V. tábla

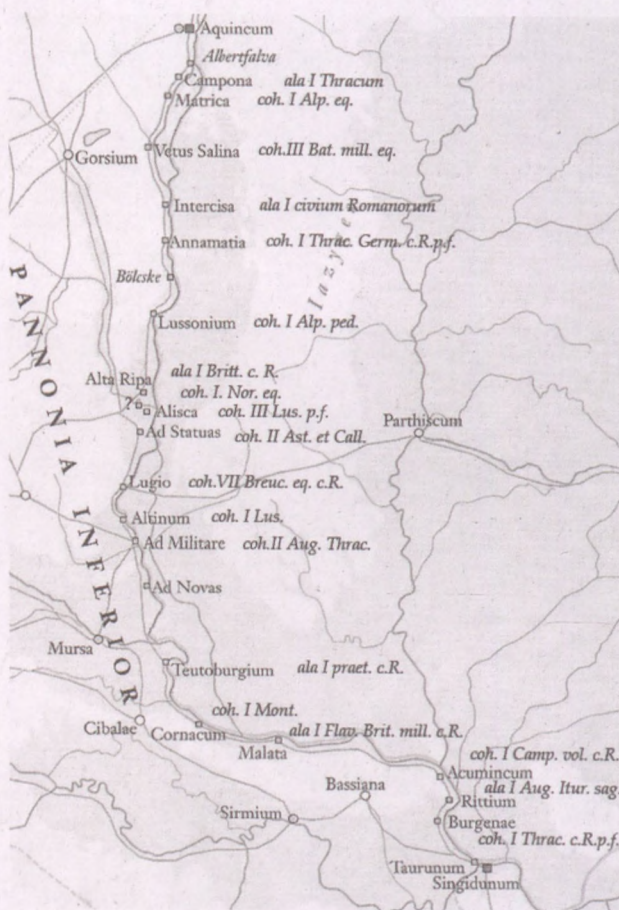
1. Intercisa/Dunaújváros déli kapuja a később épített kaputornyokkal, alattuk a korábbi fal alapárka és a palánktábor árka. (Fotó: VISY Zsolt); 2. Intercisa/Dunaújváros castellum principiaja. (Fotó: VISY Zsolt)

Plate V.

1. The south gate of the fort of Intercisa/Dunaújváros with the gate towers built later. Under them are to be seen the foundation ditch of the earlier wall and the ditch of the earth and timber fort; 2. The principia of the auxiliary fort of Intercisa/Dunaújváros

1

2

VI. tábla

1. Pannonia superior limese és segédcapatai a Kr. u. 2. sz. derekán. (Rajz: SEBŐK László, VISY Zsolt kiegészítéseivel); 2. Pannonia inferior limese és segédcapatai a Kr. u. 2. sz. derekán (Rajz: SEBŐK László, VISY Zsolt kiegészítéseivel)

Plate VI.

1. The limes of Pannonia Superior with the auxiliary units in the middle of the 2nd century AD.; 2. The limes of Pannonia inferior with the auxiliary units in the middle of the 2nd century AD.

1

VII. tábla Intercisa castelluma déli kapujának műemlékileg helyreállított maradványai. (Fotó: Visy Zs.)
Plate VII. The conserved remains of the South gate of the fort Intercisa/Dunaújváros

CONTRIBUTIONS TO THE ARCHAEOLOGY OF THE SEUSO TREASURE*

ZSOLT VISY

Abstract: The Seuso treasure was given to Seuso who surely lived in Pannonia, and according to the quadruped found in Polgárdi-Kőszárhegy hundred years earlier, and according to the fact that the supposed owner of the treasure was killed in the same place, it is sure that the treasure was hidden in this locality at the end of the 4th century or in the first decades of the fifth. The Pannonian origin can be proved through different stylistic features on the treasure and other finds.

Keywords: Roman silver ware, Seuso treasure, late Roman history, late Roman villas in Pannonia, quadruped.

The Seuso Treasure is the biggest late Roman silver find found so far, but at least found in the 20th century (Pl. I. 1a-b). There are some information about additional pieces that belong to the treasure, thus the total number can be up to 248! The 14 known objects weigh more than 200 pounds, about 67 kg. Some of them were used as tableware, other objects were used for washing hand and for keeping toiletries in it.

The treasure was found more than 30 years ago in a bronze cauldron, but the very place where it had been hidden in the late Roman time was kept as a secret and was falsified. As most of the archaeological features of it can be connected to with Pannonia, Hungarian scientists are convinced about its Pannonian origin and use.

In the followings I make an account about the stage of the investigations of Hungarian scientists, such as the late professor András MÓCSY, Mihály NAGY, Endre TÓTH, Zsolt MRÁV, Gabriella NÁDORFI, and as the natural scientists Márta BALLA, István DÓDONY and many others. The paper is a kind of summary of these investigations, and I am grateful that colleagues allowed me to use their manuscripts they have written for the Seuso treasure booklet.¹

The aim of the paper is to contribute to the archaeology of the find, to discuss some archaeological and other evidences that give some hints to the origin, to the place of use and to the site of the treasure. While doing so it is inevitable to discuss its dating, both the time of the manufacturing of the pieces and the time when they were hidden probably during an invasion. One must take into account the inscriptions and depictions of the hunting plate, the mention of the name of the Lake Balaton: Pelso, the linguistic features of the name Seuso, some special forms, decorations and motifs on other pieces, the technique and the analogies of the bronze cauldron, the similarly exceptional silver quadripod found in Polgárdi, the

* As a lecture given in the Society of Antiquaries of London, 14.02.2008.

¹ VISY 2012b.

evidence of the soil samples taken from the cauldron and from certain places in Hungary, and the extreme richness of the 4th century villas in the Balaton region.

1. The treasure

a. The size

What is known as Seuso treasure, is surely only a part of a bigger set, concealed in the late Roman time. It is not known, where it was found. According to scholarly view apart from the 14 big pieces several cups, spoons and other little silver objects might have belong to it. It is then justified to postulate these missing items.²

- i. The 14 known objects came through purchasing into the possession of Lord Northampton together with a copper cauldron which contained these silver objects in the soil for many centuries. Though “Mr. Halim Korban confirmed in June 1987 that the Seuso hoard consisted only of the 14 pieces and the cauldron”,³ it is not too believable, because there are some data that speak against it.
- ii. We have some more data connected with the hoard. Let me mention the paper of Geraldine NORMAN and David KEYS from the year 1990, as giving information about at least 16 more objects of the hoard. One of them should have to be a dish with the portrait of Constantine in the centre and with 4 co-rulers of his on the rim. If so, it was made probably in 336 AD for commemorating his 30th anniversary of imperial rule.⁴ There was not given any proof or photograph to it. I think, however, that at least this object is to be accepted as part of the Seuso treasure.
- iii. Furthermore, it is to be mentioned an undated document written in the name of Halim Korban and his company Hadrian Trading Co. Ltd., which is worth to cite: “We hereby guarantee the following for ... future purchase: ...Delivery of the remaining silver objects from the hoard (187 silver gilt spoons, 37 silver gilt drinking cups, and 5 silver bowls)...”.⁵ It was also mentioned that these objects were put into a cauldron, too. – As exactly such type of silver items are missing from the hoard that originally should have belong to it, one may take sure that these objects exist, or at least existed at the time of the writing the document.
- iv. Another object came to light in 2007. Cristina RUIZ published it together with a quite poor quality photograph. It is a dish which has a Christogram in its centre. It was offered to the Getty Museum, together with the additional spoons, cups and bowls in 1998, but the museum did not buy it. Another

² As it has been done by Mihály NAGY, Endre TÓTH and other scholars.

³ WALDEN, L. de In: RUIZ, Chr.: The silver missing from the Seuso hoard? *The Art Newspaper* XVI:178, March 2007, 4.

⁴ NORMAN, G. – KEYS, D.: History of a great treasure emerges from the shadows. *The Independent* 7, March 1990, 3.

⁵ *The Art Newspaper* XVI:178, March 2007, 4.

photograph of the plate appeared in a catalogue published by Anton Tkalec in 2000.⁶

- v. Hungarian research can add some more objects to the hoard. There was a young man, József Sümegh who collected and traded antiquities. He was killed in December 1980 at age of 24 in a wine-cellar near to his village, Polgárdi. There were rumours that he was in possession of a big Roman treasure. Hungarian scholars and police have made investigations of his death. It is very likely that his death was in connection with the Seuso treasure found by himself in the region of Kőszárhegy (Pl. II. 1). Some people saw and held some objects in their own hands, and one of his friends, István Strasszer described a very heavy, quadrangular box with birds on its top, which belonged to the treasure.⁷ Because at the moment there is no record of such a box, we have to reckon with it, too.
- vi. There is information about some other silver objects of József Sümegh that could belong to the hoard, but here I only want to mention the ascertained cases. A silver ewer had been sold in Budapest and it was described by János Fábián.⁸ As it could not be part of the 14 objects I add this ewer to the treasure.
- vii. Last but not least the quadripod from Polgárdi has to be mentioned as part of the treasure. It was found in 1878 in the same vineyard where the dead body of József Sümegh was found. The fine late Roman silver quadripod (because of its incompleteness it was reconstructed earlier as a tripod) is now kept in the Hungarian National Museum.

Finally we may have as many items belonging to the Seuso treasure as 248. It is surely not the exact number of the silver objects which could belong originally to the treasure, but in order of magnitude it can not be far from it. It would be also too precipitate to declare that all objects mentioned belonged together and are part of the treasure, but until they are not brought to light and are not given to scholarly investigation we have to reckon with them. It is important that the wanted but still missing little objects seem to exist. One can just hope that sometimes in the future the whole treasure will be united and exhibited.

b. Discussion

The known part of the treasure has been described by Marlia MANGO,⁹ but many other scholars¹⁰ made contributions to the special features of the 15 objects. Now I will discuss only some objects of the treasure which have previously been investigated by Hungarian scholars.

⁶ RUIZ, Chr.: The missing plate from the Seuso hoard? *The Art Newspaper* XVI:179, April 2007.

⁷ See the document film of Zoltán DÉZSY, *A Seuso kincsek rejtélye* [The mystery of the Seuso treasure] 1997.

⁸ See note 6.

⁹ MANGO 1990, 70-88; MANGO-BENNETT 1994.

¹⁰ PAINTER 1990, 4-11; CAHN-KAUFMANN-HEINIMANN-PAINTER 1991, 184-191; POPOVIĆ 1992, 611-623; HEDGES-HOSLEY-BRONK-VAN KLINKEN 1991; NEUMANN 1993, 275-279; BENDER 1992, 119-124; 4, 1991. – the Hungarian contributions see later.

i. *Hunting plate*

1. The Hunting or Seuso plate¹¹ has got a lot of important features worth for discussion. It has an inscription around the central medallion, and according to it the plate was given as a present to Seuso. As the donator is not named, he had to be a private person, and Endre TÓTH argued successfully that the gift was given for the wedding of Seuso.¹² However, the origin of Seuso could not be clarified unanimously. There have been suggestions for his Germanic,¹³ Carpic/Thracian¹⁴ Celtic¹⁵ and Pannonian¹⁶ origin. As the change from Seutho to Seuso is not possible in the Thracian language, and also the Germanic origin is not convincing because of the same reason, the most preferable suggestion is the Celtic origin. We can agree with András MÓCSY and Günter Neumann that the name Seuso originates from the Celtic *seg-*, the meaning of which was connected with fighting and could mean also hunting dog.¹⁷
2. The word Pelso was the first which let János György SZILÁGYI think that the treasure had to be connected with Pannonia.¹⁸ Pelso was the name of the lake Balaton,¹⁹ and the possibility that it should be the name of a dog near the inscription is to be excluded as Endre TÓTH and István VÖRÖS convincingly stated that this animal is not a dog but a boar²⁰.
3. The representation of a banquet in the medallion is quite unusual, the only known parallel to it is the Cesena plate.²¹ However, this scene type occurs otherwise in mosaics in Africa and of Piazza Armerina²² and in paintings from the 4th century,²³ as in the grave of Vibia in Rom.²⁴ The otherwise interesting and very clear interpretation of Ivana POPOVIĆ which pointed out the similar structure of the Seuso medallion and the plaquettes of the Danubian Cavalier mostly made of lead²⁵ must be put aside at the moment because despite the striking similarity of the scene it can be connected with a type generally used in the empire.

¹¹ MANGO-BENNETT 1994, 55-97.

¹² TÓTH, E. at the table ronde conference on a treasure of late Roman silver, CAHN-KAUFMANN-HEINIMANN-PAINTER 1991, 184-191.

¹³ MANGO 1990, 87, note 22, but not excluded a Celtic origin; NAGY 2012.

¹⁴ NAGY-TÓTH 1990a, 7-9; NAGY-TÓTH 1990c, 91-92.

¹⁵ MÓCSY 2012; NEUMANN 1993, 275-279.

¹⁶ TÓTH 2012.

¹⁷ *Lex Salica*, tit 6 *segusius canis* = hunting dog, cf. POKORNY 1959, 888.

¹⁸ In the Getty Museum in 1984.

¹⁹ Plinius, *nat hist.* III 147, Aurelius Victor, *Caes.* 40, 9-10; MÓCSY 1968, 1049-1051; NAGY-TÓTH 1990a, 8.

²⁰ TÓTH 2012 contra MANGO 1990a, 6; MANGO 1990, 73.

²¹ ARIAS 1946-1948, 313, Fig. 2, Tav. XXVI; MANGO 1990, 73.

²² PAINTER 1990, 6; DRAGOTTA 1982.

²³ GUGGISBERG In: KAISERAUGST II, 247.

²⁴ FERRUA 1971, 7-62. – citation of GUGGISBERG In: KAISERAUGST II, 247; Abb. 212.

²⁵ POPOVIĆ 1992, 611-623.

The individuality of the representation of the Seuso medallion has been pointed out by Kenneth PAINTER²⁶ Endre TÓTH has underlined, that “This picture is not an idealised one, as there are no palm trees or cypresses in it. None of these were native in Transdanubia. The characteristics of the Pannonian landscape is even more striking if we look at the animals in the picture. On the edges of the Hunting-plate all kinds of animals that lived in the Mediterranean are depicted, even those that did not live in Pannonia. In contrast to this, the animals seen in the central medallion (fallow-deer, hares, goats, wild-boars, roe-deer) really did live in Transdanubia”.²⁷ It corresponds with the arguments of Lambert SCHNEIDER, having spoken about the representation of the imperial world as a subject estate,²⁸ discussed by R. Reece who emphasised the representation of the owner’s affluence.²⁹ The niello decoration used both on the Meerstadt plate of the Kaiseraugst find and on the Seuso plate to fill the background can be dated to the first half of the 4th century, and the hybrid decoration where the figural scene was not taken from the mythology but from the contemporary life, to the middle and the second half of the 4th century.³⁰

4. On the outer border of the plate there are hunting scenes, scenes of a *venatio*.³¹ A wagon with a cage for the captured animals and drawn by two bullocks was also represented. It reminds of similar wagons depicted on hunting mosaics in Africa and Piazza Armerina.³² Considering this fact it is hardly believable that the villa, represented on the border as well, could be regarded as the villa of Seuso. All scenes of the rim come from the general scheme, and also the central medallion has a lot of common features like the elk hunt which has its exact parallel on the hunting mosaic of Piazza Armerina. The individual motifs were given as addition and refinement to the general pattern.

- ii. *The Meleager plate* is one of the most important items of the find.³³ It belongs to the objects made with repoussé technique. According to the interpretation of Marlia MANGO the central medallion represents Meleager, Atalanta on his right and on both sides Kastor and Polydeukes, while Ankaïos and a hunter can be seen in the background.³⁴ Despite of mentioning that there are some strange details in the forms of the figures she stops at this

²⁶ PAINTER 1990, 6.

²⁷ TÓTH 2012.

²⁸ PAINTER 1997, 147 underlines that the landowner clearly hunts on his own land.

²⁹ SCHNEIDER 1983, 113-115; REECE 1997, 146.

³⁰ KAUFMANN-HEINIMANN In: KAISERAUGST II. 2003, 133-134.

³¹ GUGGISBERG In: KAISERAUGST II, 267 supposes that the representation of the *venatio* increases the proganda characteristics of the decoration.

³² DRAGOTTA 1982.

³³ MANGO-BENNETT 1994, 98-152.

³⁴ MANGO-BENNETT 1994, 123-124.

point. Mihály NAGY observed some more unconventional motifs and came to another conclusion.³⁵ He points out the long hair of the persons which is characteristic for the Hasdings; the figure on the left side was changed from a bent to a standing one. He thinks that the original scene of Priamos and Achilles was changed in the present one. The persons standing on both sides are accordingly not Kastor and Polydeukes but the two German Dioskuroi, each under the hemisphere of a pilos. The two figures in the rear should be Thor with his double hammer and his accompanier, who is named in later sources as Thjalfi. Thus the medallion shows the scene as the hero takes a rest on the skin of the boar in the circle of the gods after the hunt.³⁶ The hero on the Thor representation of the patera from Pietroasa is sitting in the same position.³⁷ Marlia MANGO dated the Meleager plate to the 5th century.³⁸ On the basis of the newer observations and regarding the dating of the Pietroasa treasure to the time about 375, Mihály NAGY thinks that the Meleager plate – together with the Achilles plate – is to be dated to the time before 375.³⁹

There is a further motif on the Meleager plate which underlines this dating. There are six masks on the border of the plate for dividing the mythological scenes. At least one of these masks has its close analogy on the silver skyphos of the find of Osztrópataka/Ostrovany (Pl. III. 1).⁴⁰ The grave material of a Vandal prince is to be dated to the years 270-290 AD.⁴¹ Both female heads facing left and having long hair, pulled up at the back. The masks on the Meleager plate were put on altars, while the altars on the skyphos stand in the background with some sacrificial offerings on their top. The similarity between the motifs is so strong that their dating has to be closer than more than hundred years proposed by Marlia MANGO.

- iii. The best parallel of the *Achilles plate* is a relief fragment from Gorsium with about the same position of Achilles.⁴² While Mihály NAGY emphasises the long hair of the figures and wants to see a Germanic feature in them, Martin GUGGISBERG states that on the border not the birth of Achilles was represented but that of Dionysos.⁴³ As none of the motifs on the border are connected with Achilles, we have to agree with him, especially that the main Olympic deities are present which can not be connected with Achilles. It corresponds with the observation of Wulf RAECK and Mihály NAGY that

³⁵ NAGY 1994, 294-295. To the changing ideas about mythology and mythological representations of the scene of Meleager and Atalanta see RAECK 1992, 71-98.

³⁶ NAGY 1994, 292 reads the word *tiaon* on the bottom of the casket. It supports the Germanic characteristics within the Seuso treasure as the word can be interpreted from the German with the meaning of ten.

³⁷ DUNÁREANU-VULPE 1967, tab. 15.

³⁸ MANGO 1990, 79.

³⁹ NAGY 1994, 295.

⁴⁰ ARNETH 1850, IIIa, cit. PROHÁSZKA 2004, 8.

⁴¹ PROHÁSZKA 2004, 112.

⁴² NAGY 1994, 295.

⁴³ GUGGISBERG In: KAISERAUGST II, 265, note 1064 – contra MANGO-BENNETT 1994, 163, scene B-I 4.

mythological scenes were used at least from the second half of the 4th century AD more and more like decoration taken out of their original context.⁴⁴

iv. The two *situlas* and a ewer form an ensemble within the Seuso treasure.⁴⁵ All were made with the same embossed technique but it is of greater importance that all represent the Hippolytos myth in the same style and form. However, it was emphasized by Mihály NAGY that the form of the *situlas* is quite strange in the late Roman art, but quite common in the Germanic craftsmanship, and the roots and connections of the *situlas* are to be searched for in the Germanic analogies.⁴⁶ The best examples are from the rich princely grave of Osztrópataka/Ostrovany (Slovakia), dated to the turn of the 4th century AD.⁴⁷ The Concești bucket belonged to a grave of about 400.⁴⁸ It is then likely that the *situlas* (and the Hippolytos ewer) can not be dated to the early 5th century,⁴⁹ but to an earlier time. We can agree with Mihály NAGY that they could have been made in the second half of the 4th century.⁵⁰

v. The *polygonal ewers* were dated by Marlia MANGO to the second half of the 4th (geometric ewer) and beginning of the 5th century (Dionysiac ewer).⁵¹ For the later dating of the letter she was inspired by the two Apahida ewers with relief decoration.⁵² This view can not be convincing enough, because the only two quadrangular ewers in the grave of the Gepidan prince Apahida could have been made earlier⁵³ on one side, and on the other side there are more analogies from the 4th century. Endre TÓTH has gathered the polygonal ewers and he found that they are not unique at all in Pannonia in the 4th century AD.⁵⁴ Similar ewers were found in Aquincum and in Siscia⁵⁵. Furthermore we can mention the two fragments of a polygonal ewer from Grossbodungen, Thüringen, dated by solidi of Honorius.⁵⁶ Also the star shaped bottom (and mouth) was known and used in the Roman craftsmanship earlier. The best example is the buckle of a shoe from Brescia, dated to the last third of the 3rd century.⁵⁷

⁴⁴ RAECK 1992; NAGY 294-295; REECE 1997, 148

⁴⁵ MANGO 1990, 83.

⁴⁶ NAGY 1994, 293.

⁴⁷ STEUER, H.: Eimer. In: *Reallexikon der germanischen Altertumskunde* 6. Berlin-New York 1986, 582-601 – see the previous note; PROHÁSZKA 2004, 109-112.

⁴⁸ MATZULEWITSCH 1929, 134-135, Taf. 44.

⁴⁹ MANGO 1990, 83; MANGO-BENNETT 1994, 363, 401.

⁵⁰ NAGY 1994, 294; NAGY 2008.

⁵¹ MANGO 1990, 74; 81; MANGO-BENNETT 1994, 265; 318.

⁵² FINÁLY 1889, Taf. I-II.

⁵³ FINÁLY 1889, 310 dated them to the beginning of the 5th century.

⁵⁴ TÓTH 2012.

⁵⁵ THOMAS 1988, Pl. II.4 = KAISERAUGST II, 271, Abb. 251; RADNÓTI 1938, Taf. 45. The rim of the jug from Aquincum is square shaped.

⁵⁶ GRÜNHAGEN 1954; cited by GUGGISBERG In: KAISERAUGST II, 337.

⁵⁷ ROSSI, F. et al.: Una signora di rango a Brescia in età tardoantica, II. Settimana della cultura. Brescia 2000, pp.6, Fig. 1-11. – cited by KAUFMANN-HEINIMANN In: KAISERAUGST II, 138, Abb. 136, Anm. 310.

vi. Now it is the time to speak about the 113 cm tall silver *quadripod* which was found in 1878 in Polgárdi-Kőszárhegy and now is exhibited in the Hungarian National Museum.⁵⁸ Its most detailed investigation was made by Gizella ERDÉLYI who dated it to the middle of the 4th century.⁵⁹ After taking notice about the Seuso treasure the suspicion soon rose that the two finds could be connected. This suspicion became gradually a strong belief and now Hungarian scholars are convinced that the Seuso treasure must have been found in the closest vicinity of the place where the quadripod came to light. This place is the same vineyard where the body of József Sümegh was found in December 1980. The quadripod came to light somewhere in front of the vine cellar amongst the roots of a fallen tree, and presumably it was the secondary hiding place of the Seuso treasure in a pit under the feet of the dead young man.

The recent investigations made on the fragmentary folding stand – it was thought to be a tripod, but during the newer restoration it was proved that actually it was a quadripod⁶⁰ – revealed more details which correspond with some on the objects of the Seuso treasure. It is the only silver quadripod from the late Roman period with significantly larger dimensions than every other known folding stand⁶¹, and with such a – reconstructed – weight which makes it for a totally unique object: more than 20 kg!⁶²

1. Mihály NAGY pointed out at the first time that the griffins (Pl. III. 2) on the legs of the quadripod and those on the feet on the two buckets are very similar,⁶³ and as these representations do not have any analogy one has to assume that they had to be related to each other.⁶⁴ The only analogy to the griffins possibly on a tripod or a quadripod was found in Vimose (Denmark) (Pl. III. 3), but if so, not in the same position but on the upper end of a leg of a folding stand. Xenia Pauli JENSEN thinks that it belonged to a parade helmet or a standard of the second century AD,⁶⁵ but the very close similarity with the Polgárdi find, especially the same scale motifs and the pointed filling of the surface lead to the conclusion that also the griffin from Vimose was made in the middle or in the second half of the 4th century. Griffins were often represented in mosaics and in paintings like the griffin of the hunting scene from the villa at Piazza Armerina⁶⁶ where the mane of the monster got a similar dotting like that from Polgárdi.

⁵⁸ CSETNEKI 1878, 186-187; PULSZKY 1880, 1-6; HAMPEL 1880, 55-62; - Inv.nr. 54.1878.

⁵⁹ ERDÉLYI 1931, 291-299.

⁶⁰ BRUDER-MRÁV-VERES 2002, 49-65.

⁶¹ NAGY-TÓTH 1990a, 9.

⁶² HOBBS 2006, 269, n. 2022; MRÁV 2012.

⁶³ MANGO 1997, 91-92, Fig 2 thinks that the griffin feet „can be compared with the peacock and dolphin feet of the restored Sion censer of ca. 565” – from Asia Minor, but it seems for a very weak and timely late comparison.

⁶⁴ NAGY-TÓTH 1990c, 93.

⁶⁵ As it was suggested by Pauli Jensen to have been part of a Roman parade helmet from the second century, or – with less probability – a standard decoration. In: THE SPOILS OF VICTORY, 237.

⁶⁶ DRAGOTTA 1982.

2. The busts at the upper beaded rim of the buckets represent quite a unique decoration. Both Mihály NAGY and Zsolt MRÁV were aware to observe the strong similarity between them and the busts on the feet of the quadripod.⁶⁷ What is more, they added that on the place where they should be fitted dotted signs were made for the proper identification of the placement of the attachments in both cases.
 3. There are rosettes at the crossings of the hold-fasts of the quadripod, in the centre of them with a rivet of globular head. Mihály NAGY pointed out that a similar solution was applied on the lid of the animal jug.⁶⁸
 4. The legs of the quadripod were made of broad and thick piece of silver, and there is a beaded decoration on the outer side of both of them. It is astonishing that the handle of the Hippolytos ewer has an almost perfect replica of this decoration.⁶⁹
 5. Zsolt MRÁV managed to identify some more common features.⁷⁰ He noticed that “exact parallels of the leaf-decoration of the Polgárdi *quadripod* can be found on the pair of geometrical jugs of the Seuso-treasure. Ewer A and Ewer B are decorated by the same hands as the Polgárdi *quadripod*. ... the surfaces between interlaced motifs were filled in with rows of petals facing each other. This type of decoration was also used on their bases in one medallion on each base. The edges of the petals were emphasised with thin lines and dot-hammering, just like the similar leaves of the Polgárdi *quadripod*. ... The bases of the statuette-groups of the Polgárdi stand are decorated with same motifs: quatrefoils with additional etched lines around them and with dot punched circles between them. Same decorations can be found in the medallions on the geometrical jugs of the Seuso-treasure. The similarity of the shape of the decorating motifs and the execution of the decoration are the same to such a degree that we should connect the objects not only to the same workshop (probably on the Balkan Peninsula), but also to the same craftsman.” Although one needs more evidence to prove the same workshop one needs more evidences, yet the very close connection is clearly visible.
- vii. Though the 14 objects were made in two different styles, and within these two main groups only a few can be assigned to the same workshop or craftsman, there are some motifs which are worth to be discussed because one can come to important conclusions.
1. Common characteristics of the treasure are the beaded rim. It was applied already in the 3rd century but these beads were less than those

⁶⁷ NAGY 2012; MRÁV 2012.

⁶⁸ NAGY 1994, 294.

⁶⁹ NAGY-TÓTH 1990a, 9.

⁷⁰ MRÁV 2012.

in the 4th century. The decoration became general and often applied on objects in the 4th century.⁷¹

2. The long hair of the male and female figures is common characteristics of the objects. It can be connected with the Germanic type of representations,⁷² but there is a special case in the central medallion of the Hunting plate which can be interpreted in another way. The woman sitting on the right side of the landlord (Seuso) has an extra long curly hair. It was suggested by Marlia MANGO that she could be the wife or the mother of Seuso, but either wife or mother, this hair-style reminds on the hair-style of the women of Helena and of the house of Constantine.⁷³ If accepted, this feature underlines the Germanic characteristics of the Seuso treasure.

There has been connected another representation with Seuso and his wife. It is the Animal ewer, which was decorated with portraits on the lid. All could be portraits of young men, but Marlia MANGO identified one of them as a woman.⁷⁴ Annemarie KAUFMANN-HEINIMANN accepted this view, and dated the jug already to the 5th century AD.⁷⁵ However, it is hardly believable that this single bust would be female, because all similar portraits of youngsters on the border of silver plates, on fibulas, on paintings or mosaics are males.⁷⁶ It would be strange that in one case a female bust had been represented. If we examine this portrait more thoroughly we will doubt the interpretation of Marlia MANGO. The hair of the figure does not differ from that of the others on the ewer, and I doubt strongly in the existence of a plait over her head.

3. Eight objects of the find were made in repoussé technique. Marlia MANGO suggested that these had been made not only in the "Eastern" technique, but in Eastern workshops.⁷⁷ The only exception is the Achilles plate, where she could not decide, and gave Athens and Constantinopolis alternatively⁷⁸ as workshops. For the "western type" products she wrote only that western workshop. These suggestions of her can be right, but the question emerges, where the border can be drawn between eastern and western style and workshops. The question is even more interesting for us if we realize that the Achilles plate of

⁷¹ PAINTER 1990, 6; NAGY-TÓTH 1990c, 93.

⁷² NAGY 1994, 295.

⁷³ TÓTH 2012.

⁷⁴ MANGO-BENNETT 1994, 304, fig. 7-40.

⁷⁵ KAUFMANN-HEINIMANN In: KAISERAUGST II, 149-150

⁷⁶ KAUFMANN-HEINIMANN In: KAISERAUGST II, 149-164. – On the basis of these examinations one can believe to solve the old question, who were represented on the vault of the grave Nr. 1 (Peter and Paul grave chamber) in Sopiana. I think that all earlier proposals with an ambition of any exact identification as martyrs or family-members can be put aside (see HUDÁK-NAGY 2005, 46 with further readings). It is clear that the four young men round the Christ's monogram and amongst trees and birds of a garden represent the four apocalyptic creatures or the joy and happiness (of martyrs?), this case unquestionably in the paradise.

⁷⁷ MANGO 1990, 71; MANGO-BENNETT 1994, *passim*.

⁷⁸ MANGO-BENNETT 1994, 180.

the Kaiseraugst find was made in Thessaloniké⁷⁹ in repoussé technique and the Euticius plate in Naissos⁸⁰ in geometric style. These objects prove that in some centres of the Balkan Peninsula both techniques were applied on a high level. It was the region where west and east met and in the 4th century, as Sirmium and Thessalonica became imperial capitals. Imperial mints worked in Thessalonica, Serdica, Siscia and Sirmium, but also silversmiths may have been worked in those centres. It has been pointed out that the good quality production of brooches and caskets in repoussé technique were carried out in Siscia and Sirmium. Ivana POPOVIĆ discussed the existence of silversmith's production in Naissus and Sirmium in the 4th century AD, emphasising the significance of the silver and lead mines in the region.⁸¹ Endre TÓTH emphasised the very rich material of embossed bronze mountings for wooden boxes⁸² made in the south Pannonian silversmith's centres which proves the technical and artistic capability of these centres to prepare also bigger objects in repoussé technique.⁸³ Taking these facts into account one can conclude that the silversmith's centres of the Balkan may not be excluded from the possible workshops because they applied both techniques.

viii. The 14 silver objects were hidden in a *bronze cauldron*.⁸⁴ At first Marlia MANGO found only late parallels to it and dated the cauldron and consequently the treasure to about 600 AD.⁸⁵ However, the starting point of her dating was not accurate, as it was proved soon by Mihály NAGY⁸⁶ and Stephan BENDER.⁸⁷ Both of them drew the attention to the type of the cauldron – Westland type – which started in the 2nd century AD and became widespread in the 4th century and pushed the Hemmoor type cauldrons out of the use. In the catalogue of the Seuso treasure Marlia MANGO dated the cauldron already to the 5th century with a question mark⁸⁸ which is although better than her previous dating, however I think it is still too late.

1. The Westland type cauldrons were used in the Danube and Rhine provinces, according to Bender mostly in the 2nd and 3rd century, but he supposes their later use in the 4th century; following the cauldron is the earliest, not the latest object of the Seuso treasure.⁸⁹
2. Mihály NAGY has gone further: "This form can be classified as a later variant of the Vestland-type cauldrons. Similar forms in various

⁷⁹ von GONZENBACH In: KAISERAUGST I, 294-297.

⁸⁰ BARATTE In: Kaiseraugst I, 192-193.

⁸¹ POPOVIĆ 1992, 620-623; POPOVIĆ 1997, 133-144.

⁸² GÁSPÁR 1986.

⁸³ TÓTH 2012 with abundant bibliography.

⁸⁴ MANGO-BENNETT 1994, 474-480.

⁸⁵ MANGO 1990, 86-87.

⁸⁶ NAGY-TÓTH 1990b, 22-23; NAGY 1994, 296; NAGY 2012.

⁸⁷ BENDER 1992, 119-124.

⁸⁸ MANGO-BENNETT 1994, 480.

⁸⁹ BENDER 1992, 122.

sizes occur only in the archaeological record on the territories near the limes in the Rhine-Danubean provinces, and north of that in Free Germany. ... This horizontal crenellated seam during the first five centuries AD is known only from Pannonia, while two pieces – probably imports – are known from a site in Noricum near the Pannonian border ... About thirty such pieces have been excavated in Pannonia mainly around Lake Balaton and on the Danubian limes ... The horizontal crenellated seam combined with a vertical riveted seam appears exclusively in finds around Lake Balaton, dated to the 4th century AD. ... This technique later became quite popular both in Northern Europe and in the East.” The most recent cauldron was found in Szederkény in 2007 in a late Roman settlement near Pécs,⁹⁰ which bears all special features of this technique in a very clear and highly developed form (Pl. III. 4). The manufacturing and use of these cauldrons can be dated to the 4th century.

c. Evaluation

i. *Time and place of manufacturing*

The 14 objects can be divided into two groups. The objects of the first group (6 objects: geometric plate, Hunting plate, Animal ewer, two geometric ewers, and the basin[?]), are decorated with niello and the objects of the second group have repoussé decoration on them (8 objects: Achilles plate, Meleager plate, amphora, Dionysiac ewer, Hippolytos ewer and two Hippolytos buckets, casket)⁹¹ The first technique was used mainly in the western workshops, the second one in the eastern ones, but as pointed out above, the Balkan centres, like Thessalonica, Naissos, Sirmium and Siscia may not be excluded as manufacturing places of the whole known part of the treasure.

There is a significant discrepancy in the dating of the treasure between different scholars. The main reason for it is that there are only a few objects known from the treasure without proven provenience.

As it can be seen (Table 1), Marlia MANGO dated several objects, mainly the pieces with relief decoration, to the 5th century AD, while Kenneth PAINTER dated the treasure to a significantly earlier date. Hungarian scholars are ascertained that all objects were made in the 4th century AD. They all think that the Polgárdi quadripod was part of the Seuso treasure. They based their opinion to the similar motifs of the quadripod and the 14 silver objects. As the dating of the quadripod is quite surely the middle/second half of the 4th century

⁹⁰ I owe a debt of gratitude to Gergely KOVALICZKY, leader of this excavation for the permission to mention and to present this fine find. The findspot is M60-95 site, Szederkény. Preserved in the JPM Inv.no. R-2007.95.663.16.

⁹¹ MANGO 1990, 73-85; MANGO-BENNETT 1994.

AD, pieces connected with it get a support for their better dating. These are the geometric ewer and the two buckets. Because of the similar mythological scene of Hippolytos this connection can be extended also to the Hippolytus ewer. The new interpretation of the Meleager plate given by Mihály NAGY makes possible to date it – together with the Achilles plate – to the time before 375 AD. He gathered the data for the silver plates from the 4th century and found that their weight increased steadily during the century. The Achilles plate with its weight of almost 12 kg is the second largest after the *missorium* of Theodosius. It follows that the time of the manufacturing of such big plates took place in the seventies of the 4th century.⁹² We agree with the dating of the casket given by Kenneth PAINTER, which is supported by the Germanic inscription on its base, observed by Mihály NAGY: $tiaon = 10$.⁹³

The most significant difference between Marlia MANGO and the Hungarian scholars appears in the dating of the copper cauldron. As it was proved also through the recent find in Szederkény, the manufacturing of the 4th century Vestland type cauldrons in Pannonia, where the vertical seams were fastened through rivets and the horizontal one through a special crenalleted seam, can be dated to the whole 4th century. It fits perfectly in the time span of the Seuso treasure.

ii. *Place of use*

One of the hardest problems is to find the region where the objects of a hoard of unknown provenience were used. Such a treasure like this could be used and concealed practically everywhere in the Roman Empire. That it is worth to deal with this question depends mostly on the fact that there are inscriptions on the Hunting plate. We are convinced that these give an enormous support to find the place where Seuso lived. The key word is the name Pelso, which can be identified with full certainty with the Lake Balaton. Seuso must have lived in the region of Balaton in Valeria probably in the middle of the 4th century as he got this plate – and surely enough some other gifts as well – for his marriage. The Polgárdi quadripod found north of Kőszárhegy supports the supposition of the use in this region because according to the archaeological investigations it belonged to the treasure.

The objects of the treasure are in a good condition, but some objects have traces of repair and of a longer use. The Casket, the Geometric plate, the Meleager and Achilles plates were in almost mint condition. The Hunting plate showed signs of contemporary use. The Amphora, Hippolytus, Dionysiac and Animal ewers, the Geometric ewers were used during a considerable period in antiquity with more repairs.⁹⁴ On the other side no other owner's name was

⁹² NAGY 2012.

⁹³ NAGY 1994, 292.

⁹⁴ A. BENNETT In: MUNDEL–BENNETT 1994, 29-30.

inscribed in the objects, which leads to the supposition that the total length of use could be not more than 1-2 generations within the same family.

1. Late Roman villas in Pannonia

The reforms of Diocletian and Constantine brought a new flourishing period to the Danubian provinces. The emperors who were born in this region chose their centres also here, and Sirmium became soon one of the new capitals of the Roman Empire. The emperors often stayed in Pannonia Secunda, which got two new legions, but also in the other Pannonian provinces, like Valeria. Constantine organised and built the big wall system in the Hungarian plain to separate the Sarmatian and German tribes.⁹⁵ The towns, villas and rural settlements lived and developed during almost hundred years from Aurelian to the death of Valentinian in 375 AD peacefully (Pl. IV. 1) which is represented in the increasing number of buildings and in the big cemeteries, used through many generations and with thousands of graves.⁹⁶ The development has not stopped even during the reign of Theodosius, only the frontier army was weakened. New barbarian attacks started only on the turn of the 5th century. Many villas were built and rebuilt in the 4th century AD. Their main characteristics are the big central hall. The Balaton region was a popular area where large estates existed and richly decorated big villas were built. Such a new villa was identified some years ago on the shore of the Balaton at Aszófő (Pl. IV. 2),⁹⁷ which may have belonged to an extremely wealthy person. A huge villa built in an earlier period, which has a late Roman period, too, lies in the vicinity of this place at Nemesvámos.⁹⁸ At the end of the rule of Constantine some inner fortresses were built in Valeria and Pannonia prima, rebuilt under Valentinian. All these fortifications served as economic centres as well, all had huge *horrea* for corn. The existence of these *horrea* supports the fact alone that Valeria was a rich province where people could live without fear for a long time. It could be calculated, what a big estate or estates could belong to these fortifications equipped with the corn storages. The fortress at Fenékpusztá (Pl. IV. 3) had a storage of 4500 m² in size. This capacity corresponds to an estate of 5000 ha.⁹⁹

2. The Szabadbattyán settlement

There is a big settlement near to Polgárdi, a bit north of Szabadbattyán. After gathering of finds and excavating some graves, Gabriella NÁDORFI started

⁹⁵ SOPRONI 1978, 113-137.

⁹⁶ VISY 2001.

⁹⁷ VISY 2012a. – The aerial photograph was taken by O. BRAASCH for the Aerial Archaeology Archive at the University Pécs.

⁹⁸ PALÁGYI 2005, 11-23.

⁹⁹ VISY 1994, 430.

excavations in the 90s of the 20th century. The central building and the settlement around it lies along the way from Gorsium to Brigetio, on the western side of the rivulet Sárvíz. The main buildings were erected around a big square like a *forum* in the first half of the 4th century above the rest of earlier structures. On the western side stood a big *horreum*, but according to aerial reconnaissance and geophysical measurements there can be another, bigger *horreum* on the west from it. The buildings were destroyed; the remains of the fighting could be identified in many places. The latest coins are those of Gratianus, according to Gabriella NÁDORFI the destruction could take place in 374 during a German invasion.¹⁰⁰ As this settlement lies near to Polgárdi and Kőszárhegy, a close connection can be assumed between the destruction of the site and the concealing of the treasure.

iii. *Time and place of concealing*

1. archaeological considerations

According to the archaeological investigations the latest object could have been made at latest at the end of the 4th century AD, accordingly this time can be the earliest date of the concealing of the treasure. The mode of the concealing speaks for a war situation. I think then that the treasure could be concealed in the first decade of the 5th century, as Radagaisus and his people raided the Pannonian provinces. An earlier date of 374 or a later date of 430,¹⁰¹ as the Huns took over at least Valeria, are not excluded, but not very likely. It fits perfectly to the dating by the radiocarbon analysis. According to the measurements made on the soot remains on the copper cauldron the tree could have been cut down between 140 and 410 AD, with a 65% probability between 230 and 380 AD.¹⁰² It corresponds with the archaeological dating quite well, preferring the earlier date.

The finding place is not known, one can only speculate from different traces to it. We can take for sure that Seuso as a landlord lived in Valeria, in the vicinity of the Balaton in his villa. The other fact is that a unique quadripod was found in Polgárdi on the south slope of Kőszárhegy. The next fact is that the antiques collector J. Sümegh was killed just in the same place. There were an open pit well fitting to the measurements of the bronze cauldron in the wine-press house where he was found, and the silver quadripod was found in the same vineyard in some metre distance from this place. There are more people who could remember of some extraordinary important and large silver objects in his possession, and other published information speaks for the existence of more

¹⁰⁰ See the reports of G. NÁDORFI in *Alba Regia* and her preliminary report: NÁDORFI 2012. – The virtual reconstruction were made by Zsolt VASÁROS.

¹⁰¹ TÓTH 2012.

¹⁰² The investigations of the Radiocarbon Laboratory for Archaeology and Fine Arts of the Oxford University are cited in: MANGO 1990, 88, note 88.

other pieces of the find. It is then very likely that he had found the Seuso treasure somewhere in the near place.

2. natural scientific investigations

There were some natural scientific investigations carried out as well, and these investigations fully support this probability. On the few samples taken from the Meleager plate and the copper cauldron there were made different sorts of investigations.¹⁰³ Mineralogical investigations by using electron microscopy stated that the similarities between the soil samples taken from the Meleager plate and from the soil of the rivulet Sárvíz at the Szabadbattyán settlement are so strong, that they should originate from the same locality. The X-ray diffraction analysis resulted in the opinion that the soil encrustations of the copper cauldron and the soil sample taken from the pit in the wine cellar at Kőszárhegy have the same mineral composition, therefore they can be considered as materials from the same soil environment. Though the pollens found in the samples taken from the Meleager plate can not be connected directly with the place, but it should be noticed that all the three plants, *poaceae* (grasses), *corylus* (hazel) and *quercus* (oak) fit perfectly to the vegetation of Hungary. There were found fresh water Diatoms as well. They are common in shallow fresh water sediments and can be found nowadays in great number in the mud of Lake Balaton and in other lakes in the region.

2. Summary

The Seuso treasure has been likely the biggest late Roman silver find with its possible number of 248. It is incomplete and one can not know the place and the circumstances of its provenience, but many traces lead and point to the region of Polgárdi and Kőszárhegy. The archaeological investigations prove that the treasure was collected through a couple of times during the 4th century, and was hidden not later than the beginning of the 5th century in Pannonia by the known owner Seuso himself or by his descendants during a serious invasion of barbarians. This possible dating of the hiding corresponds to the radiocarbon dating of the organic material found on the cauldron.

Let me cite here Endre TÓTH: "It feels right to ask: Why should we suppose that the treasure was not hidden where it was used? Surely this is very obvious. The archaeological argumentation is not equivalent with police evidences. ... Where are the evidences proving that the treasure was not found in Western Hungary? ... the archaeological arguments clearly and unquestionably support the fact that the treasure was used in Transdanubia and therefore it was found there."¹⁰⁴ So I do hope the words of Roger BLAND will be fulfilled: "I think the circumstantial evidence points strongly to its having come from Hungary, and I hope that it goes back there and is put on show for public benefit!"¹⁰⁵

¹⁰³ The following summary of these investigations is to be thanked to M. BALLA.

¹⁰⁴ TÓTH 2012.

¹⁰⁵ In the paper of Maeve KENNEDY In: *The Guardian*, October 17, 2006.

<u>Object</u>	MANGO – BENNETT 1994	PAINTER 1990	Hungarian research 2009
1. Hunting Plate	Middle of 4 th century	2 nd quarter of the 4 th century	Middle of 4 th century
2.Meleager Plate	5 th century	2 nd -3 rd quarter of 4 th century	Before 375 AD/till the end of 4 th century
3. Achilles Plate	About 400 AD	2 nd quarter of the 4 th century	Before 375 AD/till the end of 4 th century
4. Geometric Plate	4 th century	End of 3 rd century	2 nd third of 4 th century
5. Amphora	4 th /5 th century	About 400 AD	2 nd half of 4 th century
6. Dionysiac Ewer	5 th century	About 400 AD	2 nd half of 4 th century
7. Animal Ewer	4 th century	About 400 AD	2 nd third of 4 th century
8-9. Hippolytus Situlas	5 th century	2 nd half of 4 th century	2 nd half of 4 th century
10. Hippolytus Ewer	5 th century	2 nd half of 4 th century	2 nd half of 4 th century
11-12. Geometric Ewers	4 th /5 th century	-	2 nd half 4 th century
13. Basin	4 th /5 th century	-	2 nd half of 4 th century
14.Casket	4 th /5 th century	Middle of the 4 th century	2 nd third of 4 th century
15.Copper Cauldron	6 th /7 th century (later: 5 th century)	-	4 th century
16. Quadrupe	-	-	Middle/2 nd half of 4 th century
(17.Constantine Plate)	-	-	336 AD

Table 1.

BIBLIOGRAPHY

- ARIAS 1946-1948 ARIAS, P. E.: Il piatto argenteo di Cesena. *Annuario della scuola di Atene e delle missioni italiani in oriente* 24-26, 1946-1948, 309-344.
- ARNETH 1850 ARNETH, J.: Monumente des k. k. Münz- und Antiken-Cabinettes in Wien. Die antiken Gold- und Silbermonumente des k. k. Münz- und Antiken-Cabinettes in Wien. Wien 1850.
- BENDER 1992 BENDER, St.: Zum Buntmetallkessel des sogenannten Seuso-Schatzes. *AKorr* 22, 1992, 119-124.
- BRUDER-MRÁV-
VERES 2002 T. BRUDER K. – MRÁV Zs. – VERES K.: Az elrejtett quadripus. A polgárdi ezüstlelet újraértelmezése – The hidden quadripus. The re-evaluation of the silver find from Polgárdi. *Műtárgyvédelem* 28, 2002, 49-65.
- CAHN-KAUFMANN-HEINIMANN-
PAINTER 1991 CAHN, H. A. – KAUFMANN-HEINIMANN, A. – PAINTER, K.: A Table Ronde on a Treasure of late Roman Silver. *Journal of Roman Archaeology* 4, 1991, 184-191.
- CSETNEKI 1878 CSETNEKI (E. Jelinek): Hazai tud. intézetek és leletek. A fokorú s polgárdi lelet. *ArchÉrt* 12, 1878, 186-187.
- DRAGOTTA 1982 DRAGOTTA, A. M.: Piazza Armerina. Die Mosaiken. Palermo 1982.
- DUNĂREANU-VULPE 1967 DUNĂREANU-VULPE, E.: Tezaurul de la Pietroasa. București 1967.
- ERDÉLYI 1931 ERDÉLYI G.: A polgárdi ezüst tripas – Der silberne Tripas aus Polgárdi. *ArchÉrt* 45, 1931, 1-28, 291-299.
- FERRUA 1971 FERRUA, A.: La catacomba di Vibia. *RACr* 47, 1971, 7-62.
- FINÁLY 1889 FINÁLY H.: Az apahidai lelet. *ArchÉrt* 9, 1889, 306-310.
- GÁSPÁR 1986 GÁSPÁR, D.: Römische Kästchen aus Pannonien, I-II. *MittArchInst* 15. Budapest 1986.
- HAMPEL 1880 HAMPEL, J.: Magyarhoni régészeti leletek repertórium. *ArchKözl* 13, 1880/II, 55-62.
- HEDGES-HOSLEY-BRONK- van
KLINKEN 1991 HEDGES, R. E. M. – HOSLEY, R. A. – BRONK, C. R. – van KLINKEN, G. J.: Seuso Treasure. *Archaeometry* 33, 1991.
- HOBBS 2006 HOBBS, R.: Late Roman Precious Metal Deposits c. AD 200-700. Changes over time and space. *BAR IS* 1504. Oxford 2006.
- HUDÁK-NAGY 2005 HUDÁK, K. – NAGY, L.: A Fine and Private Place. Discovering the Early Christian Cemetery of Sopianae. *Örökség Füzetek* 4. Pécs 2005.
- KAISERAUGST I CAHN, H. A. – KAUFMANN-HEINIMANN, A. (Hrsg.): Der spätrömische Silberschatz von Kaiseraugst. *Basler Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte* 9.1. Derendingen 1984.
- KAISERAUGST II 2003 GUGGISBERG, M. A. (Hrsg.): Der spätrömische Silberschatz von Kaiseraugst. Die neuen Funde. Forschungen in Augst. *Forschungen in Augst* 34. Augst 2003.
- LENKEI 1955 LENKEI M.: Három későrómai ún. moesiái ezüsttál a Nemzeti Múzeumban – Three silver dishes from Moesia in the Hungarian National Museum. *FolArch* 7, 1955, 97-109, 238-239.
- MANGO-BENNETT 1994 MANGO, M. M. – BENNETT, A.: The Sevso Treasure, part one. *Journal of Roman Archaeology*; Suppl. 12.1. Ann Arbor – Michigan 1994.
- MANGO 1990 MANGO, M. M.: Der Seuso Schatzfund. Ein Ensemble westlichen und östlichen Kunstschaffens. *AW* 21, 1990, 70-88.
- MANGO 1997 MANGO, M. M.: Continuity of fourth/fifth century silver plate in the sixth/seventh centuries in the Eastern Empire. *Antiquité Tardive* 5, 1997, 83-92.
- MATZULEWITSCH 1929 MATZULEWITSCH, L.: Byzantinische Antike. Studien auf Grund der Silbergefäße der Ermitage. *AMRS* 2. Berlin-Leipzig, 1929.
- MÓCSY 1968 MÓCSY, A.: Pelso lacus. *PWRE* Suppl. XI. 1968, 1049-1051.
- MÓCSY 2012 MÓCSY, A.: Pannonia törzsi arisztokráciájá a késő római korban – The Celtic Tribal Aristocracy of Pannonia in the Late Roman Era. In: *VISY* 2012b, 107-111.

- MRÁV 2012 MRÁV, Zs.: A polgárdi összecsukható ezüstárvány és a Seuso-kincs – A Late Roman Silver Folding Stand from Polgárdi and the Seuso treasure. In: VISY 2012b, 80-106.
- MÜLLER 1978 MÜLLER, R.: Reste einer Bronzeworkstätte aus dem 5. Jh. in Keszthely-Fenekpuszta. *ArchÉrt* 105, 1978, 11-29.
- NÁDORFI 2012 NÁDORFI, G.: Előzetes jelentés a szabadbattyáni késő római kori épület feltárásáról – Preliminary Report on the Excavation of the Late Roman Building at Szabadbattyán. In: VISY 2012b, 112-138.
- NAGY-TÓTH 1990a NAGY, M. – TÓTH, E.: The Seuso treasure. The Pannonian Connection? *Minerva* 1, 1990:7, 4-11.
- NAGY-TÓTH 1990b NAGY, M. – TÓTH, E.: The Seuso Cauldron. Is the Seuso treasure from Hungary? *Minerva* 12, 1990:10, 22-23.
- NAGY-TÓTH 1990c NAGY M. – TÓTH E.: A Seuso-kincs és Pannonia. *Valóság* 1990/8, 85-94.
- NAGY 1994 NAGY M.: A Seuso-kincs pannoniai kapcsolatai [The Seuso-treasure – its connection with Pannonia]. *MT* 1994:3, 289-300.
- NAGY 2012 NAGY, M.: A Seuso-kincs pannoniai kapcsolatai – Connections of the Seuso treasure to Pannonia. In: VISY 2012b, 49-63.
- NEUMANN 1993 NEUMANN, G.: Zum Personnamen Seuso. In: von Heidermanns, Fr. – Rix, H. – Seebold, E. (Hrsg.), Festschrift Jürgen Untermann zum 65. Geburtstag. Innsbruck 1993, 275-279.
- PAINTER 1990 PAINTER, K.: The Seuso Treasure. *Minerva* 1, April 1990, 4-11.
- PAINTER 1997 PAINTER, K.: Silver hoards from Britain in the late Roman context. *Antiquité Tardive* 5, 1997, 93-110.
- PALÁGYI 2005 PALÁGYI, S.: Ergebnisse der Forschungen der vergangenen 10 Jahre in Baláca und das Centenariumsjahr. *Balácai Közlemények* 9, 2005, 11-23.
- RAECK 1992 RAECK, W.: Modernisierte Mythen. Zum Umgang der Spätantike mit klassischen Bildthemen. Stuttgart 1992.
- POKORNY 1959 POKORNY, J.: Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Wien 1959.
- POPOVIĆ 1992 POPOVIĆ, I.: Observations sur le plat d'argent à scènes de chasse du trésor de Seuso. *Latomus* 51, 1992, 611-623.
- POPOVIĆ 1997 POPOVIĆ, I.: Les productions officielles et privées des ateliers d'orfèvrerie de Naissus et de Sirmium. *Antiquité Tardive* 5, 1997, 133-144.
- PROHÁSZKA 2004 PROHÁSZKA P.: Az orszótpatakai vandál királysír. Esztergom 2004. = PROHÁSZKA, P.: Das vandalische Königsgrab von Osztrópataka (Ostrovany, Slovakia). *Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae* 3. Budapest 2006.
- PULSZKY 1880 PULSZKY F.: A polgárdi ezüst triposz. *ArchKözl* 13, 1880, 1-6.
- RADNÓTI 1938 RADNÓTI, A.: Die römischen Bronzegefäße von Pannonien. *DissPann* II.6. Budapest 1938.
- REECE 1997 REECE, R.: The myths and messages of silver plate. *Antiquité tardive* 5, 1997, 145-152.
- SCHNEIDER 1983 SCHNEIDER, L.: Die Domäne als Weltbild. Wirkungsstrukturen der spätantiken Bildsprache. Wiesbaden 1983.
- SOPRONI 1978 SOPRONI, S.: Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Budapest 1978.
- THOMAS 1988 THOMAS B. E.: Spätantike und frühbyzantinische Silbergegenstände im mittleren Donaugebiet, innerhalb und außerhalb der Grenzen des Römerreich. In: Baratte, F. (Éd.), *Argenterie romaine et byzantine. Actes table ronde Paris 11-13 oct. 1983.* Paris 1988, 135-145.
- TÓTH 2012 TÓTH, E.: A Seuso-kincs: egy Észak-pannoniai ezüstkincs – The Seuso treasure: a Silver hoard from North-Pannonia. In: VISY 2012b, 64-79.
- VISY 1994 VISY, Zs.: Die ländliche Besiedlung und Landwirtschaft in Niederpannonien. In: Bender, H. – Wolff, H. (Hrsg.), *Die ländliche Besiedlung und Landwirtschaft in den Rhein-Donau-Provinzen des Römischen Reiches. Passauer Universitätsschriften zur Archäologie* 2. Esselkamp 1994, 421-449.
- VISY 2001 VISY, Zs.: Towns, vici and villae: late Roman military society on the frontiers of the Province Valeria. In: Burns, Th. S. – Eadie, J. W. (Eds.), *Urban Centers and Rural Contexts in Late Antiquity.* Michigan 2001, 163-184.

- VISY 2012a VISY, Zs.: A késő római vidéki települések szerepe és jelentősége Valériában – The Role and Significance of the late Roman Rural Settlements in Pannonia. In: VISY 2012b, 35-48.
- VISY 2012b VISY, Zs. (Szerk. / Ed.): A Seuso-kincs és Pannonia. Magyarországi tanulmányok a Seuso-kincsről, I. kötet: Régészet. – The Seuso treasure and Pannonia Scientific contributions to the Seuso treasure from Hungary, Vol. I: Archaeology. Pécs 2012.

1a

1b

Plate I.

I a-b. The Seuso treasure (Photo: TV2)

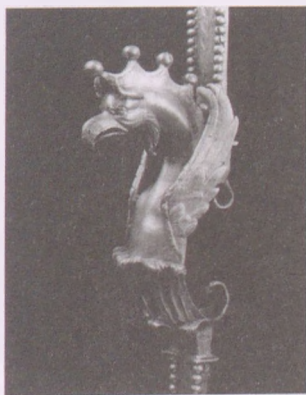

1

Plate II. 1. Kőszárhegy, Polgárdi, Szabadbattyán and their region (Photo: Zsolt VISY)

1

2

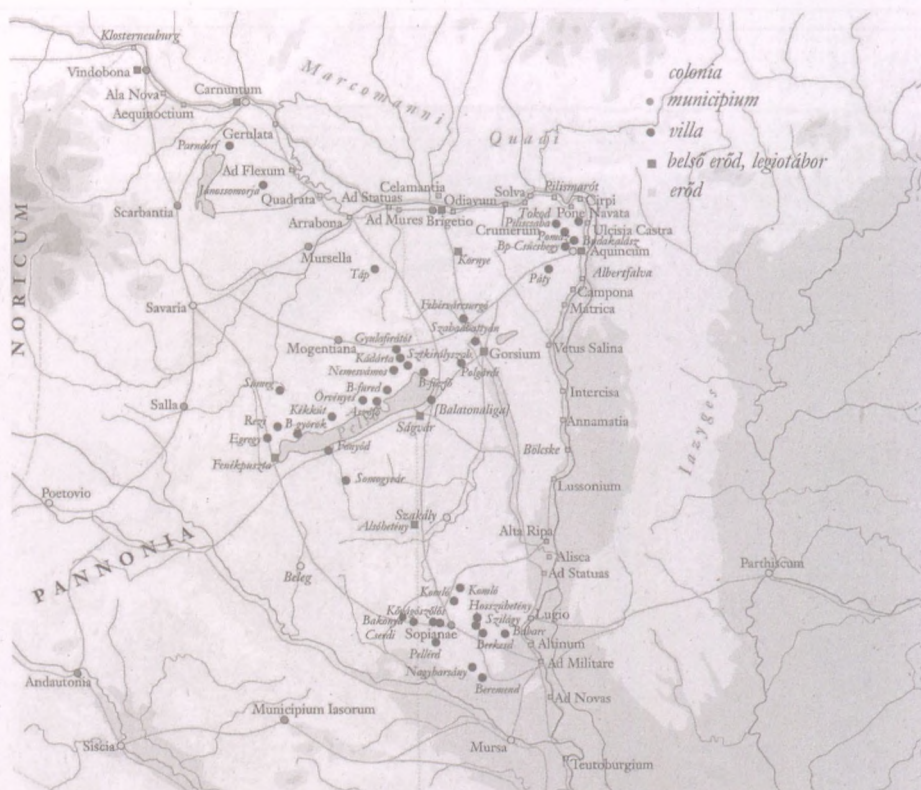
3

4

Plate III.

1. The drawing of the silver skyphos from Osztropataka/Ostrovany (After ARNETH 1850); 2. One of the griffons on the leg of the quadruped from Polgárdi (Courtesy of Hungarian National Museum, Budapest); 3. The griffon of the treasure from Vimose (After THE SPOILS OF VICTORY, Fig 12); 4. Late Roman bronze cauldron with crenellated seam from Szederkény (Courtesy of Janus Pannonius Museum, Pécs, Inv.no. JPM R-2007.95.663.16)

1

2

3

Plate IV.

1. Late Roman fortifications, settlements and villas in Pannonia (Drawing: László Sebők – Zsolt Visy); 2. Late Roman fortification at Fénékpuszt (Courtesy of Aerial Archaeological Archive Pécs, Inv.no. 5936, PLT Photo: Otto BRAASCH); 3. The late Roman villa at Aszófő near Balaton (Courtesy of Aerial Archaeological Archive Pécs, PLT Inv.no. 15739; Photo: Otto BRAASCH)

A KÖZTUDÁS GÖRÜKÉNEK EGY MÉRVA TALAJTÖRZÉSI

ADATTE NYH VÁRPÁSI STRATÉGIÁJA ÉS ALKALMAZÁSI

Utak és utak

1. A közutak (közlekedési utak) az országban a legfontosabb közlekedési eszközök, amelyek a lakosság számára a leggyorsabb és legbiztonságosabb utat biztosítják a munkahelyük, iskolájuk, boltjuk, szórakozási helyük felé. A közutak építését és karbantartását az államnak kell finanszíroznia, és az államnak kell felelősen tartózkodnia az utak állapotának javításáért. A közutak építését és karbantartását az államnak kell finanszíroznia, és az államnak kell felelősen tartózkodnia az utak állapotának javításáért.

2. Az államnak kell finanszíroznia a közutak építését és karbantartását, és az államnak kell felelősen tartózkodnia az utak állapotának javításáért.

STVDIA AD HEREDITATEM PERTINENTIA

Az államnak kell finanszíroznia a közutak építését és karbantartását, és az államnak kell felelősen tartózkodnia az utak állapotának javításáért.

3. Az államnak kell finanszíroznia a közutak építését és karbantartását, és az államnak kell felelősen tartózkodnia az utak állapotának javításáért.

4. Az államnak kell finanszíroznia a közutak építését és karbantartását, és az államnak kell felelősen tartózkodnia az utak állapotának javításáért.

A KULTURÁLIS ÖRÖKSÉGVÉDELMI HIVATAL RÉGÉSZETI VÉDETTÉ NYILVÁNÍTÁSI STRATÉGIÁJA ÉS ALAPELVEI 2004-BŐL*

I. Általános alapelvek

1. A Kulturális Örökség Védelméről szóló 2001. évi LXIV. tv. 12. §-a rendelkezik arról, hogy Magyarország és annak régiói kiemelkedő történeti és kulturális jelentőségű régészeti lelőhelyeit jogszabályban kell védetté nyilvánítani. Ennek megfelelően a védetté nyilvánítás elsődleges célja az, hogy az arra érdemes lelőhelyek felbecsülhetetlen történeti-kulturális értékeit – az általánosan védett lelőhelyektől eltérő módon - a jogalkotó kiemelt és fokozott jelentőségű lelőhelyekként rendeletben ismerje el és hirdesse ki a Magyar Köztársaság állampolgárai számára. A pillanatnyi veszélyeztetettség, illetve a lelőhely pusztulásával együtt járó beruházási szándék csupán a védési eljárás időtartama és a védetté nyilvánítás sürgőssége szempontjából releváns, a védettség szükségességét nem befolyásolja.

2. Bár az Örökségvédelmi törvény 22. § (1) bekezdése kimondja, hogy a földmunkával járó fejlesztésekkel, beruházásokkal a Hivatal által nyilvántartott régészeti lelőhelyeket el kell kerülni, az *ex lege* védett lelőhelyek túlnyomó többségénél a tervezett beruházás megelőző feltárás után megvalósulhat. A sokszor sietősen végrehajtott, a beruházók részéről nemegyszer a végletekig megnehezített feltárások minden esetben a lelőhely feltárt részének pusztulását eredményezik. Lehetetlenné válik a lelőhely földfelszín alatti megőrzése az utókor számára, holott a régészeti kutatási módszerek ugrásszerű fejlődése miatt egyértelmű, hogy a sokkal fejlettebb technológiák igénybevételével elvégzett jövőbeni kutatások lényegesen több információval szolgálhatnak múltunk megismeréséhez. Ráadásul a megelőző feltárás sok esetben nem az egész lelőhelyre, hanem csak a beruházással közvetlenül érintett területre korlátozódik, így a kutatás nem ritkán a lelőhelynek csak egy-egy véletlenszerűen kiválasztott részéről nyer információkat (régészeti forrásaink ilyenén szórványossága miatt nem könnyű objektív módon, félreértések nélkül megírni az adott régió, vagy korszak történetét). A gyakorlat azt mutatja, hogy adott esetben a beruházók nem azért kerülnek el lelőhelyeket, hogy a régészeti értékek megőrződjenek a föld alatt, hanem azért, mert a lelőhely komplexitása miatt a megelőző feltárás túl sokba kerülne.

3. Tisztában vagyunk azzal, hogy Magyarország gazdasági fejlődését, új beruházások, innovációk megvalósítását nem lehet mindenhol megakadályozni a régészeti lelőhelyek kedvéért, ezért a kutatók adott esetben még védetté nyilvánított területen is beleegyezhetnek a

* Ez a munkaanyag 2004. június 1-én készült a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának jogi főosztálya számára. Nem sokkal később közlésre került a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal honlapján is (www.koh.hu). Mivel a szöveg a régészeti örökségvédelem magyarországi történetének kutatói számára fontos forrás lehet, de az időközben archivált honlapon nehezen megtalálható, célszerűnek látszik újraközlése a *SpecNova* örökségvédelemmel foglalkozó új rovatában.

Lektorálták: Újlaki-Pongrácz Zsuzsánna, Jankovich-Bésán Dénes.

megelőző feltárás, mint „szükséges rossz” elvégzésébe. Megelőző feltárássra szinte csak építési engedélyekhez kötött tevékenységek megkezdése előtt van lehetőség, a régészeti lelőhelyek általános védettsége nem menti meg a lelőhelyeket az adott ingatlanon rendeltetésszerűen elvégzett földmunkáktól, mélyszántástól, szőlőműveléstől, gyümölcsfák ültetésétől. A 16/2001. (X. 18.) NKÖM rendelet 1. mellékletében, valamint az Örökségvédelmi törvény 63. §-ában felsorolt tevékenységek engedélyhez kötése 2001 óta csak rendeletben kimondott védettség által lehetséges!

4. Régészeti emlékeink állománya véges, ezért megőrzésük, fenntartásuk összetársadalmi érdek. Régészeti emléanyagunk kulturális örökségünk pótolhatatlan részét képezi, mely nem reprodukálható, pusztulását követően eredeti formájában és tartalmában nem állítható elő. A régészeti lelőhelyek nagy történeti adattárak, feltárásuk egyben pusztítás is. A lelőhelyeket meg kell őrizni a jövő régészei számára, akik fejlettebb, alkalmasint kevésbé pusztító ásatási-kutatási módszerekkel több adatot tudnak kinyerni ezekből az adattárakból.

Amennyiben a védett régészeti lelőhelyeket megfelelően gondozzák, azok ismeretterjesztő jellegükön túl szerepet játszhatnak a vidékfejlesztésben, a kulturális turizmusban is, így fejlesztési tényezőként is számolhatunk velük.

5. A nagy kiterjedésű, sok telekből álló lelőhelyek esetében nem lehet rövid távú célunk valamennyi ingatlan kisajátítása, vagy megvásárlása. Először csak azt a néhány telket célszerű megvenni, ahol a lelőhely különösen veszélyeztetett. Kártalanításnak nézetünk szerint akkor van helye, ha az ingatlantulajdonos okiratokkal bizonyítani tudja, hogy őt a védetté nyilvánítás, illetve az ezzel járó korlátozások miatt meghatározott összegű kár érte.

II. Részletes védetté nyilvánítási stratégia

A KÖH Védési Osztályának védetté nyilvánítási stratégiája az alábbi lelőhelytípusokat tartalmazza:

1. Őskori települések: Európa őskorának története az írásos források kis száma, esetlegessége, a régebbi időszakokban teljes hiánya miatt mindenekelőtt régészeti módszerekkel kutatható. A Kárpát-medence az őskorban Európa legfejlettebb területei közé tartozott, számos innováció, technológiai újítás, kulturális elem, vallási gondolat innen került tovább Nyugat-Európába. Az őskori települések közül mindenekelőtt azokat védjük, amelyek az egész európai gazdasági-kulturális fejlődés szempontjából számottevő szerepet játszottak. Nem véletlen, hogy e lelőhelyek nagy része Európa-hírű, a külföldi kutatás számon tartja őket, ezért megóvásukról, jogszabályi védelmükről Magyarország nem mondhat le! Az e körbe tartozó lelőhelyek nagy része többrétegű (az egyes rétegek jól látható mesterséges dombokat hoznak létre), módszeres, aprólékos feltárásuk lassú folyamat. Nem lehet őket erőltetett menetben zajló megelőző ásatásokkal feltárni, ráadásul a hosszas megelőző feltárás nagyon sokba kerül. A beruházások esetleges megtiltásának célja ezeken a lelőhelyeken nem a tulajdonosok jogainak öncélú korlátozása, hiszen a törvényben megszabott kötelező

megelőző feltárás költségei a kisebb költségvetésű beruházásokat már önmagukban is lehetetlenné teszik. Sok esetben a szántás és kerti földmunkák már el is pusztították a legfelső rétegeket és az alsókat fenyegetik. Ebben az esetben szükséges a legelővé átminősítés és a tulajdonosok kártalanítása, indokolt esetben a telkek megvásárlása. Az ilyen lelőhelyek besorolása leggyakrabban kiemelt, ritkábban fokozott. Különleges objektumok előkerülése esetén azokat érdemes bemutatni a nagyközönség számára, ebben az elsősorban érdekelt önkormányzat és alapítványok támogatása mellett állami támogatásra is szükség van.

2. Őskori és Árpád-kori „földvárak”, erődített települések: Minimális mennyiségű, őskorra vonatkozó írott forrásaink és Nyugat-Európához viszonyítva meglehetősen kevés Árpád-kori oklevelünk miatt a földsánccal megerősített, esetenként több rétegű településközpontok, várak megőrzése, kutatása alapvető fontosságú a térség gazdaság- és társadalomtörténetének megismerésében. A Természet védelméről szóló 1996. évi LIII. törvény 23. § (2) bekezdése értelmében Magyarország valamennyi földvéra *ex lege* természetvédelmileg védett terület. A várak, erődített települések sáncszerkezetét és a sáncokkal erődített terület belsejében található település rétegeit roncsoló földmunkák megtiltása, korlátozása a sokszor monumentális sáncok tájképi szépségének megőrzését is szolgálja, ezeket a korlátozásokat gyakran éppen az illetékes természetvédelmi hatóság rendeli el.¹ A jogszabályi régészeti védettség alá kerülő földvárak megfelelő turisztikai propagandával népszerű kirándulóhelyekké válhatnak, így szolgálnak oktatási, kulturális, ismeretterjesztő célokat. Besorolásuk általában fokozott.
3. Őskori és római kori halomsírok, kurgánok: Magyarország területén magányosan, illetve temetőben is egyaránt nagy számban találhatók. A halmok sok esetben kőből vagy fából készült sírkamrákat rejtnek. A sírok és mellékleteik kutatása révén nemcsak az adott korszak, vagy térség gazdaságtörténetét, kereskedelmét, vagy társadalmát, hanem több-kevesebb pontossággal a sírokba temetettek vallási életét, túlvilági elképzeléseit is megismerjük. Mivel a halomsíros temetők sokszor óriási kiterjedésűek, nagy területeket kell régészeti védelem alá vonni. A kialakult gyakorlat szerint a KÖH ilyenkor hajlandó megegyezni a tulajdonosokkal abban, hogy telküknek csak azt a részét művelik, ahol nincs halom (amennyiben nem feltételezünk a területen halomsírok között elhelyezkedő halom nélküli, vagy ma már nem látható egykori halmos temetkezéseket). Így az ingatlanok rendeltetésszerű használatának korlátozását igyekszünk a legminimálisabbra szűkíteni. Mivel a természet védelméről szóló 1996. évi LIII. törvény 23 § (2) bekezdésében Magyarország valamennyi halomsírja *ex lege* természetvédelmileg védett, a halmok jelenlegi állapotát megváltoztató mindennemű beavatkozás esetén az illetékes nemzeti park is engedélyező hatósággként jár el. A földvárakhoz hasonlóan a védetté nyilvánított halmok - a nyugat-európai országokban már kialakult gyakorlatot is figyelembe véve - fontos kirándulóhelyekké válhatnak. A

¹ A Zala Megyei Bíróság megkeresésére az Alkotmánybíróság megvizsgálta az 1996. évi LIII. tv. 23. § (2) bekezdését, de azt 53/2002. (XI. 28.) sz. határozatában nem találta alkotmányellenesnek, mindazonáltal felhívta a jogalkotó figyelmét többek közt a földvár és halomsír (a törvény szövegében „kunhalom”) fogalmának tisztázására, amely egy későbbi törvénymódosításban meg is történt.

védett halomsírok besorolása többnyire fokozott, világhírű leletek előkerülése esetén kiemelt.

4. Római kori erődök, középkori várak: A római korban a Dunántúl kiemelt stratégiai fontosságú, fejlett gazdaságú, gazdag provinciák része volt (Pannonia Inferior, Pannonia Superior, Pannonia Prima, Valeria), a római kormányzat nagy összegeket fordított a Duna-menti *limes* és hátszágának védelmére. A Duna partján felsorakozó katonai táborok, ellenerődök, a hátszágban katonai támaszpontokként szolgáló belső erődök, a kisméretű őrtornyok, valamint különleges alaprajzú késő római kiserődök kutatása a Nyugat-európai országokban sokkal előrehaladottabb állapotban van, a feltárt és bemutatott erődmaradványok kedvelt kirándulóhelyek, *limes*-túrák állomásai. Joggal várják el az európai tudományos élet képviselői és az idegenforgalmi szakemberek, hogy a *limes*-túrák Magyarországon is folytathatók legyenek. Amíg a *ripa Pannonica* magyarországi szakaszának katonai létesítményeit nem sikerül hatékonyabban feltárni, régészeti védelemmel kell földalatti maradványaikat megőrizni, későbbi kutathatóságukat biztosítani. Több feltárt és műemlékké nyilvánított erődmaradvány került bemutatásra a nagyközönség számára, ezek hamarosan frekventált kirándulóhelyekké válnak, így szolgálhatnak oktatási - kulturális - ismeretterjesztési célokat. Mivel a nagy kiterjedésű erődöknek sokszor csak egy kis részét lehet bemutatni, a KÖH-nek nem célja valamennyi védett ingatlanon az építkezések korlátozása, de a potenciális kirándulóhelyeken erre szükség van. Sok esetben érdemes a védettséget kiterjeszteni a segédcsapat-táborokat körülvevő településekre (*vicus*okra) is, hiszen ezek szerves egységet alkotnak a táborokkal. IV. Béla királyunk nagy várépítkezési programját követően Magyarországon jelentőssé váltak a kövár-építkezések. Mivel váraink nagy része hegytetőn található és műemléki védettség alatt is áll, viszonylag ritkán veszélyeztetettek. Első sorban történeti jelentőségük miatt érdemlik meg a régészeti védelmet, mindenekelőtt azok a várak, ahol a maradványok még a föld alatt vannak. A római erődök és középkori várak besorolása többnyire fokozott, országos hírű emlékek esetében kiemelt.
5. Római kori és középkori városok: Történeti- régészeti jelentőségük felbecsülhetetlen. Kisebb részben külterületen található, beépíttetlenségük soha vissza nem térő lehetőséget nyújt kutatásukra, vagyis a római kori és középkori gazdaság, társadalom, vallás és kultúra írott forrásainknál részletesebb, árnyaltabb megismerésére. A külterületen található, földmunkákkal veszélyeztetett város-maradványokat minden eszközzel meg kell menteni (legelőszítés, vagy legalábbis mélyszántás korlátozása, tulajdonosok kártalanítása), még akkor is, ha óriási területekről van szó. A római-középkori városok nagy része ritkábban-sűrűbben beépített belterületen van. A védettség kimondását kizárólag kiemelkedő történeti-régészeti jelentőségük indokolja, az építkezéseket – ha csak műemléki jelentőségű, eredeti helyükön megőrzendő és bemutatandó falmaradványok elő nem kerülnek – a KÖH nem tiltja. Nincs különösebb akadálya a lakóházak kertjeiben végzendő földmunkáknak, de a régészeti védettség mindenképpen fontos ahhoz, hogy a kutatók - akár egy-egy gyümölcsfa, vagy gödörásás alkalmával – jelen legyenek a kertekben, adatokat gyűjtsenek az adott város településszerkezetére, épületeire, egyes objektumaira vonatkozóan. Tudjuk, hogy

terhes dolog az ingatlantulajdonosok számára minden földmunka előtt kihívni a régészeket, de az egész társadalom érdeke, hogy ezek az apró információk, régészeti megfigyelések ne vesszenek el örökre. A városok nagy része régészetiileg már védett (kivéve az egykori városszéli villaövezeteket), a jövőben védendő ilyen jellegű lelőhelyek besorolása többnyire kiemelt.

6. Római kori villagazdaságok: A római kori Dunántúlon sok helyen megtalálhatók, megőrzésük és kutatásuk különösen fontos a római kori pannoniai provinciák gazdasági, társadalmi és kulturális életének megismeréséhez. A legnagyobb probléma ezekben az esetekben a villagazdaság pontos kiterjedése, hiszen tudjuk, hogy a lakhelyként szolgáló, gyakran freskókkal-mozaikokkal díszített, számos helységből álló főépület mellett egy-egy villagazdaság számos melléképületből és gazdasági épületből is állt. Ezek száma változó, attól függően, hogy kis-, közép- vagy nagybirtokokról van-e szó. Ahol nem lehet terepbejárással, vagy légi felvételekkel meghatározni a villagazdaság területét, a kutatás a római birodalom más, jól ismert területű villagazdaságait veszi figyelembe, ezek mérete alapján állapítja meg a védendő helyrajzi számok körét. A külterületen található villaépületeket gyakran bolygatják szántással, kerti földmunkákkal, a legjobban roncsolt kőépületek maradványai az ingatlantulajdonosokat is zavarják a munkavégzésben. Az egyetlen megoldás ebben az esetben is a legelősítés és az ingatlanok megvásárlása, önkormányzati cseretelek biztosítása lehet. Az előkerült romokat műemlékké nyilvánítani, régészeti bemutatóhellyé tenni csak akkor érdemes, ha idegenforgalmilag frekventált helyen vannak, nincsenek messze a belterülettől, és az anyagi lehetőségek adottak a romok konzerválására, bekerítésére, őrzésére. Ha ez nem áll fenn, a romokat inkább javasolt visszatemetni, későbbi időkre megőrizni. A belterületen található villagazdaságok esetében a KÖH nem szándékozik megtiltani az építkezéseket, de az 5. pontban leírtakhoz hasonló módon csak a régészeti védettség tudja biztosítani a kisebb kerti földmunkák régészeti ellenőrizhetőségét. Szükséges az előkerült romok műemlékké nyilvánítása, ha olyan különleges építészeti értékek kerülnek elő, amelyek eredeti állapotukban megőrzendők. Ebben az esetben sor kerülhet az adott ingatlan kisajátítására. A védendő római villagazdaságok besorolása általában fokozott.
7. Középkori templomok, kolostorok, egyéb kőépületek: Kezelésük, védelmük módja megegyezik a római kori villagazdaságokéval. Ha a 3-7. pontokban szereplő lelőhelytípusok feltárása esetén megőrzendő rommaradványok kerülnek elő, a KÖH illetékes regionális irodái - a romok műemlékké nyilvánításától függetlenül - a lelőhelyek elkerülését támogatja.
8. Egyéb lelőhelyek: Ezek közé tartoznak például azok a népvándorlás-kori vagy középkori falvak, amelyek történeti – kultúrtörténeti szempontból különösen jelentősek. Kezelésüknél a 6-7. pontoknál leírtakat kell figyelembe venni azzal a különbséggel, hogy az Árpád-kori falvaknál kevesebb kőépület (pl. templom) előkerülésére lehet számítani. A középkori magyar falu mindennapi életének alapos vizsgálata szempontjából különösen értékesek azok a lelőhelykomplexumok, ahol a templom, a templom körüli temető és a település maradványai egyaránt megőrizhetők és kutathatók. Ezek a falvak a védelmi javaslatokban többnyire a fokozott besorolást kapják. Az egyéb lelőhelyek közé tartoznak azok a (nem halomsíros) temetők, ahol

nagy mellékletgazdaságú sírok előkerülésére lehet számítani. A temetők védetté nyilvánításának célja a sírok épségben megőrzése addig, amíg fel nem táják őket. Ha a sírok nagy mélységben vannak, a KÖH a tulajdonosok szántását vagy kiskerti tevékenységét öncélúan nem korlátozza. A régészeti szempontból legjelentősebb temetkezések besorolása a védetté nyilvánításnál általában kiemelt.

A 2001 előtt védetté nyilvánított lelőhelyek revízióját folyamatosan végezzük, a bizonytalan jogi helyzetet teremtő, kétértelműen megfogalmazott határozatokkal kimondott védek megújítására javaslatot teszünk.

A stratégiát összeállította: NAGY LEVENTE

ZUM PANNONISCHEN LIMES AUF DEM WEG ZUM WELTERBE*

ZSOLT VISY

Abstrakt: Nach der kurzen Zusammenfassung der Geschichte der Provinz Pannonia werden einige strittige Fragen der Militärgeschichte eingehender behandelt, wie die augusteischen Feldzüge an der linken Donauufer, die Frage der frühen Militäranlagen im Gebiet von Pannonien, darunter mehrere Neuentdeckungen, ferner die Schlüsse, die aus der Liste der in den Militärdiplomen angegebenen Truppenlisten für die topographische Reihenfolge der Auxiliartuppen gezogen werden können. In dem zweiten Teil wird mit den Fragen der Nominierung des pannonischen Limes zum Weltkulturerbe beschäftigt.

Stichwörter: Römische Militärgeschichte, Römischer Limes, Pannonia, Weltkulturerbe.

Das Gebiet der Provinz Pannonia gehört heute zu mehreren Ländern, ihre wichtigsten Städte wie Emona (Ljubljana) (nur anfänglich), Vindobona (Wien) und Aquincum (Budapest) sind Hauptstädte. Ihre Besitznahme erfolgte nicht in einem Zug, sondern stufenweise in den Jahrzehnten vor und nach Christi Geburt.

Augustus bewährte sich als treuer Adoptivsohn Caesars. Während sein diviniert Vater Gallien erobert hatte, versuchte er ähnliche Erfolge in der ihm zufällig gegebenen Provinz, in Illyricum zu erringen. Als Triumphvir zwar mit mäßigem Erfolg, weil seine einzige Eroberung die der Stadt Siscia (Sisek) war, eröffnete sich aber nach der entscheidenden Schlacht von Actium im Jahre 31 v. Chr. bald die Möglichkeit für weitere Eroberungen. Als *princeps* erhielt er mit der überwiegenden Mehrheit der römischen Armee drei Provinzen, Syria, Gallia und Hispania, und als Hispania nach schweren Kampfhandlungen 19 v. Chr. vollständig okkupiert werden konnte, wandte er sich wieder nach Norden, und seit dem Jahre 16 waren die Legionen zuerst nördlich der Alpen und seit 12 v. Chr. auch schon in Illyricum in der Offensive. In diesen Jahren wurde das Gebiet der späteren Provinzen Raetia, Noricum und Pannonia zwar erobert,¹ aber nicht provinzialisiert. Die *lex provinciae* und dadurch die römische Verwaltung wurde erst unter Tiberius, aber noch wahrscheinlicher unter Claudius² in den vierziger Jahren des ersten nachchristlichen Jahrhunderts eingeleitet.

Der Schlüssel zur Eroberung des Gebiets von Pannonia war das 181 v. Chr. gegründete Aquileia am südlichen Ende der Bernsteinstrasse, auf der seit Jahrtausenden dieses wertvolle Schmuckmaterial und andere Güter vom Norden kamen. Die Eroberung von Siscia in 35-33 v. Chr. im Savetal diente sowohl dem Interesse der weiteren römischen Eroberungen als auch dem unmittelbaren Interesse von Octavian, eine sichere Festlandverbindung zwischen Italien und dem Illyricum zu schaffen. Demgemäß begnügte sich der Princeps auch weiterhin mit der Eroberung des Savetals bis zur Donau, und die

* Öffentlicher Vortrag, gehalten am 9. November 2006 in der Reihe Archäologische Vorträge, Universität Bonn.

¹ S. dazu MÓCSY 1962, 515-776; MÓCSY 1974; FITZ 1993-1995.

² TÓTH 1981, 13-33.

Gebiete nördlich der Drau dürften nur als mit Verträgen locker zu Rom geordnete alliierte Königtümer gelten. Die einzige Linie, wo römische Truppen mehrmals temporär, aber als Besatzungskorps noch nicht erschienen, ist die Bernsteinstrasse zwischen Poetovio (Ptuj) und Carnuntum (Bad Deutsch-Altenburg).

Die in den eigenen Worten von Augustus erhalten gebliebene Nachricht: *protulique fines imperii Romani usque ad flumina Danuvi*³ (ich dehnte die Grenzen des Römerreiches bis zur Donau aus) lässt sich auf das Savetal beziehen. Die genauen Kenntnisse der nördlichen Gebiete der späteren Provinz Pannonien und des Karpatenbeckens folgt aber unter anderem aus einer fragmentarisch erhalten gebliebenen Inschrift,⁴ die zwei Feldzüge am linken Ufer der Donau schildert, einen von Carnuntum ausgehend etwa in der heutigen Slowakei, und einen anderen entlang der Theiss / Maros in der Tiefebene.⁵ Der von wohl *[Marcus Vini]ciu[s] consularis* geleitete Feldzug bestätigt nicht nur die topographischen, sondern auch die ethnographischen und politischen Kenntnisse der Römer über die Tiefebene und die benachbarten Gebiete.⁶

In der ersten Phase der Eroberung, von Augustus bis Tiberius/Claudius, wurden drei Legionen⁷ samt Auxilien⁸ in Illyricum stationiert: in der Umgebung von Emona (Ljubljana), Poetovio und Siscia. Ihre Hauptaufgabe war, wie auch in anderen frisch eroberten Gebieten, die innere Sicherung der Provinz zu sichern, was gerade in Illyricum eine besonders große Aufgabe darstellte, wo die *Breuci*, die *Daesidates* und andere pannonische Volksstämme in einem dreijährigen blutigen Aufstand von 6 bis 9 n. Chr. gegen Rom kämpften.

In der zweiten Phase der Eroberung, unter Tiberius oder Claudius wurde die Provinz Pannonia organisiert. Sie beinhaltete auch schon das heutige ungarische Transdanubien, also Westungarn. Die äußere Grenze der Provinz bildete die Donau von Klosterneuburg bis zur Savemündung bei Singidunum in Moesia (Belgrad), während ihre Südgrenze parallel mit der Save, aber etwas südlich davon, und ihre Westgrenze am Fuß der Alpen entlang verlief. Die *legio XV Apollinaris* wurde spätestens in dieser Zeit nach Carnuntum verlegt, und eine Reihe von Holz-Erde Kastellen neben der Bernsteinstraße errichtet. Als die Straße von Savaria zu Arrabona, bzw. Brigetio gebaut wurde, entstanden weitere Auxiliarkastelle in dieser Gegend. Noch unter der Regierung von Claudius und Nero wurden die ersten Kastelle an der Donau gegründet, darunter die wichtigste in Aquincum. Es ist anzunehmen, dass auch die wichtigsten Diagonalstrassen schon damals existierten.

Mehrere Auxilien wurden von Vespasian zur Donau geordert, aber der eigentliche Ausbau des Limes begann erst unter Domitian, teilweise als Reaktion auf die dakischen, später die germanischen und sarmatischen Kriege.⁹ Damals wurden die Legionslager von Brigetio und Aquincum, und bis zum Ende des 1. Jahrhunderts die Mehrheit der Auxilarkastelle neben der Donau errichtet. Aufgrund dieser militärischen Umorganisation und

³ *Res gestae Divi Augusti* 30.

⁴ ILS 8965. – S. dazu MÓCSY 1962, 543; zuletzt FITZ 1993-1995, 62 mit weiterer Literatur, ferner VISY 1971, 73-79.

⁵ F. MILTNER, *Klio* 30, 1937, 212ff.

⁶ VISY 2004, 957-960.

⁷ Zu den Legionen in Pannonia s. zuletzt B. LÖRINCZ: *Legiók*. In: MÓCSY A. – FITZ J. (Szerk.): *Pannonia régészeti kézikönyve*. Budapest 1990, 71-72.

⁸ Zu den Hilfstruppen in Pannonia s. zuletzt: LÖRINCZ 2001.

⁹ VISY 1978, 37-60. Teilweise anders STROBEL 1989.

intensiven Bautätigkeit kann angenommen werden, dass auch die Limesstraße, die wichtige Verkehrslinie entlang der Donau, in ihrer früheren Form schon damals ausgebaut wurde. Man kann annehmen, dass die früheren Kastelle im Provinzinneren stufenweise aufgegeben wurden, wie die bei Árpás, Győr-Ost, Táp, oder Sárszentágota.¹⁰ Einige in ihrer Stelle verbleibende Zivilsiedlungen erhielten später das Munizipalrecht, wie Mursella in Árpás oder Salla in Zalalövő und wohl Gorsium in Tác. Es ist anzunehmen, dass manche weiteren, überwiegend von Hadrian gegründeten Munizipien in aufgelassenen Kastellplätzen entstanden. Die am Ufer der Donau errichteten Kastelle, wie das von Lussonium, wurden auch später von dem Militär benutzt, demgemäß konnten ihre *vici* kein Stadtrecht bekommen. Man baute auch Kleinkastelle, von denen bisher nur ein einziges in der Nähe von Horvátkimle identifiziert werden konnte. Seine Bau- und Benutzungszeit ist unbekannt.

Anfänglich konnte Rom zu den Nachbarvölkern ziemlich gute Verbindungen schaffen. Die mit den Markomannen, mit den Quaden und mit den Sarmaten geschlossenen Verträge sicherten eine friedliche Periode bis zum Beginn der achtziger Jahre. In diesen Jahren erfolgten aber schwere Kriege im Donaugebiet, 92 n. Chr. wurde sogar eine Legion – die früher in Vindonissa stationierte *XXI rapax* – von den Sarmaten vollständig vernichtet. Die Armee der Provinz musste in diesen Jahren mehr als verdoppelt werden, und dadurch wurden bald die Donauprovinzen, die beiden Pannonien, die beiden Moesien und Dakien mit insgesamt 9 Legionen und deren Hilfstruppen die größte militärische Kraft des Römerreichs. Das und ihre nah bei Italien und Rom gelegene Stellung ermöglichten es ihr, dem Reich mehrmals ihren Willen aufzuzwingen, wie 69 für Vespasian, 193 für Septimius Severus und oft im 3. Jahrhundert.

Die auf eine lange Zeit, in mehreren Fällen bis zum Ende der Römerherrschaft gültige Dislokation der Truppenkörper entstand in den ersten Jahrzehnten des 2. Jahrhunderts bis zum Beginn der Herrschaft Hadrians. Das pannonische Heer bestand damals aus vier Legionen, von denen drei in Pannonia Superior, und eine in Pannonia Inferior stationiert wurden. In Vindobona lag die *X gemina*, in Carnuntum die *XIII gemina*, in Brigetio die *I adiutrix* und in Aquincum die *II adiutrix*. Die Teilung von Pannonien erfolgte nach der Eroberung von Dazien 106 durch Trajan. Der Statthalter von Pannonia Superior saß in Carnuntum, der von Pannonia Inferior in Aquincum. Er war gleichzeitig der Befehlshaber der Legion. Die Auxilien wurden dem Limes entlang stationiert, in Pannonia Superior mindestens 4 Alen und 7 Kohorten und in Pannonia Inferior mindestens 5 Alen und 13 Kohorten. Die spätesten Auxiliarkastelle wurden unter Trajan gebaut. Die weiteren Einheiten, wie die *equites singulares* des Statthalters, die Donauflotte und wohl einige kleinere Truppen ergänzten die Armee der pannonischen Provinzen. Sie wurden teilweise neben den Legionslagern, am linken Donauufer, und der größte Flottenstützpunkt in Taurunum neben der Savemündung errichtet. Am Anfang des 3. Jahrhunderts hat Caracalla Brigetio und ihr Territorium der Pannonia Inferior angeschlossen, wodurch beide Pannonien zu über je zwei Legionen verfügenden konsularischen Provinzen wurden.

¹⁰ Zu den Kastellen neben Táp und Győr-Ost s. VISY 2003, 107-122; zu Sárszentágota VISY 2003, 76; zu Árpás VISY: A Római Birodalom határvédelmi szervezete Pannoniában Augustustól Septimius Severusig. Akademische Antrittsrede, Szent István Akadémia, Budapest 2004, s. den ungarsprachigen Artikel in diesem Band.

Der stufenweise entlang der Donau ausgebaute Limes zeigte ähnliche Merkmale wie andere Grenzlinien in Europa, Asien und Afrika, obwohl es entsprechend der geographischen, klimatischen und politischen Verhältnisse auch bedeutende Unterschiede gab. Diese Linie war immer von einer Straße und von einer Kette militärischer Anlagen gekennzeichnet, die an den Strecken, wo es kaum natürliche Hindernisse gab, auch von einer Palisade oder von einem Wall geschützt werden konnte. Um die lineare Verteidigung, den Limes auszubauen hatte die römische Regierung eine bedeutende Entscheidung zu treffen, und zwar die weitgehende Absage an groß angelegte Erweiterungen des Gebiets des *imperium Romanum*. Das wurde nie erklärt, nur von Augustus vorgeschlagen, und viele Kaiser eroberten neue Provinzen auf kürzere oder längere Zeit, aber außer Britannia, Arabia und Dacia konnten keine größeren Gebiete dem Römerreich auf Dauer angeschlossen werden. Trotz der immer wieder auftauchenden Eroberungssucht blieben die Grenzen oft in derselben Linie, und da sich die innenpolitische Aufgabe des Militärs mit dem vorangehenden Romanisierungsprozess verminderte, konzentrierten sich die Truppen in den Grenzlinien. Die frühesten *limites* wurden in den achtziger Jahren im Gebiet von Schottland und Deutschland von Domitian errichtet, das Gask Ridge und die früheste Linie des obergermanisch-rätischen Limes. Sie bestanden nur aus einer Straße und aus einer Kette von Wachttürmen und einigen Kastellen. Ihre Aufgabe war zunächst eine Demarkationslinie zu ziehen und die kontinuierlich zu bewachen. Auch über Hadrian lesen wir in seiner Biographie, dass er den Wall in Britannien gezogen hat, um die Barbaren von den römischen Gebieten zu trennen (*barbaros separavit* – SHA *vita Hadriani* 12.6). Da sowohl diese Begründung, als auch mehrere historische und archäologische Einzelheiten auch aus China bekannt sind, ist es anzunehmen, dass die Entwicklung des römischen Limes auch mit dem seit Generationen wohl bekannt gewordenen chinesischen Grenzverteidigungssystem in Verbindung steht.¹¹

Den Limes in Pannonien, die von den Römern *ripa* genannte äußere Flussgrenze bildete stets die Donau als Verkehrs- und Demarkationslinie, an deren rechtem Ufer die Limes-Straße lief, und wo in regelmäßigen Abständen die Legionen und die Hilfstruppen stationiert wurden. Die frühesten Wachttürme wurden ebenfalls im ausgehenden 1. Jahrhundert gebaut, obwohl nur wenige davon bekannt sind und freigelegt werden konnten. Um die Kastelle entwickelten sich die Militärvi, wo Soldatenfamilien und Veteranen bzw. andere Gruppen, vornehmlich peregrine Gemeinden lebten. Die *canabae legionum* waren stadtähnliche Siedlungen, aber vorerst ohne Stadtrecht. Das von Hadrian (Carnuntum, Aquincum) und von Caracalla (Vindobona, Brigetio) erteilte Municipalrecht wurde nicht ihnen, sondern den 2-3 km von ihnen entfernt gegründeten Siedlungen gegeben.

Die Rekonstruktion der komplizierten Abfolge der Truppengeschichte und ihrer Dislokation ist eine der schwierigsten Fragen in der Forschung. Schlüsse lassen sich aus der Größe und Aufteilung der Festungen, aus den wenigen althistorischen Quellen, aus den Inschriften und aus den gestempelten Ziegeln, aber auch bestimmten archäologischen Funden ziehen. Oft sind sie alle nicht ausreichend, die Truppengeschichte überzeugend darzustellen. In vielen Plätzen gab es noch keine Grabungen – südlich von Lussonium bis zur Savemündung fast keine – und es gibt mehrere Kastellplätze, woher noch kaum Inschriften stammen. Unter diesen Umständen fällt eine besondere Bedeutung den Militärdiplomen zu.

¹¹ VISY 2005, 198-211. Anders: PETRIKOVITS 1967, 215-220.

Die Auxiliardiplome stellen eine der wichtigsten Quellengruppen zur Erforschung des römischen Militärwesens, und besonders zur Erforschung der Provinzialarmeen dar. Ihre Truppenlisten – obwohl oft keine vollständigen Auflistungen – geben den wichtigsten Ausgangspunkt zu jeder Untersuchung der Truppengeschichte. Die Listen enthalten die Reiter- bzw. Fußtruppen in zwei getrennten Gruppen, und in einer Reihenfolge, deren Ordnungsprinzip nicht immer klar ist. Es wurde schon längst beobachtet, dass dieses Prinzip oft eine Art numerisches Prinzip ist, das heißt die Einheiten in der steigenden Reihenfolge ihrer Truppenziffern aufgelistet wurden. Es wurde ferner beobachtet, dass zeitlich und topographisch bestimmte Gruppen von Auxiliardiplomen ein verwirrendes Bild zeigen, in dem die aufgelisteten Truppen gemischt stehen, und auf den ersten Blick anscheinend keinem Ordnungsprinzip entsprechen. Es konnte nachgewiesen werden, dass hier die topographischen Verhältnisse eine Rolle spielen konnten.¹² Die topographische Truppenauflistung bedeutet, dass die erwähnten Einheiten in einer solchen Reihenfolge stehen, die der topographischen Lage ihrer Garnisonsorte entspricht. Diese Reihenfolge folgt einer Militärstraße, die meistens die entlang dem Limes laufende Limesstraße ist. Die verblüffende Theorie wurde mit dem Vermerk angenommen, dass die aus den Truppenlisten solcher Diplome gezogenen Schlüsse nicht automatisch angenommen, sondern – wegen der ab und zu vorkommenden Unregelmäßigkeiten dieser Daten immer gründlich nachgeprüft verwendet werden sollen.

Das Diplom CIL XVI 175 (Pannonia Inferior, 139, Albertfalva) verbirgt in einer beschränkten Weise auch eine topographische Auflistung. Sie ist zwar numerisch, aber darunter wurden die Truppen mit der gleichen Ziffer topographisch aufgelistet. Man kann also die topographische Methode begrenzt und nur bei den Truppen prüfen, die mit der gleichen Ziffer nebeneinander stehen.¹³ Diese versteckte topographische (kryptotopographische) Auflistungsart ließ sich auch auf anderen Militärdiplomen nachweisen. Es konnte festgestellt werden, dass die Truppenaufzählungen des ungeteilten Pannonien nach dem Tod Domitians überwiegend kryptotopographisch waren, nur nicht immer eindeutig. In Pannonia Inferior waren die Truppenaufzählungen bis 143 numerisch und darunter topographisch, also kryptotopographisch, die späteren Diplome zeigten sich bis 167 ausnahmslos als topographisch. Bei all diesen Diplomen wie in anderen kommt es oft vor, dass die *milliaria*-Einheit(en) an der Spitze der Truppenaufzählung stehen. Diese Stelle wurde ihnen als ranghöchsten Truppen innerhalb der Alen und Kohorten gesichert.¹⁴ Die Truppenaufzählungen von Pannonia Superior waren mit einer Ausnahme numerisch und ansonsten kryptotopographisch.¹⁵ Die topographische Ausnahme stammt aus 163.

Die topographischen Bedingungen waren in Pannonia günstig für die Limesbautätigkeit. Eine kleine Berglandschaft befindet sich nur im Donauknie, davon abgesehen ist das Gelände überwiegend eine Löß- oder Sandregion, vielerorts morastig und von vielen Flussbetten durchschnitten, wie in Südungarn oder um die Draumündung in Kroatien. Die Militäranlagen der *ripa Pannonica* wurden der damaligen Flusslinie angepasst. Da aber seit der Römerzeit die Donau ihr Bett teilweise veränderte, und da sie seit dem 19.

¹² H. NESSELHAUF, CIL XVI p. 176 (nach Theodor MOMMSEN); RADNÓTI-BARKÓCZI, 1951, 191-226.

¹³ VISY 1986, 482ff.

¹⁴ H. NESSELHAUF, CIL XVI p. 176; RADNÓTI 1959, 138; VISY 1986, 486 f.

¹⁵ VISY 1986, 517, Tab. 3. gibt die Kohorten als gemischt an, das ist aber irreführend, weil im Falle von Einheiten mit unterschiedlichen Ziffern, die in steigender numerischer Ordnung stehen, das Vorhandensein des topographischen Systems nicht zu prüfen ist.

Jahrhundert an mehreren Strecken reguliert wurde, befinden sich die Ruinen nicht immer in der Nähe des Flusses. Andere Anlagen wurden von der Donau teilweise oder manchmal vollständig abgetragen.

Für die Straßenforschung ist die Luftbildarchäologie von besonderer Wichtigkeit. Auch die älteren Bilder sind oft von Nutzen, weil die damalige schwächere Bebauung überall im Lande eine kleinere Überdeckung und dadurch eine bessere Beobachtungsmöglichkeit gibt. So ließ sich die 18 km lange schnurgerade Linie der Limesstraße zwischen Százhalombatta und Ivánca nachweisen, von der einige Strecken auch noch heute benutzt werden. Ein anderes Beispiel ist in Dunaújváros (Intercisa) zu sehen. Die römische Straße war hier als *via regia* auch im Mittelalter bekannt, und von Luigi MARSIGLI zusammen mit neun Wachttürmen kartiert. Sie ist auf einem Luftbild von 1940 noch zu sehen, heute bedecken aber diese ganze Strecke die Eisenwerke und die Stadt.

Die Anzahl der bekannten und angenommenen Wachttürme des pannonischen Limes in Ungarn ist fast genau 200, sie war aber wesentlich höher und lag mindestens um 500, wenn man nur die Turmplätze und nicht ihre unterschiedliche Periode betrachtet. Ihr größter Teil stammt aus dem 4. Jahrhundert und darunter die Mehrheit aus der Regierungszeit von Valentinian. Ein solcher Holzturm mit doppeltem Graben wurde an der Westseite der Limesstraße nördlich von Intercisa freigelegt, aber auch der Wachturm bei Fadd kann aus dieser Zeit stammen. Der auf dem Kalin-Berg freigelegte Wachturm, ferner der in Leányfalu konservierte Turm sind ebenfalls spätrömisch.

Der Beginn des vierten Jahrhunderts bedeutete auch für die pannonischen Provinzen wesentliche Änderungen in der Verwaltung, in der Grenzverteidigung und im Heer. Beide wurden zweigeteilt, so entstanden vier pannonische Provinzen, davon aber nur drei mit Armee. Savia blieb *inermis*, und Pannonia secunda erhielt zwei neue Legionen, die *V Iovia* und die *VI Herculia*. Man kann nur annehmen, dass diese Truppenkörper zur Verteidigung des neuen Kaisersitzes in Sirmium in der Nähe dieser Stadt stationiert gewesen sind. Die in Pannonia Prima und Valeria stationierten je zwei Legionen haben ihre früheren Lager aufgegeben und eine andere Festung daneben errichtet. Dies konnte aber bisher nur in Aquincum und in Brigetio nachgewiesen werden. Am Ende des 3. Jahrhunderts hat man gegenüber von Aquincum und Bononia Gegenfestungen erbaut. Als die in der Tiefebene lebenden Sarmaten einerseits innere Unruhe erlebten, andererseits von den Vandalen und anderen germanischen Stämmen gefährdet wurden, hat Rom sich nach den immer wieder erneuerten Grenzkriegen entschieden, eine Demarkationslinie zu ziehen. Das als Große Erdwälle längst bekannte Wallsystem wurde wohl in der Mitte der zwanziger Jahre des 4. Jahrhunderts errichtet und auch vom römischen Militär bewacht. In den letzten Regierungsjahren von Constantinus wurden die inneren Befestigungen – abgesehen von Keszthely-Fenékpuszta - als zweite Verteidigungslinie und Nachschubbasen für das Bewegungsheer errichtet. Auf diese Jahrzehnte fällt auch der grundsätzliche Umbau der Limeskastelle. Unter Valentinian errichtete das Militär eine neue Kette von Wachttürmen oft in einer Entfernung von bloß 500 m, und begann eine große Festung bei Göd auf der linken Seite der Donau zu bauen, die aber nie vollendet wurde. Man hat gute Gründe anzunehmen, dass eben die Errichtung dieser Festung den quadischen Einbruch von 374 auslöste. Valentinian I. starb in Brigetio im darauf folgenden Jahr während der Friedensverhandlungen. Nach seinem Tod und nach der verheerenden Niederlage seines Bruders bei Hadrianopel im

Jahre 378 brach die römische Verteidigung der Donauprovinzen zusammen. Auch die pannonischen *limitanei* haben große Verluste erlitten, und an der Wende des 5. Jahrhunderts sollten die Festungen der nun verminderten Truppenstärke angepasst verkleinert werden. Die letzte Phase des pannonischen Limes wird durch diese verkleinerten Festungen bzw. durch die neu errichteten turmartigen Kleinfestungen gekennzeichnet.

Bei Aquincum, aber auf jeden Fall nicht dem Legionslager gegenüber, sondern 6 km südlich davon, wurde eine rhombusförmige Festung mit U- und fächerförmigen Türmen über den Resten einer früheren militärischen Anlage errichtet. Ihr Name war Contra Aquincum oder Contra Tautantum.¹⁶ Die Umwehrung der Befestigung in Gorsium verfügt über ähnliche Türme, sie wurde mit Contra Aquincum wahrscheinlich gleichzeitig erbaut. Eine vollständig neue Festung wurde wohl unter Valentinian neben Tokod errichtet, die nur noch über ein Tor verfügte. Die Festung von Visegrád Sibrik-Hügel gehört zum Typ der Höhenfestungen, deren Umrisse schon dem Geländerelief angepasst worden sind. Lussonium erhielt im vierten Jahrhundert eine mehr als 220 m lange Festung auf dem Bottyán-Hügel, der seit dem 1. Jh. militärisch besetzt wurde. Diese Festung wurde am Ende des 4. Jahrhunderts abgebaut, und man baute gleich neben dem früheren Südtor eine dickwandige Kleinfestung. Am linken Ufer wurde ein Schiffslandungsplatz (Brückenkopf) errichtet, seine Ruinen waren zum letzten Mal 1922 im Donaubett sichtbar. Ähnliche Brückenköpfe wurden auch anderswo gebaut, der besterforschte liegt bei Nógrádverőce. Die einzige Binnenfestung, die erst unter Valentinian errichtet wurde, befindet sich in Keszthely-Fenépuszta, neben der wichtigen Übergangsstelle am westlichen Ende des Plattensees.

Die bewegte Geschichte der ersten vier nachchristlichen Jahrhunderte in der pannonischen Front spiegelt die abwechslungsreiche Geschichte des Römischen Reichs in hohem Maße wider. Der steigende Druck der iranischen und germanischen Völker, und ab Ende des 4. Jahrhunderts der der Hunnen gefährdete nicht nur die Donauprovinzen, sondern das ganze *imperium*. Die Folge war vorerst die äußerste Verstärkung der Armee der illyrischen Provinzen. Diese militärische Stärke wurde dann auch in den innenpolitischen Wirren stets verwendet, und als in der Mitte des Reiches und am nächsten zu Rom befindliche Provinzen konnten sie die höchste Führung oft an sich reißen. Gegenüber den östlichen und westlichen Gegenkaisern vertraten sie fast immer die Idee der Einheit und vereinigten das auf Sonderreiche zerfallene Reich wieder. Die entscheidenden Zusammenstöße zwischen den östlichen und westlichen Armeen erfolgten oft in Pannonien, wie 260 zwischen Gallienus und Ingenuus bei Mursa, 314 zwischen Constantinus und Licinius bei Cibalae, oder 351 zwischen Constantius und Magnentius wieder bei Mursa.

Die Einheit des Römerreichs wurde durch ihre Grenzen, den *limes Romanus* rund um den *orbis Romanus* repräsentiert. Diese Grenzen liefen entlang Seeküsten und Flüssen, entlang Wüsten und gebauten Mauern. Ihrer Aufgabe entsprechend bedeuteten sie keinen Eisernen Vorhang oder eine militärisch fest gehaltene Sperrlinie, sondern abhängig von der aktuellen politischen Situation eine stärker oder schwächer bewachte Demarkationslinie, wo sich breite Möglichkeiten auch für die wechselseitigen Aktivitäten öffneten. Der *limes Romanus* stellt also eine der wichtigsten und lang dauernden Kulturphänomene der Antike,

¹⁶ In diesem Fall vielleicht nach dem Gellért Berg, wo ein Teutanus Heiligtum gestanden haben konnte, s. MRÁV 1996, 11-19.

und dadurch das ganze Römische Reich dar. Die europäischen Völker sind ausnahmslos Erben der klassischen Antike, und dadurch auch andere Völkerschaften der Welt. Die Antike und die klassische Tradition tauchen in unserer Kultur bewusst und unbewusst auf, und die lebendige Antike beeinflusst unser Leben und Verhalten. Der das Römische Reich und seine Kultur darstellende *limes Romanus* gehört also zweifelsohne zu unserer Erbschaft, das ist wirklich ein Weltkulturerbe. Die Aufbewahrung und Aufrechterhaltung dieser Erbschaft ist eine Pflicht, und die zu erfüllen ist die Einlistung des römischen Limes als ein einziges Weltkulturerbe die beste Lösung. Dies kann aber nur gemeinsam und von den Staaten vereinbart gemacht werden, die bestimmten Strecken der ehemaligen römischen Grenze in ihren Gebieten haben.

Das war der Grund dafür, dass ich¹⁷ im Jahre 2000 die Aufmerksamkeit mehrerer Mitglieder des Weltkulturerbe-Komitees und dessen Delegaten auf diese Möglichkeit gelenkt habe. Mein Vorschlag, eine einzige Limes-Weltkulturerbestelle zu schaffen wurde im Allgemeinen angenommen, und in diesem Sinn habe ich dann im Februar 2001 über die schon begonnenen Arbeiten für die Nominierung des obergermanischen-rätischen Limes mit den Projektleitern gesprochen. Die Idee wurde damals noch nicht, später aber akzeptiert, und diese Strecke des germanischen und raetischen Limes wurde in 2005 als zweite Strecke der *Frontiers of the Roman Empire* aufgenommen und eingelistet. Die erste war der noch 1987 eingeschriebene Hadrian's Wall. Um den Anschluss zu ermöglichen, ist das United Kingdom einverstanden gewesen, sein selbständiges Weltkulturerbe Hadrian's Wall zu *Frontiers of the Roman Empire* zu modifizieren, und dadurch späteren Erweiterungen das Tor zu öffnen.

Die erste Formulierung des gemeinsamen Ziels wurde im Frühling 2001 in Esslingen angenommen. Nach einigen Treffen und Besprechungen kamen britische, deutsche, österreichische, slowakische und ungarische Archäologen im Jahre 2003 in Bratislava zusammen und haben sich entschieden, eine lose, aber funktionsfähige Arbeitsgruppe zu gründen, die die gemeinsamen Bedingungen und die Rahmen für die Nominierung erarbeitet. So entstand die seitdem aktive Bratislava Gruppe. Die nächste wichtige Entscheidung wurde 2004 in Koblenz getroffen, als der römische Limes hinsichtlich der Bedingungen der Art und Weise der Nominierungen, der Kriterien und der Vorschriften der *operational guidelines* genauer definiert wurde als früher. Es wurde angenommen, dass alle römischen Militäranlagen, unabhängig von ihrem Zeitalter, nominiert werden können, die in der unmittelbaren Linie des römischen Limes des 2. Jahrhunderts n. Chr. von Trajan bis Septimius Severus zu finden sind. Außer den rein militärischen Anlagen dürfen auch sich ihnen unmittelbar anschließende Zivilstrukturen mitnominiert werden.

Mit der ersten Limes-Datenbank für Pannonien wurde 1973 im Museum von Dunaújváros begonnen, damals noch für Lochkarten erarbeitet. Die Kodes wurden zwanzig Jahre später auf das Computersystem umgewandelt, und vor einigen Jahren in einem, den neueren Erwartungen entsprechenden Format fertig gestellt. Die Datenbank des pannonischen Limes befindet sich im Ausbau, und obwohl auf der Basis der Erfahrungen im Laufe der Arbeit einiges noch sicherlich verfeinert werden soll, bietet sie eine solide Basis zur weiteren Erforschung des Limes und zu der Anfertigung der Nominierung als ein Weltkulturerbe.

¹⁷ Zwischen 1998 und Anfang 2001 war ich der geschäftsführende Präsident des Ungarischen Komitees für Weltkulturerbe, und vertritt Ungarn sowohl in dem Komitee als auch in dessen Bureau.

Weiterführende Literatur

Geschichte und Verwaltung:

MÓCSY, A.: Pannonia. *PWRE* Suppl. 9, 1962, 515-776; FITZ, J.: A Military History of Pannonia from the Marcomannic Wars to the Death of Alexander Severus. *ActaArchHung* 14, 1962, 25-112; MÓCSY, A.: Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire. *Provinces of the Roman Empire*. London – Boston 1974; FITZ, J.: Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit, I-IV. Budapest 1993-1995.

Heeresgeschichte, Erforschung des Limes:

SOPRONI, S.: Der spätrömische Limes zwischen Esztergom und Szentendre. Das Verteidigungssystem der Provinz Valeria im 4. Jahrhundert. Budapest 1978; SOPRONI, S.: Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 38, München 1985; VISY, Zs.: Die kryptotopographische Truppenaufzählung in den Auxiliardiplomen von Pannonien. In: ECK, W. – WOLFF, H. (Hrsg.), Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle. *Passauer Historische Forschungen* 2, Köln – Wien, 1986, 482-517; LÖRINCZ, B.: Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. *Wiener Archäologischen Studien* 3. Wien 2001; VISY, Zs.: The ripa Pannonica in Hungary. Budapest 2003; VISY, Zs. (Ed.): The Roman Army in Pannonia. Budapest 2003.

BIBLIOGRAPHIE

- CIL III
CIL XVI
Fitz 1993-1995
LÓRINCZ 2001
MÓCSY 1962
MÓCSY 1974
MRÁV 1996
PETRIKOVITS 1967
RADNÓTI 1959
STROBEL 1989
TÓTH 1981
VISY 1971
VISY 1978
VISY 1986
VISY 2003
VISY 2004
VISY 2005
- Corpus inscriptionum Latinarum III. Berolini.
NESSELHAUF, H. (Ed.): *Diplomata militaria*. Berlin 1936. [Suppl. Berlin 1955.]
FITZ, J.: *Die Verwaltung Pannoniens in der Römerzeit, I-IV*. Budapest 1993-1995.
LÓRINCZ, B.: *Die römischen Hilfstruppen in Pannonien während der Prinzipatszeit. Wiener Archäologischen Studien 3*. Wien 2001.
MÓCSY, A.: *Pannonia. PWRE Suppl. 9*, 1962.
MÓCSY, A.: *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire. Provinces of the Roman Empire*. London – Boston 1974.
MRÁV Zs.: *Castellum contra Tautantum. Egy későrómai erőd azonosításának problémájához – Castellum contra Tautantum. Zum Problem der Identifizierung eines spätrömischen Kastells. Savaria 22-23, 1992-1995 (1996), 11-19.*
PETRIKOVITS, H. v.: *Über die Herkunft der Annäherungshindernisse an den römischen Militärgrenzen. In: Studien zu den Militärgrenzen Roms. Vorträge des 6. Internationalen Limeskongresses in Süddeutschland. Series: BJ-Bh 19. Köln 1967, 215-220.*
RADNÓTI, A.: *Zur Dislokation der Auxiliärtruppen in den Donauprovinzen. In: Limes-Studien, Vorträge des 3. Internationalen Limes-kongresses in Rheinfeld-Basel 1957, Schriften des Institutes für Ur- und Frühgeschichte der Schweiz 14. Basel 1959, 134-151.*
STROBEL, K.: *Die Donaukriege Domitians. Antiquitas. Reihe 1: Abhandlungen zur alten Geschichte 38. Bonn 1989.*
TÓTH E.: *Megjegyzések Pannonia provincia kialakulásának kérdéséhez – Bemerkungen zur Entstehung der Provinz Pannonien. ArchÉrt 108, 1981, 13-33.*
VISY, Zs.: *Angaben zur Geschichte der ungarischen Tiefebene im augusteischen Zeitalter. AASzeg 14, 1971, 73-79.*
VISY, Zs.: *Der Beginn der Donaukriege des Domitian. ActaArchHung 30, 1978, 37-60.*
VISY, Zs.: *Die kryptotopographische Truppenaufzählung in den Auxiliärdiplomen von Pannonien. In: Eck, W. – Wolff, H. (Hrsg.), Heer und Integrationspolitik. Die römischen Militärdiplome als historische Quelle. Passauer Historische Forschungen 2. Köln – Wien 1986, 482-517.*
VISY, Zs.: *The ripa Pannonica in Hungary. Budapest 2003.*
VISY, Zs.: *Zur Frage der antiken Kenntnisse über die Donau und die Hercynia silva. In: Heftner, H. – Tomaschitz, K. (Hrsg.), Ad fontes! Festschrift für Gerhard Dobesch zum 65. Geburtstag. Wien 2004, 957-960.*
VISY, Zs.: *Similarities and differences in the conservation and settings of the Great Wall in China and the Limes Romanus as listed and planned World Heritage Sites. In: Proceedings of ICOMOS 15th General Assembly and Scientific Symposium. Xi'an 2005, 198-211.*
URL: <http://www.icomos.org/xian2005/papers/1-32.pdf>

ÖRÖKSÉGVÉDELMI TANULMÁNYOK 2000-2012

VISY ZSOLT

WORLD HERITAGE POLICY IN HUNGARY. GOALS AND STRATEGIES*

We live at the time of the growing globalization, which tends to cover and unify traditional values, culture of different nations. One of the main questions is, whether the mankind may let the perishing of these cultures. It was not always a question earlier. The people of the 20th century can be proud that he was the first in the history who have paid special attention to it. Regrettable enough that again the people of our century went into such crimes which have awoken the responsibility.

A kind of integration and globalization on the highest degree has been fulfilled in the Roman Empire, until now the longest living heterogeneous big empire of the history. This integration is called Romanisation, and we can look at the perished culture of the ancient European tribes only with a kind of nostalgia.

Now that a modern globalization is taking place, we have a special responsibility towards language, material and immaterial culture of the little nations. Our responsibility is huge, because our globalization is the last one in the history of the humanity: the Roman Empire as the later ones expanded only on to a lesser or bigger part of the globe, but now we witness the globalization of the whole earth. If globalization of today would create a unified global culture, there will be no more human reserve to make corrections or to change the course.

A well come development of today's politics is the growing attention paid to the valuable heritage of our predecessors, and the remnants of their cultural traditions. It is not only for the sake of the material culture, but to preserve it as human resources for the present and for the future. The built heritage is not only a mere decoration for tourists but an organic part of our life. It is used by us through many ways, so the movable and non movable heritage together with their spiritual essence are integrated into our culture. The cultural, scientific and social knowledge of earlier generations were always built into the structure of the newer generations at first through oral tradition, later through written media, all that having been merged into the new possibilities of information technology.

The culture and heritage of a small nation can be as valuable as that of a big nation. Hungarian experience proves that through preservation of the values of our past not only the heritage will be rescued but also the present population gains a lot. The well preserved and

* Conference lecture, held at the Central European University, Budapest, February 2000.

maintained heritage will be an instrument for the cultural diversity and an engine of cultural and human development.

The last statement is of high importance, because the initiatives coming from the European Union, from UNESCO and from the European Council try to create a cultural union which is indistinguishable from the common heritage. It is in accordance with the growing importance of the cultural heritage, which met the political initiatives, which realised a uniting instrument in the culture and first of all in the common heritage, in the traditions. We can see the significance of these initiatives, and scientists agree that maintaining, inventarisation, preservation and evaluation of the sources are to be done through internationally harmonised or even through the same methods and efforts. The World Heritage Convention and the multiplication of world heritage sites in every category, the programmes and applications proposed by European Union testify the outstanding significance of the cultural heritage.

The World Heritage Convention covers not only the built heritage but also the natural heritage. The preservation of the up to now intact places and regions is of greatest importance not only for them, but for the sake of the diversity of their flora and fauna, for the preservation of the wealth of the nature, for the health of the mankind. The World Heritage Convention was created in 1972 and have been undersigned by 156 states to provide an international framework to preserve natural and cultural values and to encourage such initiatives. At the same time the thoroughly prepared methods of evaluation, the operational guidelines accepted by all member states have an effect on the methods and extension of the preservation and use of the cultural and natural values, together with the harmonization of legislation.

The Hungarian example is worth to analyze. We have a quite traditional and strong legislation for the built heritage, which is one of the earliest in Europe, originating in 1881. The first law, dealing with unmovable archaeological heritage was born in 1929. This speciality of covering these objects by two laws, has survived: the newer laws concerning the unmovable cultural heritage in Hungary run on two parallel ways as well. However, their renewal is under work, and we will have beside the law of the built heritage an own, independent law for the unmovable part of the archaeological heritage. As far as also the natural values in Hungary are protected through a new law, the legislative background for World Heritage programs is strong enough. The newest achievement is the ministerial decree about the Hungarian National Committee of World Heritage issues in 1999. Its secretary has to organize the activity of the Committee, to prepare new projects, to help the management of the World Heritage sites in Hungary, to maintain relations with the World Heritage Center, and – in preparation – step by step to turn into a regional center.

However, it does not mean, that there is nothing to do for the better maintaining of the World Heritage sites in Hungary. The main question is, in which extent the World Heritage program is to be connected with the heritage programs of the single countries, with that of Hungary. At the present it covers only the most valuable items and objects both on natural and cultural level. However, regarding its broad international acceptance, its integration effect is rather strong. It means that the World Heritage sites represent through their evaluation as cultural or natural sites, furthermore as cultural landscapes a special category, whose number increases every year with about 30-50 new sites. Though there are many more unquestionable sites worth to be WH sites, they are not without limit. If the number of the WH sites will still increase, their quality will show a decrease within some years or decades. On the other side

the nominated WH sites are the most valuable sites of the single countries, standing on the top of the list, composed by each country for natural and cultural heritage. Their presence in both lists makes changes also in the kind of evaluation in the single countries and we must reckon with its result. In some aspects the categories and the evaluation methods of the World Heritage sites will influence and integrate the legislation on national level. We think therefore that a special law should be enacted for the World Heritage issues, to ensure the legal base, to help the management about them and to create new national categories for the natural and cultural heritage, which already exist in this program of UNESCO.

Hungary has now five World Heritage sites,¹ one of them together with Slovakia. This is the Aggtelek cave, it was agreed in 1995 as a natural site. The Budapest Castle together with the panorama of the Danube and the village Hollókő in 1987, and the abbey Pannonhalma in 1996 were accepted as cultural sites. The last site, the Hortobágy National park, was listed in 1999 as a cultural landscape. After some hesitation the old center of Pécs with its old Christian grave chambers was nominated in 1999. The evaluation will be made this year, the visitors are awaited soon. It is to be mentioned that the restoration of the oldest chamber, the St. Peter and Paul, was begun last year, the archaeological excavations are still running. There is a new project as well, the lake Fertő with its surrounding territories as a cultural landscape. This nomination is prepared together with Austria, and we try to hand it over to the Committee till June in this year. In this case the evaluation and the decision could be made in 2001. In the center of this nomination are the natural values (the natural parks of the two countries) and some monuments, like those of Balf, Fertőboz, Fertőd, Fertőrákos, Fertőszéplak, Hidegség, Nagycenk and Sarród in Hungary. The main cultural link between Austria and Hungary should be the family Esterházy and their palaces in Fertőd and in Kismarton (Eisenstadt) and the great composer Joseph Haydn.

If both nominations will be accepted, the number of the Hungarian sites will increase on 7 (two of them transnational nominations). Whether their number can be increased much more, it is a question. In 1999 a recommendation was accepted by the General Assembly, which invites the State Parties to take measures to redress the imbalance and improve the representativity of the World Heritage List by proposing only properties falling into categories still underrepresented, by deciding, on a voluntary basis, to suspend the presentation of new nominations, or by linking the nomination with a nomination presented by a State Party whose heritage is under-represented. As Hungary belongs to the group of the State Parties with a low representation, some new nominations can be made, first of all in international cooperation.

That is why Hungary started some projects for the surrounding countries to elaborate common nominations. Let me mention some of them: the castles in the Carpathian Basin at the time of the Turkish wars; Wooden churches in the Carpathian region; the main stations of

¹ The number of the World Heritage Sites in 2013 is eight:

1. Budapest, including the Banks of the Danube, the Buda Castle Quarter (1987) and Andrassy Avenue (2002)
2. Old Village of Hollókő and its Surroundings (1987)
3. Caves of Aggtelek Karst and Slovak Karst (1995 with an extension in 2000)
4. Millenary Benedictine Abbey of Pannonhalma and its Natural Environment (1996)
5. Hortobágy National Park – the Puszta (1999)
6. Early Christian Necropolis of Pécs (Sopianae) (2000)
7. Fertő / Neusiedlersee Cultural Landscape (2001)
8. Tokaj Wine Region Historic Cultural Landscape (2002).

the Amber Street. – It is the project, which can incorporate both Szombathely and Sopron into the World Heritage Sites. There is a further proposal from Holland: the State Parties having sectors of the Roman Frontiers in Europe should present a common nomination about the most important places of this huge Roman defense system. There are of course other possibilities and proposals, too, both for natural and cultural properties. The decision about them will be taken soon, together with the supervision of the Hungarian tentative list, by the Hungarian World Heritage Committee.

The World Heritage Committee has always 21 State Parties, whose members are chosen by the General Assembly. Hungary has been chosen into the Committee in 1997, so its membership expires in 2003. Our country was chosen also into the Bureau of the Committee both in 1998 and 1999, into the leading group of the Committee with 7 members. Furthermore Hungary gave the rapporteur last year, too. Every members of the Committee have the right to invite the Committee for its annual meeting into their own country, and also we intended to do so. The Hungarian delegation expressed its intention to invite the Committee in one of the years until 2002 in Kyoto in 1998, and in 1999, after having got a letter from Australia, saying that they had withdrawn its intended invitation for behalf of Hungary, our country sent a formal invitation for 2000. It could have been a great and important program in the year of our millennium. However, at the Committee Meeting in Marrakesh, as the invitation of Australia arrived, too, it seemed to be better to postpone the Hungarian invitation for 2002. It was accepted, so in December of 2002, after Australia and Suomi, Hungary will host the Committee.

It is of high importance that Hungary is the only State Party from the group Europe II, i.e. from the 26 former socialist countries together with more states born from the former Sovietunion up to Middle Asia. This fact gives a high responsibility to our country, because we have to represent also their interest. The Hungarian delegation was active enough in Marrakesh to gain some support from the World Heritage Center for projects in this region. Owing to our support and intervention Usbequistan got an extra budget to accelerate its nominations. The most important program in Hungary will be the Training Workshop for Central European Historic Cities together with a Conference on Urban Archaeology, a common organization with ICCROM first of all for the countries in our region in 2000. In the same year there will be organized three more workshops and meetings for the same group of the countries and for the region Europe II for natural World Heritage managers, for strengthening the link between World Heritage natural and cultural sites, for initiating transnational programs. Hungary will with one exception host these meetings and workshops, and together with WH-sources finance them.

We can and will develop our information system, partly supported by the WH Center, and the same happens for the translation and applying the Educational KIT program in Hungary. In Marrakesh Hungary was chosen into the Strategic Workgroup and into the other Workgroup, which makes proposals for the well balanced representation of the State Parties in World Heritage list.

All these activities and achievements can justify the presence of Hungary in the Bureau and in the Committee, and we hope that our role can be developed further, and the newly established Hungarian secretary will be changed soon into a regional center. This year we have to organize the work in this secretary, to prepare new projects, to organize and host

more international meetings and workshops, to make a solid basis for the information system, to create the GIS system, and if it will have been made properly, we can even hope, that more new Hungarian nominations, partly together with other countries, can be prepared next year, and accepted by the Committee in Budapest in 2002.

URBAN ARCHAEOLOGY IN HUNGARY*

Hungary's national heritage forms an organic part of the global human culture and thus it is attached through numerous ties to the neighboring nations as well as to the nations of the long past, which sometimes are hard to trace. The physical and intangible heritage, the relics of our national history, which have accumulated over thousands of years, add up to such wealth, the protection and maintenance of which is not just a mere *l'art pour l'art* ambition, but is the enlightening torch of our future, and is the prerequisite of our further development. Our national heritage, however, is not an isolated island in Europe. It is rather a treasure, which has been attached through the times and events of history with hundreds and thousands of ties to the culture of the neighbouring nations and peoples of the continent. Thus, it constitutes a firm and inseparable part of the establishment called Grand European Culture.

Thank to the corroboration of archaeology as a historical science the horizon of history can go back into the beginnings of humanity and of the life on the Earth, a perspective never hoped before. It has been revealed that we can have an access to 99 % of the history of mankind only through archaeology, and even for the last thousands years, though having some written sources as well, the archaeology can deliver extremely important data.

Archaeology has become an exact science. It has its own searching methods and logistic to gather and to evaluate the finds together with their surroundings, and there are a lot of methods and instruments arrived from natural and social sciences helping it to more accurate results. The development is rather quick and huge, and regarding this development one can state that the effectiveness of the archaeological investigations will soon be rapidly higher than today. The difference between the scientific approach of the newest generation of archaeologists and that of my old professors in the sixties is about as big as the difference between them and the archaeologists of the 19th century.

With the growing significance of archaeology as a science also its role reached a higher level of acknowledgement in the society. At the beginnings an archaeologist could have immense difficulties in getting approval for his statements, and also later he could play a peripheral role in the society working on excavations or in the magazines of museums. However, our science has by now achieved such a level of social appreciation as never before. Archaeology working on its own ways found its competence and place in science and in society. It realised through gathering and arranging the sources its own responsibility for the preservation of archaeological sites and finds, and made it clear for the society as well. It was a long struggle in Hungary, first of all in the sixties and seventies, which brought the victory of science and the defenders of the cultural heritage.

One of the first fights took place in Dunaújváros, and I took part in it. Though we had a law that everything which lies in the earth belongs to the state, and museums and archaeologists have the right to preserve them by making rescue excavations, the leader of the big projects like that of the works for securing the edge of the high loess plateau or that of erecting a new living quarter of the town were more years long unwilling to assure of enough

* Lecture, given as leading president of the Hungarian World Heritage Committee on the conference on Urban Archaeology, Budapest, 19th June 2000.

money and enough time, and so the financing of these works could be solved only in the seventies with satisfaction. The good results are not to be inscribed to the successful argumentation of the museum but much better to the slowly changing estimation of archaeology itself: its social value reached a much higher level than before and we can see it up to now.

It was connected with the international cultural development, first of all in Europe, and it is the third element effecting the higher evaluation of archaeology. To be short, after the modernism of about the first half of the 20th century and after the terrible devastations of World War II a new cultural wave emerged with higher valuation of the elements of cultural heritage. It happened in the fifties and sixties that under the flag of modernisation old buildings, parts of our cultural heritage could be destroyed in Hungarian towns, but later and now it is quite impossible. Not only because their defenders became stronger but because architects and politicians do not think that the only way to immortalise their activity to create some totally new things. I do hope that this high appreciation against cultural heritage will be not an ephemeral phenomenon but a long or better ever lasting cultural attitude.

The higher appreciation is connected with the international character of archaeology. There is no or really only a few archaeological cultures which lie within the boundary of a single country. A lot of countries inherited the remnants of classical antiquity, and there are people in Europe who have their predecessors in the peoples of the Roman Empire. It would be impossible to make archaeological research without changing view about research made in other countries. Archaeologists are conscious of it and they organize international scientific projects to coordinate the research of different cultures.

Let me mention an other example. The method of aerial archaeology is quite new; it brought an immense extension of possibilities of the archaeological research. It contributes a lot to our knowledge sometimes within a few minutes. Its importance is the same for both field- and urban archaeology.

The urban archaeology has become a new and step by step independent sector within archaeology. Its qualifying features can be described as follows. In the towns many layers of human activity are present, often containing very important remnants of the building activity. As these places are significant centers of our today life, past and present have to live and to be maintained at the same time and on the same place. Though there were some huge antique cities like Athens or Rome, most of the towns in Europe mainly preserved their extension also in the case, if they had an antique predecessor, like Cologne, Bonn or Zülpich/Tolbiacum. The big change took place in the previous century, as the territory of these towns was grown up immensely. The building activity covered first of all agricultural fields, but some extremely big towns have incorporated many little villages. There are more than a dozen, earlier independent towns and villages in the today territory of Budapest as well.

The second phase of the urban development took place in the second half of the twentieth century. It was caused in a lot of towns of Europe by the terrible devastation of WW II, which demanded huge restoration works, and at the time of these works a great number of medieval or earlier substance could be revealed. Restoring and rebuilding bombed buildings and preserving archaeological monuments unearthed during this work became an important scientific, political and moral demand in Hungary and in other countries.

The other change which took place in the previous decades is the new way and method of the development of the towns. Instead of an only extensive development an intensive development has been started. It means that instead of a territorial extension rebuilding, revitalising or changing of the traditional inner parts of the towns take place. It does not make any difference whether these changes in town planning were and are made in the name of modernisation or any political idea, in the name of economical or social demands, the effect of these activities is that the historical centers and the traditional monuments have been changed. During these works remarkable archaeological finds, ruins of Roman or medieval, sometimes newer buildings can be unearthed. One of the most important issues is the scientific excavation of these remnants and their possible presentation, if their historical and artistic value make them worth for it.

Of course archaeological research is extremely complicated in the towns. It runs often in narrow ditches and little holes, in cellars or among different cables and pipes. Also previous activity in the last centuries caused significant losses in the archaeological substance. Data of these investigations have to be united as a puzzle, to gain the original structure of the previous settlement. However, as they belong to our national heritage, and as they belong to the property of the state, and as according to the act the investor has to cover of such investigation, lot of them can be unearthed, and as the communities and institutions are interested in preservation of archaeological and built heritage, their presentation on the site – sometimes as an open air monument, sometimes involved into a new building, sometimes only marked in the streets as a plan – takes place often in Hungary.

On the threshold of the third millennium AD one of the biggest challenges is how to find a medium solution between globalisation and the maintaining different cultures, languages and traditions, how to unite Europe without unifying the culture of the different nations living here. The involvement of the cultural traditions, the cultural heritage provides the best methods for it, giving a historical perspective and proving the possibility of the common existence of more different cultures. Archaeology can offer a great contribution, too, and I want to see this conference as an initiator and a manager of common scientific projects and projects for better preservation and use in cultural tourism.

THE CULTURAL HERITAGE OF ROȘIA MONTANA / VERESPATAK*

After the conquest of Dacia Traianus transplanted a lot of people to the new province. One of their most important groups was the miners from Dalmatia who were settled down in the gold mining area of Alburnus Maior. Pirustae, Sardeates, Ansi, Baridustae and other Dalmatian tribes are represented in the conglomerate of this settlement. The archaeological remains of these people, buildings, cemeteries and sanctuaries attest their special significance in the province in the 2nd and 3rd centuries. As the gold mining area became and remained in the property of the emperor(s), imperial officers took care about it. The exploitation of this metal, and that of the silver and other metals (*aurariae Dacicae*) was assigned to high ranked procurators, and the people of these domains could live in *vici (castella)* as *peregrini*.

During the rescue excavations of the previous years several cemeteries and sanctuaries could be unearthed. A significant part of the investigations has been published (Alburnus Maior I-II. Bucharest 2003-2004). It seems quite obvious that there is a connection between the sanctuaries/sacred places and the cemeteries of the settlement. At least four sacred places have been investigated with dozens of votive altars. These lay in the centre of the sacred sites mostly in rows, and it is to be supposed that the ones found earlier without any exact observation could have the same position. The deities whom the altars were dedicated are quite different, but the names prove a high level Romanisation with traces of the cult of *genii* of the old Dalmatian tribes. The altars of the *beneficarii consulares* are present in a few cases, too, indicating the established station of them in the mining area.

The dating of the material is not perfectly known. Lacking of exact data one can only assume that the bulk of these sanctuaries belong to the 2nd century AD. Some coins of Traian and Hadrian, not to speak about the wax-tablets dated before 167 prove the start of the Roman mining process soon after the conquest of the province. For the same speak also the peregrine form of the names on the altars, at least before 212, the year of the *constitutio Antoniana*, which gave civil rights to all free born people of the empire. But it is hard to decide whether the whole about hundred years are to be supposed for the finds or only a part of it. The main question is, what kind of devastations took place in Alburnus Maior during the long time of the Marcomannic Wars (167-180 AD). From the fact that the writing tablets remained in their hidden place one must come to the conclusion that a significant part of the population of Alburnus Maior perished in these years or if flown away never returned. It is one of the tasks of the further researches to analyze the finds from this point of view.

Independent from the questions of the scientific research it is obvious that the finds of the sacred places, sanctuaries, votive inscriptions and the remains of the cult praxis in the cemeteries incorporate an extraordinarily important ensemble which is unique for Dacia. Some similar ensembles are known and partly investigated, but only a few of the indigenous population of the Roman Empire. One could mention the sacred area of Campodunum (Kempten in Germany), or the capitals of Pannonia superior and Pannonia inferior in Carnuntum and Aquincum. These sacred areas belong to the most interesting features of the

* Sacred sites in Alburnus Maior. Document written for the Sacred Sites International Foundation, <http://www.sacred-sites.org> 2005 January.

Roman provincial life and represent the melting of the Celtic, Illyrian or other tradition with the Roman religion and Roman cult tradition.

Alburnus Maior and its sacred sites are thus of highest importance, and it is an important task for everybody to protect them as a cultural monument.

- *Alburnus Maior – a potential World Heritage Site. Document, 2005:*

The Central Massive of Transsilvania is one of the richest gold mining place in Europe. Its richness was discovered in the Bronze Age, giving power and authority to the late Bronze Age cultures of the region, but it was exploited on a much higher level by the Dacians. The treasure of king Decebalus could be one of the richest in gold in this time, so that after the victory above the Dacians in 106 AD Traian could start huge building programs from it, including the construction of his forum in Rome. Some hidden parts of Decebalus' treasure remained in the earth until their were found again, as some 340 kg gold coins of Lysimachos in the bed of the Strigy rivulet not far from Sarmizegethusa Regia in the middle of the 16th century.

The gold mines were in use in the Bronze and in the Iron Ages, but extremely intensive in the Roman era. The centre of this activity was Ampelum, probably a *municipium*, and one of the most important places of the region was Alburnus Maior, the main settlement of the miners. Its archaeological remains are of greatest importance, and the newest excavations have proved the presence of important buildings, sanctuaries and built tombs, apart from the galleries and caves of the mines. In these galleries not only remains and traces of Roman mining activity could be found, but also instruments and hidden treasures. The most famous finds are the more than 25 written wax tablets with contracts, agreements and other unique inscriptions of the 2nd century AD.

Traianus transplanted a lot of people to the new province. One of most important group of them was the miners from Dalmatia who were settled down in the gold mining area of Alburnus Maior. *Pirustae, Sardeates, Ansi, Baridustae* and other Dalmatian tribes are represented in the conglomerate of this settlement. The archaeological remains of these people, buildings, cemeteries and sanctuaries attest their special significance in the province in the 2nd and 3rd centuries. As the gold mining area became and remained in the property of the emperor(s), imperial officers took care about it. The exploitation of the gold, and that of the silver and other metals (*aurariae Dacicae*) was assigned to high ranked procurators, and the people of these domains could live in *vici (kastella)* as *peregrini*.

During the rescue excavations of the previous years several cemeteries and sanctuaries could be unearthed. A significant part of the investigations has been published (Alburnus Maior I-II. Bucharest 2003-2004). It seems quite obvious that there is a connection between the sanctuaries/sacred places and the cemeteries of the settlement. At least four sacred places have been investigated with dozens of votive altars. These lay in the centre of the sacred sites mostly in rows, and it is to be supposed that the ones found earlier without any exact observation could have the same position.

The gold mining was practiced in the Middle Ages as well. A couple of Hungarian place names with their first part 'Aranyos-' (gold-) prove the maintaining of the gold mining and gold washing, and it has been done up to our times.

This short survey can prove that this area is of outstanding cultural value, representing the mining of gold during the last three millennia. The full area with its covered and uncovered archaeological monuments, the region with its outstanding natural and cultural values, the conserved archaeological structures partly opened for the visitors, the museum with its archaeological and epigraphic material, and last, but not least the old town represents a unique place in Europe which is to be preserved, which is to be maintained according to its archaeological value, according to its cultural qualities.

The site has unique values of universal importance. The continuity of the gold mining from the beginnings of the use of the yellow metal by the mankind in the aeneolithic age and the about 10 miles long existing galleries of the Roman mines in a region with plenty of existing remains of the human settlements from different ages up to now and the natural and cultural landscape prove the harmony between nature and population. All this underlines that the site is worth to be inscribed in the World Heritage List.

This place, Roşia Montană is now in danger because of a new mining project, which would destroy the existing settlement with its listed architectural monuments, with the remains of the Roman settlement Alburnus Maior from which only a few, but important structures could be unearthed in the newly started excavations, and which would change this unique cultural landscape into an unfertile, dead region. The planned usage of poisons and cyanides would kill the natural waters, and it would threaten the valley of the Mureş river with a natural catastrophe.

The site meets more criteria for nomination:

- “it exhibits an important interchange of human values over of span of time in a cultural area, on developments in architecture and technology” (ii);
- “it is an outstanding example of type of technological ensemble which illustrates significant stages in human history” (iv);
- “it is an outstanding example of a traditional human settlement which can become vulnerable under the impact of irreversible change” (v).

“The Global Strategy for a Representative, Balanced and Credible World Heritage List is designed ... to fill the major gaps in the World Heritage List. It does this by encouraging more countries ... to develop Tentative Lists as defined in paragraph 62” (§ 55). “State Parties are encouraged to consult the analyses of both the World Heritage List an Tentative List prepared at the request of the Committee by ICOMOS and IUCN to identify the gaps in the World Heritage List (§ 71).

In 2003 the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO) defined intangible cultural heritage as a new, independent sort of cultural heritage. It “embraces all forms of traditional and popular or folk culture, i.e. collective works originating in a given community and based on tradition. These creations are transmitted orally or by gesture, and are modified over a period of time through a process of collective recreation. They include oral traditions, customs, languages, music, dance, rituals, festivities, traditional medicine and pharmacopoeia, the culinary arts and all kinds of special skills connected with the material aspects of culture, such as tools and the habitat”. Alburnus Maior fully corresponds to these criteria through its wax tablets which contain abundant information about the life and customs of the Roman mining settlement. This piece of evidence connect

ancient, medieval and modern mining activity in this region better than in any other similar site in Europe or in the Mediterranean.

The only antique gold mining place was inscribed in the World Heritage List in 1997 “on the basis of criteria (i), (ii), (iii) and (iv), considering that the Las Médulas (Spain) gold-mining area is an outstanding example of innovative Roman technology, in which all the elements of the ancient landscape, both industrial and domestic, have survived to an exceptional degree”. However, it was criticized² because of its destructive art of usage. Not discussing this question it is quite clear that Roşia Montană represents the non-destructive gold mining technology – at least in the antiquity and in the Middle Ages. The imminent danger is coming from the newly planned gold mining project which will destroy every element of this outstanding cultural heritage site (not to speak about the potential danger of the cyanides).

The Roman mining settlement Alburnus Maior with its industrial, architectural and sacred sites and intangible heritage is an outstanding and unique place where human genius and creativity contributed a lot to the local and European traditions which is a living tradition here. Further researches and excavations will enlarge and enrich this exceptional archaeological site. The investigation of the galleries will surely bring many important finds, among others newer wax tablets.

It is worth to propose then to direct the attention of the Romanian World Heritage Committee to this property which is not only worth to be elected in the World Heritage List but also would fill a gap in it.

² „The Delegate of Thailand informed the Committee that he was unable to accept the inscription of this site as a cultural property as it did not correspond to the definitions given in Article 1 of the Convention. Furthermore, in applying criterion (i), among others, to signify human creativity, he could only consider this site as a result of human destructive activities as well as harmful to the noble cause of environmental promotion and protection. Germany and Finland agreed with the position of Thailand.”

ÁLLÁSFOGLALÁS A VERESPATAK/ROȘIA MONTANĂ (ROMÁNIA) TÉRSÉGÉBEN TERVEZETT, A KULTURÁLIS ÖRÖKSÉGET VESZÉLYEZTETŐ KÜLSZÍNI ARANYBÁNYÁSZATI PROGRAM ELLEN*

A tervezett beruházás környezeti hatástanulmányának kulturális örökséggel foglalkozó fejezete 257 oldalt tesz ki. A fő fejezetek a kulturális örökség három jelenlévő fajtáját tárgyalják: a felszíni és a régészeti kutatás révén hozzáférhető műemlékeket és örökségi helyszíneket, a mozdítható kulturális örökségi elemeket, valamint – igen szűkre szabottan – a szellemi örökség anyagát. A kulturális örökség különböző fajtáinak a komplex fölméréséből egy olyan település képe bontakozik ki, amelynek időről-időre váltakozó népessége az őskortól napjainkig mindig az aranybányászatból élt, a többi gazdasági ágazat jobbra csak kiegészítő szerepet játszott.

Verespatakon több műemléki együttes, védett övezet van. Ide tartozik a jelenleg is folyó ásatásokon feltárt néhány régészeti műemlék. Furcsa, hogy a 41 műemléképület kivétel nélkül házként szerepel, noha két templom is ide tartozik (az egyik a katolikus templom). Védett terület ezen kívül a Bányászati Múzeum magját alkotó római bányajárat és környéke. Régészeti védettsége van több római települési egységnek és temetkezési helynek, valamint a Cătălina Monulești (a viaszostáblák lelőhelye) és a Cârnic hegy római bányajáratainak.

A 2001-ben megkezdett és jelenleg is folyó megelőző régészeti kutatások színvonala magas. A jelentős eredményeket elért kutatások azonban inkább arra hívják fel a figyelmet, hogy mennyi minden mehet veszendőbe a program beindulása esetén, hiszen a kutatások nem tudják a teljes területet felölelni.

A legjelentősebb korszak a római Alburnus Maior bányásztelepülés virágzásához köthető a Kr.u. 2-3. században. A tanulmány szerint ez mégsem kivételes, mert számos római aranybányát ismerünk, és bizonyára még később is sikerül néhányat azonosítani. E nézet több szempontot figyelmen kívül hagy, és a tanulmánnyal szemben megállapítható, hogy éppen ellenkezőleg, Verespatak több vonatkozásban kiválik ezek sorából:

- Verespatakon igazolható az aranybányászat az őskortól napjainkig, ami jó néhány egyéb aranybányánál nem tehető meg;

- Alburnus Maior és a többi daciai aranybánya a római politikában többször is döntő szerepet játszott:

- o Traianus részben ezért hódította meg a tartományt, az innen nyert aranyból építtette meg római forumát és számos egyéb kivételes műemléket;

- o Hadrianus szinte biztosan ezért nem ürítette ki más traianusi hódításhoz hasonlóan a Traianus által meghódított provinciát;

- o A markomann háború idején Marcus Aurelius a császári kincstár értékeit kellett elárvereztesse, hogy felszerelje hadseregét. Ez elsősorban az átmenetileg szünetelő daciai aranybányászat miatt vált szükségessé;

- Verespatakon minden kor aranybányászatának megvannak a tárgyi emlékei, beleértve a változatos és kiterjedt, 10 km-nél hosszabb ókori bányajáratokat, a vízvezető

* Nyílt levél, 2006.08.18. kiegészítésekkel.

rendszereket és lépcsőket, létrákat, eszközöket. A bányajáratok hosszukkal és gondosan vésett szabályos formájukkal emelkednek ki az átlagból;

- Eddig csak Verespatakról ismert olyan epigráfiai anyag, amelyből a római bányászközösség összetételére és életére hitelesen lehet következtetni. A viaszos táblák szerződésai az UNESCO által néhány éve bevezetett újabb kategória, a szellemi örökség kimagasló, egyedülálló emlékei. Ilyen, évezredek átívelő és mai bányászközösségekben továbbélő örökséganyaggal egyetlen római (arany)bánya sem rendelkezik.

A tervezett nagyberuházást nyilatkozatban ellenzi a Román Tudományos Akadémia. Az ICOMOS Romániai Nemzeti Bizottsága 2001-ben a helyszín veszélyeztetettségéről nyilatkozott, az ICOMOS több (2002, 2003, 2005) közgyűlési határozatban hívta fel az illetékesek figyelmét a potenciális világörökségi helyszín kulturális és természeti értékeinek veszélyeztetettségére. Ugyanezt tette az Europa Nostra közgyűlése is 2005-ben. Világszerte 1038 tudós, történészek, régészek tiltakoztak nyílt levelükben a pusztítással és veszélyekkel járó beruházás ellen.

A tervezett bányászati program bejelölt területének nagyobb részén régészeti, történelmi emlékek, műemlékek találhatók. Ilyen területen ezeket veszélyeztető bányászati tevékenység a 2003. márciusában elfogadott bányászati törvény egyik cikkelye alapján szigorúan tilos.

A tervezett robbantások és általában a bányászatipari tevékenység olyan pusztítást végezne, hogy ennek ismeretében teljesen hiteltelen az az állítás, miszerint ilyen körülmények között a megőrzésre és műemléki helyreállításra kijelölt néhány objektum: a történelmi központ, néhány régészeti műemlék és összesen két(!) rövid római tárnaszakasz egyáltalán megmaradhatna, méltó konzerválásukról és műemléki bemutatásukról nem is beszélve.

Megvalósulása esetén tehát a bányászati program a kulturális örökséget alapjaiban veszélyeztetné:

- A frissen főtárt és gazdagon dokumentált régészeti műemlékeket, amelyek azonban még messze nem ismertek hiánytalanul, szinte kivétel nélkül megsemmisítené, elpusztítaná, és csak néhányat hagyna meg, a robbantásokkal azokat is veszélyeztetve.

- Ha a régészeti kutatás bármilyen okból nem végezhető el a tervezett bányászati beruházás teljes területén akár a mai település alatt, akár az újonnan létesítendő lakótelep területén, komoly kulturális értékek pusztulhatnak el.

- Egy nagy hagyományú bányásztelepülést (Cornat is beleértve) gyakorlatilag megsemmisítené, hiszen a szigetszerűen meghagyott városközpont néhány épülete csak torzója lenne a réginek, furcsa, érthetetlen, környezetébe soha nem illeszkedő csonk, a történelmi és műemléki értékek rombolásának mementója, a bányaművelés miatt tovább veszélyeztetett maradványa.

- Véglegesen megsemmisítené a római kori aranybánya szinte teljes egészét, ráadásul annak a veszélye is fennáll, hogy a szükségszerűen kutathatatlan járatokban esetleg rejlő és elrejtett tárgyi régészeti anyag (pl. viaszos táblák!) úgy semmisülnének meg, hogy még csak tudomást sem szerezni róluk.

- Visszavonhatatlanul elveszne a világon egyedülálló, eredetében több, mint 2000 évre visszanyúló szellemi örökség, amely a mai helybeli aranybányászokban él tovább.

A fentiek értelmében – részben éppen a *Cultural Heritage Baseline Report* fejezeteiben bemutatott igen gazdag és értékes régészeti, történelmi, néprajzi, vallási és ipari

műemlékek mobil és immobil anyaga, valamint a 2000 évre visszanyúló szellemi örökség kiemelkedő jelentőségű hagyatéka alapján – az *Roşia Montană Gold Corporation* által tervezett külszíni aranybányászat, amely alapvetően a robbantásos kőzetbontást és a cianid-technológiára alapozó aranykinyerést óhajtja alkalmazni, nem támogatható, sőt határozottan elutasítandó. A térség számára csupán egy, a természeti és kulturális környezetet, a műemlékeket és településeket egyaránt tiszteletben tartó, mérsékelt aranybányászati tevékenység képzelhető el, ami másodlagos szerepet játszana a térség lakosságának elsősorban a gazdag műemléki és természeti értékekre támaszkodó, kulturális turizmussal kapcsolatos tevékenysége mellett. Ebből a szempontból döntő fontosságú kérdés, hogy Románia felteszi-e Verespatak térségét világörökségi tentatív listájára a kulturális táj kategóriában, és megindítja-e az esetleges világörökségi helyszínné való nyilvánítást.

Additamenta

Először arról, hogy az emberiség fennmaradása és a nehezen meghatározható fenntartható fejlődés egyre nagyobb megpróbáltatások elé állítja a társadalmakat, rendre a bioszférát és annak jövőjét veszélyeztető, kényszerű döntéseket kell hozni. A nyersanyag- és az energiaéhség alig csillapítható – ha egyáltalán lehet erről beszélni –, de ha most ebben a helyzetben vagyunk, és a ránk nehezedő nyomás miatt erőforrás-kizsákmányoló döntéseket hozunk, vajon miről dönthetnek majd kései utódaink? E gyakorlatilag alig megoldható kérdéskörből itt csak a természeti erőforrások megszerzését érintem: a világszerte egyre terjeszkedő bányaterületek gyors ütemben alakítják át a Föld felszínét, a szén- és ércbányák egyre mohóbban falnak föl országrésznyi területeket (az említett hazai példák eltörpülnek például a németországi barnaszén-kitermelés falvakat eltüntető irdatlan sebhelyei mellett, de már – a technikának hála – elértük azt, hogy akár 1 km mély külszíni bányaművelésre és képesek vagyunk!). Természetesen lehet erre azt mondani, hogy az addig ott élők jobb megélhetéshez jutnak újonnan létesített lakótelepeiken, és azt is, hogy unokáik már a rekultivált bányakatlanokat tekintik otthonuk természetes környezetének a hajdani hegyek helyett, de aki ezt mondja, egy nagyon fontos dologról feledkezik meg, a tradícióról, a szellemi és anyagi kulturális örökség megújító és továbbvivő erejéről.

Ez az erő valós erő, ami legalább olyan fontos tényező az emberi társadalom számára, mint az alumíniumkanál vagy a mobiltelefon. Ez az, ami a családi köteléken kívül embert emberhez köt, mégpedig nemcsak térben, hanem időben is. A múlt ismerete és hagyatéka nélkül nincs igazi emberi jövő. Az összes élőlény közül csak az ember képes pillanatnyi létén túl történelmi léptékben való gondolkodásra, és erről nem mondhat le a primitív létbe való visszasüllyedés veszélye nélkül. Ennek a történelmi létnek a mindenkori kapaszkodói és bástyái az otthon melege, a templomok, az ősök sírhantja, legértékesebb örökségünk: az anyanyelvünk és számtalan szokásunk, szellemi örökségünk.

Napjainkban annak lehetünk tanúi, hogy a kulturális örökség világszerte nagyobb társadalmi és jogi megbecsülésben részesül, mint néhány évtizeddel ezelőtt. Ennek sok oka lehet, de az egyik kétségtől az, hogy korunk társadalmi a modernizálás nevében elkövetett tárgyi és szellemi pusztítások után felismerték a korábbi nemzedékek örökségének értékét és jelentőségét. Nem véletlen tehát, hogy a nemzetek és a nemzetközi közösségek egyre nagyobb

figyelmet szentelnek ennek. Ezt példázza az UNESCO által kezdeményezett, és igazi sikert hozó világörökségi mozgalom, ami a természeti és emberi (tárgyi) alkotások listába vételével óriási mozgatóerővé is vált. Nemrég megszületett a szellemi világörökségről szóló UNESCO egyezmény is, teljessé téve az örökség kategorizálását (az első bejegyzett magyar együttes Mátyás király könyvtára, a Bibliotheca Corviniana lett).

A hatás-visszahatás elve itt is érvényesül: a magas színvonalon kezelt múzeumok, műemlékek és örökségi helyszínek, különösen a világörökségi listára való felvételt követően, gyakran olyan látogatói rohamnak vannak kitéve, ami már-már állapotukat veszélyezteti. Az egyes helyszínekre, tájakra, kulturális utakra kiépülő kulturális turizmus gazdaságilag is egyre kifizetődőbb nemes célú vállalkozássá bővül, ami hozzáértő menedzseléssel korábban elmaradott és fejletlen térségek fölvirágzását eredményezi. A nemzetközi szakirodalom, amihez lassan a hazai is fölzárkózik, alapos közgazdasági vizsgálatokkal egyre hatékonyabb terveket, programokat ajánl erre a célra. Már az eddigi eredményekből is kitűnik, hogy sok kulturális örökségi helyszín, különösen, ha világörökségi rangja van, a térség felvirágoztatásában is szerepet játszó gazdasági tényezővé válik, és komoly alternatívát jelent, jelenthet egyéb gazdasági beruházásokkal szemben.

Az általam vázolt és elképzelt verespataki örökségi helyszín nézetem szerint rendelkezik ilyen távlatokkal.

Ami mármost az egyetemes aranyigényt jelenti, lényegében egyetértünk. Kiszámolták, hogy az immár alacsony aranytartalmú verespataki kőzetből 20 tonnányit kellene feldolgozni ahhoz, hogy egyetlen aranygyűrűt lehessen a kinyert fémből készíteni! Megéri? Nem inkább az igényeket kellene leszállítani, illetve olyan lelőhelyet keresni, ahol kisebb természeti és kulturális pusztítással nagyobb hatásfokkal lehetne aranyat bányászni?

A tervezett bányászati program néhány ismert adatáról. A Roşia Montană Gold Corporation-t alapvetően két vállalkozás hozta létre, 80 %-os résszel és részesedéssel a Gabriel Resources nevű kanadai vállalkozás, amelyik azonban Toronto mellett offshore céggént Barbadosban(!) van bejegyezve. A másik a 19,3 % részesedésű román állami vállalat, a Minvest. A maradékon három kisebb befektető osztozik. Az előzetes és ismertté vált megállapodás szerint a 400 millió dolláros beruházásból viszonylag keveset költenének el Romániában, amely egyébként a haszon 2 %-át kapná meg. A Gabriel Resources számítása szerint mintegy 10 millió uncia (283,5 t) arany és a mintegy 47,6 millió uncia (1349,4 t) ezüst kitermelése várható. Az első öt évre számítva az évi 635 ezer uncia arany bekerülési költsége 181 dollár lenne unciánként, ami több, mint háromszoros hasznot jelent. A kitermelt teljes arany mennyiség értéke a jelenlegi unciánkénti 612 dollár alapján 6,12 milliárd dollár, az ezüsté az unciánkénti 12 dollár érték alapján 571 millió dollár. A várható teljes nemesfémérték eszerint mintegy 6,7 milliárd dollár.

A beruházás finanszírozásához a Gabriel Resources hitelért folyamodott a Világbankhoz, a kérést azonban a bank elutasította. Ezt követően kénytelen volt részvényeinek egy jelentős részét a tőkeerős Newmont Mining Corporation-nek átengedni, hogy biztosítani lehessen a beruházás költségeit.

Akárhogy is, a 19 %-kal rendelkező román állam a beruházás, és így a haszon ötödével rendelkezik, ami a project legalább 15 éve alatt sokak szerint nem kecsegtet kiemelkedő haszonnal. Veszélyt jelent a rekultivációs folyamat elnyúlása és finanszírozása, esetleges környezeti katasztrófa esetén pedig az erkölcsi és anyagi felelősség.

Az aranybányászatnak jelentős környezeti kockázatai is vannak. A cián-technológia a legtöbb vitát kiváltó és legnagyobb veszéllyel fenyegető eljárás. Az elsősorban nátriumcianidot használó folyamat során olyan koncentrált aranyvegyület keletkezik, amelyből megfelelő eljárással már viszonylag egyszerűen kinyerhető az arany. Míg azonban elméletileg 0,3-0,4 g cianid elegendő lenne 1 tonna kőzetből a benne lévő arany kinyerésére, a valóságban ennek a többszörösét használják föl, tonnánként 300-2000 g-ot. A veszélyes anyag részben visszanyerhető, de jelentős része az ülepitő medencébe kerül. A cianidion literenkénti koncentrációja 1 mg-ra csökkenthető, de még ez is halálos mérég a halaknak és egyéb élőlényeknek. A WHO ajánlása szerint a cianidion ivóvízben megengedhető koncentrációja 0,1 mg/l. A biztonság fokozása: szigetelő aljzat a medencében, a csaknem 200 m magas (!) gát nagy biztonságú és földrengés-biztos kivitelezése és más intézkedések jelentősen növelik a beruházás költségét.

SOME NOTES ON THE PUBLIC HEARING ON „ROȘIA MONTANA IN PERIL”*

Ionel Haiduc, president of the Romanian Academy of sciences, disproved the opinion that the open cast gold mining and its consequences would serve the interest of the local population. The partial destruction of Roșia Montana, the annihilation of the archaeological heritage and the environmental damages are unacceptable. He would agree only with the traditional gold mining. Ștefan Balici and Virgil Apostol – Institute for Architecture, Restoration, Archaeology – analysed in detail the archaeological, architectural and spiritual values of Roșia Montana and effectively proved that they fulfill three criteria of the WH Operational Guidelines. Prior to it my lecture was given. After presenting the statements of the ICOMOS GA from 2002 to 2008 it demonstrated the archaeological and spiritual heritage of Alburnus Maior, the Roman predecessor of Roșia Montana. They are the archaeological sites of outstanding cultural heritage value like sanctuaries, settlements and cemeteries and the great number of inscriptions and wax tablets which inform us not only about the life of the Roman mining settlement but also provide unique sources to the history of the Roman and European law. It was emphasised that though significant archaeological investigations have been taken place, the greater part of the finds lies unidentified in the earth and in the antique galleries. Taking all these into consideration it can be assumed that after a thorough work of preparation Alburnus Maior could meet the requirements of the following criteria of the WH Operational Guidelines:

- “it exhibits an important interchange of human values over of span of time in a cultural area, on developments in architecture and technology” (ii);
- “it is an outstanding example of type of technological ensemble which illustrates significant stages in human history” (iv);
- “it is an outstanding example of a traditional human settlement which can become vulnerable under the impact of irreversible change” (v).

On the other side, Joel Bell, Senior Advisor, Roșia Montana Gold Corporation tried to prove the contrary. In short: according to his view the future welfare of Roșia Montana can be guaranteed only through the mining program of the RMGC. Dennis G. Rodwell joined to him in lecture which was added to the program in the last minute. He is an ICOMOS member, but according to the program and his electronically disseminated paper he was committed by RMGC and represented it. Their main points were:

- All Roman remains have been excavated, they can be put in the museum, one or two immovable heritage elements can be conserved.
- The built heritage elements of Roșia Montana will be partly conserved.
- The archaeological and built heritage elements of Roșia Montana are not worth enough to be inscribed in the WH list.
- Roșia Montana is already overrepresented in the national list of monuments of Romania.

* Report on the Public Hearing, Brussels 30 November 2010, to ICOMOS.

- Nobody asked the inhabitants of Roşia Montana about the possible WH nomination, they are against it.

These views are incorrect and in the discussion the following points were underlined:

- Of course there are some other possibilities to support the settlement and its inhabitants, not only the mining program of RMGC which serves first of all its own interests.
- The built and archaeological heritage can be conserved and maintained in other ways as the RMGC program.
- It is not true that all archaeological remains have been excavated and revealed. Such an opinion only wants to give a free start for the mining program.
- The present sight of Roşia Montana is really depressing but one may not forget that it is partly a consequence of the policy of RMGC which impedes any improvement.
- It is not true that there are lots of similar mining places already inscribed in the WH-list. In the only Roman gold mining place inscribed (Las Médulas) an other method was used as in Alburnus Maior. Otherwise the inscription of Las Médulas was questioned by more members of the WH Committee, because it had been one of the first natural sites destructed by man.
- On the basis of a well structured program the cultural and spiritual heritage values Alburnus Maior may be nominated in the WH list with a possible success. However, it can be only an exclusive decision of Romania, and if so, this state will surely find the way and opportunity to discuss the case with all participants.
- Both to miss these discussions now and to express an opinion on the national heritage policy of Romania seem to me an intervention in the sovereign cultural policy of Romania.

VERESPATAK KULTURÁLIS ÖRÖKSÉGÉNEK KOCKÁZATA*

A Verespatakon tervezett aranykitermelés négy hegy és több település részleges vagy teljes megszüntetésével nem csak a környezetet és a természet fenyegeti, hanem azokat a műemlékeket és kulturális emlékeket is, amelyek évezredek óta mind a mai napig a táj és Verespatak egyéni arculatát meghatározták, hírét-nevét szárnyra kapták. A környéken évezredek óta folyik az aranybányászás, a római bányászkodás emlékei különösen jelentősek. A faluban számos műemléki épület, köztük több templom van, a népi kultúra tárgyi és szellemi emlékei is kiemelkedők. A terv fontos eleme, hogy a szomszédos völgyet, amelyben Corna/Szarvaskő falu van, teljes egészében elárasztanak a cianidos aranykivonási módszer veszélyes folyadékával, és ennek a pusztításnak a falu műemlék temploma is áldozatul esne. A természetpusztítás és a fenyegető környezeti katasztrófa mellett tehát legalább olyan súlyos veszteség érné a kulturális örökséget is.

Az erdélyi Érchegység nyersanyagkincseit, elsősorban az aranyat, a táj lakói évezredek óta bányásszák, és e tevékenység nemcsak munkát és megélhetést biztosított generációk hosszú során át, hanem kultúrájukat is meghatározta. Nem véletlen, hogy a román állam is igyekszik élni ezzel a természet által nyújtott lehetőséggel. Nem mindegy azonban, hogy ez miként történik. Már az elmúlt évtizedekben is azt lehetett megfigyelni, hogy az egyre jobban erőltetett bányászati tevékenység, nem utolsósorban a külszíni fejtési mód előtérbe helyezése óriási károkat okozott, a haszon pedig nem a helybelieket gazdagította, nem járt a bányászok életkörülményeik javulásával, lakóhelyük csinosodásával, hanem éppen ellenkezőleg. Roșia Montană (Verespatak) lepusztult házai, gondozatlan műemlékei, kiábrándultságba és létbizonytalanságba sodort lakói szomorú képet mutatnak.

A legfontosabb emlékanyag a római Alburnus Maior bányásztelepüléshez kapcsolódnak. A feltárások során számos lakóépület, szentély került elő, a temetők gazdag mellékletű, részben különleges épített sírjai pedig a halottkultusz világát nyitják meg. Egyedülálló az a sok kilométer hosszú, legnagyobbbrészt feltáratlan tárnarendszer, amelyet a Dalmatiából és máshonnan Daciába telepített bányászok vágtak a hegyek gyomrába a Kr. u. 2. és 3. század folyamán. E telepéseket, Alburnus Maior lakóit a tucatszám előkerülő fogadalmi oltárokból és sírkövekből, valamint a Kr. u. 167-ben a bányajáratokban elrejtett viaszostáblákon rögzített szerződésekből ismerjük. Ezek az unikális feliratok önmagukban is kiemelkedő jelentőségűek, de az egész leletegyüttes, amelynek révén Alburnus Maior 2. századi lakóinak életét hihetetlen pontossággal lehet követni, olyan kivételes dolog, amely sehol másutt a római világban nem fordul elő. A kulturális örökség minden ága, a mobil és immobil örökségi elem, valamint a szellemi, kultikus örökség egyesül tehát Alburnus Maior eddig megismert anyagában.

Az RMGC által az elmúlt években finanszírozott előzetes régészeti kutatások meglepően gazdag eredményeket hoztak (szentélyek oltárok, településnyomok, temetkezések), de a kutatási eredmények immár három kötetben való közreadása a finanszírozók szándékával szöges ellentétben éppen arra hívják föl figyelmet, hogy milyen

* Képviselők Háza, Budapest, 2012,04.23.

nagy mennyiségű és milyen gazdag régészeti leletanyag rejtőzik még ismeretlenül a pusztításra vagy az új bányásztelep létrehozására kiszemelt területen.

Nem jelentéktelen a középkori aranybányászat sem. A Magyar Királyság újraindította az arany kitermelését, amely részben az elhagyott római bányajáratok felújításával és új aknák nyitásával, részben pedig az aranymosás fellendítésével folytatta az értékes fém kinyerését. Különös lendületet vett a bányászat Károly Róbert idején. 1327-ben megjelent rendelete érdekeltté tette a földesurakat a bányászatban, mivel egyrészt a bányaművelés területén szabadon használhatták földjeiket, másrészt az *urbura* egyharmada őket illette meg. Ekkor indult meg a magyar aranypénzverés. Sok feljegyzés és az Arany-, Aranyos- kezdetű helynevek, köztük a szláv Zalatna neve őrzi ennek az aranybányászatnak az emlékét a Veres- és Aranyos-patak mentén, amely az Érchegység vizeit vezeti a Marosba.

A nemzetközi szakmai közvélemény határozottan kinyilvánította véleményét az ügyben. A kivételes értékekre mutatott rá az a tiltakozó levél, amit Alföldy Géza professzor (Heidelberg) kezdeményezésére világszerte 1056 régész, ókortörténész és műemléki szakember írt alá. A Román Tudományos Akadémia a beruházás ellen foglalt állást, de a romániai régészek és műemléki szakemberek is nagyrészt ezt tették. Igen aktív és eredményes ellenállást fejt ki az Alburnus Maior Egyesület (Roşia Montana).

Az ICOMOS 2004-ben Budapest-Pécs helyszíneken tartott nemzetközi konferenciájának tagsága az eddigi legkeményebb állásfoglalást fogadta el: *Az ICOMOS ellenzi az erdélyi Verespatak (Roşia Montană) új aranybánya-beruházását. A veszélyes technológia súlyosan fenyegeti a terület természeti környezetét, a Maros és a Tisza növény- és élővilágát, az őskori, római-kori és középkori bányajáratokat és a régi technológiai berendezéseket, valamint a városka XVIII. századi műemléki együttesét. Az óváros lakosainak felajánlott új terület megsemmisítené a hajdani római település - Alburnus Maior - maradványait. A tárgyban született két korábbi ICOMOS határozat ellenére a beruházás előkészítése zavartalanul folytatódik. Az ICOMOS szükségesnek tartja a beruházás azonnali leállítását.*

Az ICOMOS Régészeti Bizottsága (ICAHM) több esetben tűzte napirendre a kérdést, és tett javaslatot a régészeti örökség megvédésére. Az ICOMOS közgyűlése is több ízben foglalkozott Alburnus Maior régészeti örökségével, és foglalt állást a kulturális örökség megóvása, megmentése érdekében, amihez segítségét is fölajánlotta (2002 - Madrid, 2003 - Victoria Falls). 2005-ben Xi'anban, és 2008-ban Quebecben tartott közgyűlésén emellett felhívta a figyelmet a helyszín világörökségi szintet képviselő értékeire is.

A természetben okozott károkkal szemben a kulturális örökségben okozott kárt és pusztítást még részlegesen sem lehet visszaállítani, pótolni. Egyszeri alkotások ezek, amelyek a régebbi és a közelebbi múlt találékonyságának, tudásának és művészetének emlékei, mementói. Csak eredeti formájukban és alakjukban alkalmasak az elmúlt korok és kultúrák felidézésére. Nem szabad elfeledni, hogy jelentős hányadukban a magyar kulturális örökség részét is képezik, amelyért hazánk is felelősséggel tartozik.

A tájon ejtett sebek hosszú évtizedek múltán valamelyest behegednek, a környék lakossága számára azonban megfelelő megélhetés nem marad. Ezzel ellentétben megmaradása esetén a kulturális örökség még akár ezer év múlva is jelentős idegenforgalmi vonzerővel fog rendelkezni, a kordában tartott aranybányászattal és egyéb tevékenységgel együtt megélhetési forrást nyújtván a helyi lakosságnak, hiszen a római bányajáratok egyedi

jelentőségű értéket képviselnek, megfelelő előkészítéssel akár világörökségi rangra is emelkedhet Verespatak.

A kulturális örökségnek, azon belül a római régészeti örökségnek tehát nagymértékben megnőtt a jelentősége az utóbbi időben, beigazolvva azt a korábban gyakran hangoztatott véleményt, hogy a kérdés megoldásának a kulcsa elsősorban a kulturális örökségben rejlik. A kulturális örökség az, amelyik – természetesen a természeti értékek messzemenő bevonásával – hosszú távon lenne képes biztosítani a térség lakói megélhetését a kulturális és természeti turizmus eszközeivel, különösen akkor, ha a helyszín a román állam jelölésével és az UNESCO Világörökségi Bizottsága döntésével felkerülne a világörökségi listára. Ez azt jelentené, hogy nem csak néhány száz ember 15 évre, hanem a falu lakóinak nagy része hosszú távon, nemzedékek hosszú során át képes lenne megélni szerény módon a hely kivételes kulturális és természeti értékeiből.

Pedig éppen a két terület együttes szemlélete hozhatja meg a mindenkit kielégítő megoldást. Nem véletlen, hogy a román régészet és műemlékvédelem legjobbjai közül többen ezt a lehetőséget választják, és megkezdték a világörökségi nevezéshez szükséges szakmai előtanulmányok kidolgozását. A Pro Patrimonio nevű szervezet, az ICOMOS Románia és a Román Tudományos Akadémia 2010. december 30-án közös állásfoglalást adott ki. Ebben követelték Verespatak régészeti és műemléki örökségének a törvények szerinti védelmét, és javasolták a helyszín világörökségi nevezését, hangsúlyozva, hogy Verespatak nagy értékű történelmi, természeti és kulturális együttesével a fenntartható fejlődés szép példája lehetne Romániában. Sajnos azonban nem ez történt, hanem az ellenkezője. 2011 nyarán a Kulturális és Örökségvédelmi Minisztérium újból kibocsátotta a régészeti mentesítési bizonylatot. Emiatt hazai és nemzetközi szervezetek, egyebek mellett számos erdélyi magyar környezetvédelmi szervezet határozottan tiltakozott. 2012. április 5-én a Gyulafehérvári Fellebviteli Bíróság visszavonhatatlanul megsemmisítette Verespatak települési tervét, amely éveken át minden fejlesztést és beruházást megakadályozott a településen. A jelenlegi helyzet ismert: a döntés az RMDSz által jelölt két magyar miniszter kezében van. Reméljük, jól élnek hatalmukkal és nem a bányaberuházást, hanem a világörökségi nevezést támogatják!

Ez lenne a helyes döntés, mivel a számos világörökséggé választott helyszínen szerzett tapasztalat alapján bizonyosra vehető, hogy a világ turisztikai forgalma egyre gyorsuló ütemben irányul majd Roşia Montană felé, az idegenforgalom fellendülése pedig felvirágzást hoz a szálloda- és vendéglátóiparnak, a kulturális és természetvédelmi programok pedig további vonzerőt jelentenek a régészeti-műemléki környezet, múzeum, bányajáratok, a bányászat és az aranyfeldolgozás korszakonként különböző munkamódszereinek és eszközanyagának bemutatása mellett. A látványában és gazdag természeti környezetében kivételes bányavidék éppen annak az előremutató példája lehet, hogy hogyan lehet az ésszerűen folytatott ipari tevékenység mellett a természeti környezet és a kulturális örökség gazdagságát a helyi lakosság és az odalátogatók minden elvárásnak megfelelő hasznára, felvirágoztatására fordítani.³

³ Az Europa Nostra műemléki szervezet Verespatak régészeti örökségét 2013 június 16-án Európa hét legveszélyeztetettebb műemléki helyszínei közé választotta.

Press release of Alburnus Maior Association: "On 16th June 2013 the Pan-European professional network Europa Nostra reaffirms the commitment to Europe's heritage conservation by announcing the list of the Europe's 7 most endangered monuments and sites. Roşia Montana is one of them."

ÚJABB ADATOK NÉHÁNY PÉCSI RÓMAI KORI LELŐHELYRŐL HORVÁTH ANTAL (1848-1912) TEVÉKENYSÉGÉNEK TÜKRÉBEN: Római sírleletek I.*

VITÁRI-WÉBER ADRIENN

Jelen munka célja dr. HORVÁTH Antal (1848-1912) pécsi ügyvéd, többek között amatőr régész és műgyűjtő birtokába jutott, néhány római kori tárgynak levéltári, irattári, továbbá az előkerülésük idején született nyomtatott forrásanyag (korabeli sajtó és szakirodalom) alapján történő mind teljesebb kontextusba helyezése. Ez egy, a szóban forgó régészeti anyag kapcsán tett, kutatástörténeti megközelítés, melynek jelen esetben nem célja a konkrét tárgyak tipológiai meghatározása.

A kéziratos, illetve az adott tárgy felszínre bukkanásakor keletkezett nyomtatott emléktárgy forrásként való használata régészeti jelenségek, tárgyak re-kontextualizálásához egyedülálló lehetőségeket rejt. Ezen források felkutatása mindazonáltal igen fáradságos és munkaigényes, ráadásul sok esetben a szerencsén múlik, mi és hol marad fenn, s az is előfordul, hogy több esetben végül eredménytelen marad a vizsgálódás, mert napjainkra csak annyi információval rendelkezünk (pl. levéltári mutatókönyvek, múzeumi levelezési naplók jóvoltából), hogy egykor létezett a forrás, de az idők folyamán az irattárakból elkallódott, illetve – rosszabb esetben – levéltári selejtezésekkor semmisült meg.

Mindazonáltal miután ez az egyetlen módja, hogy a régiségvédelem intézményesülése előtti korszakban előkerült régészeti emlékek leletkörülményeiről információkhoz jussunk, ezért egyáltalán nem haszontalan. A kutatás eredményeként sok esetben sikerült a lelőhely nélkül leltárkönyvbe vett tárgyakhoz lelőhelyet kapcsolni.

A forrásbázis tekintetében ki kell emelni, hogy HORVÁTH Antal ifjú korában régészeti naplókat vezetett gyűjtéseiről, illetve a tulajdonába került régészeti tárgyakról – az 1866-1873 közötti évekből van néhány fennmaradt naplónk –, továbbá több levele is fennmaradt, melyeket kezdetben RÓMER Flóriszhoz, majd HAMPEL Józsefhez intézett, s a szaklapokban (*Archaeológiai Értesítő* és *Archaeológiai Közlemények*) megjelent írásai (levelek, illetve publikációk) bírnak még nagy jelentőséggel. A levéltári iratanyag egyelőre viszonylag kevés információt nyújtott a témában, mely több okra is visszavezethető. Egyik oka a forrásanyag hiányossága, ugyanis a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Iratanyaga nagyrészt megsemmisült a II. világháborúban, a Baranya Megyei Levéltárban pedig az 1970-es években nagy mértékű selejtezések történtek. A másik ok, hogy a levéltári iratanyag ebben a korszakban gyakorlatilag majdnem kizárólag intézmények, közméltóságok köré épül, személyi hagyatékok regionális szinten nem igen vannak, mi pedig épp többnyire a régészeti emlékek védelmére hivatott intézmény, a múzeum

* Jelen munka egy jelentősebb terjedelmű, HORVÁTH Antal életrajzát bemutató kézirat részletének kiegészített változata, mely az Nemzeti Kulturális Alap – Építőművészet és Örökségvédelem Kollégiuma által 2012-ben kiírt alkotói pályázat anyagi támogatásával valósulhatott meg.

létrejötte előtti periódusban próbáljuk megragadni a régiség-leletek sorsát.¹ Fontos forrásbázist jelentettek azok a közgyűjtemények, amelyeknek Horváth Antal élete folyamán régészeti tárgyakat ajándékozott, s melyek halála után gazdag hagyatékából is részesültek: egyrészt a Magyar Nemzeti Múzeum Adattárában őrzött korai leltárkönyvek, illetve az Irattári anyagok (levelezési naplók, levelek), továbbá a Pécsi Városi Múzeum első leltárkönyve és gyarapodási naplója, valamint itt is az irattári anyagok azok, melyek a kutatás alapját képezték.²

Tanulmányomban három pécsi lelőhelynek (Apáca utca, Budai vám, Széchenyi tér) a 19. század folyamán előkerült római sírjairól fennmaradt levéltári adatok, korabeli sajtóanyagok által nyert információkat mutatom be, melyeknek köszönhetően sikerült néhány lelőhely-megjelölés nélkül múzeumi leltárkönyvbe vett tárgyat lelőhelyhez, sőt több esetben konkrét sírhoz kapcsolni, továbbá a kutatás, illetve a szakirodalom³ számára eddig ismeretlen öt új sírt rekonstruálni a fent említett lelőhelyeken.

Apáca utca – közelebbi adat nélkül (1840-es évek) (1. tábla)

1869. május 15-én több más korú tárgy között HORVÁTH Antal egy római sírleletet jegyez fel régészeti naplójában: „(...) 20. Egy lombik (Kolben) alaku, vörösréz lemezből készült római edény, mely oldalán számtalan foldozással van ellátva, feneke, mely jelenleg el van tőle válva, eredetileg hozzá volt forrasztva. Találtatott Pécsen mintegy 25 év előtt az apácák utcájában házépítéskor egy romai sirban. 21. Két egyenlő nagyságú bronz fibula, találtatott ugyanakkor és ugyanott, a hol nro 20. 22-23. Két rézlemez töredék, közepén lyukkal; az egyik lemez lyukjába egy lánccdarab van erősítve; Lehely mint nro. 20. 24. Egy fekete üvegből készült egyszerű karperec töredék; lelh. mint nro. 20. 25-29. Több bronzlemez

¹ Erre csak akkor van mód, ha valamely közigazgatási szerv érintetté vált az ügyben, pl. a szolgabíró, alispán értesült a leletekről, s esetleg személyes elhivatottságából adódóan a hivatali iratanyagban megragadható lépéseket tett az ügy kapcsán (a kincsleletnek minősülő éremleleteknél ez gyakrabban előfordult, ugyanis erre törvényi előírás is létezett). A személyes elhivatottságra azért volt szükség, mert a régészeti tárgyak, pontosabban az ingó műemlékek törvényi védelme csak 1929-re lépett életbe (1929. évi XI. sz. tc. III. fejezet; NAGY 2003, 34., előtte csak az ingatlan műemlékekre (1881. évi XXXIX. sz. tc. FORSTER, 1906 190 sk.), illetve a kincsleletekre (FORSTER, 1906 114 sk.) vonatkozóan voltak érvényben törvényi, illetve rendeleti szabályozások.

² A Nemzeti Múzeumban az Adattár fősztályvezetőjének, dr. SZENDE Lászlónak, az Irattárban DEBRECZENI-DROPPÁN Béla levéltárosnak, a pécsi Régészeti Múzeumban NAGY Erzsébet osztályvezetőnek, a Pécsi Püspöki és Káptalani Levéltárban KOVÁCS Zoltán levéltárosnak, a Pécsi Püspöki Könyvtárban pedig dr. SCHMELZER-POHÁNKA Éva osztályvezetőnek szeretnék köszönetet mondani a kutatásomhoz nyújtott segítségért, továbbá a térképmellékletért AGÓCS Nándornak, táblázatok átlátható felépítésében FAZEKAS Ferencnek tartozom hálával.

³ Az antik *Sopiana*e/Pécs késő római temetőihez összefoglalóan: SZÖNYI 1907; GOSZTONYI 1943; LÁNYI 1972; FÜLEP 1977; FÜLEP 1984; GÁBOR-KÁRPÁTI-LENGVÁRI-POZSÁRKÓ 2004, 287-290, különösen 290, Map VIII; HUDÁK-NAGY 2005a; HUDÁK-NAGY 2005b, 2008²; FAZEKAS-GÁBOR-NAGY-VISY 2010, 28 sk.; POZSÁRKÓ-TÓTH 2010. Az északi (késő antik/ókeresztény) temetőhöz ld. SZÖNYI 1927; GOSZTONYI 1939, GOSZTONYI 1940, GOSZTONYI 1942, GOSZTONYI 1943, TÖRÖK 1941; TÖRÖK 1942, FÜLEP 1977; FÜLEP 1984, KATONA-GYÖR-KÁRPÁTI 2000, TÓTH 2003, VISY 2004; POZSÁRKÓ-TÓTH-VISY 2007; VISY 2007a-b. A Budai vámnál egy szuburbán település temetőjét feltételezi a kutatás: GÁBOR 2005, 417. FÜLEP Ferenc a Budai vám közelében, a Sikorski-féle téglagyárnál talált sírok kapcsán említi GOSZTONYI véleményét, aki a sírokon kívül épületmaradványokról is tud a lelőhelyen, melyek alapján római villát is feltételez a területen (FÜLEP 1977, 53, R/293; GOSZTONYI, 1939 92, 113). A kutatások legutóbbi összefoglalását ld. a VISY Zsolt által szerkesztett 'Pécs-Nagymonográfia' első kötetében KATONA-GYÖR Zsuzsa tollából: KATONA-GYÖR 2013.

töredék; lelhely mint fentebb nro 20-nál. (...)”⁴ Érdekes, hogy a tizenegy Apáca utcai lelet közül tíz darab szerepel a Nemzeti Múzeum leltárkönyvében 1869. június 27-én,⁵ azonban csak a két bronzfibulánál olvashatunk lelőhely megjelölést.⁶ HORVÁTH Antal régészeti naplójának és a Nemzeti Múzeum leltárkönyvi leírásainak összevetését mutatja be az 1. táblázat. Az 1958-as revízió alkalmával e leletekből mindössze egy fibula és az 5. 6. 8. számú bronzlemezek voltak meg, az edény, a fekete üvegkarperec és a másik lemeztöredék addigra eltűnt.⁷ A tárgyakat ismerteti FÜLEP Ferenc is,⁸ de lelőhelyhez kapcsolnia nem sikerül őket,⁹ viszont HORVÁTH Antal régészeti naplójának segítségével sikerült nyolc római tárgyat lelőhelyhez (legalábbis utcához)¹⁰ kapcsolnunk.

Budai vámház – Piacsek-féle mészkőbánya (2-3. tábla)

1870. március 31-én késő római temető leleteinek és jelenségeinek (!) leírása olvasható HORVÁTH Antal régészeti naplójában: „*Piacsek barátom értesítvén, hogy kőbányajukban a munkások két sirra akadtak; én márc. 31-én a helyszínére mentem ki, és két sirt találtam, a melyek közül az egyik egészen, a másik azonban csak félig volt a munkások által szétrombolva; legelőször is ezen utóbbi kikutasához (sic!) fogtam, és következő eredményre jutottam. Ezen még épebb sir mintegy 5 lépésnyire feküdt a másiktól, és pedig dél felé; a hely hol ezen sirok találtattak, a Piacsek féle, a várostól keletre, és Pécsváradra vezető országúttól mintegy 50 lépésnyire északra fekvő, fehér puha-mészkő bánya, a hol már ezelőtt is igen sok ily sirt találtak a sir méretei a következő rajzból láthatók: [rétegrajz] ... Mélysége a sirnak a rajzból látható, hossza pedig 6 láb. A sir tehát, mint a rajzból is látható 1'6" széles volt, és a csekély termőföldön keresztül egész fenekéig mészkőbe volt vágva: fenekétől 2 1/2' lábra azonban római téglával háztető alakulag volt befödve, és a téglák egymáshoz falragasszal kötve. A téglák 15" hosszúak, 11" szélesek, 2" vastagok voltak, és azon széleik melyekkel egymásra támasztattak, rézsút levoltak faragva, és azonkívül ezen felső vége a tégláknak oly mélyen, a mint a rézsutos bemetszés terjedt, felényire el volt vágva úgy, hogy ebbe a neki ellenében állított téglá épen hagyott fél felső vége befeküdt, a mint ez a római téglasiroknál általában szokás, a mint itt a rajz is mutatja: [rajz] Ezen rajzban a tulsó sor téglá rézsút vonalakkal van az elsőtől megkülönböztetve. Ezen sir iránya keletről nyugat felé indult, a hullá feje a keleti végen volt; taláztatott pedig ezen sirban, melyben alighanem egy római nő feküdt: 56, 57, 58¹¹ a., Egy három darabba törött sodronyból kötélalakulag csavart bronz karperecz; szíronya zöld. 59. β Egy más, bronz sodronyból készült, és hat db. égszinkék*

⁴ PPKI Ms 1231. 33. sz. melléklet.

⁵ MNM LK 73/869. 2-9. sz.

⁶ MNM LK 73/869. 2-3. sz. (2 db bronz fibula).

⁷ MNM LK 73/869. 2-9. sz. (1869. június 27.).

⁸ FÜLEP 1984, 74 sk. 62, 81, 82, 96.

⁹ Valami oknál fogva a fibuláknál (FÜLEP 1984, 75. 81-82.) sem tünteti fel a lelőhelyet, pedig a leltárkönyvben szerepelt (MNM LK 73/869. 2-3.).

¹⁰ 1848 előtt nem volt a mai értelemben vett telekkönyv. Az ingatlan adásvételeket és pénzkölcsönöket tartották nyilván, a házépítések nem voltak engedélykötelesek, így nincs nyoma a levéltárban, hogy az 1840-es években az Apáca utcában hol folyt építkezés, így közelebbről nem tudjuk meghatározni a lelőhelyet. Itt köszönöm meg NAGY Imre Gábor, a Baranya Megyei Levéltár Rét utcai részleg osztályvezetőjének szíves szóbeli közlését.

¹¹ HORVÁTH Antal által adott sorszáмок az 1870-es régészeti naplóban.

átlátszó metszett üveggyönggyel díszített karperecz, mely a halott jobb kezét díszítette; szíronya zöld; 60. γ Egy darab bronzból készült, és egy kétrétegű (fekete és tejfehér) üvegdarabbal, mint foglalvánnyal díszített gyűrű, szíronya zöld; 61. δ Egy bronzsodronyból készült és pedig rugótoll (Spiralfeder) alakulag csavart $\frac{1}{4}$ " átmérőjű ujjgyűrű; szíronya zöld; - végre 62.ε Egy kis törött nyakú zöldes üvegből készült könyűvegcsé. Az ettől mintegy 5 lépésre északra fekvő sir szinten (sic!) keletelve volt, és méretei az előbbiével teljesen megegyeztek, csak hogy itt a téglafödél hiányzott. Találtatott ezen sirban több rozsdától szétrombolt vasdarab töredék, de egyéb (a munkások állítása szerint) semmi. 63. Én azonban mégis az ezen sirból kihányt földben a következő kis római rézérmet találtam: A//DNCONSTANTIVSPFAVG. Gyöngydiadémós fő; R//FELTEMPREPARATIO, szelvényben ISIS; a császár hajón állva, baljában a labarum (christogram rajza), jobbjaiban Victoriola; a császár mellett egy evező Genius. A pénz szíronya zöld. – Ezen sirtól mintegy 3 lépésnyire az elvágott partban egy másik sir nyugati végére akadtam (a többi ezen sirból már régen leásták), a melyet azonban rómainak állítani nem merek, és ebben találtam egy kis $4 \frac{1}{4}$ " magas törött fülű cserépbögrét, melyen több helyen zöldessárga máz nyomai mutatkoznak, (mely azonban inkább származhatott az edényke tulhajtott kiégetésétől, mint az emberi munkától); - az edény színe vörös és korongon készültnek látszik, a sir maga, a melyben találtatott, a fölszíntől számítva csak 3' mély volt, melyből 1' a termőföldre, 2' pedig a körétegre esik."¹² Tehát annak ellenére, hogy már néhány sír megsemmisült, három sírt így is sikerült rekonstruálnia, jelenségrajzokkal¹³ (3. ábra, 1-2. oldal) ellátnia, s kilenc tárgyat megmentenie. A leletek alapján nemhez rendelte a temetkezéseket, ami korábbi naplóbejegyzéseihez képest újdonság, s ismereteinek bővülésére utal. Ugyanezen a lelőhelyen a következő évben is kerültek elő római sírok, melyekről már a helyi sajtó is beszámol. A Pécsi Lapok 1871. április 20-i számában igen hosszan, önálló rovatként olvashatunk a leletekről, s szó esik az 1870-ben előkerült sírokról is.¹⁴ Piacsek Károly minden leletet a Nemzeti Múzeumnak ajándékozott, bár azok valamivel később (augusztus 13-án) kerültek be a leltárkönyvbe, ahol „Pécsett a budai vámház közelében” lelőhely-megjelölés szerepel.¹⁵ A leltárkönyvi bejegyzésnél minden tárgy mögött zárójelben szerepel a tárgy HORVÁTH Antal régészeti naplójában szereplő sorszáma, így teljes mértékben egyértelmű a tárgyak beazonosítása. A bronz sodronyból készült karperec 3 részét (56-58. sz.) a múzeumban összeragasztották. Az 1958-as revízió alkalmával a hét leltárba vett tárgy közül mindössze ez a karperec és a halványkék köves bronz sodronygyűrű (60. sz.), valamint az Éremtár 1966-os revíziója alkalmával az oda áthelyezett, II. Constantiustól való, 351-355 közé tehető sisciai

¹² MNM Irattár, Iktatott iratok, 472/912.

¹³ GÁL Éva közli a HORVÁTH Antal naplójában található, sírmetszetről és háztető-alakú sírfedésről készített rajzot. GÁL 1989, 169. első két oldal képe.

¹⁴ Pécsi Lapok 1871. (V. évf. 32. sz.) ápr. 20., 142-143; itt 142: „A mult évben itt napfényre került sírok is mind azon korból voltak, a melyből a jelenben felásottak, és ha még ehhez hozzávesszük a sírok számát és azok egymásután való szabályos fekvését, bizton merjük már most állítani, hogy e helyen egy római temető létezett mely a Constantinus Magnus és Julianus Apostata közti időben volt használatban. Az ide temetettek tehát valószínűleg már keresztények voltak, mégis azonban – a mi igen érdekes és hazánkban egyéb római korszakból való temetőiben is előfordul – a római pogány temetkezési szertartásokat megtartották. Eddig ezen helyen csak szegényebb sírok találtattak, a mi arra enged következtetést vonni, hogy ezen temető vagy egészben, vagy a jelenben ismert részben csak a szegényebb sorsuak által használtatott temetkezési helyül. Érdekes ezen leleteknél még a mázos cserépedények előfordulta, melyek a rómaiaknál még ritkaságokhoz tartoztak, és Ó-Buda régi római sirjaiban is előfordultak.”

¹⁵ MNM LK 185/1870.

réz érem volt meg,¹⁶ a többi tárgy addigra elveszett. A közvetítő minden bizonnyal HORVÁTH Antal volt, bár ennek nincs nyoma a múzeumi leltárkönyvben, de augusztus 15-én¹⁷ tőle származó tárgyak is kerültek a leltárkönyvbe, így a leltárkönyvi rögzítés dátumainak közelsége miatt valószínű, hogy egy küldeményben érkezhettek a pécsi tárgyak. A bronz sodronytekercsre VARÁZSÉJI Gusztáv hivatkozik 1880-ban,¹⁸ TERGINA Gyula pedig a karpercre, gyűrűre és gyöngyre 1883-ban.¹⁹ PÓSTA Béla is említi a sírokat, azonban pontatlanul.²⁰

Május 16-án újból Piacsek Károly kőbányájából származó tárgyakkal gazdagodik HORVÁTH Antal régészeti naplója: „73. Egy bronz karperec, 74.75 d[et]to egy két darabba törött 76,77 bronzsodronyból készült tárgyak töredékei, Találtattak ezen tárgyak Piacsek kőfaragó kőbányájában, a marcius hóban talált sírokkal méretekre megegyező sírokban, és pedig az említett síroktól mintegy másfél ölnyire. Helyrajza a síroknak következő: [rajz]²¹ a és c sírok olyan mélyek voltak, mint a marciusban találtak, b azonban csak 4 ½' mélységű. B és c-ben nem találtatott semmi, hanem a talált tárgyak az a. sírban voltak, a mely sírban még a halott lábánál egy cserépedény is volt, mely azonban összetört. a és b sírokban a halottak keletelve voltak, c azonban ezekkel keresztben fekszik. Mindhárom sír egyszerűen a puha fehér mészkőbe volt vágva minden téglaburkolat nélkül.”²² Ennél is részletesebben – bár a kőbánya pontos megnevezése, ill. a szétört cserépedény említése nélkül, és 10 nappal későbbi dátummal²³ – olvashatunk az Archaeologiai Értesítőben megjelent levelében.²⁴ Ezeket a tárgyakat ismerteti FÜLEP Ferenc is, de nem sikerül azonosítania őket.²⁵ A tárgyak leltárkönyvi beazonosítása, s sírhoz rendelése HORVÁTH Antal régészeti naplója, az Archaeologiai Értesítőben megjelent tudósítása és a Nemzeti Múzeum leltárkönyvének összevetésével sikerült (lásd 2. táblázat).

¹⁶ RIC VIII-329, LRBC 1198.

¹⁷ MNM LK 191/1870.

¹⁸ VARÁZSÉJI 1880, 330. és I. lábjegyzet.

¹⁹ TERGINA 1883, 162.

²⁰ A május végi leletekkel keverten, ugyanis a májusi leletjelenségeket írja le részletesen, azoknál adja meg, hogy nem volt sem kő, sem téglafedél a sírok felett, s mégis a márciusi leletek leltári számát közli, ahol azonban HORVÁTH Antal régészeti naplója szerint volt téglafedél, sőt azt le is rajzolta (3. ábra, 2. oldal). BMJ II 195. o.

²¹ GÁL Éva tanulmánya közli HORVÁTH Antal naplójából a sírok elhelyezkedésének rajzát. GÁL 1989, 169. 3-4. oldal képe (3. tábla, 4. oldal).

²² MNM Irattár, Iktatott iratok 472/912.

²³ Elírás is lehet.

²⁴ HORVÁTH 1870: „Május 26-án a már ismert kőbányában ismét 3 római sírra akadtak. A hely színére siettem, a sírokat már szétrombolva találtam, néhány bronz-tárgyat azonban mégis sikerült megszereznem, melyeket a sírok egyikében leltek. E sírok azon síroktól, melyekről múltkor írtam, mintegy 1 ½ ölnyi távolságra feküdtek, és azokkal hosszuk- és szélességükre nézve megegyeznek, mélységüket tekintve pedig kettő ugyanolyan mély volt, a harmadik azonban csak 4 ¾ mélységgel bírt. Mindhárom sír a talajt képező fehér puha mészkőbe volt bevágva. Az említett első keletelt sírban a hulla csontjai erősek voltak; a lelt tárgyak pedig a következők: 1. 1 db. 2 ¼" átmérőű (sic!) bronzsodronyból készült karperec. A karperec nyitott (sic!), a két sodronyvég ½"-nyire áll egymástól, el van lapítva s két-két heűtött ponttal diszítve. A sodrony vastagsága 1 ½", szíronya zöldes. 2. Egy más, ehhez igen hasonló, szintén bronzsodronyból készült karperec, laposra vert nyitott végekkel. Sodronya 1" vastag, szíronya zöldes. E karperecet a munkások ketté törték. 3. 1 db. a két karpereczhez igen hasonló, bronzsodronyból készült, 9" átmérőű gyűrűske; végei szintén el voltak lapítva, egyik azonban hiányzik. 4. 1 db. köralakúlag görbített, 2" hosszú sodronytöredék, anyaga bronz; talán szintén az előbb leirtakhoz hasonló karperec töredéke? Szíronya zöld. A sodrony körül-belől ¾" vastag. A másik sír is keletelve volt, de ebben a csontok sokkal gyöngébbek, s nem is találtak ebben semmit. A harmadik sír az előbbiekkal keresztben áll, s csak ezután bontják föl. Mind a három sír egyszerűen a földbe volt bevágva, téglá- vagy kőfödél egyiknél sem alkalmazva.”

²⁵ FÜLEP 1977, 48. R/266.

1870-ben tehát két alkalommal is kerültek elő római sírok a Piacsek-féle kőbányában, ezekről helyszínrajzokat, rétegrajzokat készített (3. tábla, 1. oldal), s leleteik egyszerre, bár két leltári szám alatt, 1870. augusztus 13-án kerültek Piacsek Károly ajándékként a Nemzeti Múzeum leltárkönyvébe.²⁶ A tárgyak bár ugyanazon napon, s ugyanattól az ajándékozótól, mégis az előkerülési dátum szerinti sorrendben, s ezáltal egymástól elkülönítetten szerepelnek a leltárkönyvben. A májusi, Piacsek által ajándékozott tárgyak ugyancsak „*Pécssett a budai vámház közelében*” lelőhely-meghatározással, és úgy szerepelnek a múzeumi leltárkönyvben, hogy zárójelben a tárgyak mögött feltüntették a HORVÁTH Antal régészeti naplójában adott sorszámot is, így egyértelmű a beazonosításuk.²⁷ A 73. számú tárgy múzeumi meghatározása plasztikusabb, mint a régészeti naplóé.²⁸ Az 1958-as revízió alkalmával az említett kígyófejes karperec, valamint a két bronz karperectöredék (74-75.sz) volt meg, a többi bronz töredék addigra eltűnt. A sírokról minden bizonnyal levélben értesíthette HORVÁTH Antal RÓMER Flórist, ugyanis az Archaeológiai Bizottság június 14-i ülésén felolvasták levelét, melyben „*Horváth Antal Pécs vidékén talált római sírokat ír le.*”²⁹ A levél eredeti példánya eddig még nem került elő, de megjelent az *Archaeológiai Értesítő*ben is.³⁰

1871. áprilisban újabb római sírok kerültek elő Pécssett, a Piacsek-féle mészkőbányában, melyről a Pécsi Lapok terjedelmes írásban számol be.³¹ A múlt évben HORVÁTH Antal – régészeti naplója alapján megállapítható, hogy – aktívan részt vett az itt található sírok feltárásában, 1871-ben azonban nincs egyértelmű arra utaló jel,³² hogy visszatért³³ volna Pestről Pécsre az ásatások lefolytatása érdekében. Talán inkább a leletek

²⁶ MNM LK 186/1870. Pécsi Lapok is tudósít e leletek Nemzeti Múzeumba küldéséről: *Pécsi Lapok* V. évf. (1871. ápr. 20.) 32. sz., 143.

²⁷ MNM LK 186/1870.

²⁸ MNM LK 186/1870. 1. sz.: „*Mindkét végén kígyófejű nyílt bronzkarika.*”

²⁹ MTA Kézirattár K 1583 – itt: 1870. jún. 14. – VI. ülés, 58/13. (programpont); RÓMER 1870a, 209.

³⁰ HORVÁTH 1870.

³¹ *Pécsi Lapok* 1871. (V. évf. 32. sz.) ápr. 20. 142-143. o.: „*A múlt héten a Piacsek-féle fehérmészkő-bányában – hol már az előbbi években sok római sir találtatott – a munkások ismét több római sirra akadtak. A sírok keletről nyugatra irányuló egyenes vonalban mintegy 5-6 láb távolban követik egymást; a hullák bennök mind fejökkel keletnek, lábaikkal nyugotnak feküdtek. A legkülső (kelet felől kezdve) sirban a most felbontottak közül egy már férfikorát túlhaladt egyén csontváza találtatott; feje oldalt volt fordulva, úgy, hogy szemüregéi dél felé voltak irányulva, lábai közt pedig – térdein alól egy hamvveder alakú, szélesöblű, mintegy hatodfél hüvelyk magas, hamvasszürke színű cserépedény volt elhelyezve. Az utána (nyugat felé) követetkező sirban erőteljes férfi csontváz találtatott; bal lábszáránál vas nyílhegy, lábainál sárgászöld mázos edényke feküdt, mely azonban a kivevésnél eltörött. Az ezután következő sir – a többitől eltérőleg, melyekben a halottak csak a pusztá földben temetettek el – római föld-cserép téglákkal volt háztetőalakulag – mindjárt a holttestem fölött – befödve; belőle egy rozsdasárga vasdarabon, és két darab Constans-féle 3 nagyságu rézérmen, továbbá edénytöredékeken kívül misem került elő. Utána következő sir egy nő csontvázát rejtette magában; e sirban egy kis szög alakú vasdarabtöredék, és egy, az előbb leirthez hasonló alakú és anyagu, de csak fele oly nagy edényke találtatott, mely szintén az alsó lábszárak közt volt elhelyezve, és ezenkívül még 3 db. Constantius-féle 2 nagyságu rézérmen is, melyeket a csontváz jobb keze ujjáival tartott; az ujjcsontok a pénzdarábokon képződött rozsdától szép fűzőld színre voltak festve. A legutolsó sirban, melynek tartalma legérdekesebb volt, a következő tárgyak találtatottak: egy darab teljesen ép, aranysárga bronzból készült szép műveretű csat (fibula), mely a csontváz derekánál találtatott; egy sima ezüst gyűrű; mintegy 20 db. részint 2. részint 3. nagyságu rézérmen Constans, Fl. Jul. Constantius és Fl. Cl. Constantius Gallus császároktól; végre egy körülbelül 18” magas, keskeny nyaku füles és mázzal bevont cserépedény.*”

³² Bár a helyi sajtóban megjelent egy igen szakavatott cikk a feltárásokról, de nincs szignózva, így nem tudni biztosan, ki írta. *Pécsi Lapok* V. évf. (1871. ápr. 20.) 32. sz., 142-143.

³³ Az MTA Archaeológiai Bizottságának levél és műtárnokaként tevékenykedett HORVÁTH Antal 1870. novemberétől fogva, feltehetően ezért nincs ebből az évből tőle fennmaradt régészeti naplónk. Kinevezésére utaló források: „... ajánlja Horváth Antal jogászt, ki eddig is archaeológiai tanulmányai és gyűjtései által régészetünknek sok szolgálatot tett. A bizottság ezen meghívást jóváhagyja...” MTA Kézirattár K 1583 – itt:

Pestre juttatásában volt szerepe, mert ismételten saját adományával nagyjából egy időben, június 28-án kerültek Piacsek József és Petz Ferenc ajándékai a múzeumi leltárkönyvbe, még hozzá valamiféle sírok szerinti bontásban.³⁴ A probléma az, hogy míg a *Pécsi Lapok* öt sírról számol be 1871-ből, addig a leltárkönyv hét sírt különböztet meg, FÜLEP Ferenc pedig összesen nyolc sírt kapcsol a lelőhelyhez.³⁵ Az előkerült régészeti tárgyak közül is van olyan, amit nem említ a sajtó (üveg leletek, bronz stílus, két darab ép korszó), vagy fordítva: említ, de a múzeumi leltárkönyvben nincs nyomuk (rozsdás vasdarab, széttört sárga edény, négy darab érem). A Nemzeti Múzeum leltárkönyvében is érdekes 1871-ben a hét sír számozása (2-8. sz. sírig tart a számozás), melyek közül a helyi sajtó összevetése alapján a múzeumi leltárkönyv 5-6. sírját nem sikerült egyértelműen beazonosítani.

A rendelkezésünkre álló, s itt felsorolt források összevetése alapján véleményem szerint 1870-1871 folyamán három alkalommal, összesen tizenegy előkerült sírról van valamiféle tudósításunk erről a lelőhelyről, melyet a **2. táblázat** mutat be. FÜLEP Ferenc véleményét a leletanyag sírhoz rendelése kapcsán részben osztom (az alábbi síroknál: R/266, R/267, R/272),³⁶ valamelyest bizonytalannak³⁷ tekintem a múzeumi leltárkönyv 5. sírja által képzett csoportját (R/270). Az R/269 sír kapcsán annyit jegyeznék meg, hogy tényleg volt egy sír (1871. április, 3. sz. sír), ahonnan mindössze egyetlen Constans érem került a múzeum leltárkönyvébe,³⁸ ez azonban a *Pécsi Napló* szerint 3-as nagyságú rézérem volt, míg FÜLEP Ferenc szerint 2-es. Három sír esetében nem értek egyet FÜLEP Ferenc leletbesorolásával, illetve kiegészíthetőnek érzem azt (R/268, R/271 és R/273-as sírok). A FÜLEP Ferenc által kreált R/268 sz. sír anyaga véleményem szerint a HORVÁTH Antal régészeti naplójában 1870. május 16-án rögzített három különböző sír anyagát egyesíti (ld. a **2. táblázat** ezen részének lábjegyzeteit). Az R/271. sz. sírhoz hat tárgyat kapcsol, melyek szerint a múzeumi leltárkönyv 7. számú sírjával azonosítja, a *Pécsi Lapok* tudósítása szerint innen még esetlegesen 3 db. *Constantius-féle 2 nagyságú rézérem* került elő. FÜLEP Ferenc R/273 sz. sírja a múzeumi leltárkönyvben rögzített tárgyak alapján a 8. számú sír lehet, ahol a leltárkönyvben azonban nem 22, hanem mindössze 20 érem tartozott (a két további érem a *Pécsi Lapok*ban közölt 3-4. sz. sírből származhatott), illetve a *Pécsi Lapok* szerint a 20 éremmel egy sírből került elő egy bronz fibula és egy ezüst gyűrű is, melyek ugyancsak szerepelnek a Nemzeti Múzeum leltárkönyvében, de ott a 6. számú sírhoz kapcsolják őket, mely sír létezésének bizonytalanságát korábban már jeleztem. HORVÁTH Antal régészeti naplójának, valamint feljegyzéseinek és a Nemzeti Múzeum leltárkönyvének vizsgálata alapján nyert adatokból tehát sikerült a Budai vám környékén előkerült római temető néhány sírjelenségét

1870. okt. 4. – VIII. ülés, 74. (programpont), a döntésre utal még: RÖMER 1870b 319. *Pécsi Lapok* IV. évf. (1870. okt. 9.) 81. sz., 375. MNM Iktatás nélküli iratok 1870. *A Magyar Nemzeti Múzeum régiségtára éremgyűjteményének rendezése és az erre felvett díjnokok ügyeiről szóló iratok*.

1870. november 8-án megköszöni alkalmazását (MTA Kézirattár K 1583 – itt: 1870. nov. 8. – IX. ülés, 98. (programpont), RÖMER 1870c 63.), s az első hónapjáról (1870. november) tett jelentéséről van még adatunk: MTA Kézirattár K 1583 – itt: 1870. dec. 6. – XI. ülés, 113/21. (programpont).

Majd 1872. április 9-én az Archaeológiai Bizottmány ülésén már általa küldött levelet olvasnak fel, így akkor már nem valószínű, hogy Pesten volt (RÖMER 1872, Horváth Antaltól 308.).

³⁴ MNM LK 165/871. FÜLEP Ferencnél tévesen szerepel a leltári szám: FÜLEP 1977 49, 210. j.

³⁵ FÜLEP 1977, 48-49. R/266-73.

³⁶ FÜLEP 1977, 48-49.

³⁷ Más forrás nem erősíti meg e sír létezését.

³⁸ MNM LK 165/871. 3.

megragadni, HORVÁTH Antal naplójában helyszínrajz, metszeti rajz volt ezekről (3. ábra),³⁹ illetve az egykor előkerült leletanyagot sikerült a Nemzeti Múzeum leltárkönyve, HORVÁTH Antal régészeti naplója – és a helyi sajtóban megjelent tudósítás alapján – többnyire konkrét sírokhoz kapcsolni (2. táblázat).

Széchenyi tér 9.⁴⁰ (1. tábla)

1897 márciusában a pécsi Takarékpénztár palotájának építésekor, az egykori Cséby-ház telkén római sírokra leltek, melyek leleteinek egy része bizonyosan HORVÁTH Antalhoz került. A lelet régészeti értékén túl azért is igen lényeges, mert nagy sajtóvisszhangot kapott,⁴¹ így több forrásunk is van az „ásatásról,” illetve annak leleteiről. A sajtóban először március 18-án jelenik meg a lelet híre, többek között a *Pécsi Napló*ban.⁴² A tudósításból kiérezni a szerző véleményét, hogy mégiscsak a hatóságokhoz kellett volna jutniuk a tárgyaknak, nem pedig HORVÁTH Antalhoz. Ugyanezen a napon, március 18-án a *Pécsi Közlöny* is ír az esetről, néhány részletet illetően eltérően:⁴³ a *Pécsi Napló* tudósításával szemben az üvegkancsót nem

³⁹ GÁL 1989, 169.

⁴⁰ FÜLEP Ferenc és SZ. BURGER Alice topográfiajában Széchenyi tér 1.

⁴¹ Különösen szerencsés véletlen, hogy a különböző helyi lapokban azonos napokon jelennek meg a feltárások eredményei, így nem egymás közlését veszik át – ami ugyancsak bevett gyakorlat volt a korszakban –, hanem saját tapasztalataikról, a saját maguk által megfigyelt részletekről számolnak be.

⁴² *Pécsi Napló* VI. évf. (1897. márc. 18.) 63. sz., 4-5.: „Az egykori Cséby ház telkén, hol most a „Pécsi takarékpénztár” építeti három emeletes palotáját, a munkások egy római sirládára akadtak, Mi sem természetesebb, minthogy neki estek, föltörték s a talált értékesebb tárgyakat hamarosan eldugdosták. Szerencsére idejekorán értesült a dologról a rendőrkapitányság s azonnal kifürkészte, hogy ki, mit vágott zsebre s a leletek egy részét megmentette s a városházára vitette. A sirládban csontvázat találtak, a váz mellett köny- és áldozati edényt, aranylánczot, két aranyfülbevalót, egy fejcs aranygyűrűt, egy pénzdarabot s egy bronzedényt és egy üvegkancsót. A talált leletekből az következtethető, hogy valami előkelő római nő hamvai pihentek a sirládban. A szegényebb osztály tagjai legfőlebb bronz gyűrűt és bronz lánczot áldoztak halottjaiknak; az arany már ritkábban fordult elő. A pénzt valamint a két fülbevalót és lánczot Horváth Antal ügyvéd, előnyösen ismert régészünk vette pártfogásába. A pénzről lehetne megállapítani, hogy mely korból való a temetkezés. Állítólag Hadrián pénze volt az áldozati edényben, eszerint Krisztus születése után 117 és 138 közti korból való a lelet. A pénzt, valamint a fülbevalókat nem volt alkalmunk megtekinteni, következésképen a temetkezés idejét se állapíthattuk meg. Az esti órákban értesítettek bennünket, hogy e sirládtól pár méternyire még egy sirra akadtak; ezt azonban csak holnap s rendőrségi fölügylet alatt bontják föl. Nagyon helyesen van ez így; mert csakugyan nem járja, hogy ez őskori leleteket közpédának tekintve boldog-boldogtalan viszi, hordja. Ha illetékes kézbe kerülnek e történeti emlékek, ez még csak hagyján; noha a legilletékesebb kéz a hatóság keze s a legméltóbb hely e relikviák megőrzésére a nemzeti muzeum; rendszerént azonban azt tapasztaljuk, hogy az értéktelen tárgyakat összetörik, eldobják, az arany-, ezüst- és bronz-leleteket pedig eladják arany- és rézműveseknek, akik azokat könyörtelenül felolvasztják s ezzel a műkincseknek vége örökre. A rozsdás vasak megmaradnak s az agyagedények. Ma is találtak a föntebb említett becses tárgyakon kívül, a sirládtól tovább egy római lándzsa-véget. Ez nem kellett senkinek, ezt azonnal föl vitték a városházára. (...) Nagyon valószínű, hogy a Cséby-ház telkén még több római sirládára fognak bukkanni, amennyiben a város e része a rómaiak alatt temető volt; kívánatos lenne, ha a hatóság lelkiismeretes fölügyeletet gyakorolna s a leletről jegyzőkönyvet venne. Ezt a kulturális érzék, de meg a törvény is megkívánja. Hogy mi illeti meg a gazdát, kinek a telkén találtattak a tárgyak; erre is van paragrafus.”

⁴³ *Pécsi Közlöny* V. évf. (1897. márc. 18.) 32. sz., 2.: „A pécsi takarékpénztár monumentális palotájának építésénél, a földhányás közben, a zirciek háza felőli részen római falazott sirra találtak a munkások, melyben női csontváz volt. A csontváz mellett igen vékony arany nyakláncot, és arany fülbevalókat találtak, továbbá korsó alakú áldozati rézkehelyt, melyben a rómaiaknál szokásos obulus (pénzdarab) feküdt, de ez annyira berozsdásodott, hogy egyelőre – míg megtisztítva nincs – nem lehet a köriratát kiböngészni; azután feníciai üvegből való könypharat találtak, de ezt a munkások összetörték; még alacsony doboz formájú balzsamedény is volt a csontváz mellett és egy finom fejcs aranygyűrű, melynek tejszínű, jókora köve kihullott a foglalatból. (...) A

említi, az illatszeres üveget pedig nem törték össze teljesen, hanem mint később látni fogjuk, bár sérülten, de HORVÁTH Antalhoz került, máskülönben az előző tudósítás által említett nyolc tárgyból hetet a *Pécsi Közlöny* is ehhez a sírhoz kapcsol. A *Pécsi Figyelő* ugyancsak március 18-án, s az eddig említett nyolc tárgyból ugyanazt a hét tárgyat⁴⁴ tulajdonítja a sírból valónak,⁴⁵ mint a *Pécsi Közlöny*, azonban ezeken felül még egy, eddig nem említett tárgyat is a sírhoz kapcsol: egy ún. „aranybojtot”. Ebben a cikkben HORVÁTH Antalt leszámítva – kit feltehetően nem véletlenül, mindössze „szenvedélyes régiséggyűjtőként” aposztrofál a cikk – konkrét neveket is megismerhetünk az ügy kapcsán. Ennek ellenére a Baranya Megyei Levéltárban nem sikerült az ügghöz kapcsolódó forrásanyagra lelni, így csak a sajtóanyagra, a levelezésre és a múzeumi leltárkönyvre támaszkodhatunk. Más helyi lap is hozza a hírt: a *Fünfkirchner Zeitung* március 21-én, a hír kapcsán az előkerült tárgyak városi épületben (polgári leányiskolában) való elhelyezését javasolja.⁴⁶ A többi sírt március 20-án nyitották fel, melyről ugyancsak több helyi lap is beszámol, melyek szerint itt HORVÁTH Antal személyesen is jelen volt. Legrészletesebben a *Pécsi Napló* tudósított az eseményről március 21-én, mely jó példázza, hogy a korszakban miként is folyt egy „hivatalos személyek által felügyelt ásatás.”⁴⁷ A harmadik – vagy ha az imént említett üres sírt is beleszámítjuk, akkor negyedik –

talált római sirládát a munkások rögtön megrohanták és az értékes régiségi tárgyakat szétkapkodták, eldugdosták. A leletről értesített rendőrségnek sikerült aztán az egyes darabokat kipuhatolni és a jogtalan okkupálóktól elvenni. Lehet, hogy több tárgy is volt a sirban, de ezeket már nem lehetett a munkásoktól visszakapni. A további ásás kiderítette, hogy a nevezett sir csak az első volt egy sírbolt-sorozatban, mert a többi sírbolt falára akadtak s ezeket egy rendőr őrizi mindaddig, míg a mai vagy holnap nap folyamán hatóságilag felnyitják. Ugy látszik, hogy a lelet helyén római előkelő család villája állhatott, s ennek kertjében, mint akkor szokásos volt, az egész családot eltemették.”

⁴⁴ Abban az esetben van meg a hét tárgy, ha a pohárról feltételezzük, hogy a *Pécsi Közlöny*-ben említett „könyphárról,” azaz illatszeres üvegről van szó. A hiányzó tárgy itt is az üvegkancsó, míg az új tárgy egy „aranybojt.”

⁴⁵ *Pécsi Figyelő* XXV. évf. (1897. márc. 18.) 63. sz., 3.: „(...) A sirt egy márvány tetőlap fedte s oldalai és alja cementhez hasonló anyaggal vannak fényesre és tartós erősségüvé téve. A sirban csontokat és régészeti szempontból igen becses régi tárgyakat, egy korsót, egy edényt, és egy poharat találtak, a mely utóbbi mécsesként szerepelhetett abban az évezredekkel előtti korban, mikor a holttest, mely legnagyobb valószínűség szerint nő lehetett, a sirba került. Találtak még egy köves arany gyűrűt, egy láncot, egypár arany fülbevalót, arany bojtot, egy rézpénzt, mely a rómaiak idejéből való és egy lándzsavéget. Érdekes, hogy a lelet talán elhanyagodik és elkallódik, ha Trixler Aladár rendőrbiztos tudomást nem szerez róla és hivatalból össze nem szedi a régi sirban talált drágaságokat és csontokat s a városházára nem szállíttatja. Az aranygyűrűt így is már egyik munkásasszonytól Bedő Jánosné, Radnics-utcai lakostól kellett elvenni, az arany láncot és fülbevalókat pedig valami szenvedélyes régiséggyűjtő vette magához, akitől majd hivatalból fogják visszakövetelni. Az érdekes és nagyfontosságú leletet felküldik a muzeumnak vizsgálat végett.”

⁴⁶ *Fünfkirchner Zeitung* 1897. 03. 21.

⁴⁷ *Pécsi Napló* VI. évf. (1897. márc. 21.) 66. sz., 2-3.: „(...) ma délután 2 órakor bontották föl a második római sirládát. Ma már hivatalos személyiségek jelenlétében történt meg a sirláda fölnyitása s így az összes leletek illetékes kézbe kerültek. Jelen volt Majorossy Imre polgármester, Vaszary Gyula rendőrfőkapitány, Herberth János gazdasági tanácsos, Kovácsffy Kálmán, az államépítészeti hivatal főnöke, Kammerer Ferencz takarékpénztári elnök, Lechner Antal tak. ptári vezérigazgató, Horváth Antal ügyvéd, a ki a régészeti tudomány képviselőjében jelent meg s nagy szakértelemmel fölügyelte a csákány- és kapavágásokat. Volt aztán egy nagy sereg hivatalos vendég, a kinek ott éppen semmi dolga sem akadt, de a rendőrség szívesen látta, amint a komisszió vállaira düleszkedett csöcselék, mert azt akarta ezzel elérni, hogy a nép kontrollirozza az urakat: nem vágnak-e zsebre néhány fazék kincset. A kőművesinasoknak annyira mulatságosnak tűnt föl a demokratikus szellemben megtartott hivatalos és tudományos jellegű vizsgálódás, hogy nagyobb multság kedvéért megdobálták a tömeget. A polgármester urnak is kijutott a dobálózásból. Végre fölszedték a sirláda földő kőlapjait. Horváth Antal kettőzetett figyelemmel vizsgálódott s várta a világraszóló leletek előbukkanását. Nagy sokára egy fenecziái üvegkorsó került elő; csaknem teljesen ép példány. Utána kikaparásztak még egy üvegkorsót, de már csak cserepekben. Ezen csinos díszitmények láthatók. A csontváz darabjai között egy rovátkázott arany karikagyűrű, egy tű, két bronz pénz és két bronz karkötő jutott a komisszió kezei közé. Ugy látszik, itt is nő

sír felnyitására a *Pécsi Napló* 1897. március 24-én számol be. A gazdag leletanyag kapcsán optimistán tekint a helyi múzeumügyre is, bár ekkor még csak egy a városházán felállítandó, esetleg néhány termet magába foglaló múzeum lehetősége merül fel.⁴⁸ A *Fünfkirchner Zeitung* szerint a harmadik sír leletanyagát a belvárosi népiskolába vitték.⁴⁹ A *Pécsi Közlöny* március 24-én először a második sírban előkerült leleteket foglalja össze, majd jóval tárgyilagosabban, lényegre törően, a leletanyagra koncentrálni jegyzi fel a negyedik sír, egy kettős temetkezés leletanyagát.⁵⁰ Érdekes, hogy mind a négy sír leletanyagát egy lap sem hozza teljes egészében, mindazonáltal a különböző lapokból rekonstruálható nagyjából, hogy milyen leletek is kerültek elő (3. táblázat).

Még egy forrásunk van erre vonatkozóan, ugyanis HORVÁTH Antal április 26-án levelet írt HAMPEL Józsefnek, melyben néhány itt előkerült leletről is ír,⁵¹ eléggé

maradványai pihentek. Szegényebb származású halott lehetett, mert a sirláda római tető-cserépből, nem is téglából s közönséges fölírás nélküli kőlapokból volt gyatramódon összeállítva. Nagyon szokatlan, hogy az elmaradhatatlan cserép áldozatiedények semmi nyomát se találták s hogy a halott köntösének szintén csaknem elmaradhatatlan fibulája se volt a sirládjában föllelhető s a mi még ennél is furcsább, hogy a sirláda tele volt földdel! Nem lehetetlen, hogy ez a sír már meg volt bolygatva s az áldozati edényt a benne lévő értékes tárgyakkal együtt ellopták s csak az maradt meg, a mit a halottrablók meghagytak. A római kort a népvándorlás korszaka követte, melyben tüzzel-vassal pusztítottak, Kevés baranyai leletünk van e korból, de még is elég arra, hogy a barangoló népek nyomait jelezze. E népek jól tudták, hogy a római sirokban kincsek lehetők; nem lehetetlen feltevésünk, hogy azt itt talált s szembetűnő helyen fekvő sirokat kirabolták. E föltevésünk mellett szól az a körülmény is, hogy a most talált római sirok mellett volt egy harmadik sirláda is, melyben még csak csontváz se találtak; teljesen ki volt ürítve. A mai lelet jóval csekélyebb értékű az előbbinél, mindazonáltal megérte a komisió kivonulását s óhajtható, hogy ha még egy pár sirládára bukkannak, ugyan ilyen figyelemmel és gondnal nyuljanak hozzá. (...)”

⁴⁸ *Pécsi Napló* VI. évf. (1897. márc. 24.) 68. sz. 4. o.: „(...) hatóság és szakemberek közbenjöttével fölbontották a római időkből származó harmadik kriptát, mely az eddigi feltárt kripták közül legjobb állapotban maradt meg. Ezen kriptá épületekövekkel volt lefalazva, így még a csontváz is megmaradt jó állapotban. Találtak a kriptában bronz és cserép edényt, majd urnát is, de miután a sírbontás közben homok törmelék jutott a sírboltba, nagy elővigyázattal folytatták a bontási munkálatot, melynél még több értékes leletre akadtak, ezeket is kivétel nélkül nagy elővigyázattal vitték a városháza épületébe, hol a többi talált tárgyhöz helyezték el. Igen valószínű, hogy itt további leletekre is fognak akadni, Mily bő anyag, magában ezen egy ásatás a városi muzeum részére, melynek létesítése évek előtt határozottatott el közgyűlésileg, de most mérvadó körök ismét magukévá téve az ügyet, az új városháza keretében gondoskodni fognak megfelelő muzeum létesítéséről is.”

⁴⁹ *Fünfkirchner Zeitung* 1897. 03. 25.

⁵⁰ *Pécsi Közlöny* V. évf. (1897. márc. 24.) 34. sz., 4.: „A másodikban a csontok közt feníciai üvegkorsót, arany karikagyűrűt, egy tűt, két pénzdarabot és egy bronz karperecet találtak. A pénzek Dioklecián idejéből valók, a sirok tehát 1600 évesek. Harmadik sírra is bukkantak, tegnap d. u. 6 órakor pedig a negyedik sírboltot bontották föl. Ez utóbbi alkalommal magunk is jelen voltunk s a lelet egyes tárgyait kézbe véve, alaposan megtekintettük. A minden oldalról falazott sírboltot csaknem láb vastagságú homokkőlap földte. Egy anya volt eltemetve a sírba gyermekeivel. Előkelő nő lehetett, mert a korhadó csontok közt két arany nyaklánc, 2 arany fülbevaló feküdt. Az arany a legfinomabb; mákszemnyi rozsa nincs rajt s bár a sírbolt egy része beroskadott és a sirt a beomló föld ellepte, az arany élenken kicsillogott a földből. Az egyik lánc tüvastagságú aranyfonálból készült, gyöngyörű kivitelben. A láncszemeket befűzőtt, gyöngyalaku gyufafej nagyságú kövek váltják föl. A másik aranylánc nagy láncszemekből áll, vastagabb is az előbbinél és a láncszemekkel keresztbenálló, párosan alkalmazott, sötét karikák vannak rajt. Ezeknek az anyagát, nyomban nem lehetett megállapítani. Az arany függőkben nagy kövek vannak. Egy faládika maradványai: bronz lakatpáncél, kulcslyukkal szintén előkerült a sírből. A ládika kedves holmija lehetett az elhunynak s ez okból adták vele, vagy pedig illatos kenőcsöt, virágot s efélét helyeztek bele. A farostoknak csak igen homályos nyoma maradt meg a bronz foglalatban. Nagyon érdekes a halott lábánál talált aranyszövet hamuszerű maradványa. Feltűnést keltett még egy finom, préselt üvegből való kancsó, félkör alakú idomokkal; továbbá egy szép izléses bronzkancsó, rózsaszerű szájjal és erős füllel. Még egy befalazott agyagkorsó pedig a csontok mellett állott.”

⁵¹ HORVÁTH 1897: „A kérdéses római sirokban találtunk arany ékszereket, de csak nagyon egyszerűek, és különös művészi becs nélkül valók, azután bronz edényeket, de ezek sem valami különösök; még legérdekesebb a két üvegedény: egyik amphora alakú, a másik lábatlan pohár: [sematikus rajza a levélben – V.W.A.] mintha azért készült volna így, hogy ne lehessen addig letenni, míg tartalma teljesen ki nincs ürítve. Ez a pohár metszett

lekicsinylően, pedig a mellékletek alapján mindenképpen jelentős sírleletekről van szó. Az *Archaeológiai Értesítő* szerint a sírok anyaga HORVÁTH Antalhoz került.⁵² Erről a lelőhelyről hozzá került tárgyakat említ a korábban idézett sajtóhírek mellett PÓSTA Béla monográfiája is,⁵³ ki a sírleletekről vett értesülése kapcsán az ásatáson szintén jelen lévő VÁRADY Ferencre hivatkozik. A nemesfém tárgyakhoz azonban egyáltalán nem juthatott volna hozzá, hisz azokat az érvényben lévő rendelkezések⁵⁴ értelmében kincsleletként be kellett volna szolgáltatnia. A törvényi gyakorlat alapján semmi sem illette volna HORVÁTH Antalt a leletből, hisz fizikailag nem ő találta, s nem is az ő telkén kerültek elő. Az is biztos, hogy a Nemzeti Múzeum igényt tartott volna a különleges tárgyakra,⁵⁵ de valahogy HORVÁTH Antalnak mégis sikerült megtartania őket. Pedig a *Pécsi Figyelő* népies kiadása is arra számított, hogy a tárgyak nem maradhatnak HORVÁTH Antalnál.⁵⁶ Feltételezem, hogy HORVÁTH Antal – HAMPEL Józsefhez írt levele ellenére – felismerte komoly értéküket, egyediségüket (főleg a görög feliratos pohár kapcsán),⁵⁷ s ezért is törekedett megtartani a tárgyakat. Ezt azonban már nem tudhatjuk bizonyosan, mindössze azt, hogy a sírleletek HORVÁTH Antalhoz került tárgyainak egy része – hagyatékával 1912-ben – a Nemzeti Múzeum gyűjteményébe került, mindenfajta lelőhely-megjelölés nélkül (ld. 3. táblázat), s mindössze néhány tárgynál volt feltüntetve az a tény, hogy sírleletből származik.⁵⁸ A Nemzeti Múzeum leltárkönyvében több említett tárgy leírása mellett rajz is található.⁵⁹

A 3. táblázatban található a szóban forgó ásatás sírjaival foglalkozó eddigi kutatási eredményeknek (GOSZTONYI Gyula és FÜLEP Ferenc) az összevetése a korabeli sajtóanyaggal, továbbá a múzeumi leltárkönyvekkel. Az új források nagyban segítettek az eddigi eredmények kiszélesítésében, pontosításában, az eddig nem beazonosított leletanyag konkrét tárgyakhoz kapcsolásában. FÜLEP Ferenc GOSZTONYI Gyula 1939-es munkája⁶⁰ alapján három sírt rendel a lelőhelyhez (R/191-193),⁶¹ a korabeli sajtó tudósítása által azonban

üveg, de a becsiszolások nem valami szépek: olyanformák mint a mostani csak kristálypoharaknál; a felső szélén körös-körül a következő görög felirat van: ΠΙΕ ΖΗΧΑΙC ΚΑΛΩC ΑΕΙ. A fölirat betűi csak igen kevésbé állanak ki, egyáltalán a pohár ügyes, de nem valami különös munka. A felső széléből egy kis darab hiányzik, a többi megvan. Amit a helyi lapokban irtak, hogy remek márvány faragványokat találtak, az nem igaz; a sírok téglából voltak készítve. Ha feljövök, minden esetre magammal hozom a tárgyakat megmutatás és lerajzolás végett.”

⁵² *ArchÉrt* 17, 1897/ 1, 287.: „(...) pécsi főtéren téglából rakott római sírok kerültek elé, melyeknek tartalmát Horváth Antal pécsi ügyvéd mentette meg.” Lábjegyzetben ehhez kapcsolódóan ekként ír HAMPEL: „Köszönettel vettük az érdekes hírt és birjuk tisztelt munkatársunk ígéretét, hogy alkalmilag a becses lelet rajzát is fogja folyóiratunkban közölni.”

⁵³ BMJ II 196.

⁵⁴ Már 1776-1777 tájáról ismertek az első királyi leiratok ebben a témában (FORSTER 1906, 5.), s a dualizmus idején is érvényben voltak a kincsleletek beszolgáltatási kötelezettségére vonatkozó rendeletek (FORSTER 1906 114. sk.).

⁵⁵ Hisz az arany ékszerek hagyatékával oda kerültek, sőt a görög feliratos üvegpohár ("pie zésais, kalós aei") például „tudományos feldolgozás” céljából Budapesten volt 1900-ban, s a november 17-i térítvény nem véletlenül épp HORVÁTH Antalnak szól. MNM Irattár, Iktatott iratok 699/900.

⁵⁶ *Pécsi Figyelő Népies Kiadás* XXV. évf. (1897. márc. 21) 12. sz. 6 o.: „(...) az arany láncot és fülbevalókat pedig valami szenvedélyes régiséggyűjtő vette magához, akitől majd hivatalból fogják visszakövetelni.”

⁵⁷ SZÖNYI 1912, 163; GÁBOR-KATONA-GYÖR 2012, 3. sk.

⁵⁸ MNM LK 108/912. 9. sz.: aranylánc, 16-30. sz. tárgyak, 31. sz. tárgytól kezdődően bizonytalan, hogy meddig.

⁵⁹ MNM LK 108/1912. 9-11., 16., 34., 50. sz. tárgyak.

⁶⁰ GOSZTONYI 1939, 107. 6.

⁶¹ FÜLEP 1977, 36 sk., FÜLEP 1984, 67.

sikerült egy negyedik sír létezését is igazolni. Ezen túlmenően a szakirodalomban eddig ismert három sír leletanyagát is ki lehetett egészíteni, illetve pontosítani:

Az első sír kapcsán egyet értek FÜLEP Ferencel az üvegkancsó és az érem beazonosításával,⁶² az aranygyűrű sírhoz rendelésével azonban – a benne található kő színe, illetve hiánya miatt – nem (lásd **3. táblázat, R/191. 4.**), továbbá a sajtóban közölt információk alapján sikerült az aranyláncot és az arany fülbevalót azonosítani úgy, hogy a 4. számú sírhoz tartozók pontosabb leírásából – kizárásos alapon – lehetővé vált az 1. sír láncának és fülbevalójának beazonosítása.⁶³ Az ún. „*áldozati edényt*” nem sikerült fellelni, azonban két újabb tárgyat tudtunk – múzeumi leltári számmal együtt – a sírhoz kapcsolni (**3. táblázat R/191. 7-8.**), s a korabeli sajtóban további két tárgy nyomát találtuk meg (**3. táblázat R/191. 9-10.**), melyek viszont a leltárkönyvekben nem szerepelnek, így tényleges létezésük valamelyest bizonytalan. A második számú sírnál a sajtó „*fenicziai üvegkorsót*” emleget, mely talán az üvegtárgy díszítettségére utal (pl. *Reliefglas*), így feltehetően tényleg a FÜLEP Ferenc által a sírhoz kapcsolt görög feliratos üveg pohárról lehet szó.⁶⁴ A sírhoz tartozó aranygyűrűt FÜLEP Ferenc nem tudja beazonosítani, véleményem szerint rovátkázott díszítése miatt, melyre a korabeli sajtó utal, az a gyűrű lehet, melyet FÜLEP Ferenc az első sírhoz kapcsolt.⁶⁵ A bronz karperec kapcsán felmerült, hogy a *Pécsi Napló* szerint kettő is volt belőle a sírban (**3. táblázat R/192. 3.**), FÜLEP Ferenc nem tudta azonosítani, s meglepő módon a HORVÁTH Antal hagyatékával a Nemzeti Múzeumba került, esetlegesen szóba jöhető tárgyakat sem említi.⁶⁶ A sírhoz FÜLEP Ferenc egy érmet kapcsol,⁶⁷ a sajtó szerint azonban kettő is volt benne, s miután a sajtó Diocletianusnak tulajdonítja azokat, így sikerült azonosítani őket a Nemzeti Múzeumba került példányokkal (**3. táblázat R/192. 4.**). A sajtó ezeken felül egy tűt és üvegkorsó töredékeit kapcsolja még ehhez a sírhoz, melyek azonosítása bizonytalan (**3. táblázat R/192. 5-6.**). A harmadik sír kapcsán van némi bizonytalanság a sajtóhírek alapján, az egyik tudósítás szerint még csontváz sem volt benne, a másik szerint csontváz és mellékletek is voltak. Véleményem szerint azonban a mellékletes sír feltételezhetően a negyedik sír lehetett. A negyedik sírről sem GOSZTONYI Gyula, sem FÜLEP Ferenc sem tud. Pedig a korabeli sajtó gazdag leletanyagot kapcsol hozzá, mely ráadásul a múzeumi leltárkönyvekben lévő tárgyakkal azonosítható (ld. **3. táblázat, Ismeretlen, újonnan azonosított sír**). A FÜLEP Ferenc által említett üveggyöngyöket nem sikerült most sem konkrét sírhoz kapcsolni,⁶⁸ s az sem világos, hogy GOSZTONYI Gyula mi alapján kapcsolja e lelőhelyhez a Pécsi Városi Múzeum Gyarapodási Naplójában HORVÁTH Antal hagyatékaként a múzeumba került nyolc korsót,⁶⁹ főleg, hogy az egyik kapcsán a leltárkönyvben az szerepel, hogy az Apáca utcából került elő.⁷⁰ A Cséby-háznál egyébként

⁶² FÜLEP 1977, 36. R/191. 1. és 5. sz. tárgy.

⁶³ FÜLEP Ferenc is közel járt a megoldáshoz, utalt arra, hogy HORVÁTH Antal hagyatékában kell keresni ezeket a tárgyakat, de több tárgy is szóba jöhetett, melyek közül a korabeli sajtó anyag segítségével nem sikerült a konkrét tárgyat meghatározni.

⁶⁴ FÜLEP 1977, 36. R/192. 1.

⁶⁵ FÜLEP 1977, 36. R/191. 4.

⁶⁶ FÜLEP 1977, 36. R/192. 3.

⁶⁷ FÜLEP 1977, 36. R/192. 4.

⁶⁸ FÜLEP 1977, 37.

⁶⁹ GOSZTONYI 1939, 107. „*Irodalom*”. PVM GyN 1912 187. t. 526-533. Rk. Az 525-ös számú tárgyat GOSZTONYI Gyulához hasonlóan én is a sírhoz, még hozzá az eddig ismeretlen negyedik sírhoz kapcsolom.

⁷⁰ PVM LK 2049. 528 Rk.

középkori, reneszánsz és török építészeti kőemlékek is előkerülhettek, melyeket HORVÁTH Antal 1911 szeptemberében adományozott a Pécsi Városi Múzeumnak.⁷¹

Összességében tehát a levéltári kutatásoknak és a korabeli sajtóból nyert információknak köszönhetően a pécsi késő római temetkezésekről eddig született szakirodalmat legkevesebb öt új sírral⁷² sikerült gazdagítani, továbbá ezekhez kapcsolódóan több mint ötven tárgyat⁷³ illetően születtek új eredmények sírhoz rendelés, illetve leltári szám-meghatározás terén.⁷⁴

⁷¹ PVM LK 2026. PVM GyN 127/1911. SZÖNYI hagyaték, 1.dosszié. Pécs közgyűjteményei: A pécsi városi múzeum kőfaragványai: HORVÁTH A. gyűjteménye – Cséby ház: „Középkori 2012, 2051, 2053-54, 2062, 2068, 2070, Renaissance 1964-78, 1980-82, 1984-1987, 1989-1991, 1999, 2001-2, 2005-9, 2011, 2013, 2016-39, 2041-50, 2052, 2055-61, 2063-67, 2069, 2071-75, Török 2014.”

⁷² Az Apáca utcában legalább egy, a Budai vámháznál három, a Széchenyi tér 9. sz alatt pedig szintén egy új sírra derült fény.

⁷³ Az Apáca utcában nyolc (lelőhely-hozzárendelés, ill. a zárt sírinventárium megállapítása) a Budai vámháznál huszonhat (8 új tárgy, 7 módosítás a sírhoz rendelés kapcsán, 9 változtatás a leltári számon, két esetben az érme darabszámának módosítása) Széchenyi tér 9. sz. alatt pedig tizennyolc tárgyat érint a változás, melyet a tanulmány végén a táblázatokban szürke színnel jelöltem.

⁷⁴ Vö. továbbá **Appendix**.

BIBLIOGRÁFIA / BIBLIOGRAPHIE

- ArchÉrt XVII. (1897) 1. sz. 287.
BMJ II.
FAZEKAS–GÁBOR–
NAGY–VISY 2010
FORSTER 1906
FÜLEP 1969
FÜLEP 1977
FÜLEP 1984
FÜLEP–SZ. BURGER 1981
GÁBOR 2003
GÁBOR 2005
GÁBOR–KATONA–GYÖR 2012
GÁBOR–KÁRPÁTI–
LENGVÁRI–POZSÁRKÓ 2004
GÁL 1989
GOSZTONYI 1939
GOSZTONYI 1940
GOSZTONYI 1942
GOSZTONYI 1943
HORVÁTH 1870
HUDÁK–NAGY 2005a
HUDÁK–NAGY 2005b, 2009²
KATONA–GYÖR 2013
KATONA–GYÖR–KÁRPÁTI 2000
LÁNYI 1972
LENGVÁRI 1999
LRBC
NAGY 2003
- Különfélék. a.: Római sírok Pécssett.
VÁRADY F. (Szerk.), Baranya multja és jelenje, II. kötet. Pécs 1897.
FAZEKAS F. – GÁBOR O. – NAGY L. – VISY Zs. (szerk.): A késő római kor és az ókereszténység Sopianae és Valeria területén. *SpecNova*; Supplementum 10. Pécs, 2010.
Br. FORSTER Gy.: A műemlékek védelme a magyar és a külföldi törvényhozásban. Budapest 1906².
FÜLEP F.: Későrómai temető Pécs Geisler Eta u. 8. sz. alatt. *ArchÉrt* 96, 1969, 3-42.
FÜLEP, F.: Roman cemeteries on the territory of Pécs (Sopianae). *FontArchHung*. Budapest 1977.
FÜLEP, F.: Sopianae. *ArchHung* 50. Budapest 1984.
FÜLEP F. – SZ. BURGER A.: Pécs város régészeti topográfiája, I. kötet. (Kézirat) Budapest 1981.
GÁBOR O.: A Ciszterci Rend Pécsi Nagy Lajos Gimnáziuma udvarán talált római kori temetőrészlet. In: Páva P. (Közli) [Arató O. (Szerk.)], *A Ciszterci Rend Pécsi Nagy Lajos Gimnáziumának évkönyve a 2002/2003. tanévről*. Pécs 2003, 59-72.
GÁBOR O.: Suburbanum Sopianarum, and roman villas around Sopianae. *Balacai Közlemények* 9, 2005, 413-427.
GÁBOR O. – KATONA–GYÖR Zs.: Ókeresztény tárgyak Baranyából. *Pécsi Szemle* 15/4, 2012, tél, 2-10.
GÁBOR O. – KÁRPÁTI G. – LENGVÁRI I. – POZSÁRKÓ Cs.: Sopianae. In: by Šašel Kos, M. – Scherrer, P. (Ed.), *The Autonomous Towns of Noricum und Pannonia*, II. *Situla* 4. Ljubjana 2004, 269-294.
GÁL É.: Dr. Horváth Antal (1848-1912). *JPMÉ* 34, 1989, 167-174.
GOSZTONYI Gy.: A pécsi Szent Péter Székesegyház eredete. Pécs 1939.
GOSZTONYI Gy.: A pécsi hétkarélyos temetői épület. *ArchÉrt* 1, 1940, 56-61.
GOSZTONYI Gy.: A pécsi II. sz. ókeresztény festett sírkamra és sírkápolna. *ArchÉrt* 3, 1942, 196-206.
GOSZTONYI Gy.: A pécsi ókeresztény temető. *Dunántúl*. Pécs 1943.
HORVÁTH A.: Archaeologiai levelek. XXXVI. *ArchÉrt* 3, 1870, 187-189.
N. HUDÁK K. – NAGY L.: A Fine and Private Place. *Örökség füzetek* 6. Pécs, 2005.
N. HUDÁK K. – NAGY L.: Megfestett mennyország. Barangolás a pécsi ókeresztény temetőben. *Örökség füzetek* 4. Pécs 2005; 2009².
KATONA–GYÖR Zs.: Temetkezési szokások a római kori Sopianae-ban. In: Visy Zs. (Szerk.), *Pécs története, 1. Az őskortól a püspökség alapításáig*. Pécs 2013, 153-194.
KATONA–GYÖR Zs. – KÁRPÁTI G.: Baranya és a kereszténység (Kr. u. 4-14. sz.) című kiállítás műtárgylistája. In: Huszár Z. (Szerk.), *Kereszténység és államiság Baranyában*. Pécs 2000, 63-95.
LÁNYI, V.: Die Spätantiken Gräberfelder von Pannonien. *ActaArchHung* 24, 1972, 53-213.
LENGVÁRI I.: Sopianae, a római kori Pécs kutatásának története. *SpecNova* 15, 1999, 155-168.
CARSON, R. A. G. – HILL, P. V. – KENT, J. P. C.: *Late Roman Bronze Coinage*, A.D. 324-498. London 1960.
NAGY M.: A régészeti örökség védelme Magyarországon. In: Visy Zs. (Főszerk.), *Magyar régészet az ezredfordulón*. Budapest 2003, 30-35.

POZSÁRKÓ-TÓTH-VISY 2007	POZSÁRKÓ Cs. – TÓTH Zs. – VISY Zs.: Sopianae: a cella septichora és környéke. Beszámoló a 2005-2006. évi régészeti feltárásról. <i>Ókor</i> 3, 2007, 84-90.
POZSÁRKÓ-TÓTH 2010	POZSÁRKÓ Cs. – TÓTH Zs.: Vezető a pécsi világörökségi helyszín római kori emlékeihez. Pécs, 2010.
RIC	MATTINGLY, H. – SYDENHAM, E. A. et al.: Roman Imperial Coinage, I-X. London 1923-1994.
RÓMER 1870a	RÓMER F.: Kivonat a m. tudom. Akademia archaeologiai bizottsága 1870. június 14-én a m. n. muzeumban, tartott VI. rendes ülésének jegyzőkönyvéből. <i>ArchÉrt</i> 3, 1870, 209-210.
RÓMER 1870b	RÓMER F.: Kivonat a m. tudom. Akademia archaeologiai bizottsága 1870. okt. 4-én a m. n. muzeumban, tartott VII. rendes ülésének jegyzőkönyvéből. <i>ArchÉrt</i> 3, 1870, 318-322.
RÓMER 1870c	RÓMER F.: Kivonat a m. tudom. Akademia archaeologiai bizottsága 1870. nov. 8-án a m. n. muzeumban tartott IX. rendes ülésének jegyzőkönyvéből. <i>ArchÉrt</i> 4, 1870, 61-63.
RÓMER 1872	RÓMER F.: Kivonat a magy. tudom. Akademia archaeologiai bizottsága 1872. apr. 9-én a m. n. muzeumban tartott IV. rendes ülésének jegyzőkönyvéből. <i>ArchÉrt</i> 6, 1872, 207-208.
SZÖNYI 1907	SZÖNYI O.: A pécsi őskeresztény sírkamra. Budapest 1907.
SZÖNYI 1912	SZÖNYI O.: A pécsi városi múzeum köréből. <i>PBMEÉ</i> 1912, 161-163.
SZÖNYI 1913	SZÖNYI O.: A pécsi őskeresztény temető. <i>Religio</i> 72, 1913, 577-579, 596-597.
SZÖNYI 1914	SZÖNYI O.: Újabb sírlelet a pécsi őskeresztény sírkamra tájékán. <i>PBMEÉ</i> 1914, 90-91.
SZÖNYI 1927	SZÖNYI O.: Ásatások a pécsi székesegyház környékén 1922-ben. <i>Országos Magyar Régészeti társulat Évkönyve</i> 2, 1927, 172-195.
SZÖNYI 1929	SZÖNYI Ottó: A pécsi Ó-keresztény temető, sírkamrái és kápolnája. <i>Magyar Művészet</i> 5, 1929, 537-544.
TERGINA 1883	-a-a.(azaz TERGINA Gyula): Alpári ásatások. <i>ArchÉrt</i> 3, 1883, 156-163.
TÓTH 2003	TÓTH E.: A pécsi ókeresztény sírépületek eredete és jelképei. <i>Örökség füzetek</i> 2, 2003, 110-116.
TÖRÖK 1941	TÖRÖK Gy.: A pécsi belvárosi templom bővítésénél előkerült római leletek. <i>FolArch</i> 3-4, 1941, 125-137.
TÖRÖK 1942	TÖRÖK Gy.: Rómaikori sírkamrák Pécs Felső-Sétatéren. <i>ArchÉrt</i> 3, 1942, 207-215.
VARÁZSÉJI 1880	VARÁZSÉJI G.: A szeged-öthalmi östelep és temető. <i>ArchÉrt</i> 14, 1880, 323-336.
VISY 2004	VISY Zs.: Adatok Sopianae ókeresztény leletegyüttesének értékeléséhez. <i>Örökség füzetek</i> 2, 2004, 117-123.
VISY 2007a	VISY Zs.: Pécs ókeresztény temetője és sírkamrái. <i>História</i> 29/2, 2007. ápr., 32-35, borító.
VISY 2007b	VISY Zs.: Újabb adatok a pécsi ókeresztény sírépítmények szerkezet felépítéséhez. <i>ArchÉrt</i> 132, 2007, 111-121.

Sajtóanyag

Fünfkirchner Zeitung 1897. 03. 21. = Fünfkirchner Zeitung XXVIII. Jg. Nr. 23. – 21. März 1897. – 3. o.: Römische Gräber in Fünfkirchen.

Fünfkirchner Zeitung 1897. 03. 25. = Fünfkirchner Zeitung XXVIII. Jg. Nr. 24. – 25. März 1897. – 3. o.: Archäologischer Fund.

Pécsi Figyelő XXV. évf. (1897. márc. 18.) 63. sz. 3. o.: Ősrégi sír.

Pécsi Figyelő Népies Kiadás XXV. évf. (1897. márc. 21.) 12. sz. 6. o.: Ősrégi sír.

Pécsi Közlöny V. évf. (1897. márc. 18.) 32. sz. 2. o.: Római sír.

Pécsi Közlöny V. évf. (1897. márc. 24.) 34. sz. 4. o.: Római sírok.

Pécsi Lapok 1870. (IV. évf. 81. szám) október 9. 375. o. (Tárogató): Rómer Flóris...

Pécsi Lapok 1871. (V. évf. 32. sz.) ápr. 20. 142-143. o. (Tárogató): Piacsek Károly mészkőbányájában...

Pécsi Napló VI. évf. (1897. márc. 18.) 63. sz. 4-5. o.: Római sírok Pécssett.

Pécsi Napló VI. évf. (1897. márc. 21.) 66. sz. 2-3. o.: Római sírok Pécssett.

Pécsi Napló VI. évf. (1897. márc. 24.) 68. sz. 4. o.: Még egy római sirlelet.

Kéziratos iratanyag:

HORVÁTH 1897 = Horváth Antal levele Hampel Józsefhez 1897. ápr. 26. MNM Adattár, 63. P. II. (Kézirat).

MNM Iktatás nélküli iratok 1870. = A Magyar Nemzeti Múzeum régiségtára éremgyűjteményének rendezése és az erre felvett díjnokok ügyeiről szóló iratok.

MNM Irattár, Iktatott iratok 699/900. = Térítvény Horváth Antalnak Pécs, hogy 1 drb. római díszpoharat átvettünk.

MNM Irattár, Iktatott iratok, 472/912. = Régészeti Napló és Tárgyjegyzék. Horváth Antalé. 1870.

MTA Kézirattár K 1583 = Az MTA Archaeologia Bizottságának jegyzőkönyvei 1870-82.

PPKI Ms 1231. PPKI MS 1231. = Pécsi Püspöki Könyvtár Irattára Manuscriptum 1231. A nyírkállói kódex peranyaga – Horváth Antal pécsi ügyvéd iratai. 33. sz. melléklet: Horváth Antal régészeti naplója 1869-ből.

Szőnyi-hagyaték. 1. dosszié = Szőnyi Ottó pécsi vonatkozású írásai. Pécs közgyűjteményei. Pécsi Káptalani Levéltár.

Vitéri-Wéber A. által javasolt új sír-inventárium ⁷⁵	Magyar Nemzeti Múzeum leltárkönyvel 1869. június 27-i tárgyak ⁷⁶		Horváth Antal régészeti naplója ⁷⁷
	Lelőhely	Tárgyleírás	Leírás
I/1. ⁷⁸	Pecsett az apácza utczában, egy római tégla sirban	2. ⁷⁹ 2 1/2" hosszú bronz fibula, központos körékitvényekkel, tüje hiányzik	21. ⁸⁰ Két egyenlő nagyságú bronz fibula, találatott ugyanakkor és ugyanott, a hol nro 20.
I/2.		3. 2 1/2" hosszú bronz fibula, két oldalt kiálló rovatokkal végig ékesítve, tüje hiányzanak	
I/3.	-	4. 7" magos horpadozott bronzlemezdedény, rövid szűk nyaka összegyűrve s feneke elválva	20. Egy lombik (Kolben) alakú, vörösréz lemezből készült római edény, mely oldalán számtalan foldozással van ellátva, feneke, mely jelenleg el van tőle válva, eredetileg hozzá volt forrasztva. Találatott Pécsett mintegy 25 év előtt az apácák utcájában házépítéskor egy romai sirban.
I/4.	-	5. 1"8"" hosszú láncszal ellátott kis csorba bronzlemez földő	22-23. Két rézlemez töredék, közepén lyukkal; az egyik lemez lyukjába egy láncdarab van erősítve; Lelőhely mint nro. 20.
I/5.	-	6. Közepén átlikasztott kevése csorba kerek bronzlemez átm. 1"1""	
I/6.	-	7. 1"9"" hosszú bronzlemez, egyik oldalán csorba	25-29. Több bronzlemez töredék; lelhely mint fentebb nro 20-nál.
I/7.	-	8. 2" hosszú bronzlemez töredék 3 db	
I/8.	-	9. Fekete üveg karika töredék, átm. 2"	24. Egy fekete üvegből készült egyszerű karperec töredék; leh. mint nro. 20.

1. táblázat. Újonnan azonosított Apáca utcai római sírlelet(ek) 1869-ből⁸¹
Tabelle 1. (Ein) neu identifizierte(r) römischer Grabfund(e) in der Apácastraße aus 1869

⁷⁵ A javasolt, új azonosító két részből áll: a római szám a sírszámot, az azt követő arab szám a melléklet számát jelöli.
⁷⁶ MNM LK 73/869. 2-9. sz.
⁷⁷ PPKI Ms 1231. 33. sz. melléklet.
⁷⁸ HORVÁTH Antal régészeti naplója alapján egy római sírhoz tartozó leletek, mindazonáltal kiemeli, hogy huszonöt évvel korábban előkerült leletekként jutottak a birtokába, így összetartozásukra vonatkozóan bizonytalanság áll fenn.
⁷⁹ A Magyar Nemzeti Múzeum leltárkönyvében szereplő sorsszámok.
⁸⁰ HORVÁTH Antal régészeti naplójában szereplő sorsszámok.
⁸¹ A táblázatban a szürke árnyalatú cellák az új eredményekre (ezek egy része újonnan azonosított sírleleteket ill. mellékleteket-, újonnan meghatározott sír-inventáriumokat ill. leltári számmal rendelkező tárgyakat jelent) utalnak.

Vitéri-Wéber új A. által javasolt sír-inventárium ⁸²	Levéltári és Irattári források		Magyar Nemzeti Múzeum	
	A lelőhely említés- ének dátuma a forrás- okban	Sír	Leírás	Leltári szám
I/1.	1870. március 31.	1.	<i>Horváth Antal régészeti naplója 1870-ből,⁸³ illetve a Pécsi Lapok tudósítása 1871-ből</i>	<i>MNM leltárkönyve</i>
I/2.	(H. A. Napló)		<i>Leírás</i>	<i>Leltári szám</i>
I/3.			56, 57, 58a., Egy három darabba törött sodronyból kötélalakulag csavart bronz karperecz; szíronya zöld.	Bronz sodronyból csavart karperecz 3 dbban (56, 57, 58) MNM LK 185/1870. 2.
I/4.			59. β Egy más, bronz sodronyból készült, és hat db. égszinkék állatszó metszett üveggyönggyel diszitett karperecz, mely a halott jobb kezét diszítette; szíronya zöld;	Bronz sodronykarperecz, közben 6 db szegletes kék üveggyönggyel élesítve (59) MNM LK 185/1870. 3.
I/5.			60. γ Egy darab bronzból készült, és egy kétrétegű (fekete és tejfehér) üvegdarabbal, mint foglaltvánnyal diszitett gyűrű, szíronya zöld;	Bronz sodrony gyűrű, fejében kerek halványkék kövel (60) MNM LK 185/1870. 4.
II/1.		2.	61. δ Egy bronzsodronyból készült és pedig rugótoll (Spiralfeder) alakulag csavart ¾" átmérőjű ujiggyűrű; szíronya zöld; - végre	Sodronytekerccsgyűrű (61) MNM LK 185/1870. 5.
II/2.			62.ε Egy kis törött nyakú zöldes üvegből készült könnyüvegce.	Törött nyakú üvegpalczk (62) ⁸⁴ MNM LK 185/1870. 6.
III/1.		3.	Találtatott ezen sirban több rozsdától szétrombolt vasdarab töredék, de egyéb (a munkások állítása szerint) semmi. 63. Én azonban mégis az ezen sirból kihányt földben a következő kis római rézérmet találtam: A//DNCONSTANTIVSPFAVG. Gyöngydiademos fő; R//FELTEMPREPARATIO, szelvényben ISIS; a császár hajón állva, baljában a labarum (christogram rajza), jobbában Victoriola; a császár mellett egy evező Genius. A pénz szíronya zöld. – egy kis 4 ¼" magas törött fülű cserépbögrét, melyen több helyen zöldessárga máz nyomai mutatkoznak, (mely azonban inkább származhatott az edényke tulhajtott kiégetésétől, mint az emberi munkától); - az edény színe vörös és korongon készültnek látszik	Fl. Jul. Val. Constantius rézérme „1 dv (FEL. TEMP REPARATIO) (63) ⁸⁵ Letört fülű sárga mázos begre, mázos részén pontozva (64) ⁸⁶ MNM LK 185/1870. 1. MNM LK 185/1870. 7.

2. táblázat. Pécsett, a Budai vámháznál 1870-71 folyamán előkerült sírok és azok leletanyaga

Tabelle 2. Die in Pécs, beim Budaer Zollhaus 1870-71 vorgekommene Gräber und ihr Fundmaterial

⁸² A javasolt, új azonosító két részből áll: a római szám a sírszámot, az azt követő arab szám a melléklet számát jelöli.

⁸³ MNM Irattár, Iktatott iratok, 472/1912.

⁸⁴ FÜLEPnél R/268. 1. (FÜLEP 1977, 49.)

⁸⁵ FÜLEPnél R/268. 3. (FÜLEP 1977, 49.)

⁸⁶ FÜLEPnél R/268. 2. (FÜLEP 1977, 49.)

Vitéri-Wéber A. által javasolt új sír-inventárium ⁸⁷	Levéltári és Irattári források			Magyar Nemzeti Múzeum	
	A lelőhely említés- ének dátuma a forrás- okban	Sír	Horváth Antal régészeti naplója 1870-ből, ⁸⁸ illetve a Pécsi Lapok tudósítása 1871-ből	MNM leltárkönyve	
			Leírás	Leírás	Leltári szám
IV/1.	1870. május 16. (H. A. A. napló)	a. ⁸⁹	73. Egy bronz karperec	Mindkét végén kígyófejű, nyílt bronz karika (73)	MNM LK 186/1870. 1.
IV/2.			74.75 d[et]to egy két darabba törött	Bronz karperecz töredék (74) (75)	MNM LK 186/1870. 2.
IV/3.			76,77 bronzsodronyból készült tárgyak töredékei	Vékony bronzgyűrű rész (76)	MNM LK 186/1870. 3.
IV/4.				Ivszerűen hajtott bronz sodrontöredék (77)	MNM LK 186/1870. 4.
IV/5.			cserépedény (...) mely (...) összetöretett.	-	-
V.		b.	E sírból a régészeti napló szerint nem került elő lelet	-	-
VI.		c.	E sírból a régészeti napló szerint nem került elő lelet	-	-
VII/1.	1871. április	1. ⁹⁰	egy hamvveder alakú, szélesöblű, mintegy hatodfél hüvelyk magas, hamvasszürke színű cserépedény	13 ½ c mag. Fekete cserépedény, nyílás átm. 10 ½. fen. 5.8. 2dik sírban.	MNM LK 165/871. 1.
VIII/1		2.	vas nyilhegy	Vasmarkolatával 11 ½ hosszú vastörpenge 3d sírban	MNM LK 165/871. 2.
VIII/2	1871. április		sárgászöld mázos edényke (kivevésnél eltörött)	91	-
IX/1.		3.	egy rozsdaette vasdarab	-	-
IX/2.			két darab Constans-féle 3 nagyságu rézérmen	DN CONSTANS PF (FEL TEMP REPARATIO SIS*) réz. 4d sírban. ⁹²	MNM LK 165/871. 3.
IX/3.			edénytöredékek	-	-

2. táblázat. /Folyt./ Tabelle 2. /Forts./

⁸⁷ A javasolt, új azonosító két részből áll: a római szám a sírszámot, az azt követő arab szám a melléklet számát jelöli.

⁸⁸ MNM Irattár, Iktatott iratok, 472/1912.

⁸⁹ FÜLEP Ferenc e sírnak az R/266. számot adta (FÜLEP 1977, 48.), de a tárgyakat nem tudta megfeleltetni a Nemzeti Múzeum leltárkönyvében rögzített adatokkal.

⁹⁰ FÜLEP Ferencnél R/267 (FÜLEP 1977, 48.), de leltári szám nélkül.

⁹¹ Esetleg a 165/1871 5. sz. alatt beletárolzott sárga, mázas füles korsóval lehet azonos, amennyiben azon ragasztás-nyomok láthatók. (leírását lásd a táblázat végén).

⁹² FÜLEP Ferencnél R/269 (FÜLEP 1977, 49.), de leltári szám nélkül.

Vitéri-Wéber A. által javasolt új sír-inventárium ⁹³	Levéltári és Irattári források			Magyar Nemzeti Múzeum	
	A lelőhely említés- ének dátuma a forrás- okban	Sír	Horváth Antal régészeti naplója 1870-ből, ⁹⁴ illetve a Pécsi Lapok tudósítása 1871-ből	MNM leltárkönyve	
			Leírás	Leírás	Leltári szám
X/1.	1871. április	4. ⁹⁵	egy kis szögalaku vasdarabtöredék	Vastőr kereszttagja, vaskéspenge, vaskampó, vasvessző és vastöredék, üvegedény darabok. 7d sírban.	MNM LK 165/871. 9.
X/2.			egy, az előbb leirthez hasonló alaku és anyagu, de csak fele oly nagy edényke	Durva cserép fűles korsó. 7d sírban	MNM LK 165/871. 8.
X/ 3-5			3 db. Constantius-féle 2 nagyságu rézérem	-	-
XI/1.		5. ⁹⁶	egy darab teljesen ép, aransárga bronzból készült szép műveretű csat (fibula), mely a csontváz derekánál találtatott;	Bronz kapocs, ívalakú részén rovatokkal 1 db. 6d sírban	MNM LK 165/871. 6.
XI/2.			egy sima ezüst gyűrű;	Ezüst kis karika. 1 db. 6d sírban	MNM LK 165/871. 7.
X/ 3-22.			mintegy 20 db. részint 2. részint 3. nagyságu rézérem Constans, Fl. Jul. Constantius és Fl. Cl. Constantius Gallus császároktól;	1. D. N. CONSTANTINVS réz (Coh. VI. 170. 549) 2. CONSTANS P. F: AVG. réz 3 db (Coh. VI. 270. 160.) 3. CONSTANS SMNQ. SMKB. SM- (Coh. VI. 271. 167) 3 db 4. Constantius 5 db (Coh. VI. 313. 223) 5. Constantius 1 db. SMANF (Coh. VI. 315. 238) 6. Constantius 1 db (BSIS) Cohen VI. 317. 250.) 7. Constantius 1 db. r. (Coh. VI. 320. 272) 8. Constantius 2 db. (SMALB. SMAN) Coh. VI. 321. 279.) 9. Constantius 5 db. (Coh. VI. 352. 33.) 8d sírban.	MNM LK 165/871. 13.

2. táblázat. /Folyt./ **Tabelle 2.** /Forts./

⁹³ A javasolt, új azonosító két részből áll: a római szám a sírszámot, az azt követő arab szám a melléklet számát jelöli.

⁹⁴ MNM Irattár, Iktatott iratok, 472/1912.

⁹⁵ FÜLEP Ferencnél R/272 (FÜLEP 1977, 49), a vaskést és a korsót leltári számmal adja meg, az érmekeket azonban nem említi. Vas tárgyak: FÜLEP 1977 Pl.26. 9-10; korsó: FÜLEP 1977, Pl.26. 11.

⁹⁶ FÜLEP Ferencnél ez a sír az R/273. számot viseli (FÜLEP 1977, 49), a fibulát és ezüst gyűrűt nem említi, az R/271-es számú sírhoz kapcsolja (FÜLEP 1977, 49).

Vítári-Wéber új A. által javasolt sír-inventárium ⁹⁷	Levéltári és Irattári források			Magyar Nemzeti Múzeum	
	A lelőhely említés- ének dátuma a forrás- okban	Sír	Horváth Antal régészeti naplója 1870-ből, ⁹⁸ illetve a Pécsi Lapok tudósítása 1871-ből	MNM leltárkönyve	
			Leírás	Leírás	Leltári szám
XI/23	1871. április	5.	egy körülbelől 18" magas, keskeny nyaku füles és mázzal bevont cserépedény.	13 ½ magas, barna mázos füles korsó nyíl. átm. 3 ½. 8d sírban. ⁹⁹	MNM LK 165/871. 10.
7 ¹⁰⁰			-	9 c mag. Fekete cserépedény; nyíl. Átm. 8c fen 5. 5d sírban. ¹⁰¹	MNM LK 165/871. 4.
7 ¹⁰²			-	25 c mag. Sárga mázos füles korsó 1 db. fen. Átm. 6. 6d sírban. ¹⁰³	MNM LK 165/871. 5.
7 ¹⁰⁴			-	6 ½ hosszú bronz íróvessző 1 db 8d sírban ¹⁰⁵	MNM LK 165/871. 11.
7 ¹⁰⁶			-	Üveg palaczkrészek. 8d. sírban ¹⁰⁷	MNM LK 165/871. 12.

2. táblázat. /Folyt./ **Tabelle 2.** /Forts./

⁹⁷ A javasolt, új azonosító két részből áll: a római szám a sírszámot, az azt követő arab szám a melléklet számát jelöli.

⁹⁸ MNM Irattár, Iktatott iratok, 472/1912.

⁹⁹ A tárgyat FÜLEP Ferenc az R/273-as sírhoz rendeli (FÜLEP 1977, 49).

¹⁰⁰ A tárgy sírhoz, pontosabb sírinventáriumhoz rendelése bizonytalan.

¹⁰¹ A tárgyat FÜLEP Ferenc az R/270-es sírhoz rendeli (FÜLEP 1977, 49).

¹⁰² A tárgy sírhoz, pontosabb sírinventáriumhoz rendelése bizonytalan.

¹⁰³ A tárgyat FÜLEP Ferenc az R/271-es sírhoz kapcsolja (FÜLEP 1977, 49).

¹⁰⁴ A tárgy sírhoz, pontosabb sírinventáriumhoz rendelése bizonytalan.

¹⁰⁵ A tárgyat FÜLEP Ferenc az R/273-as sírhoz tartozónak véli (FÜLEP 1977, 49).

¹⁰⁶ A tárgy sírhoz, pontosabb sírinventáriumhoz rendelése bizonytalan.

¹⁰⁷ A tárgyat FÜLEP Ferenc az R/272-es sírhoz tartozónak véli (FÜLEP 1977, 49).

Széchenyi tér 9. (1897)

R/191. sír

	A kutatás (Gosztonyi és Fülep) által ismert leletek ¹⁰⁸	Az újabb kutatások segítségével rekonstruált sír-inventáriumok (a sajtóban közölt és a leltárkönyvi adatok összevetésével)		
		A korabeli sajtóból származó információk	Leltárkönyvi leírások	Leltári jelzet
		a: PN = <i>Pécsi Napló</i> , b: PK = <i>Pécsi Közlöny</i> , c: PF = <i>Pécsi Figyelő</i>		MNM = Magyar Nemzeti Múzeum PVM = Pécsi Városi Múzeum
1.	<i>Glass jug. (...) ¹⁰⁹</i>	a., üvegkancsó ¹¹⁰ b., - ¹¹¹ c., - ¹¹²	Üvegkancsó; körülfutó sávokban vésett disszel, füle széles, bordásan vésett üvegszallag; szájának pereme szélesen kihajlik s szegélye kettőzött. Mag. 28.5. cm. Szája egy helyütt kicsorbult.	MNM 108/1912.3.
2.	<i>A pair of gold earrings. ¹¹³</i>	a., két aranyfülbevaló ¹¹⁴ b., arany fülbevalók ¹¹⁵ c., egypár arany fülbevaló ¹¹⁶	Arany fülbevaló-pár. Fejében ovális paszta, vöröses színű. A fej formája [rajz]. A két darab együttes súlya: 3.80 gr.	MNM LK 108/1912. 10-11.
3.	<i>Gold necklace ¹¹⁷</i>	a., aranyláncz ¹¹⁸ b., igen vékony arany nyaklánc ¹¹⁹ c., egy lánc ¹²⁰	Arany nyaklánc, apró üveggyöngyökkel, [rajz] fűzési módja. Végén sodronyból hajlitott kapocs him-és nősténytajha. Súlya: 3.92 g.	MNM LK 108/1912.9.

3. Táblázat. A Széchenyi tér 9. sz. alatt, 1897-ben talált római sírok leletanyagának sírhoz rendelése

Tabelle 3. Die Zuordnung des Fundmaterials den in Széchenyi Platz 9, 1897 gefundenen römischen Gräbern

¹⁰⁸ PÓSTA Béla munkája nyomán három sírt ismer 1897-ből a kutatás: BMJ II 196, SZÖNYI 1914, 91, GOSZTONYI 1939, 107. FÜLEP 1977, 36, R/191-193.; FÜLEP-SZ. BURGER 1981, 80/86; FÜLEP 1984, 67, R/191-93.

¹⁰⁹ FÜLEP 1977, 36. R/191.1. Pl 24., No. 1. FÜLEP 1984, 350, Pl. XXX. 1.

¹¹⁰ *Pécsi Napló* VI. évf. (1897. márc. 18.) 63. sz. 4-5.

¹¹¹ A *Pécsi Közlöny* nem említi.

¹¹² A *Pécsi Figyelő* nem említi.

¹¹³ FÜLEP Ferenc a több arany fülbevaló közül nem tudja meghatározni a konkrét leletet (FÜLEP 1977, 36, 133. j., FÜLEP 1984, 67, 25. j.), ami azonban a sajtóanyagból vett információk alapján, a 4. sír fülbevalóinak részletes leírása alapján, kizárásos módon sikerülhetett. FÜLEP 1977, Pl. 37. 3a-b; FÜLEP 1984, 355, Pl. XXXV. 3a-b.

¹¹⁴ *Pécsi Napló* VI. évf. (1897. márc. 18.) 63. sz. 4-5.

¹¹⁵ *Pécsi Közlöny* V. évf. (1897. márc. 18.) 32. sz. 2.

¹¹⁶ *Pécsi Figyelő* XXV. évf. (1897. márc. 18.) 63. sz. 3.

¹¹⁷ FÜLEP Ferenc a Nemzeti Múzeumba került Horváth-hagyatékban (MNM LK 108/1912) lévő több arany lánc közül nem tudja meghatározni a konkrét leletet (FÜLEP 1977, 36, 134. j., FÜLEP 1984, 67, 26. j.), véleményem szerint pedig ez a tárgy nem ehhez a sírhoz tartozott, ugyanis egy sajtóorgánum sem említi. FÜLEP 1977, Pl. 37.8. FÜLEP 1984, 355, Pl. XXXV. 10.

¹¹⁸ *Pécsi Napló* VI. évf. (1897. márc. 18.) 63. sz. 4-5.

¹¹⁹ *Pécsi Közlöny* V. évf. (1897. márc. 18.) 32. sz. 2.

¹²⁰ *Pécsi Figyelő* XXV. évf. (1897. márc. 18.) 63. sz. 3.

	A kutatás (Gosztonyi és Fülep) által ismert leletek ¹²¹	Az újabb kutatások segítségével rekonstruált sír-inventáriumok (a sajtóban közölt és a leltárkönyvi adatok összevetésével)		
		A korabeli sajtóból származó információk	Leltárkönyvi leírások	Leltári jelzet
		a: PN = <i>Pécsi Napló</i> , b: PK = <i>Pécsi Közlöny</i> , c: PF = <i>Pécsi Figyelő</i>		MNM = Magyar Nemzeti Múzeum PVM = Pécsi Városi Múzeum
4.	<i>Gold finger ring</i> ¹²²	a., fejes aranygyűrű ¹²³ b., fejes aranygyűrű, melynek tejszinű, jókora köve kihullott a foglalatból ¹²⁴ c., egy köves arany gyűrű ¹²⁵	Egészen kis aranygyűrű. Elliptikus kaszetta-fejéből a kő kihullott. Ahol a karika a fejjel összeér, egy-egy gömb ül a karika mellett. A fejet csavart sodrony veszi körül. A karika körülfutó rovátkák által tojástag szerűen fest. Súlya: 2.16 gr.	MNM LK 108/1912. 27.
5.	<i>Coin: Trajan GB</i> ¹²⁶	a., Állítólag Hadrián pénze volt az áldozati edényben ¹²⁷ b., obulus (pénzdarab) ¹²⁸	Közép bronzérem, Traianus (98-117)	MNM LK 108/1912. 15.
6.	<i>Sacrificial bowl (?)</i> ¹²⁹	a., áldozati edény ¹³⁰ b., alacsony doboz formájú balzsamedény ¹³¹ c., egy edény ¹³²	?	?

3. táblázat. /Folyt./ **Tabelle 3.** /Forts./

¹²¹ PÖSTA Béla munkája nyomán három sírt ismer 1897-ből a kutatás: BMJ II 196, SZÖNYI 1914, 91, GOSZTONYI 1939, 107. FÜLEP 1977, 36, R/191-193.; FÜLEP-SZ. BURGER 1981, 80/86; FÜLEP 1984, 67, R/191-93.

¹²² FÜLEP 1977, 36. R/191. 4. (Pl. 37. No. 5) – Ezt a gyűrűt kapcsolja egyértelműen a sírhoz, véleményem szerint ez a második sírhoz tartozhatott, ebben a sírban egy fehérkőves gyűrű volt a sajtó szerint, míg a szóban forgó gyűrűt gránát díszítette. FÜLEP 1977, Pl. 37.5. FÜLEP 1984, 355, Pl. XXXV. 6.

¹²³ *Pécsi Napló* VI. évf. (1897. márc. 18.) 63. sz. 4-5.

¹²⁴ *Pécsi Közlöny* V. évf. (1897. márc. 18.) 32. sz. 2. o.

¹²⁵ *Pécsi Figyelő* XXV. évf. (1897. márc. 18.) 63. sz. 3. o.

¹²⁶ FÜLEP 1977, 36. R/191. 5. C-XII. 47; FÜLEP 1984, 67. Helyesen kapcsolja sírhoz, s helyesen azonosítja a Nemzeti Múzeumi példányt

¹²⁷ *Pécsi Napló* VI. évf. (1897. márc. 18.) 63. sz. 4-5. o.

¹²⁸ *Pécsi Közlöny* V. évf. (1897. márc. 18.) 32. sz. 2. o.

¹²⁹ FÜLEP 1977, 36. R 191/1. 6. Itt nem azonosíthatónak tartja, pontosabban a sírok leírása végén említi HORVÁTH Antal 1897. április 26-án HAMPEL Józsefhez írt levelét, melynek alapján esetlegesen a Pécsi Városi Múzeumba került valamelyik bronz edényt feltételezi az áldozati edény kapcsán (FÜLEP 1977, 36-37. 1a-b.). Más helyen (FÜLEP 1984, 67.) nem is említi ennél a sírnál. Véleményem szerint azonban – miután a sajtó a leletanyag felsorolásánál külön említi az áldozati edényt és a bronzedényt – a két tárgy feltehetően nem ugyanaz.

¹³⁰ *Pécsi Napló* VI. évf. (1897. márc. 18.) 63. sz. 4-5. o.

¹³¹ *Pécsi Közlöny* V. évf. (1897. márc. 18.) 32. sz. 2. o. A lap szerint ebben volt a sírban talált római érem is.

¹³² *Pécsi Figyelő* XXV. évf. (1897. márc. 18.) 63. sz. 3. o.

A kutatás (Gosztonyi és Fülepi) által ismert leletek ¹³³		Az újabb kutatások segítségével rekonstruált sír-inventáriumok (a sajtóban közölt és a leltárkönyvi adatok összevetésével)		
		A korabeli sajtóból származó információk a: PN = Pécsi Napló, b: PK = Pécsi Közlöny, c: PF = Pécsi Figyelő	Leltárkönyvi leírások	Leltári jelzet MNM = Magyar Nemzeti Múzeum PVM = Pécsi Városi Múzeum
7. ¹³⁴	-	a., könyvedény ¹³⁵ b., kőnyopohár (a munkások összetörték) ¹³⁶ c., pohár ¹³⁷	Szüknyakú üvegecske (u.n. Thränenfläschchen). Egyik oldala a hasának horpadt. Mag. 8.7 cm ¹³⁸	MNM LK 108/1912. 5.
8	-	a. bronzedény ¹³⁹ b., korsó alakú áldozati rézkehely ¹⁴⁰ c., korsó ¹⁴¹	Bronzedény	MNM LK 108/1912. 56. v. 57. ¹⁴²
9	-	a., - b., - c., arany bojt ¹⁴³	-	-
10	-	a., római lándzsa-vég ¹⁴⁴ b., - c., lándzsavég ¹⁴⁵	-	-

3. táblázat. /Folyt./ **Tabelle 3.** /Forts./

¹³³ PÓSTA Béla munkája nyomán három sírt ismer 1897-ből a kutatás: BMJ II 196, SZÖNYI 1914, 91, GOSZTONYI 1939, 107. FÜLEP 1977, 36, R/191-193.; FÜLEP-SZ. BURGER 1981, 80/86; FÜLEP 1984, 67, R/191-93.

¹³⁴ A sír-mellékletszámozásban – az újonnan azonosított tárgyak esetében – FÜLEP Ferenc sorszámozását folytatom.

¹³⁵ Pécsi Napló VI. évf. (1897. márc. 18.) 63. sz. 4-5. o.

¹³⁶ Pécsi Közlöny V. évf. (1897. márc. 18.) 32. sz. 2. o.

¹³⁷ Pécsi Figyelő XXV. évf. (1897. márc. 18.) 63. sz. 3. o. – Esetleg a „pohár (mécsesként szerepelhetett)” tárgy lehetne kizárásos alapon, mint maradék (más tárggyal nem azonosítható lelet) az illatszerez üvegcsé, azonban ez esetben igen bizonytalan, hogy tényleg az illatszerez üvegről van-e szó. Ha nem az illatszerez üvegről van szó, s a tárgy tényleg pohár formájú, akkor szóba jöhet még a híres, görög feliratos, metszett üvegpohár is, melyet FÜLEP Ferenc a II. sírhoz (R/192) kapcsol. FÜLEP 1977, 36. R/192.1.

¹³⁸ E tárgynál esetlegesen még a hagyatékával a Pécsi Városi Múzeumba került illatszerez üvegcséről lehetne szó (PVM LK 2049: „538. Rk. Könyvtartó üvegcsé. - Új l.sz.: 718.”), de az egyik helyi lap szerint megsérülhetett a találás alkalmával, így valószínűbbnek tartom a Nemzeti Múzeumba került példánnyal való azonosságot.

¹³⁹ Pécsi Napló VI. évf. (1897. márc. 18.) 63. sz. 4-5. o.

¹⁴⁰ Pécsi Közlöny V. évf. (1897. márc. 18.) 32. sz. 2. o.

¹⁴¹ Pécsi Figyelő XXV. évf. (1897. márc. 18.) 63. sz. 3. o.

¹⁴² Sajnos a Nemzeti Múzeum leltárkönyvében csak annyi szerepel tárgyleírásként, hogy bronzedény, a leírásból nem tudjuk megállapítani, korsóról van-e szó, amit két helyi lap is említ, mindazonáltal más, egész - lehetőleg nem kizárhatóan korsó alakú (mint például a bronz tálka és serpenyő, MNM LK 108/1912. 63-64.) - bronz edény nem került hagyatékával a Nemzeti Múzeumba, így lehetséges, hogy mégis e két tárgy közül valamelyik volt az első felnyitott sírban.

¹⁴³ Pécsi Figyelő XXV. évf. (1897. márc. 18.) 63. sz. 3. o.

¹⁴⁴ Pécsi Napló VI. évf. (1897. márc. 18.) 63. sz. 5. o. Bár e szerint a sírlátótól „tovább” találták, nem biztos, hogy a sírban volt.

¹⁴⁵ Pécsi Figyelő XXV. évf. (1897. márc. 18.) 63. sz. 3. o.

Széchenyi tér 9. (1897)
R/192. sír¹⁴⁶

A kutatás (Gosztonyi és Fülep) által ismert leletek ¹⁴⁷		Az újabb kutatások segítségével rekonstruált sír-inventáriumok (a sajtóban közölt és a leltárkönyvi adatok összevetésével)		
		A korabeli sajtóból származó információk	Leltárkönyvi leírások	Leltári jelzet
		a: PN = Pécsi Napló, b: PK = Pécsi Közlöny, c: PF = Pécsi Figyelő		MNM = Magyar Nemzeti Múzeum PVM = Pécsi Városi Múzeum
1.	Glass beaker. Dark green, thick- walled. Its rim is cut, the edge is slightly thickened. Below the rim is cut, the engraved inscription runs around in a 1.8 cm wide field. The body of the beaker was ornamented with deep cuts below the inscription. H: 15.2, DM 12.8, DB: 3.5 cm. ¹⁴⁸	a., egy fenecziai üvegkorsó került elő; csaknem teljesen ép példány ¹⁴⁹ b., fenecziai üvegkorsó ¹⁵⁰ c., - ¹⁵¹	Üveg pohár, vésett dísszel a szája körül a bevéssett keresztény felirással: „Πιε Σησεις” (pie zésais) A pohárnak megfordított mithra-alakja van. Mag. cm.	MNM LK 108/1912. 4.
2.	Gold ring. ¹⁵²	a., egy rovátkázott arany karikagyűrű ¹⁵³ b., arany karikagyűrű ¹⁵⁴	Kis aranygyűrű, fejében lapos ellipszisre csiszolt gránát van úgy foglalva, hogy a keret lamellája rendetlenül van a gránát fölé hajtva. A gyűrű karikája körül fűtő rovátokkal van díszítve. Súly: 2.25 gr.	MNM LK 108/1912. 26. ¹⁵⁵

3. táblázat. /Folyt./ Tablelle 3. /Forts./

¹⁴⁶ A sírra vonatkozó újabb eredményeket egy készülő külön tanulmányban kívánom ismertetni: „Újabb adatok egy nevezetes pécsi tárgy előkerülési körülményeihez.”

¹⁴⁷ PÓSTA Béla munkája nyomán három sírt ismer 1897-ből a kutatás: BMJ II 196, SZÖNYI 1914, 91, GOSZTONYI 1939, 107. FÜLEP 1977, 36, R/191-193.; FÜLEP–SZ. BURGER 1981, 80/86; FÜLEP 1984, 67, R/191-93.

¹⁴⁸ FÜLEP 1977, 36. R/192.2. FÜLEP Ferenc helyesen felelteti meg a Nemzeti Múzeum alábbi tárgyának: MNM 108/1912. 4. Pl. 24., No.2., Pl.25. FÜLEP 1984, 350. Pl. XXX. 2.

¹⁴⁹ Pécsi Napló VI. évf. (1897. márc. 21.) 66. sz. 2-3. o.

¹⁵⁰ Pécsi Közlöny V. évf. (1897. márc. 24.) 34. sz. 4. o.

¹⁵¹ A Pécsi Figyelő sajnos nem tudósít e sír előkerüléséről.

¹⁵² FÜLEP Ferenc helyesen rendeli a sírhoz Gosztonyi Gyulára hivatkozva, de azonosítani nem tudja. FÜLEP 1977, 36, R/192. 2. FÜLEP 1977, Pl. 37.4. FÜLEP 1984, 355, Pl. XXXV. 5.

¹⁵³ Pécsi Napló VI. évf. (1897. márc. 24.) 68. sz. 4. o.

¹⁵⁴ Pécsi Közlöny V. évf. (1897. márc. 24.) 34. sz. 4. o.

¹⁵⁵ FÜLEP Ferenc szerint az 1. sírhoz tartozik ez a gyűrű, véleményem szerint a másodikhoz, ugyanis ott „tejfehér” köves gyűrűről szól a sajtó, míg ez egy gránát köves gyűrű, ami nem lehet fehères árnyalatú, míg a második sírnál a sajtó e tárgynál rovátkás díszítést említ, akárcsak a leltárkönyvi leírás.

	A kutatás (Gosztonyi és Fülep) által ismert leletek ¹⁵⁶	Az újabb kutatások segítségével rekonstruált sír-inventáriumok (a sajtóban közölt és a leltárkönyvi adatok összevetésével)		
		A korabeli sajtóból származó információk a: PN = <i>Pécsi Napló</i> , b: PK = <i>Pécsi Közlöny</i> , c: PF = <i>Pécsi Figyelő</i>	Leltárkönyvi leírások	Leltári jelzet MNM = Magyar Nemzeti Múzeum PVM = Pécsi Városi Múzeum
3.	<i>Bronze bracelet.</i> ¹⁵⁷	a., két bronz karkötő ¹⁵⁸ b., egy bronz karperec ¹⁵⁹	¹⁶⁰ Bronz karperec töredéke. Diszitése: [rajz] U.olyannak két töredéke (sic!) ¹⁶¹ Bronzkarperec; két vége stilizált állatfejben végződik. [rajz] Bronz karperec.	MNM LK 108/1912. 34. MNM LK 108/1912. 35. MNM LK 108/1912. 50. PVM LK 2049. 541. Rk. - Új l.sz.: 954.
4.	<i>Coin.</i> ¹⁶²	a., két bronz pénz ¹⁶³ b., két pénzdarab ... Dioklecián idejéből ¹⁶⁴	III. sz. első feléből való kisebb és nagyobb bronz érem. 2 db	MNM LK 108/1912. 29-30.
5.		a., egy tű ¹⁶⁵ b., egy tű ¹⁶⁶	¹⁶⁷	
6.		a., üvegkorsó, cserepekben. Ezen csinos diszitmények ¹⁶⁸	Zöld üveg nyaka és füle. ¹⁶⁹	PVM LK 2049. 543. Rk

3. táblázat. /Folyt./ Tabelle 3. /Forts./

¹⁵⁶ PÓSTA Béla munkája nyomán három sírt ismer 1897-ből a kutatás: BMJ II 196, SZÖNYI 1914, 91, GOSZTONYI 1939, 107. FÜLEP 1977, 36, R/191-193.; FÜLEP-SZ. BURGER 1981, 80/86; FÜLEP 1984, 67, R/191-93.

¹⁵⁷ FÜLEP Ferenc helyesen rendeli a sírhoz GOSZTONYI Gyulára történő hivatkozással, de azonosítani nem tudja (FÜLEP 1977, 36. R/192. 3.), s forrásaink alapján az is lehetséges, hogy két darabról van szó.

¹⁵⁸ *Pécsi Napló* VI. évf. (1897. márc. 24.) 68. sz. 4. o.

¹⁵⁹ *Pécsi Közlöny* V. évf. (1897. márc. 24.) 34. sz. 4. o.

¹⁶⁰ A tárgyak beazonosítása bizonytalan, egyelőre négy lehetőség is fennáll.

¹⁶¹ Darabszámnál 1 db szerepel.

¹⁶² FÜLEP Ferenc helyesen rendeli a sírhoz GOSZTONYI Gyulára történő hivatkozással, de azonosítani nem tudja (FÜLEP 1977, 36. R/192. 4.), s forrásaink alapján az is lehetséges, hogy két darabról van szó.

¹⁶³ *Pécsi Napló* VI. évf. (1897. márc. 24.) 68. sz. 4. o.

¹⁶⁴ *Pécsi Közlöny* V. évf. (1897. márc. 24.) 34. sz. 4. o.

¹⁶⁵ *Pécsi Napló* VI. évf. (1897. márc. 24.) 68. sz. 4. o.

¹⁶⁶ *Pécsi Közlöny* V. évf. (1897. márc. 24.) 34. sz. 4. o.

¹⁶⁷ Meghatározása igen bizonytalan. Tüként meghatározott tárgy nincs hagyatékában, s alapanyagát sem tudjuk, ami esetleg szűkítené a lehetőségeket. A formát tekintve véleményem szerint az alábbi tárgy jöhet szóba hagyatékából: egy üvegből készült stílus töredéke (*Üvegstílus töredéke. Hullámosan csavart barázdák húzódnak felületén végig. H. 13.8 cm.* – MNM LK 108/1912. 6.), vagy pedig két fülkanál töredéke (*Bronzfülkanál töredékei.* – MNM LK 108/1912. 14. és *Fülkanálka töredéke* MNM LK 108/1912. 36.), vagy pedig a „Bronztöredékek egy skatulyában” (PVM LK 2049. 540.) elnevezéssel megjelölt tárgyak között lehet.

¹⁶⁸ *Pécsi Napló* VI. évf. (1897. márc. 21.) 66. sz. 2-3. o.

¹⁶⁹ A leltárkönyvben nem szerepel a lelőhely, így valamelyest bizonytalan az azonosítás, de a tárgy alapanyaga, és a jellegére utaló meghatározás (fül) miatt mindenképpen szóba jöhet. Ugyancsak hagyatékával más üvegdarabok is kerültek a Pécsi Városi Múzeum gyűjteményébe (PVM LK 2049. 549. Rk. *Üvegtöredékek.*), így akár ezek között is lehetnek a szóban forgó töredékek, de itt nincs leltárkönyvi utalás a töredékek jellegére.

Széchenyi tér 9. (1897)
R/193. sír

	A kutatás (Gosztonyi és Fülep) által ismert leletek ¹⁷⁰	Az újabb kutatások segítségével rekonstruált sír-inventáriumok (a sajtóban közölt és a leltárkönyvi adatok összevetésével)		
		A korabeli sajtóból származó információk	Leltárkönyvi leírások	Leltári jelzet
		a: PN = Pécsi Napló, b: PK = Pécsi Közlöny, c: PF = Pécsi Figyelő		MNM = Magyar Nemzeti Múzeum PVM = Pécsi Városi Múzeum
	„Disturbed, it was found empty.” ¹⁷¹	a., ... egy harmadik sirláda, melyben még csak csontvázát se találtak; teljesen ki volt ürítve. ¹⁷² b., Harmadik sirra is bukkantak ¹⁷³	-	-
		a., kriptá épületekövekkel volt lefalazva ... Találtak a kriptában bronz és cserép edényt, majd urnát is ¹⁷⁴		

3. táblázat. /Folyt./ Tabelle 3. /Forts./

¹⁷⁰ PÔSTA Béla munkája nyomán három sírt ismer 1897-ből a kutatás: BMJ II 196, SZÖNYI 1914, 91, GOSZTONYI 1939, 107. FÜLEP 1977, 36, R/191-193.; FÜLEP-SZ. BURGER 1981, 80/86; FÜLEP 1984, 67, R/191-93.

¹⁷¹ FÜLEP 1977, 36. R/193.

¹⁷² Pécsi Napló VI. évf. (1897. márc. 21.) 66. sz. 2-3. o.

¹⁷³ Pécsi Közlöny V. évf. (1897. márc. 24.) 34. sz. 4. o.

¹⁷⁴ Pécsi Napló VI. évf. (1897. márc. 24.) 68. sz. 4. o. – A bronzedény, illetve az egyes számban említett agyagedény mellékletből esetlegesen arra gondolhatunk, hogy lehetséges, hogy a lapban elszámolták a sírokat, megfeleltek a korábban, leletanyag nélkül előkerült 3. számú sírről, s a valójában 4. számú sírt ismételtlen a harmas sorszámmal illették. Urnaként talán az üvegkancsó”) aposztrofálták (lásd lejjebb IV, 6.).

Széchenyi tér 9. (1897)

Ismeretlen, újonnan azonosított sír (!)¹⁷⁵

	A kutatás (Gosztonyi és Fülep) által ismert leletek ¹⁷⁶	Az újabb kutatások segítségével rekonstruált sír-inventáriumok (a sajtóban közölt és a leltárkönyvi adatok összevetésével)		
		A korabeli sajtóból származó információk	Leltárkönyvi leírások	Leltári jelzet
		a: PN = Pécsi Napló, b: PK = Pécsi Közlöny, c: PF = Pécsi Figyelő		MNM = Magyar Nemzeti Múzeum PVM = Pécsi Városi Múzeum
1.	¹⁷⁷	b., egyik lánc tüvastagságu aranyfonálból készült, gyönyörű kivitelben, a láncszemeket befűzött, gyöngyalaku gyufafej nagyságu kövek váltják föl. ¹⁷⁸	Aranylánc, finom munkájú. Két végén hurokká görbitett arany sodrony közepén üveggyöngy van felfűzve, Ilyen tagokból van a lánc összeállítva; de egy jó darabjáról hiányzanak az üveggyöngyök. Súlya 3.810 gr	MNM LK 108/1912. 17. ¹⁷⁹
2.	¹⁸⁰	b., A másik aranylánc nagy láncszemekből áll, vastagabb is az előbbinél és a láncszemekkel keresztbenálló, párosan alkalmazott, sötét karikák vannak rajt. Ezeknek az anyagát, nyomban nem lehetett megállapítani. ¹⁸¹	Nagyobb aranylánc, nyakravaló. Két-két nagyobb aranykarika között kisebb sodronytagra felfűzve két-két üvegkarika. Hozzá [rajz] formájú him-és nösténykapocs. Súlya 12.81 gr.	MNM LK 108/1912. 16.
3.	¹⁸²	b., Az arany függőkben nagy kövek vannak. ¹⁸³	Arany fülönfüggő pár. Belefoglalt zöldes féldrágakövel. A két db. összsúlya: 4.75 gr.	MNM LK 108/1912. 24-25.

3. táblázat. /Folyt./ Tabelle 3. /Forts./

¹⁷⁵ GOSZTONYI Gyula (GOSZTONYI 1939, 107) és FÜLEP Ferenc sem tud negyedik sír létezéséről (FÜLEP 1977, 36-37).

¹⁷⁶ PÓSTA Béla munkája nyomán három sírt ismer 1897-ből a kutatás: BMJ II 196, SZÖNYI 1914, 91, GOSZTONYI 1939, 107. FÜLEP 1977, 36, R/191-193.; FÜLEP-SZ. BURGER 1981, 80/86; FÜLEP 1984, 67, R/191-93.

¹⁷⁷ Fülep Ferenc sírleletként, pontosabb lelőhely nélkül ismerteti: FÜLEP 1977 Pl. 37.7. FÜLEP 1984, 355, Pl. XXXV. 12.

¹⁷⁸ Pécsi Közlöny V. évf. (1897. márc. 24.) 34. sz. 4. o.

¹⁷⁹ Itt esetlegesen felmerülhetett volna a 9. számú aranylánc is, de a leltárkönyv szerint a 16-17. sz. aranyláncok ugyanabból a III. századi sírleletből származtak, így nagy valószínűség szerint ez a tárgy ehhez a sírhoz tartozhatott.

¹⁸⁰ Fülep Ferenc sírleletként, pontosabb lelőhely nélkül ismerteti: FÜLEP 1977, Pl. 37.9. FÜLEP 1984, 355, Pl. XXXV. 11.

¹⁸¹ Pécsi Közlöny V. évf. (1897. márc. 24.) 34. sz. 4. o.

¹⁸² Fülep Ferenc sírleletként, pontosabb lelőhely nélkül ismerteti: FÜLEP 1977, Pl. 37.1a-b. FÜLEP 1984, 355, Pl. XXXV. 1a-b.

¹⁸³ Pécsi Közlöny V. évf. (1897. márc. 24.) 34. sz. 4. o.

	A kutatás (Gosztonyi és Fülep) által ismert leletek ¹⁸⁴	Az újabb kutatások segítségével rekonstruált sír-inventáriumok (a sajtóban közölt és a leltárkönyvi adatok összevetésével)		
		A korabeli sajtóból származó információk a: PN = Pécsi Napló, b: PK = Pécsi Közlöny, c: PF = Pécsi Figyelő	Leltárkönyvi leírások	Leltári jelzet MNM = Magyar Nemzeti Múzeum PVM = Pécsi Városi Múzeum
4.		b., Egy faládika maradványai: bronz lakatpáncél, kulcslyukkal ¹⁸⁵	¹⁸⁶	
5.	¹⁸⁷	b., aranyszövet hamuszerű maradványa ¹⁸⁸	Hálós aranyszövet kevés maradványa.	MNM LK 108/1912 12.
6.		b., egy finom, préselt üvegből való kancsó, félkör alakú idomokkal ¹⁸⁹	?	?
7.		b., egy szép izléses bronzkancsó, rózsaszerű szájával és erős füllel. ¹⁹⁰	? ¹⁹¹	?
8.	PVM Gyn. 187/912. 4. ¹⁹²	b., Még egy befalazott agyagkorsó ¹⁹³	Római edény vakolat tömbben.	PVM LK 2049. 525. Rk. - Új l.sz.: 715.; PVM Gyn. 187/912. 4.

3. táblázat. /Folyt./ Tabelle 3. /Forts./

¹⁸⁴ PÓSTA Béla munkája nyomán három sírt ismer 1897-ből a kutatás: BMJ II 196, SZÓNYI 1914, 91, GOSZTONYI 1939, 107. FÜLEP 1977, 36, R/191-193.; FÜLEP-SZ. BURGER 1981, 80/86; FÜLEP 1984, 67, R/191-93.

¹⁸⁵ Pécsi Közlöny V. évf. (1897. márc. 24.) 34. sz. 4. o.

¹⁸⁶ A ládikaveret eddig nem került elő, de római sírleletből származik Horváth Antal hagyatékából egy bronzkulcs: „Bronz kulcs, gyűrűs, ékszeres ládikáról” (MNM LK 108/1912. 13.), mely a hálós aranyszövet után következik közvetlenül a leltárkönyvben, így nem kizárt, hogy esetleg ez is ehhez a sírhoz tartozott. Vagy pedig az is lehetséges, hogy a „Bronz töredékek egy skatulyában” (PVM LK 2049. 540.) elnevezéssel megjelölt tárgyak között lehet.

¹⁸⁷ Feltehetően ez a tárgy megegyezik azzal a Horváth-gyűjteményből való, FÜLEP Ferenc által, leltári szám megadása nélkül említett aranyszállal átszőtt textilmaradvánnyal, mely véleménye szerint a 3. sz. végére, ill. a 4. sz. elejére tehető, egyik leggazdagabb női sír melléklete lehetett. FÜLEP 1984 218. 237. jegyzet.

¹⁸⁸ Pécsi Közlöny V. évf. (1897. márc. 24.) 34. sz. 4. o.

¹⁸⁹ Pécsi Közlöny V. évf. (1897. márc. 24.) 34. sz. 4. o.

¹⁹⁰ Pécsi Közlöny V. évf. (1897. márc. 24.) 34. sz. 4. o.

¹⁹¹ A FÜLEP Ferenc által ismertetett két bronz korsó (FÜLEP 1977, 36-37. 1a-b.) nem lehet, mert azoknak nincs szája. Eddig sajnos nem találtam a leltárkönyvekben a leírásnak megfelelő tárgyat.

¹⁹² A jellegzetes körülmények közt előkerült edényt GOSZTONYI Gyula is e lelőhelyhez – bár nem konkrét sírhoz – kapcsolja (GOSZTONYI 1939, 107.), érdekes módon FÜLEP Ferenc nem említi.

¹⁹³ Pécsi Közlöny V. évf. (1897. márc. 24.) 34. sz. 4. o.

Széchenyi tér 9. (1897)
 Konkrét sírhoz nem kapcsolható leletek¹⁹⁴

	A kutatás (Gosztonyi és Fülep) által ismert leletek ¹⁹⁵	Az újabb kutatások segítségével rekonstruált sír-inventáriumok (a sajtóban közölt és a leltárkönyvi adatok összevetésével)		
		A korabeli sajtóból származó információk a: PN = Pécsi Napló, b: PK = Pécsi Közlöny, c: PF = Pécsi Figyelő	Leltárkönyvi leírások	Leltári jelzet MNM = Magyar Nemzeti Múzeum PVM = Pécsi Városi Múzeum
?. sír	Beads. ... 791-1,2/1939. ¹⁹⁶		Üveggyöngyök, tiűskék. Sírlelet (Pécs, Széchenyi-tér, Takarékpénztár helyén)	PVM LK 2049. 539. RK. - Új lsz.: 791.1.

3. táblázat. /Folyt./ **Tabelle 3.** /Forts./

¹⁹⁴ De bizonyosan ezen az ásatáson kerültek napvilágra.
¹⁹⁵ PÓSTA Béla munkája nyomán három sírt ismer 1897-ből a kutatás: BMJ II 196, SZÖNYI 1914, 91, GOSZTONYI 1939, 107. FÜLEP 1977, 36, R/191-193.; FÜLEP–SZ. BURGER 1981, 80/86; FÜLEP 1984, 67, R/191-93.
¹⁹⁶ FÜLEP 1977, 37, R /193. 2. Pl.26, Nos 5-6.

Széchenyi tér 9. (1897)
Bizonytalan eredetű leletek¹⁹⁷

	A kutatás (Gosztonyi) által ismert leletek ¹⁹⁸	Az újabb kutatások segítségével rekonstruált sír-inventáriumok (a sajtóban közölt és a leltárkönyvi adatok összevetésével)		
		A korabeli sajtóból származó információk	Leltárkönyvi leírások	Leltári jelzet
		a: PN = <i>Pécsi Napló</i> , b: PK = <i>Pécsi Közlöny</i> , c: PF = <i>Pécsi Figyelő</i>		MNM = Magyar Nemzeti Múzeum PVM = Pécsi Városi Múzeum
?. sír			526. Rk. Füles lyukas agyagkorsó sávokkal. - Új l.sz.: 1682. 527. Rk. Füles lyukas agyagkorsó 3 darabból. - Új l.sz.: 1683. 528. Rk. Füles korsó (valószínűleg az apáca utcai római temetőből) 529. Rk. Ragasztott füles korsó. - Új l.sz.: 850. 530. Rk. Füles korsó, sávós. - Új l.sz.: 716. 531. Rk. Hullámvonal díszű, tört nyaku korsó. 532-533. Rk. 2db. Zöld mázas füles korsók. - Új l.sz.: 697 (532. Rk.); 696 (533. Rk.)	8 darab korsó: PVM GyN. 187/1912. 526- 33. ¹⁹⁹ = PVM LK 2049. és PVM GyN. 187/1912. 526- 533. Rk.

3. táblázat. /Folyt./ Tabelle 3. /Forts./

¹⁹⁷ GOSZTONYI Gyula az ásatáshoz rendeli őket, bár sem a leltárkönyv, sem a sajtó anyag nem támasztja ezt alá, sőt ő maga sem jelöli meg információja forrását (GOSZTONYI 1939, 107.)
¹⁹⁸ PÓSTA Béla munkája nyomán három sírt ismer 1897-ből a kutatás: BMJ II 196, SZÖNYI 1914, 91, GOSZTONYI 1939, 107. FÜLEP 1977, 36, R/191-193.; FÜLEP-Sz. BURGER 1981, 80/86; FÜLEP 1984, 67, R/191-93.
¹⁹⁹ Ezeket GOSZTONYI Gyula kapcsolja a lelőhelyhez – bár nem konkrét sírhoz – (GOSZTONYI 1939 107.). A korsók lelőhelyére többnyire nincs utalás sem a gyarapodási naplóban, sem a leltárkönyvben, kivéve az 528. Rk. leltári számú korsót, annak lelőhelyét a leltárkönyv az Apáca utcában valószínűsíti, míg a Gyarapodási napló nem kapcsol hozzá lelőhelyet, ezért kerülhetett el ez a kivétel GOSZTONYI Gyula figyelmét, aki mindössze a gyarapodási naplóra hivatkozik.

Appendix:
Összefoglaló konkordanciátáblázat az új eredményekkel

Tárgy	FÜLEP Ferenc (1984) által azonosított			VITÁRI-WÉBER [2013]		
	leltári szám (MNM LK)	lelőhely	FÜLEP 1984, Appendix	új, javasolt leltári szám (MNM LK)	lelőhely (Pécs)	újonnan azonosított sírinventárium
hagymafejes fibula	73/869. 2.	-	No. 82	73/869. 2.	<u>Apáca utca</u>	I/1.
hagymafejes fibula	73/869. 3.	-	No. 81	73/869. 3.	<u>Apáca utca</u>	I/2.
bronz edény ²⁰⁰	73/869. 4.	-	No. 62	73/869. 4.	<u>Apáca utca</u>	I/3.
bronz fedő	73/869. 5.	-		73/869. 5.	<u>Apáca utca</u>	I/4.
bronz lemez	73/869. 6.	-		73/869. 6.	<u>Apáca utca</u>	I/5.
bronz lemez	73/869. 7.	-		73/869. 7.	<u>Apáca utca</u>	I/6.
bronz lemezek	73/869. 8.	-		73/869. 8.	<u>Apáca utca</u>	I/7.
üveg karperec	73/869. 9.	-	No. 96	73/869. 9.	<u>Apáca utca</u>	I/8.

lelőhely	Tárgy	FÜLEP (1977) által azonosított		VITÁRI-WÉBER [2013]	
		sír szám	leltári szám (MNM LK)	rekonstruált leltári szám (MNM LK)	újonnan azonosított sírinventárium
<u>Budai vám</u>	1. sír				
	<i>bronz karperec</i>	-	-	185/870. 2.	I/1.
	<i>bronz karperec</i>	-	-	185/870. 3.	I/2.
	<i>bronz gyűrű</i>	-	-	185/870. 4.	I/3.
	<i>bronz gyűrű</i>	-	-	185/870. 5.	I/4.
	üvegpalack töredék	R/268	-	185/870. 6.	I/5.
2. sír	<i>vasdarab töredékek</i>	R/272 ?	-	-	II/1.
	Constantinus érem	R/268	-	185/870. 1.	II/2.
3. sír	bögre	R/268	-	185/870. 7.	III/1.
a. sír	bronz karperec	R/266	-	186/870. 1.	IV/1.
	bronz karperec töredék	R/266	-	186/870. 2.	IV/2.
	bronz gyűrű	R/266	-	186/870. 3.	IV/3.
	bronz sodronytöredék	R/266	-	186/870. 4.	IV/4.
	<i>cserépedény</i>	-	-	-	IV/5.
1. sír	kerámiaedény	R/267	163/871. ²⁰¹	165/871. 1.	VII/1.
2. sír	<i>vas tör</i>	R/272	-	165/871. 2.	VIII/1.
	<i>cserépedény</i>	-	-	-	VIII/2.
3. sír	<i>vasdarab</i>	R/268 ?	-	-	IX/1.
	2 db <i>Constans réz érem</i>	R/269	MNM [Éremtár] 1337/1871. 10.	165/871. 3.	IX/2-3.
	<i>edény töredékek</i>	-	-	-	IX/4.
4. sír	vaskés	R/272 ?	165/871. 9.	165/871. 9.	X/1.
	Kis korsó	R/272	165/871. 8.	165/871. 8.	X/2.
	3 db <i>Constantinus réz érem</i>	-	-	-	X/3-5.
5. sír	bronz kapocs	R/271	-	165/871. 6.	XI/1.
	ezüst gyűrű	R/271	-	165/871. 7.	XI/2.
	<i>20 darab réz érem</i>	R/273	MNM [Éremtár] 1337/1871. ²⁰²	165/871. 13.	XI/3.
	mázás korsó	R/273	-	165/871. 10.	XI/4.

²⁰⁰ FÜLEP Ferenc a 73/869. 4-8. leltári számmal jelölt tárgyakat egy tintatartó edény részeként azonosítja. (FÜLEP 1984, 74, Appendix No. 62, 356, Pl. 36. 8-10.)

²⁰¹ Elírt leltári szám lehet.

²⁰² Ez az Éremtári naplóba történő átvzetés után kapott leltári szám, azonos az általam idézett régiségtári leltárkönyvi számmal.

lelőhely	Tárgy	FÜLEP (1977) által azonosított		VITÁRI-WÉBER [2013]	
Budai vám		sír szám	leltári szám	rekonstruált leltári szám	újjonnan azonosított sírinventárium
?. sír	kerámiaedény	R/270	-	MNM LK 165/871. 4.	?
	mázás korsó	R/271	-	MNM LK 165/871. 5.	?
	bronz íróvessző	R/273	-	MNM LK 165/871. 11.	?
	üvegedény töredékek	R/272	-	MNM LK 165/871. 12.	?

lelőhely	Tárgy	FÜLEP (1977) által azonosított szám	leltári	VITÁRI-WÉBER [2013]	
Széchenyi tér 9.				rekonstruált leltári szám	újjonnan azonosított sírinventárium
R/191 /1	üveggancsó	MNM LK 108/912. 3.		MNM LK 108/912. 3.	I/1
R/191 /2	arany fülbevaló-pár	MNM LK 108/912. 10-11. v. 22-23. v. 24-25.		MNM LK 108/912. 10-11.	I/2
R/191 /3	arany lánc	MNM LK 108/912. 9. v. 16-17.		MNM LK 108/912. 9.	I/3
R/191 /4	arany gyűrű	MNM LK 108/912. 26.		MNM LK 108/912. 27.	I/4
R/191 /5	bronz érem	MNM LK 108/912. 15.		MNM LK 108/912. 15.	I/5
R/191 /6	„áldozati edény”	JPM 745 v. 746/1939 (?)		-	I/6
-	illatszeres üveg	-		MNM LK 108/912. 5.	I/7
-	bronzedény	-		MNM LK 108/912. 56. v. 57.	I/8
-	aranybojt	-		-	I/9
-	lándzsavég	-		-	I/10
R/192. /1	üveg pohár	MNM LK 108/912. 4.		MNM LK 108/912. 4.	II/1
R/192 /2	arany gyűrű	-		MNM LK 108/912. 26.	II/2
R/192 /3	bronz karkötő(k)	-		MNM LK 108/912. 34-35. v. 50. v. PVM LK 2049. 541 Rk. (új: 954.)	II/3
R/192 /4	bronz érem	-		MNM LK 108/912. 29-30.	II/4
-	tű	-		-	II/5
-	üveggkorsó töredék	-		PVM LK 2049. 543 Rk.	II/6
Ismeretlen új sír	aranylánc	-		MNM LK 108/912. 17.	IV/1
	aranylánc	-		MNM LK 108/912. 16.	IV/2
	arany fülbevaló-pár	-		MNM LK 108/912. 24-25.	IV/3
	faládika maradványai	-		MNM LK 108/912. 13. (?)	IV/4
	aranyszövet	-		MNM LK 108/912. 12.	IV/5
	üveg kancsó	-		-	IV/6
	bronz kancsó	-		-	IV/7
	befalazott agyagkorsó	- ²⁰³		PVM LK 2049. 525 Rk.	IV/8
Ismeretlen sír	üvegyöngyök	PVM 791 -1,2/939.		PVM LK 2049. 539 Rk. – új lsz.: 791.1.	?

²⁰³ FÜLEP Ferencnél nem szerepel, de GOSZTONYI Gyulánál igen (GOSZTONYI 1939, 107. – PVM GyN 187/1912. 4.), s a Gyarapodási Naplóban rögzített tárgy azonos az általam talált leltárkönyvi tárggyal.

lelőhely <u>Széchenyi</u> <u>tér 9.</u>	Tárgy	FÜLEP (1977) által azonosított szám	VITÁRI-WÉBER [2013]	
			rekonstruált leltári szám	újronnan azonosított sírinventárium
Bizonytal an eredetű tárgyak ²⁰⁴	agyag korsók (8db)	<u>205</u>	PVM LK 2049. 526-33. Rk.	?

²⁰⁴ Véleményem szerint nem e lelőhelyhez tartozik.

²⁰⁵ FÜLEP Ferencnél nem szerepel, de GOSZTONYI Gyulánál igen (GOSZTONYI 1939, 107. – PVM GyN 187/1912. 526-33.), s a Gyarapodási Naplóban rögzített tárgy azonos az általam talált leltárkönyvi tárggyal.

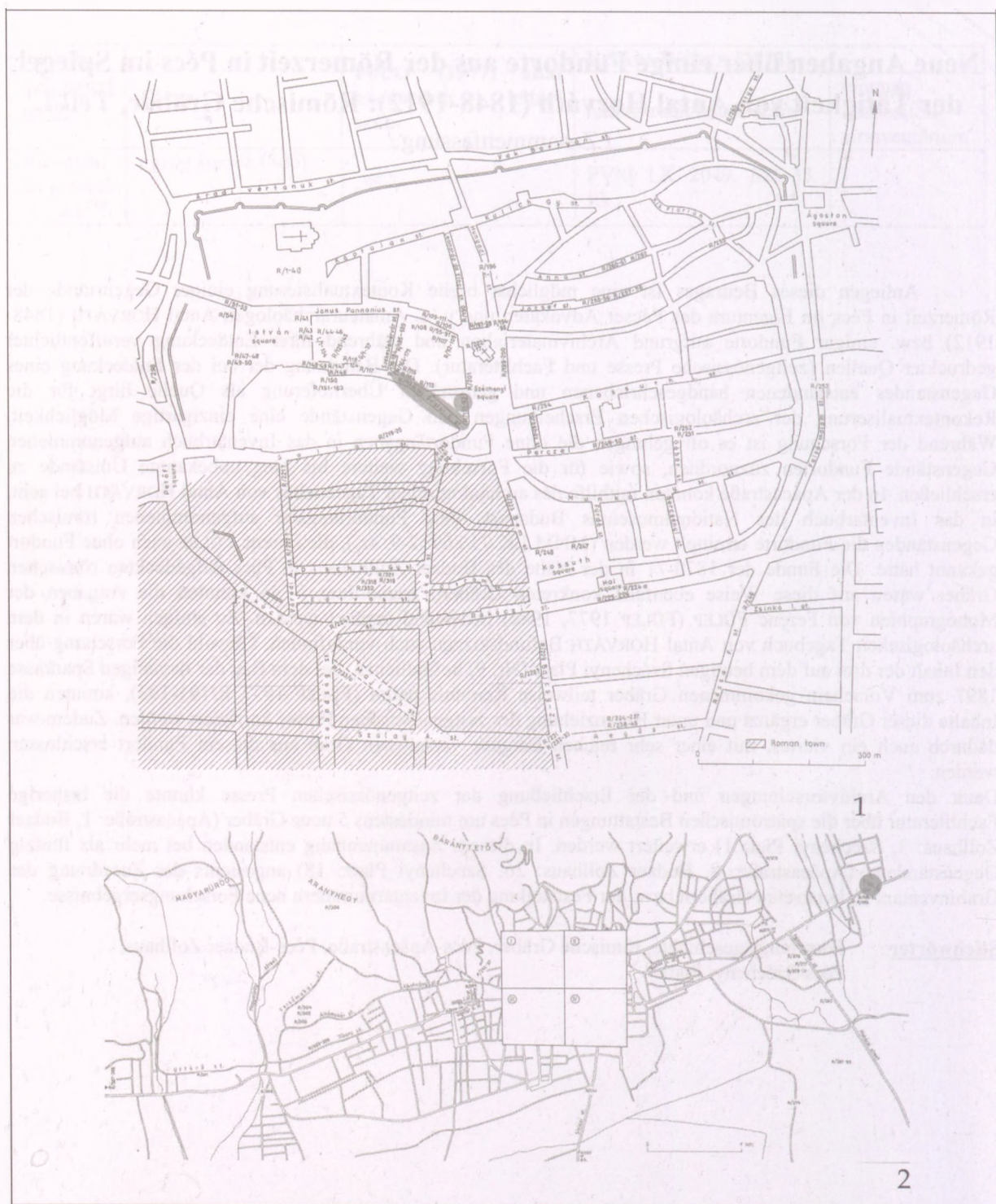
Neue Angaben über einige Fundorte aus der Römerzeit in Pécs im Spiegel der Tätigkeit von Antal Horváth (1848-1912): Römische Gräber, Teil I.

/ Zusammenfassung /

Anliegen dieses Beitrages ist eine möglichst breite Kontextualisierung einiger Gegenstände der Römerzeit in Pécs im Eigentum des Pécs-er Advokaten und u. a. Amateurarchäologen Antal HORVÁTH (1848-1912) bzw. einiger Fundorte aufgrund Archivmaterialien und während ihrer Entdeckung veröffentlichter gedruckter Quellen (zeitgenössische Presse und Fachliteratur). Die Benutzung der bei der Entdeckung eines Gegenstandes entstandenen handgeschriebenen und gedruckten Überlieferung als Quelle birgt für die Rekontextualisierung der archäologischen Erscheinungen und Gegenstände eine einzigartige Möglichkeit. Während der Forschung ist es oft gelungen die ohne Fundortangaben in das Inventarbuch aufgenommenen Gegenstände Fundorten zuzuordnen, sowie für die Forschung weitere bis lang unbekannte Umstände zu erschließen. In der Apácastraße konnten mithilfe des archäologischen Tagebuches von Antal HORVÁTH bei acht, in das Inventarbuch des Nationalmuseums Budapest ohne Fundortangabe aufgenommenen römischen Gegenständen die Fundorte ermittelt werden (MNM LK 73/869. 2-9. sz.), die Ferenc FÜLEP auch ohne Fundort gekannt hatte. Die Funde der 1870-71 in der Nähe des Budaer Zollhauses in Pécs aufgedeckten römischen Gräber waren auf diese Weise ebenfalls konkreten Gräbern zuzuordnen – so konnten die Angaben der Monographien von Ferenc FÜLEP (FÜLEP 1977, 1984) bedeutend ergänzt werden. Zu einigen waren in dem archäologischen Tagebuch von Antal HORVÁTH Befundskizzen auch vorzufinden. Obwohl die Forschung über den Inhalt der drei auf dem heutigen Széchenyi Platz (Nr. 9) befindlichen, bei dem Bau der damaligen Sparkasse 1897 zum Vorschein gekommenen Gräber teilweise Kenntnis nahm (FÜLEP 1977 R/191-193), konnten die Inhalte dieser Gräber ergänzt und unter Heranziehung der zeitgenössischen Presse korrigiert werden. Zudem war dadurch auch ein viertes, mit einer sehr reichen Beigabe versehenes Grab aus diesem Fundort erschlossen werden.

Dank den Archivforschungen und der Erschließung der zeitgenössischen Presse konnte die bisherige Fachliteratur über die spätrömischen Bestattungen in Pécs um mindestens 5 neue Gräber (Apácastraße: 1, Budaer Zollhaus: 3, Széchenyi Platz: 1) erweitert werden. In diesem Zusammenhang entstanden bei mehr als fünfzig Gegenständen (Apácastraße: 8, Budaer Zollhaus: 26, Széchenyi Platz: 18) angesichts der Zuordnung des Grabinventars zu konkreten Gräbern bzw. der Feststellung der Inventarnummern neue Forschungsergebnisse.

Stichwörter: Forschungsgeschichte, römische Gräber, Pécs-Apácastraße, Pécs-Budaer Zollhaus, Pécs-Széchenyi Platz

I. tábla.

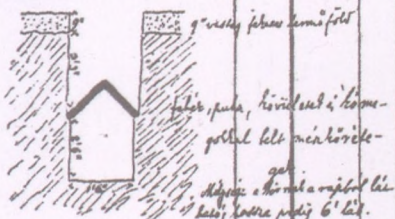
1. Pécs központjának térképe az Apáca utcai és a Széchenyi téri lelőhelyekkel (FÜLEP 1977, Suppl. II.);
2. A pécsi római temetők Pécs-Budai vám lelőhellyel (FÜLEP 1984, Suppl. V.)

Taf. I.

1. Der Stadtzentramsplan Pécs mit den Fundorten in der Apácastraße und auf dem Széchenyi Platz (FÜLEP 1977, Suppl. II.);
2. Die Lage der römischen Friedhöfe in Pécs mit dem Fundort am Budaer Zollhaus (FÜLEP 1984, Suppl. V.)

1870.

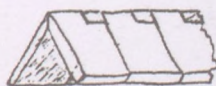
mintegy 50 lipcángi civatn felő, félé pu-
ha-miszkő banya, a lot nio csatő i, ipu
sok ity sirt belőtt a sio miszci a
kővereső majból kőhőst:

d. si de la, mini a rajpitol, bilata 1'6" dalt
 vult, i a curbeli lomafofotata recostat, egri
 fusting a mictate vult nigre: fusticet 2 1/2
 litra avanta rinai bglant hant bostalehlay
 vult befove, i a bglat egre miter, fals-gaa-
 sal-totve. A bglat 15" lomaet, 11" sta-
 leat, 2" masegole vultet, i a: on vultet

1870.

nyelvtudt egyenlőre hátrahagyottak, vissza a lov-
dalak faragóra, és csakhamar ottan felső réze a
dízlátnak oly négyen, a mint a vérsutak be-
nekai, berfist, felépítet a vele rajza egy, hogy
ebbe a neki ellenében állított dízlá igen le-
gyott fél felső réze helyfektet, a mint az a
római dízlásirányban általában fektet, a
mint itt a rajz itt mutatja:

neghulön böi le'be.

En sin iranja keletsi nyygästä jätti indulta, a
halla feja a keletsi nyygästä volti, keletsi nyygästä
en sistaan molykka aligla nyygästä nyygästä nyygästä
kinds.

36. 07. 22. a) Egy három darabba történt sodomyból kőszálal-
— kulag oxavast brossa kanyarok; síromba zöld.

1870

70. gr. Két darab kunkorfa, találhatók For-
rányban a Dext felől északra fel-
szelőkőföldben. —

72 Egy serpenintőt kennele, kobaltot, salát-
petost Srs. Mikalajon, Zala me-
gyében; tőbb éi elött e Kanieta-
Szorompj varosbanal építetvélor. 4

May 16.

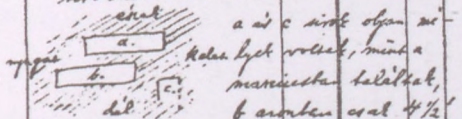
73 Egg from harperes,

74.75 dte egy kis darabba tört.

26.77 brownish yellow, beneath tinged reddish
Tall stalks over tinged pinkish
fancy. lobes yellowish, a marbled lobes
smaller smooth marked with yellowish

1870.

szóltam, és pedig az említett szöveg
mireg mátfel öljük. Helyreírta a
szöveget a következő:

nélszűk. Itt c-ben nem találtam
semmit, hanem a lelőlt kinyugt az
a. tőben voltak, a mely tőben még
a lelőlt lebinál egy országban.
volsz, mely azonban törtörték. a q-b
tőben a lelőlték felakasztottak, c
amely ezáltal keresztben fektet. stunde-
híres is apparátus a pule felől mör-
tőbe volt rajon, minden felakasztot-
tak nélkül. -

II. tábla. Részlet HORVÁTH Antal kézzel írott naplójából. (GÁL 1989, 169. nyomán)

Taf. II. Auszug aus dem handgeschriebenen Tagebuch von Anton HORVÁTH (nach GÁL 1989, 169.)

EARLY CHRISTIANITY IN HUNGARY: a New Research Project*

LEVENTE NAGY

The research project „*Frühes Christentum in Ungarn*”¹ has been established with the leadership of professors Zsolt VISY and Renate Johanna PILLINGER, with the coordination of Levente NAGY, in collaboration with archaeologists and students Claudia BEHLING, Ferenc FAZEKAS, Olivér GÁBOR, Stefanie HOFBAUER, Krisztina HUDÁK, Elisabeth LÄSSIG, István LOVÁSZ, Réka NEMÉNYI and Ádám SZABÓ. The aim of the project is the comprehensive cultural historical evaluation of the Early Christian finds and monuments in the Late Roman Provinces of Valeria and in the Hungarian part of Pannonia Prima. The catalogue and description of the single objects is based on autopsy, and the investigation of their narrower (local) and broader contexts is according to their analogies. The development of the bilateral connections between the departments of archaeology of the universities of Pécs and Vienna is important in order to ameliorate the institutional cooperation, and to support young researchers specialising in Christian archaeology. Our final task is the monographical evaluation of the Early Christian objects and monuments of Hungary documented with coloured pictures.² The project is financially supported by the *Stiftung Aktion Österreich-Ungarn*.

The first great monographs collecting Early Christian finds and monuments from the territory of present-day Hungary were written by Lajos NAGY in 1938³ and Dorottya GÁSPÁR in 2002.⁴

Since 2002 new finds (Pl. I. 3-6),⁵ inscriptions,⁶ burial structures⁷ and new interpretations of earlier known artefacts (Pl. I. 7-8),⁸ inscriptions (Pl. I. 1-2),⁹ monuments (Pl. II. 1-2)¹⁰ were

* This article was written with the support of the Grant TÁMOP 4.2.2/B-10/1-2010-0029 „Tudományos műhelyek támogatása a Pécsi Tudományegyetemen”.

¹ The most detailed description of the project with adjacent research history of Early Christian archaeological research in Hungary was prepared by Levente NAGY and presented at the international conference „*Frühes Christentum in den Balkanländern*” in Vienna, on 15.10.2012. Hungary was invited to this conference because of the similarity of the Early Christian find material with those found in the Balcan lands. This article is a short abstract of the longer German contribution about the results of the project with the same title being published in the acts of the conference „*Frühes Christentum in den Balkanländern*” by the Austrian Academy of Sciences. Special thanks to Mr. Nándor AGÓCS and Mr. Ferenc FAZEKAS for their help concerning the redaction of text and pictures.

² The publication permissions of the photos of Early Christian finds are due to the courtesy of the Hungarian National Museum (Budapest), Aquincum Museum (Budapest), Intercisa Museum (Dunaújváros), Wosinsky Mór Museum (Szekszárd), Janus Pannonius Museum (Pécs), Castle Museum (Esztergom), Savaria Museum (Szombathely), Liszt Ferenc Museum (Sopron).

³ NAGY 1938; his catalogue has been first extended by THOMAS 1982.

⁴ GÁSPÁR 2002. Revised Hungarian edition of the first part of GÁSPÁR 2002 is GÁSPÁR 2008. The most recent short overview of the archaeology of Early Christianity in Hungary: HEINRICH-TAMÁSKA 2012.

⁵ *Iovia*: KOC SIS 2003; Bakonya, *Lussonium*: FAZEKAS–GÁBOR–NAGY–VISY 2010, 38-39 (Pl. I. 3); Gyirmót: TOMKA 2008, 36-37, Abb. 2; *Intercisa*: BUZA–KESZI 2009, 20, Kat. Nr. 88. (Pl. I. 4) We have two unpublished rings from *Intercisa* as well, from the graves 2131 and 183 of the western and southern cemeteries. (Pl. I. 5-6).

⁶ Tarján: TÓTH 2003-2004, 139-158; DAIM 2012, 324, Kat. Nr. XII.9; *Aquincum*: KOVÁCS–NÉMETH 2009; KOVÁCS 2011, 134-140.

⁷ *Sopianae*: VISY 2006; POZSÁRKÓ–TÓTH–VISY 2007; VISY 2007.

⁸ Székesfehérvár: TÓTH 2008; *Sopianae*: GÁBOR–KATONA GYÖR 2012, 9; KATONA GYÖR 2013, 190, Fig. 37; Keszthely-Fenekpuszta: MÜLLER 2010; HEINRICH-TAMÁSKA 2010; HEINRICH-TAMÁSKA 2011a; HEINRICH-TAMÁSKA 2011b; HEINRICH-TAMÁSKA et al 2012; Nagyharsány, Pécs: TÓTH 2005; VIDA 2009, 72-73; MÜLLER 2010, 206-207; VADAY 2013a; VADAY 2013b, 241; Figs. 14-16; Seuso treasure: VISY–MRÁV 2012.

published. More B.A., M.A. and Ph.D. theses were prepared (mostly by the participants of our project),¹¹ so our common task for the new monograph is to search for newly published analogies and to provide our most recent interpretations regarding most recent results of Hungarian and international research. Last year we established a complex EXCEL database of all Early Christian finds and monuments (objects, structures) from the area of Hungary¹² with their most important parameters, descriptions, dating suggestions, which can provide the catalogue part of the project-monograph.

The greatest scholars of Early Christianity in Hungary have been in recent years Endre TÓTH¹³ and Dorottya GÁSPÁR,¹⁴ dealing with our material we tend to follow their footsteps, reviewing more recent results of international research, too. In our EXCEL database we have 149 Early Christian monuments, partly built structures, partly artefacts and small finds. This number may be extended with the unpublished material; we try also to deal exclusively with the problematic monuments we are not able to define as surely Christian any more. The most important task of our project is not only a new catalogue of the Christian finds and monuments, but also the new interpretation of the earlier published material and the discussion of the recent publications of older (earlier published) finds as well.

In 2012 several publications and papers were provided in connection with the project. The Center for Patristic Studies of the University of Pécs (working in harmonic collaboration with our Department of Archaeology in the field of various Early Christian studies) organised with the BARDA Research Group for Early Christian Iconography and Epigraphy (King's College, London) a joint conference on the 24-25th May 2012 in Pécs (**Appendix**).¹⁵ The iconographical problems of the paintings in the Saint Peter and Paul Burial Chamber No. I. were extensively discussed in the papers of Zsolt VISY, Olivér GÁBOR, György HEIDL, István BUGÁR, Péter CSIGI, Krisztina HUDÁK and Levente NAGY (**Pl. II. 1**). The papers will be published in the *Studia Patristica* in Oxford hopefully this year. A general overview of the topographical, archaeological and religious historical interpretations of the Northern cemetery of Sopianae was provided by Olivér GÁBOR.¹⁶

Iconographical questions were discussed in the papers of Péter CSIGI¹⁷ and György HEIDL.¹⁸ The paper of Krisztina HUDÁK¹⁹ tried to discuss these problems again, based on several compositional analogies from the Early Christian art, and on technical observations concerning the restaured paintings themselves with the help of documentations and photos taken during earlier restauration

⁹ *Savaria*: TÓTH 2011, Nr. 142-144, 147-149, 151 (**Pl. I. 2.**); Hács-Béndekpuszta: BIERBRAUER 2011, 374-375; *Intercisa, Lussonium*: GÁSPÁR 2007.

¹⁰ *Iovia*: TÓTH 2009, 54-58, 119-136; *Savaria*: NAGY 2012a; *Sopianae*: GÁBOR 2008b; HUDÁK-NAGY 2009; HUDÁK 2009a; HUDÁK 2009b; GÁBOR 2010; TÓTH-POZSÁRKÓ 2011; TÓTH 2012; MAGYAR 2012; KATONA GYÖR 2013; VISY 2013, 147-148; GÁBOR 2013; NAGY 2013; Keszthely-Fenékpuszta: HEINRICH-TAMÁSKA 2010; HEINRICH-TAMÁSKA 2011a; HEINRICH-TAMÁSKA 2011b.

¹¹ HUDÁK 2003; HOFBAUER 2007; GÁBOR 2008a; NEMÉNYI 2012.

¹² We tend to evaluate Eastern Transdanubia at first, completing this year with the material of Western Transdanubia as the second stage of the project. The third stage will be the collection of the Early Christian material of the German people and of the supposed surviving Romans from the Early Migration period.

¹³ An overview: TÓTH 1994; Methodologically important: TÓTH 1998-1999.

¹⁴ The most important overviews: GÁSPÁR 1995; GÁSPÁR 2002, see previous notes in this contribution.

¹⁵ *Early Christian Art: An International Conference with special regard to the early Christian Cemetery in Sopianae (Pécs – Hungary)*.

¹⁶ The title of his paper was: *Early Christian Buildings in the Northern Cemetery of Sopianae (Pannonia, Valeria Provincia.)*.

¹⁷ The title of his paper was: *Iconographic approaches to the early Christian artefacts in Sopianae*.

¹⁸ The title of his paper was: *Remarks on the iconography in "Peter-Paul" (No. 1.) Burial Chamber of Sopianae*.

¹⁹ The title of her paper was: *Technical observations on the paintings in the St. Peter and Paul (No. 1.) Burial Chamber of Sopianae*.

projects of the paintings (Pl. II. 2). István BUGÁR introduced a new theological interpretation of the *dominus legem dat* – representations with Saint Peter and Paul.²⁰ Zsolt VISY dealt with the representations of the paradise garden in the paintings of Sopianae (Pl. II. 1-2),²¹ with the pictures of a happy, blissful, idealized world. Levente NAGY spoke in his paper about the earlier interpretations of Zoltán KÁDÁR, an outstanding researcher of Early Christian art and iconography in Hungary, and about the new perspectives of reinterpreting biblical scenes in Early Christian paintings and artefacts from the Pannonian provinces as future tasks of our project.²²

In March and in September 2012 Levente NAGY tried to provide a new iconographical analysis of the casket mounts from Császár (Northern Hungary), Grave 1, found in 1901²³ and from the Late Roman cemetery South of the Roman fort of *Ulcisia/Constantia* (Szentendre),²⁴ with mythological and biblical representations.

On 7-10th March 2013 an international conference titled *Pagans and Christians in the Late Roman Empire: New Evidence, New Approaches* was held in Budapest and Pécs, organised by the Department of Medieval Studies of the Central European University and the Department of Archaeology of the Pécs University. In the Pécs section of the conference held in the Cella Septichora Visitor Center Olivér Gábor introduced in his paper the so-called pagan and Christian burials in Sopianae,²⁵ meanwhile the most important results of our project was presented in the visitor's center on a poster exhibition designed by István LOVÁSZ and Veronika ZALAVÁRI,²⁶ with the financial support of Zsolnay Örökségkezelő Nonprofit Kft. Pécs (Pl. III).

In 2013 we would like to go on with the detailed discussion of our Early Christian material from the Hungarian parts of the provinces Valeria and Pannonia Prima. We are planning our project-monograph titled *Frühes Christentum in Ungarn* after finishing our work with the material of the supposedly surviving Roman population and German people from the early migration period, after 2014-2015.

²⁰ The title of his paper was: *Theology on Images?*.

²¹ The title of his paper was: *The Paradise in the Early Christian cemetery of Sopianae*.

²² The title of his paper was: *Zoltán Kádár and the Early Christian Iconography of Roman Pannonia: some problems of interpretation*.

²³ NAGY L. 2012b, 61-90.

²⁴ Paper held at the international conference *Pagans and Christians in the 4th Century Rome* on the 21th September 2012 in Rome, with the title *Representations of Hercules in Fourth-Century Christian Context*.

²⁵ The title of his paper was: *Pagan and Christian burial customs in Sopianae*.

²⁶ The authors of the posters showing the research results of our project were Claudia-Maria BEHLING, Ferenc FAZEKAS in collaboration with Antal SZABÓ and Zsuzsanna V. PÉTERFI, Olivér GÁBOR, Stefanie HOFBAUER, Levente NAGY, Réka NEMÉNYI, István LOVÁSZ and Zsolt VISY.

BIBLIOGRAPHY²⁷

- BIERBRAUER 2011 BIERBRAUER, V.: Zum pannonischen Ostgotenreich (456/457-473) aus archäologischer Sicht. In: O. HEINRICH-TAMÁSKA 2011b, 361-380.
- BUZA–KESZI 2009 BUZA A. – KESZI T.: Aranytárgyak az Intercisa Múzeum gyűjteményéből – Golden objects from the collection of the Intercisa Museum. Dunaujváros 2009.
- DAIM 2012 DAIM, F. (Hrsg.): Das goldene Byzanz und der Orient. Schallaburg 2012.
- FAZEKAS–GÁBOR–NAGY–VISY 2010 FAZEKAS F. – GÁBOR O. – NAGY L. – VISY ZS.: A késő római kor és az ókereszténység Sopianae és Valeria területén – Geç Roma dönemindeki Sopianae ve Valeria-Erken Hristiyanlık – Sopianae and Valeria in the Late Roman Age-Early Christianity. *SpecNova; Supplementum* 10. Pécs 2010.
- GÁBOR 2008a GÁBOR O.: Sopianae késő antik (északi) temetőjének épületei és festményei. Doktori Disszertáció. (Kézirat) Pécs 2008.
- GÁBOR 2008b GÁBOR, O.: Christograms from the northern late roman cemetery of Sopianae (Pécs). In: Szabó, Á. – Vargyas, P. (Eds.), *Cultus Deorum. Studia religionum ad historiam* II. De rebus aetatis graecorum et romanorum in memoriam István Tóth. *Ókortudományi Dolgozatok* 2. Pécs 2008, 289-310.
- GÁBOR 2010 GÁBOR, O.: Die altchristliche(n) Kirche(n) von Sopianae. In: Erdős, Z. – Kindl, M. (Szerk.), Pécs az egyháztörténet tükrében. Tanulmányok. Pécs 2010, 47-60.
- GÁBOR 2013 GÁBOR O.: Sopianae ókeresztény temetőjének épületei - Buildings of the Late Roman Cemetery of Sopianae. In: VONYÓ–VISY 2013, 195-222. [English summary: 351].
- GÁBOR–KATONA GYŐR 2012 GÁBOR O. – KATONA GYŐR Zs.: Ókeresztény tárgyak Baranyából. *Pécsi Szemle* 2012/4, 2-10.
- GÁSPÁR 1995 GÁSPÁR, D.: Christliche Forschungen in Pannonien seit der Tätigkeit von István Járdányi Paulovics. *ACD* 30, 1995, 111-120.
- GÁSPÁR 2002 GÁSPÁR, D.: Christianity in Roman Pannonia. An evaluation of Early Christian finds and sites from Hungary. *BAR-IS* 1010. Oxford 2002.
- GÁSPÁR 2007 GÁSPÁR, D.: Inschriften aus Pannonien; christlich, oder nicht christlich? *Mitteilungen zur Christlichen Archäologie* 13, 2007, 31-36.
- GÁSPÁR 2008 GÁSPÁR D.: Pannonia kereszténysége. A mai Magyarország területén, I. – Christentum in Pannonien im heutigen Gebiet Ungarns, I. Budapest 2008.
- HEINRICH-TAMÁSKA 2010 HEINRICH-TAMÁSKA, O.: Sakral-oder Profanbauten? Zur Funktion und Datierung der „Kirchen“ von Keszthely-Fenékpuszta (Komitat Zala, Ungarn). In: Krohn, N. (Hrsg.), *Kirchenarchäologie heute. Fragestellungen – Methoden – Ergebnisse. Veröffentlichung des Alemannischen Instituts, Freiburg im Breisgau* 76. Darmstadt 2010, 91-112.
- HEINRICH-TAMÁSKA 2011a HEINRICH-TAMÁSKA, O.: Megjegyzések a fenékpusztai II. sz. kora keresztény bazilika keltezéséhez – Bemerkungen zur Datierung der zweiten frühchristlichen Basilika von Fenékpuszta. *MFME – Studia Archaeologica*. 12, 2001, 225-234.
- HEINRICH-TAMÁSKA 2011b HEINRICH-TAMÁSKA, O. (Hrsg.): Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia. *Castellum Pannonicum Pelsonense* 2. Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden/Westfallen 2011.

²⁷ This bibliography is a short extract from the still unpublished general bibliography of our project compiled by Réka NEMÉNYI, István LOVÁSZ and Levente NAGY with participation of Ferenc FAZEKAS, with items connected to the notes of the contribution. The exhaustive bibliography will be published in the next volume of *SpecNova*.

- HEINRICH-TAMÁSKA 2012 HEINRICH-TAMÁSKA, O.: Fortleben, Abbruch und Neuanfang: Spuren des Christentums in Pannonien im 4.-9. Jahrhundert. In: Heinrich-Tamáška, O. – Krohn, N. – Ristow, S. (Hrsg.), Christianisierung Europas. Entstehung, Entwicklung und Konsolidierung im archäologischen Befund – Christianisation of Europe: Archaeological evidence for its creation, development and consolidation. Internationale Tagung im Dezember 2010 in Bergisch Gladbach. Regensburg 2012, 213-237.
- HEINRICH-TAMÁSKA et al 2012 HEINRICH-TAMÁSKA O. – MÜLLER R. – STRAUB P.: A fenékpusztai erőd évszázadai. Zalaegerszeg 2012.
- HOFBAUER 2007 HOFBAUER, S.: Frühchristliche Ringe in Österreich mit einigen ausgewählten Beispielen aus Ungarn. Diplomarbeit. Wien 2007.
- HUDÁK 2003 HUDÁK K.: Bibliai alakok és szentábrázolások a sirmiumi Metropolia ókeresztény művészetében. Diplomamunka. (Kézirat). Budapest 2003.
- HUDÁK 2009a HUDÁK, K.: The Iconographical Program of the Wallpaintings in the Saint Peter and Paul Burial Chamber of Sopiana (Pécs). *Mitteilungen zur Christlichen Archäologie* 15, 2009, 47-76.
- HUDÁK 2009b HUDÁK, K.: The Chronology of the Paintings in the Saint Peter and Paul Burial Chamber of Sopiana. In: Bíró, Sz. (ed.): *Ex _nt he _al...* Studia in honorem Dénes Gabler. *Tanulmányok* 2. Győr 2009, 225-238.
- HUDÁK – NAGY 2009 HUDÁK, K. – NAGY, L.: A Fine and Private Place. Discovering the Early Christian Cemetery of Sopiana. *Örökség Füzetek* 6. Pécs 2009².
- KATONA GYÖR 2013 KATONA GYÖR, ZS.: Temetkezési szokások a római kori Sopianaeben – Burial Rites in Sopiana in the Roman Period. In: VONYÓ-VISY 2013, 153-194. [English summary: 349-351].
- KOCSIS 2003 KOCSIS, L.: A New Late Roman Helmet from Hetény in the Hungarian National Museum. In: Tóth, E. – Szabó, Á. (eds.): *Pannonia Provincialia et Archaeologia Eugenio Fitz Octogenario dedicata. Libelli Archaeologici Ser. Nov. No. 1*. Budapest 2003, 521-552.
- KOVÁCS 2011 KOVÁCS, P. (Ed.): *Fontes Pannoniae Antiquae in aetate Tetrarcharum I. (A.D. 285-305) – Az ókori Pannonia forrásai az I. tetrarchia korában (Kr. u. 285-305.)*. Budapest 2011.
- KOVÁCS-NÉMETH 2009 KOVÁCS, P. – NÉMETH, M.: Eine neue Bauinschrift aus Aquincum. *ZPE* 169, 2009, 249-254.
- MAGYAR 2012 MAGYAR, ZS.: Késő császárkori sírépületek Pannoniában – Late Roman Mausolea in Pannonia. *ArchÉrt* 137, 2012, 125-144.
- MÜLLER 2010 MÜLLER, R.: Die Gräberfelder von der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenékpuszt mit Beiträgen von E. Fóthi, Á. Kustár, A. Pásztor, K. T. Rendes. *Castellum Pannonicum Pelsonense* 1. Budapest – Leipzig – Keszthely – Rahden 2010.
- NAGY 1938 NAGY L.: *Pannonia Sacra*. In: Serédi, J. (ed.): *Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulójára* I. Budapest 1938, 29-148.
- NAGY 2012A NAGY L.: Pannóniai városok, mártírok, ereklyék. Négy szenvedéstörténet helyszínei nyomában – Cities, Martyrs, Relics in Pannonia. Discovering the Topography of Four Pannonian Passion Stories. *Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi* 1. Pécs 2012.
- NAGY 2012B NAGY, L.: Bemerkungen zum ikonografischen Programm des frühchristlichen Kästchenbeschlags von Császár (Ungarn). *Mitteilungen zur Christlichen Archäologie* 18, 2012, 61-90.
- NAGY 2013 NAGY, L.: Túlvilági elképzelések és értelmezési problémáik a pécsi késő római-ókeresztény temetőben – Fancies on the other world and questions of their evaluation in the Late Roman-Old Christian cemetery of Pécs. *Műemlékvédelem* 57/1, 2013, 1-13.
- NEMÉNYI 2012 NEMÉNYI, R.: Adalékok a Krisztus-monogrammal díszített hagymafejes fibulák értelmezési problémáihoz. In: Szamonek, V. (Szerk.), X. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencia Előadásai. Pécs 2012, 272-281.

POZSÁRKÓ–TÓTH–VISY 2007	POZSÁRKÓ CS. – TÓTH I. ZS. – VISY ZS.: Sopianae. A cella septichora és környéke. Beszámoló a 2005/2006 évi régészeti feltárásról. – Sopianae. The cella septichora and its surrounding. Preliminary report about the excavations in 2005/2006. <i>Ókor</i> 6/3, 2007, 88. URL: http://okorportal.hu/wp-content/uploads/2013/03/2007_3_pozsarko_et_al.pdf
POZSÁRKÓ–TÓTH 2011	POZSÁRKÓ, CS. – TÓTH, I. ZS.: Pécs in den römischen Zeiten. Wegweiser zu den Schauplätzen des Welterbes in Pécs. Pécs 2011.
THOMAS 1982	THOMAS, B. E.: Das frühe Christentum in Pannonien im Lichte der archäologischen Funden. In: Straub, D. (Hrsg.), Severin. Zwischen Römerzeit und Völkerwanderung. Ausstellung des Landes Oberösterreich 24. April bis 26. Oktober 1982 im Stadtmuseum Enns. Linz 1982, 255-293.
TOMKA 2008	TOMKA P.: Langobard temető Gyirmót-Homokdombon – Longobardské pohrebisko na lokalite Gyirmót-Homokdomb – Langobardisches Gräberfeld in Gyirmót-Homokdomb. In: Molnár A. – Nagy A. – Tomka P. (eds.): Jöttek-mentek. Langobardok és avarok a Kisalföldön. Kiállításvezető – Prišli a odišli. Longobardi a Avari na Podunajскеj nižini. Sprievodca výstavy – Sie kamen und gingen. Langobarden und Awaren in der Kleinen Tiefebene. Ausstellungsführer. <i>A Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Kiállításvezetője</i> 3. Győr 2008, 31-43.
TÓTH 1994	TÓTH, E.: Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert nach den archäologischen Zeugnissen. In: Boshoff, E. – Wolff, H. (Hrsg.), Das Christentum im Bairischen Raum. Wien 1994, 241-272.
TÓTH 1998-1999	TÓTH, E.: Heidnisch oder christlich? <i>FolArch</i> 47, 1998-1999, 117-130.
TÓTH 2003-2004	TÓTH, E.: Römische Hohlmaße im Ungarischen Nationalmuseum. <i>FolArch</i> 51, 2003-2004, 139-158.
TÓTH 2005	TÓTH, E.: Zur Herkunft und Ikonographie der Scheibenfibeln der Keszthely-Kultur. <i>Zalai Múzeum</i> 14, 2005, 183-202.
TÓTH 2008	TÓTH E.: A székesfehérvári ókeresztény korláttöredék – Ein altchristlicher Schrankenpfeiler aus Székesfehérvár. <i>ArchÉrt</i> 133, 2008, 49-66.
TÓTH 2009	TÓTH, E.: Studia Valeriana. Az alsóhetényi és ságvári késő római erődök kutatásának eredményei. Dombóvár 2009.
TÓTH 2011	TÓTH, E.: Lapidarium Savariense. Savaria feliratos köemlékei. <i>Savaria</i> 34/2, 2011.
VADAY 2013a	VADAY, A.: Lovas szent és arkangyal ábrázolásai az avar korból. <i>Magyar régészet online magazin</i> 2013 tavasz, 1-3. URL: http://www.magyarregeszett.hu/wp-content/uploads/2013/04/Vaday_13T.pdf
VADAY 2013b	VADAY, A.: Pécs története az avar kortól a magyar honfoglalásig – The History of Pécs from the Avar Period until the Foundation of the Hungarian State. In: VONYÓ–VISY 2013, 233-265. [English summary: 352-357.]
VIDA 2009	VIDA, T.: Bestattungen von Eliten in der Befestigung von Keszthely-Fenekpuszta im 6. und 7. Jahrhundert: Horreum und Basilika. In: Heinrich-Tamáská, O. – Straub, P. (Hrsg.), Keszthely-Fenekpuszta im Spiegel der Jahrtausende – Keszthely-Fenekpuszta az évezredek tükrében. Leipzig – Zalaegerszeg 2009, 72-76.
VISY 2006	VISY ZS.: Cella Septichora. Előzetes beszámoló a Szent István téren, az ókeresztény temető területén folytatott régészeti kutatásokról. <i>Pécsi Szemle</i> 2006/3, 3-14.
VISY 2007	VISY, ZS.: Recent Data on the Structure of the Early Christian Burial Buildings in Pécs. <i>ACD</i> 43, 2007, 137-155.
VISY 2013	VISY ZS.: Sopianae településtörténete – Settlement History of Sopianae. In: VONYÓ–VISY 2013, 92-152. [English summary: 345-348.]
VISY–MRÁV 2012	VISY ZS. – MRÁV ZS. (Szerk.): A Seuso kincs és Pannonia – The Seuso Treasure and Pannonia. Magyarországi tanulmányok a Seuso kincsről I. Régészet – Scientific Contributions to the Seuso Treasure from Hungary I. Archaeology. Budapest – Pécs 2012.
VONYÓ–VISY 2013	VONYÓ, J. – VISY, ZS. (Szerk.): Pécs története I. Az őskortól a püspökség alapításáig – History of Pécs from Prehistoric Times until the Foundation of the Bishopric. Pécs 2013.

Appendix

Early Christian Art: An International Conference

with special regard to the early Christian Cemetery in Sopianae (Pécs – Hungary)

Cella Septichora Visitor Centre, Pécs, Hungary, 24-25. May, 2012.

Organised by Cella Septichora Visitor Centre and University of Pécs, Centre for Patristic Studies

Conference program

24. May, Thursday

9:00 *Welcome speeches* - György Udvardy (Bishop of Pécs) and Róbert Somos (University of Pécs, Centre for Patristic Studies)

9:30 *Visiting the World Heritage exhibition with the guidance of Zsolt Visy and Olivér Gábor*

12:00 *Lunch – House of Arts and Literature*

Lectures – House of Arts and Literature

13:00 – 13:30 Zsolt Visy, *The Paradise in the Early Christian cemetery of Sopianae.*

13:30 – 14:00 Olivér Gábor, *Early Christian Buildings in the Northern Cemetery of Sopianae (Pannonia, Valeria Provincia.)*

14:00-14:20 *Discussion*

14:20-14:30 *Coffee break*

14:30-15:00 Allen Brent, *Klauser's methodological perspective in his interpretation of early Christian artefacts.*

15:00-15:30 Eileen Rubery, *From catacomb to sanctuary: the orant figure and Rome's virgin saints.*

15:30-16:00 Reita Sutherland, *The Christian Orant: Prayer and Piety.*

16:00-16:30 *Discussion*

17:00 – *Sightseeing in Pécs (optional)*

25. May, Friday

9:00 – 9:30 Levente Nagy, *Zoltán Kádár and the Early Christian Iconography of Roman Pannonia: some problems of interpretation.*

9:30 – 10:00 Gaetano Bevelacqua, *Observations on Christian Epigraphy in Pannonia.*

10:00-10:20 *Discussion*

10:20-10:30 *Coffee break*

10:30 – 11:00 Marianne Sághy, *Word and Image: Poetic and Pictorial Representations of Martyrs in Late Antique Funerary Art.*

11:00 – 11:30 György Heidl, *Remarks on the iconography in "Peter-Paul" (No. 1.) Burial Chamber of Sopianae.*

11:30 – 12:00 Péter Csigi, *Iconographic approaches to the early Christian artefacts in Sopianae.*

12:00 -12:30 *Discussion*

12:30 – *Lunch*

13:30 – 14:00 Krisztina Hudák, *Technical observations on the paintings in the St. Peter and Paul (No. 1.) Burial Chamber of Sopianae.*

14:00 – 14:30 Isván Bugár, *Theology on Images?*

14:30-15:00 Markus Vinzent, *Battle and Conquest or the Power of Frames – On Christ's Resurrection in Early Christian Art.*

15:00-15:30 *Discussion*

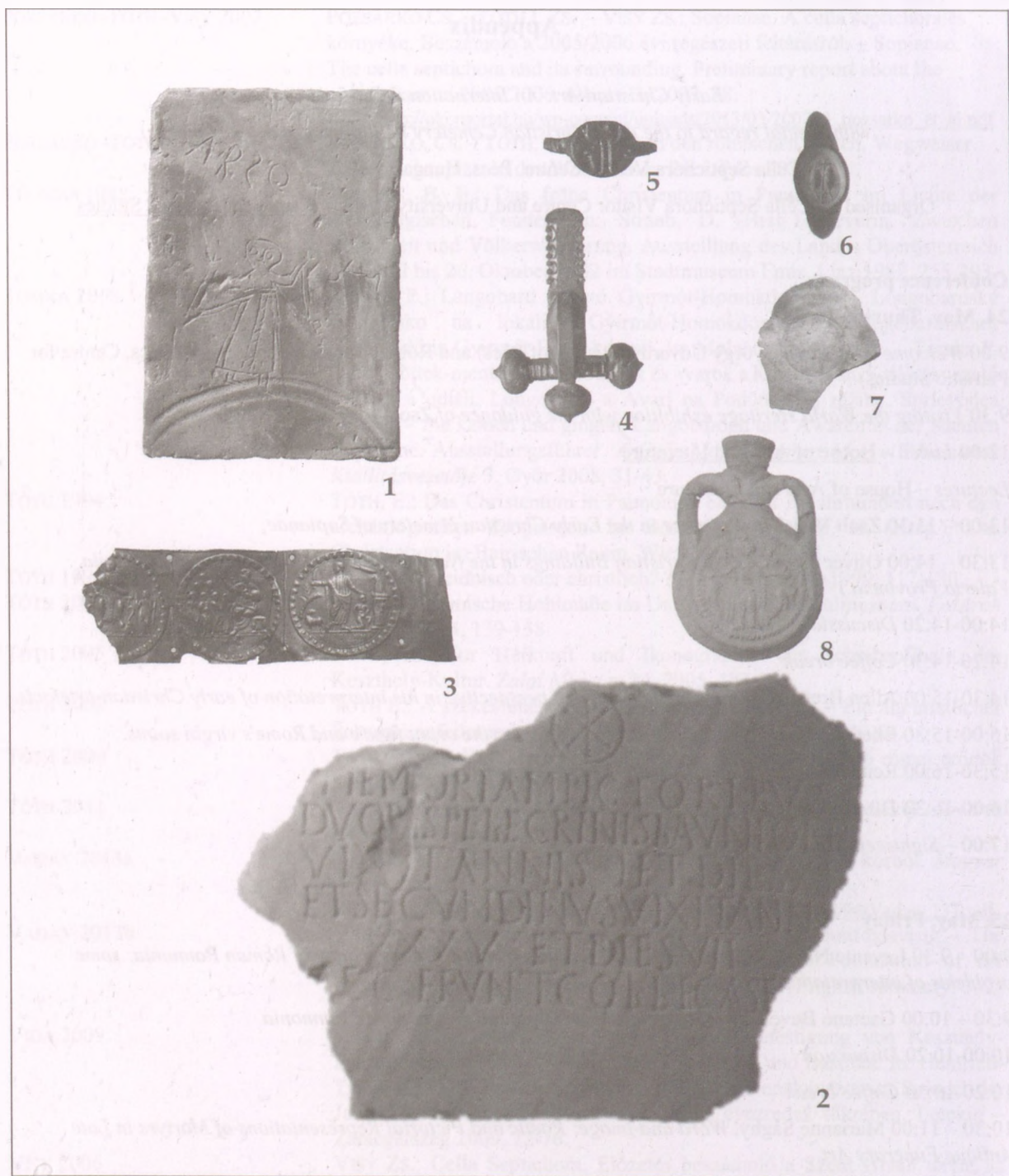

Plate I.

1. Kisdorog, sketch on a brick with the representation of Arius (?) from a Late Roman cemetery, 2nd half of the 4th century AD. (Courtesy of Wosinsky Mór Museum, Szekszárd – Photo: Renate PILLINGER); 2. Grave inscription of the Christian painters, Launio and Secundinus from Savaria, Eastern cemetery, 2nd half of the 4th century AD. (Courtesy and photo of Savaria Museum, Szombathely); 3. The casket mount of Bakonya with biblical representations. (Photo: Zsolt VISY); 4. Cross-bow brooch from Intercisa, grave 1890. (Courtesy of Intercisa Museum - Photo: Tamás KESZI); 5. Bronze finger ring from Intercisa, grave 2131. (Courtesy of Intercisa Museum - Photo: Renate PILLINGER); 6. Bronze finger ring from Intercisa, grave 183. (Courtesy of Intercisa Museum – Photo: Renate PILLINGER); 7. Ceramic fragments with representations of crosses from Tokod, 5th century. (Courtesy of Castle and Balassa Bálint Museum in Esztergom - Photo: Renate PILLINGER); 8. Menas-Ampulla from Savaria, 6th-7th. century (Courtesy and photo of Savaria Museum, Szombathely)

1

2

Plate II.

1. Burial chamber No. I. from Sopianae (Photo: András em Török); 2. Burial chamber No. I. from Sopianae, detail from the barrel vault (Photo: Attila Pintér)

Pogányok és keresztények
a késő antik korban

Pagans and Christians in
the Late Antiquity

Poszterkiállítás Poster Exhibition

Közép Európai Egyetem, Budapest,
Mediävistikai tanszék
Central European University, Budapest
Department of Medieval Studies
<http://medievalstudies.ceu.hu/>

Pécsi Tudományegyetem,
Történettudományi Intézet, Régészet Tanszék,
University of Pécs,
Institute of History, Department of Archaeology
<http://regeszett.btk.pte.hu/>

Szerzők/Authors:

Alessandra Bravi, Claudia-Maria Behling, Francesca Diosono, Ferenc Fazekas, Olivér Gábor, Stefanie Hofbauer, István Lovász, Levente Nagy, Réka Neményi, Csaba Pozsárkó, Antal Szabó, Zsolt István Tóth, Zsolt Visy, Marijana Vuković, Zsuzsanna Váradyné Péterfi

A képek forrása/The origin of the Pictures:

Pécsi Légitérítési Téma, Pécsi Tudományegyetem		Aerial Archaeological Archive of the University of Pécs
Janus Pannonius Múzeum, Pécs		Janus Pannonius Museum, Pécs
Zsolnay Örökségkezelő Nonprofit Kft, Pécs		Zsolnay Heritage Management Nonprofit Ltd, Pécs
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest		Hungarian National Museum, Budapest
BTM Aquincum Múzeum, Budapest		BTM Aquincum Museum, Budapest
Wosinsky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd		Wosinsky Mór County Museum, Szekszárd
Paks Városi Múzeum		Town Museum, Paks
Intercisa Múzeum, Dunaújváros		Intercisa Museum, Dunaújváros
Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár		King St. Stephen Museum, Székesfehérvár
Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém		Laczkó Dezső Museum, Veszprém
Frontiers of the Roman Empire – Kultúra 2000		Frontiers of the Roman Empire – Culture 2000
Savaria Múzeum		Savaria Museum
Magyar Nemzeti Múzeum, Balassa Bálint Múzeum		Hungarian National Museum, Balassa Bálint Museum,
Magyar Nemzeti Múzeum, Vármúzeum, Esztergom		Hungarian National Museum, Castle Museum, Esztergom
Balaton Múzeum		Balaton Museum
SketchUcation Magyarország Kft.		SketchUcation Hungary Ltd.
Pazirik Informatikai Kft.		Pazirik IT Ltd.

András Balogh, József Bicskel, István Bóna, Otto Braesch, András Dabasi, Johannes G. Deckers, Ferenc Fazekas, Stefano Ferrari, Antal Fetter, Ferenc Fülöp, István Füzi, Attila Gaál, Olivér Gábor, Ortolf Harl, György Heidi, Orsolya Heinrich-Tamáska, Gergely Kövi, Gábor Krajnyák, Vera Lányi, István Lovász, Euterpi Marki, Christian Miks, Gabriele Mietke, Zsolt Magyar, Zsolt Mráv, Erzsébet Nagy, Levente Nagy, Gábor Orbán, Renate Pillinger, Attila Pintér, Csaba Pozsárkó, Hans Reinhard Seeliger, Tamás Retkes, Imre Sallér, László Sebők, Antal Szabó, Máté Szabó, András em Török, Zsolt István Tóth, Béla Tóvishéti, Zsolt Vasáros, Eszter B. Vágó, Napcsugár Vass, Tivadar Vida, Zsolt Visy, Marijana Vuković, Albrecht Weiland

Design:

István Lovász, Veronika Zalavári

Külön köszönet Üveges Attilának és a Zsolnay Örökségkezelő Nonprofit Kft-nek!
Special thanks to Attila Üveges and the Zsolnay Heritage Management Nonprofit Ltd!

Plate III.

1. Poster from the exhibition Pagans and Christians in the Late Antiquity. (Pécs, Cella Septichora Visitor Center 2013, designed by István LOVÁSZ and Veronika ZALAVÁRI)

CORPUS LIMITIS IMPERII ROMANI (CLIR)*

ZSOLT VISY

The frontiers of the Roman Empire changed many times during the centuries as new territories were occupied and organized into provinces or were given up for a period of time or forever. The Roman army changed the position of its units accordingly, creating and constructing new lines of defence with new fortifications. The investigations have been on-going for more than a hundred years in almost every country that inherited a sector of the frontiers. They are at present ten countries in Europe and eight in Asia and Africa along the more than 5000 km long frontiers of the Roman Empire. At least 10 more countries have remains of the Roman military presence, and many others are interested in the research of the *limes Romanus* even though they have no claim to sharing the geography of the Empire.

Some sectors of the *limes Romanus* have been inscribed on the World Heritage List, and since 2005 have been accorded in the Multinational World Heritage Site of the Frontiers of the Roman Empires. The three registered as such up to 2008¹ will be followed by nominations of other sectors. Two of them, the Hungarian and Slovakian nomination documentations were made by 2011, but they have not been sent to the UNESCO World Heritage Centre.

Taking into account all the scientific work done, and considering the broad international interest on a synchronized and common effort and the systematic evaluation of all investigations of the Roman frontiers in the future, it had a high priority to create a common platform to prepare a scientific catalogue and evaluation of the *limes Romanus*. The best way to do so is to establish a corpus under the umbrella of the Union Académique Internationale, the *Corpus Limitis Imperii Romani* from Augustus to the end of the Western Roman Empire (ca. 500 AD). From the point of view of the *limes Romanus* not only the exact frontier line should be included –with its changes over time– but also the frontier provinces with all inner fortifications, military sites and installations. Roman military sites beyond the frontiers also belong to the subject.

The Regional Committee of the Hungarian Academy of Sciences at Pécs, the Committee for philosophy, history and ethnography and the Department of Archaeology of University of Pécs, prepared and submitted a proposal for a new scientific program to UAI in 2010. The proposal has been adopted by the General Assembly of UAI in 2011 for the Danube region (the provinces Noricum, Pannonia, Dalmatia, Moesia and Dacia) as its 79th international scientific program.

The main target of the project is to enhance international research of the *Limes Romanus* and to publish its elements on a common and coordinated base. To achieve these goals the followings are to be executed:

- to investigate all kind of sources for better knowledge of the military sites, buildings, civil settlements and towns of the Roman *limes*;
- to create an international database for proper organization of the material;
- to publish a series of monographs at national and international level on each sector of the Roman frontiers.

* Summary of the lecture given at the XXIIth Limes Congress, held in Russe, Bulgaria in 2012. The full text is forthcoming in the *Proceedings Limes XXII*.

¹ 1987 : Hadrian's Wall

2005 : Upper German and Raetian Limes

2008 : Antonine Wall.

The core of CLIR should concentrate on archaeological sources, first of all on the military sites and structures. The forts, fortlets and other military structures and sites with their civil settlements should be described fully in monographs. Other archaeological and numismatic finds, cemeteries, epigraphic and all other written sources should be taken into limited consideration according to the needs of interpretation.

CLIR is in close connection with some other UAI-programs, first of all with nr. 6a: Tabula Imperii Romani (TIR), nr. 48: Atlas of the Greek and Roman World, nr. 49: Greek and Latin inscriptions (Corpora, Supplementum Epigraphicum Graecum and Corpus of amphora stamps). These and other corpora (inscriptions: CIL, IG, IGRR, CIG and those on national levels; RIC and other collections for the numismatique material, CSIR for the stone plastique material; the great number of monographs on archaeological material) and evaluations of the inscriptions and archaeological finds do not make it necessary to incorporate inscriptions and mobil archaeological finds into CLIR except in evaluation.

The list of the limes sites is to be prepared by the participating members/member institutes at the beginning of the project. New archaeological investigations (aerial reconnaissance, geophysics, any kind of field work, including excavation) are to be planned and executed on the level of their personal and financial abilities. International coordination and cooperation is needed.

There are several databases for the sectors of the limes Romanus, prepared both at national and international level. The Hungarian limes database, which was made earlier and has now been upgraded in accordance with the latest scientific demands and safeguards, will be available on the web soon. There is, however, at least one international database planned and partially made: that of the Bratislava Group as established in 2005-2008, for the European limes (extendable for the whole limes) with a multilingual thesaurus and with the possibility of providing a common platform for national limes databases. The international CLIR database will be bigger than the previous ones but will be harmonized with them.

While the international database will be enhanced and filled permanently, the about 50 volumes of the military sectors and sites of the Danubian provinces will provide a comprehensive work with all kind of archaeological sources with full evaluation in a given time.

The Hungarian CLIR program at its current level as created at the University of Pécs has extended partnerships on both the national and international levels; first of all with the Hungarian Academy of Sciences. A close connection and collaboration has also been established with several Romanian museums for common research on the Eastern frontier of province Dacia. There is a continuing cooperation with the Bratislava Group (international scientific board to enhance research and maintenance of the Roman limes) and with scientists and scientific institutions in Great Britain, The Netherlands, Germany, Austria, Slovakia, Croatia, Poland, Romania, Bulgaria, Spain, and from time to time with scholars of academies, universities, museums and research institutes of other countries.

BIBLIOGRAPHICA LUSSONIENSIA* (XIX. Jahrhundert – 2012)¹

1	Generelle Studien	4	Funde
2	Vorgeschichte	5	Archäometrische Studie(n)
3	Römische Kaiserzeit	6	Diverses
3.1	Kastell, <i>castellum</i>	7	Manuskripte
3.2	Zivilsiedlung, <i>vicus</i>		

Das Ziel dieser Datensammlung ist die möglichst komplette wissenschaftliche Bibliographie des wichtigen Fundplatzes, *Lussonium* (heute Paks-Dunakömlőd, Ungarn) an der *ripa Pannonica* zu erfassen und das wissenschaftliche Auditorium zu präsentieren. Außer der römischen Literatur wurden die generell andeutenden Bände; sowie die vorgeschichtlichen Bearbeitungen einbezogen. Die *Bibliographica Lussoniensia* ist eine analytische Sammlung, die sich nach der exzellenten 'Xanten-Bibliographie' von Clive BRIDGER² richtet. Die Sektionen wurden gemäß der gegebenen Fachliteratur leicht geändert.

Den neusten Trends der archäologischen Literatur nachrückend, wurden auch die im Internet freigestellten Materialien auch mit einer Web-Adresse (URL:) versehen.

1 Generelle Studien

PAKS – DUNAKÖMLÖD-BOTTYÁNSÁNC

3.1 castellum

BALOGH András – FAZEKAS Ferenc – NAGY Balázs – SCHWARCZ Dávid – SZABÓ Antal – VÁRADYNÉ PÉTERFI Zsuzsanna – VISY Zsolt / SZABÓ Antal (Szerk./Ed.): *A császárláb nyomában – The Emperor's Legacy*. Kiállítási katalógus, Paks, 2011 – Exhibition catalogue, Paks, 2011. Paks 2011.

FITZ, Jenő: *Lussonium*. In: *PWRE* Suppl. IX. Stuttgart 1962, 394-396.

* Die vorliegende Arbeit entstand mit der Unterstützung des Projektes „TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0029 Tudományos képzés műhelyeinek támogatása a Pécsi Tudományegyetemen”.

¹ Vgl. die früheren bibliographischen Zusammenstellungen: FAZEKAS F.: *A Ripa Pannonica magyarországi szakaszának bibliográfiája*. – Bibliography of the Hungarian section of the Ripa Pannonica. In: Visy Zs. (Szerk./Ed.), *A Danube Limes Program régészeti kutatásai 2008-2011 között*. – The Danube Limes Project Archaeological Research between 2008-2011. Pécs, 2011, 199-248, besonders: 234-236; SZABÓ A. (Szerk./Ed.): *A császárláb nyomában – The Emperor's Legacy*. Kiállítási katalógus, Paks, 2011 – Exhibition catalogue, Paks, 2011. Paks 2011, 91-92, valamint FAZEKAS, F.: *The Roman Army in Pannonia – Bibliography*. In: Visy, Zs. (Ed.): *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the ripa Pannonica*. Budapest 2003, 251.

² BRIDGER, Cl.: *Bibliographie (1800 - 1989) zur Archäologie, Alten und Frühen Geschichte Xantens bis ca. 1000 n.Chr.* In: Precht, G. – Schalles, H.-J. (Hrsg.), *Spurenlese. Beiträge zur Geschichte des Xantener Raumes*. Köln 1989, 307-329.

- FITZ, Jenő: Lussonium. In: *Dizionario epigrafico di antichità romane* 1983, 2227.
- GABLER, Dénes: Limesforschungen in Ungarn (1999-2002). In: Visy, Zs. (Ed.), *Limes XIX: Proceedings of the XIXth International Congress of Roman Frontier Studies*. Pécs 2005, 513-524.
- GABLER Dénes – LÖRINCZ Barnabás: Limestáborok. In: Mócsy A. – Fitz J. (Szerk.), *Pannonia régészeti kézikönyve*. Budapest 1990, 94-103; 326-328. **99.**
- KISS Magdolna: Lussonium erődje a 4. század végén 5. század elején – Die Festung Lussonium Ende des 4. – Anfang des 5. Jahrhunderts. *HOMÉ* 30-31/2, 1991-1992, 89-106.
- KISS, Magdolna: Bauspuren mit Pfostenkonstruktion vom Ende des 4. Jh. – Anfang des 5. Jh. in der Festung Lussonium. In: Groenman van Waateringe, W. – van Beck, Bl. – Willems, W. J. H. – Wynia, S. L. (Eds.), *Roman Frontier Studies 1995. Oxbow Monograph 91*. Oxford 1997, 411-415.
- KUZSINSZKY Bálint: Lussonium. In: Pecz V. (Szerk.), *Ókori Lexikon*, I-IV. Budapest 1902-1904.
URL: <http://mek.oszk.hu/03400/03410/html/4730.html>
- LENGVÁRI, István: Grain storage pits from Lussonium roman fort. *SpecNova* 1995, 113-126.
- LENGVÁRI István: A lussoniumi gabonavermek mint a késő-római kori gazdálkodás emlékei. *Annona* 2002. 49-57.
- LÓKI Róbert – SZABÓ Máté – VISY Zsolt: A PTE kutatócsoportja által felmért lelőhelyek katalógusa – Catalogue of sites surveyed by the research team of University of Pécs. In: Visy Zs. (Szerk. / Ed.), *A Danube Limes program régészeti kutatásai 2008-2011 között – The Danube Limes Project Archaeological Research between 2008-2011*. Pécs 2011, 53-99. **88-89.**
- MÁTÉ, Zsolt (Ed.), *Frontiers of the Roman Empire – Ripa Pannonica in Hungary (RPH)*. Nomination Statement, Vol. 2. Budapest 2011, 79-81.
- NAGY Levente: Paks-Dunakömlőd, Lussonium erődje. *Örökség* 13/5, 2009, Május, 15-16.
URL: http://www.koh.hu/download/orokseg_0905.pdf
- NAGY Levente: Római kori katonai tábor maradványai. 11140. In: Haris A. – Somorjay S. (Sorozatszerk.), *Magyarország műemlékjegyzéke*. Tolna megye. Budapest 2006, 79.
URL: <http://www.e-epites.hu/1129>
- NEINER, András – PÉTERFI, Zsuzsanna – SÁNTA, Sebő: BEST PRACTICE of an archaeological park "Lussonium-Paks". In: Dyczek, P. – Jilek, S. – Lemke, M. (Eds.), *In the footsteps of the romans. Guidelines to nominate new Danube limes section in other Danube countries*. Warsaw 2011, 87-106. **87-89; 90-91.**
- V. PÉTERFI Zsuzsanna: Paks-Dunakömlőd, Bottyánsánc (Lussonium). *Régészeti kutatások Magyarországon – Archaeological Investigations in Hungary* 2007 (2008), 255.
- SOPRONI, Sándor: Die letzten Jahrzehnte des pannonischen Limes. *MBV* 38. München 1985. **74.**
- SZABÓ Antal – V. PÉTERFI Zsuzsanna: Paks-Dunakömlőd, Bottyánsánc (Lussonium) (KÖH 20027). *Régészeti kutatások Magyarországon – Archaeological Investigations in Hungary* 2010 (2012), 318-319.
- SZABÓ Antal – FAZEKAS Ferenc – VISY Zsolt – V. PÉTERFI Zsuzsanna: Paks-Dunakömlőd, Bottyánsánc (Lussonium). *Régészeti Kutatások Magyarországon 2009 – Archaeological Investigations in Hungary 2009* (2010), 301-303.
- TÓTH István – VISY Zsolt (Szerk.): Mozaikok a dunakömlödi ásatásokról. *SpecNova; Supplementum* 1. Pécs 1989.
- VADAY Andrea: Paks, Dunakömlőd, Bottyán-sánc, Lussonium Castellum. *Régészeti Kutatások Magyarországon – Archaeological Investigations in Hungary* 1999 (2001), 230-232.
- VISY Zsolt: Dunakömlőd-Sánchegy. *RégFüz* Ser. I.23, 1970, 26.
- VISY Zsolt: Dunakömlőd-Sánchegy. *ArchÉrt* 100, 1973, 264.
- VISY Zsolt: Dunakömlőd-Sánchegy. *RégFüz* Ser. I.26, 1973, 38.
- VISY, Zsolt: Lussonium. In: Fitz, J. (Hrsg.): *Der römische Limes in Ungarn. IKMK A.22*. Székesfehérvár 1976. **108-109.**

- VISY, Zsolt: Archäologische Ausgrabungen in Lussonium zwischen 1969-1987. *SpecNova* 3, 1987, 95-106.
- VISY, Zsolt: Der pannonische Limes in Ungarn. Budapest 1988. **112-114.**
- VISY Zsolt: A római limes Magyarországon. Budapest 1989. **107-110.**
- VISY Zsolt: Régészet feltárások Dunakömlődön 1969-ben és 1972-ben. In: Tóth I. – Visy Zs. (Szerk.): Mozaikok a dunakömlödi ásatásokról. *SpecNov*; Supplementum I. Pécs 1989, 66-75.
- VISY, Zsolt: Lussonium, archaeological Excavations 1988-1989. In: V. A. Maxfield – B. Dobson B. (Eds.), *Roman Frontier Studies* 1989. Proceedings of the 15th International Congress of Roman Frontier Studies. Exeter 1991, 263-267.
- VISY Zsolt: Paks-Dunakömlőd, Bottyánsánc. *RégFüz* Ser. I.42, 1991, 38.
- VISY Zsolt: Paks-Dunakömlőd. *RégFüz* Ser. I.44, 1992, 37.
- VISY Zsolt: Újabb eredmények a Paks-Dunakömlődön, a Bottyán-sáncon (Lussonium) végzett ásatásokon. *TörténÉsz* 2, 1994/2, 3-6.
- VISY Zsolt: Intercisa. Lussonium In: Jerem E. – Hajnóczi Gy. (Szerk.), *Itinerarium Hungaricum*. I. Pannonia Hungarica antiqua. Budapest 1995, 73-76.
- VISY, Zsolt: Some notes on the Defence System of Pannonia in the 2nd and 3rd Centuries A.D. In: Hajnóczi G. (a cura di), *La Pannonia e l'Imperio Romano*. Roma 1995, 85-96. **90-92.**
- VISY Zsolt: A ripa Pannonica Magyarországon. Budapest 2000. **85-87.**
- VISY Zsolt – SERES Mária – BERTÓK Gábor: Paks-Dunakömlőd-Sánchegy. *Régészeti füzetek – Archaeological Reports* 51, 1998 (2001), 74-76.
- VISY, Zsolt: The ripa Pannonica in Hungary. Budapest 2003. **91-93.**
- VISY, Zsolt: Lussonium fort. In: Visy, Zs. (Ed.): *The Roman Army in Pannonia. An Archaeological Guide of the ripa Pannonica*. Budapest 2003, **122-124.**
- VISY Zsolt: Paks, Dunakömlőd, Bottyán-sánc. *Régészeti kutatások Magyarországon – Archaeological Investigations in Hungary* 2001 (2003), 201-202.
- VISY Zsolt: Paks, Dunakömlőd, Lussonium castellum. *Régészeti kutatások Magyarországon – Archaeological Investigations in Hungary* 2002. Budapest 2004, 250-251.
- VISY Zsolt: Paks-Dunakömlőd, Sánc-hegy, Lussonium. *Régészeti kutatások Magyarországon – Archaeological Investigations in Hungary* 2004. Budapest 2005, 262-263.
- VISY Zsolt – FAZEKAS Ferenc: Paks-Dunakömlőd, Bottyánsánc (Lussonium). *Régészeti kutatások Magyarországon – Archaeological Investigations in Hungary* 2007 (2008), 255.
- VISY, Zsolt: The roman Limes in the Counties Fejér and Tolna, Hungary, as planned for Nomination to be Worl Heritage. *SpecNova* 13, 2009, 139-155. **149-152.**
- VISY Zsolt (Ed.): A késő római kor és az ókereszténység Sopianae és Valeria területén – Geç Roma dönemindeki Sopianae ve Valeria Erken Hristiyanlik – Sopianae and Valeria in the Late Roman Age – Early Christianity. *SpecNova*; Supplementum 10. Pécs 2010. **7-9.**
- VISY Zsolt: Lussonium (Lussonium). In: Visy Zs. (Ed./Szerk.): *Romans on the Danube. The Ripa Pannonica in Hungary as a World Heritage – Rómaiak a Dunánál. A Ripa Pannonica Magyarországon mint világörökségi helyszín*. Pécs 2011. **59-66.**
- VISY Zsolt: Lussonium római erődje [with English summary]. *Vezető a római limes Világörökségre jelölt magyarországi helyszínein* 2. Pécs 2010.
- WILKES, John J.: The Roman Danube: An Archaeological Survey. *JRA* 95, 2005, 124-225, Appendix B: The Danube cordon: Pannonia inferior (Pi). **206, No. 30.**

3.2 vicus

- BESZÉDES József: Paks, Dunakömlőd, Bottyán-sánc (Sánchegy), római vicus. *Régészeti kutatások Magyarországon – Archaeological Investigations in Hungary* 1999 (2001), 232-233.
- BESZÉDES József: Paks, Dunakömlőd, Bottyán-sánc (Sánchegy), római vicus. *Régészeti kutatások Magyarországon – Archaeological Investigations in Hungary* 2000 (2003), 188-190.
- BESZÉDES József: Paks, Dunakömlőd, Bottyán-sánc, római vicus. *Régészeti kutatások Magyarországon – Archaeological Investigations in Hungary* 2001 (2003), 202.
- BESZÉDES József: Paks, Dunakömlőd, Sánchegy/Bottyán-sánc. *Régészeti kutatások Magyarországon – Archaeological Investigations in Hungary* 1998 (2001), 159-160.
- KOVÁCS Péter: Vicus és castellum kapcsolata az alsó-pannoniai limes mentén. *Studia Classica* 1. Piliscsaba 1999. **42-43.**
- VÁRADYNÉ PÉTERFI Zsuzsanna: Paks-Dunakömlőd, Bottyánsánc (Lussonium). *Régészeti kutatások Magyarországon – Archaeological Investigations in Hungary* 2007 (2008), 255.

4. Funde

- BESZÉDES József: Újabb római kori köemlékek Paks-Dunakömlődről – Neue römische Steindenkmäler von Paks-Dunakömlőd. *WMMÉ* 22, 2000, 113-128.
- BESZÉDESNE THÉSZ Dóra: Feliratos amphoratöredék Paks-Dunakömlődről. – Das Fragment einer beschrifteten Amphore aus Paks-Dunakömlőd. *WMMÉ* 24, 2002, 121-131.
- CSIZMADIA, Gábor: Der Glashandel zwischen Pannonien und dem Rheingebiet in der römischen Kaiserzeit. *SpecNova* 6, 1990, 29-42. **31-32, 42, Abb. 4.1-2.**
- CSONTOS, Katalin: Pannonian Plated Fibulas. *Antaeus* 24, 1999, 158-168. **162, No. 6.; Pl. IV. 3.**
- CSONTOS, Katalin: Cicada brooches on Pannonian stone monuments. In: Szabó, Á. – Tóth, E. (Hrsg.), *Pannonica provincialia et archaeologia Studia sollemnina auctorum Hungarorum Eugenio Fitz octogenario dedicata. LibArch Ser. Nov. No. 1.* Budapest 2003, 103-112. **108, Tab. II. 8.**
- DARÓCZY Zoltán: [Király-daróczi Zoltán]: Lussoniumi mérleg. *ArchÉrt* 13, 1893, 287-288.
- DARÓCZY Zoltán: [Király-daróczi Zoltán]: Lussoniumi római út és egy ismeretlen mérföld jelző. *ArchÉrt* 16, 1896, 431-433.
- FAZEKAS Ferenc: Bronztárgyak a lussoniumi (Paks-Dunakömlőd) római erődből – Bronzefunde aus dem römischen Kastell Lussonium (Paks-Dunakömlőd). In: Fazekas F. – Priskin A. (Szerk.), 'Ripam omnem quaesivit': Ünnepi tanulmányok Prof. Visy Zsolt 65. születésnapjára tanítványaitól. *SpecNova; Supplementum* 8. – *Paksi Múzeumi Füzetek* 6. Pécs – Paks 2009, 45-66.
- FAZEKAS, Ferenc – SZABÓ, Antal: Ausgewählte Bronzegefäße aus dem Kastell von Lussonium. In: Franek, Chr. et al. (Hrsg.), *Thiasos: Festschrift für Erwin Pochmarski zum 65. Geburtstag. Veröffentlichungen des Instituts für Archäologie der Karl-Franzens-Universität Graz* 10. Wien 2008, 243-254.
- FAZEKAS Ferenc – SZABÓ Antal: Bronzedények Lussoniumból – Bronzegefäße aus Lussonium. In: Bíró Sz. – Vámos P. (Szerk.), *FlrKáK II. Fiatal Római Koros Kutatók II. Konferenciakötete.* Győr 2012, 413-430.
- FAZEKAS Ferenc – SZABÓ Antal – VÁRADYNÉ PÉTERFI Zsuzsanna – VISY Zsolt: Bronz császárszobor töredék Lussoniumból (Paks-Dunakömlőd) – Bronze emperor statue fragment from Lussonium (Paks-Dunakömlőd). In: Visy Zs. (Szerk. / Ed.), *A Danube Limes program régészeti kutatásai 2008-2011 között – The Danube Limes Project Archaeological Research between 2008-2011.* Pécs 2011, 170-171.

- KISS Magdolna: Besimított kerámiák Lussonium erődjéből. – Керамика с лощеным орнаментом из крепости Луссонииум – Eingeglättete Keramiken aus der Festung Lussonium. *JAMÉ* 31-32, 1987-89 (1992), 113-127.
- KISS Magdolna: Adatok a Murga-típusú korsók kérdéséhez – Daten zur Frage der Krügen von Murga). In: Lőrinczy G. (Szerk.): A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szeged 1994, 249-257.
- KISS Magdolna: Gót vezéregyéniségek a késő Római Birodalomban. Getica-kutatók. *VIVARIUM FONTIVM* 2. Pécs 2008. **56-65.**
- KISS, Tünde: Mortaria from the Roman fort of Lussonium (Dunakömlőd) In: Abels, B. – van Rhijn, C. (Eds), History of Daily Life. Papers of the fifth ISHA Conference April 4–8. Atlanta 1994, *ISHA Journal* 2/94, 217-220.
- LENGVÁRI István: A wallersteini modell és a késő római "barbár"-római kapcsolatok néhány kérdése Pannoniában – The Wallerstein thesis and some aspects of the late Roman barbarian-Roman relations in Pannonia. *Savaria* 22/3, 1992-1995, 25-31. **26.**
- VISY, Zsolt: Neuere Militärdiplome aus Pannonien – Újabb katonai diplomák. *BÁMÉ* 10-11, 1979-1980, 59-132.
- VISY, Zsolt: Eine Statuenbasis des Kaisers Volusianus von Lussonium (Paks-Dunakömlőd). *ActaArchHung* 41, 1989, 385-397.
- VISY, Zsolt: Ein neues Auxiliardiplom aus Dunakömlőd. *ZPE* 89, 1991, 160-166.
URL: <http://www.uni-koeln.de/phil-fak/ifa/zpc/downloads/1991/089pdf/089160.pdf>
- VISY, Zsolt: Ein neueres Militärdiplom aus Dunakömlőd. *SpecNova* 16, 2000 (2002), 39-46.
- WOSINSKY Mór: Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig, I-II. Tolna vármegye története, I. Budapest 1896. **734. 780.**

5 Archäometrische Studie(n)

- KÖRÖSI Andrea: Lussonium – Paks – Dunakömlőd római erőd állatcsontmaradványai: szarvasmarha és kiskérődzők 1987-1990. In: Fazekas F. – Priskin A. (Szerk.), 'Ripam omnem quaesivit': Ünnepi tanulmányok Prof. Visy Zsolt 65. születésnapjára tanítványaitól. *SpecNova*; Supplementum 8. – *Paksi Múzeumi Füzetek* 6. Pécs – Paks 2009, 139-182.

6. Diverses

PAKS – CSERESZNYÉS

römisches Marschlager

ÁCS Zsófia – DÁVID Ádám – HARGITAI András: Egykori Akalacs falu Paks, Cseresznyés lelőhelyen, M6-os autópálya. In: Dr. Csornay B. (Főszerk.), Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat 2008. Tájékoztató a KÖSZ 2008. évi tevékenységéről. Budapest 2009, 13.

URL: http://www.mnm-nok.gov.hu/wp-content/uploads/2013/01/kosz_2008.pdf

(zusammengestellt von Ferenc FAZEKAS)

...
...
...
...
...

...
...
...
...
...

...
...
...
...
...

...
...
...
...
...

...
...
...
...
...

...
...
...
...
...

DISCVSSIO ET RECENSIO

...
...
...
...
...

...
...
...
...
...

...
...
...
...
...

...
...
...
...
...

...
...
...
...
...

BALOGH András – FAZEKAS Ferenc – NAGY Balázs – SCHWARCZ Dávid – SZABÓ Antal – VÁRADYNÉ PÉTERFI Zsuzsanna – VISY Zsolt / SZABÓ Antal (Szerk./Ed.): A császárláb nyomában – The Emperor's Legacy. Kiállítási katalógus, Paks, 2011 – Exhibition catalogue, Paks, 2011. Paks, Városi Múzeum, 2011. 93 oldal, [112 színes fotó, 2 színes ábra].*

Die moderne Forschung der Kastelle des pannonischen Limes wurden im 20. Jh. begonnen.¹ Im Laufe der Zeit – vorwiegend in der zweiten Hälfte des XX. Jh. – mehrere zusammenfassende Monographien entstanden hat.²

Die frühesten Kastelle entstanden im Laufe des 1. Jahrhundert n. Chr. am Donauufer,³ und die ganze pannonische Kastellenkette entlang der Donau wurde bis Traian (98-117 n. Chr.) ausgebaut.⁴ Lussonium war ein wichtiges Glied unter diesen Kastellen der *ripa Pannonica*.

Das römerzeitliche Kastell von Lussonium liegt neben der heutigen Stadt Paks-Dunakömlőd. Auf dem Gebiet des Kastells hat man während mehrerer Jahrzehnte verschiedene archäologische Ausgrabungen durchgeführt.⁵ Die Ergebnisse der Forschungen wurden in mehreren Publikationen veröffentlicht.⁶

In den letzten Jahren kamen viele interessante Funde zum Vorschein. Im Jahre 2011 erschien ein Ausstellungskatalog. Diese Arbeit stellt das zwischen 2003-2009 gefundene, imposante archäologische Neufunde aus dem Gebiet des Kastells vor. Die Benutzung des Katalogs ist auch für die ausländischen Forscher leicht, weil er auch eine englische Übersetzung enthielt.

Der Band beinhaltet etwa 100 Seiten, und gliedert sich in zwei großen Teilen. In der ersten Hälfte findet man einen kürzeren analytischen Teil, der andere Teil enthielt den Katalog der Funde.

Der analytische Teil beginnt mit einem *Előszó* (Vorwort) (8. Seite⁷), in dem die Autoren die Gründe der Herstellung des Katalogs beschreiben. Das ist ein großes Bruchstück einer Kaiserstatue, das 2009 in dem nordöstlichen Teil des Kastells gefunden wurde.⁸ Über diesen Fund bekam der Band seinen Titel: *Császárláb nyomában* (in deutschsprachiger Spiegelübersetzung: Im Fußstapfen des Kaisers).

* Die vorliegende Rezension entstand mit der Unterstützung des Projektes „TÁMOP-4.2.2/B-10/1-2010-0029 Tudományos képzés műhelyeinek támogatása a Pécsi Tudományegyetemen”.

¹ Über die ausführliche Limesforschungen s.: VISY Zs.: A ripa Pannonica kutatástörténete. – History of Research on the ripa Pannonica. In: VISY Zs. (Szerk./Ed.), A Danube Limes program régészeti kutatásai 2008-2011 között – The Danube Limes Project Archaeological Research between 2008-2011. Pécs 2011, 33-47. [im Weiteren: VISY 2011.]

² VISY Zs.: A rómaiak Magyarországon. Budapest 1989; VISY, Zs.: A ripa Pannonica Magyarországon. Budapest 2000. [im Weiteren.: VISY 2000]; VISY 2011.

³ VISY 2000, 127.

⁴ VISY 2000, 127.

⁵ Die jährliche, systematische Ausgrabungen wurden in 1987 beginnen, und sie dauern bis heutigen Tage.

⁶ z. B. VISY, Zs.: Ein neueres Auxiliardiplom aus Lussonium. *ZPE* 89, 1991, 160-166; VADAY, A.: Paks, Dunakömlőd, Bottyán-sánc, Lussonium Castellum. *Régészeti kutatások Magyarországon – Archaeological Investigations in Hungary* 1999 (2001), 230-232; SZABÓ A. – FAZEKAS F. – VISY Zs. – V. PÉTERFI Zs.: Paks-Dunakömlőd, Bottyánsánc (Lussonium). *Régészeti kutatások Magyarországon – Archaeological Investigations in Hungary* 2009 (2010), 301-303; usw.

⁷ Das Wort, Seite wird im Weiteren mit S. gekürzt.

⁸ FAZEKAS, F. – SZABÓ, A. – VÁRADYNÉ PÉTERFI, Zs. – VISY, Zs.: Bronz császárszobor-töredék a lussoniumi táborból. (in Vorbereitung).

Das Vorwort wird von dem nächsten Kapitel, *Bevezetés* (Einleitung) (11. S.) gefolgt, in dem – neben der geschichtlichen Besprechung der Kaiserstatue – die Autoren die bisher vorgekommenen wichtigen Funde (z. B. Dolichenus-Tafel, Altar der Fortuna Salutaris) vorstellen.

Im Kapitel *Lussonium és a római limes* (Lussonium und der römische Limes) (14. S.) liest man über die Rolle des Kastells in der pannonischen Grenzverteidigung. Weiterhin beschreibt man die wichtigen Bauperioden des Kastells und die in Lussonium stationierten Truppen.

Die wichtigsten Ergebnisse der Forschung des Kastells stellt man im Kapitel *Lussonium kutatásának rövid története* (Kurze Forschungsgeschichte des Kastells von Lussonium) (17 S.) dar.

Den ersten Teil schließt die Auswertung der Kaiserstatuen in den römischen Militärlagern (19. S.), ferner die virtuelle 3D Rekonstruktion des Fundes (21. S.) ab.

Die zweite Hälfte der Arbeit bildet den Fundkatalog, *Katalógus* (25-69. S.). Das enthielt insgesamt 123 Funde. Die Gegenstände wurden in verschiedenen Kapiteln aufgelistet, und zu jedem Kapitel haben die Autoren einen kurzen Überblick geschrieben. Die Verfasser publizierten die Funde mit Bestimmung, Datierung, pünktlichen Maßen und mit einer kurzen Beschreibung. Leider enthält der englische Katalogteil (70-88. S.) keine Bilder, deshalb ist seine Benutzung für die ausländischen Forscher ein bisschen unbequem.

Der erste Fund im Katalog ist das Beinbruchstück der Kaiserstatue. Die Autoren stellen es mit vielen Bildern sehr ausführlich (26-30. S.) vor. In den weiteren Teilen des Katalogs werden die Waffen (31-36. S.), verschiedene Werkzeuge (37-41. S.), Trachtgegenstände (42-48. S.), militärische Diplome (49-52. S.), Gebrauchsgegenstände (53-65. S.), und die innere Dekorationselemente der Gebäude des Kastells (67-69. S.) dargestellt. Zu dem letzten Kapitel muss man bemerken, dass die Autoren dazu leider keine Fundliste beigefügt haben.

Der Ausstellungskatalog endet mit einer Fachbibliografie, *Bibliográfia* (90-93. S.), die in vier Hauptteilen – betreffs Kastell von Lussonium, Fundpublikationen des Kastells, Militärgeschichte und Provinz Pannonia – die wichtigsten Publikationen der Fachliteratur zusammengestellt.

Es ist abschließend zu betonen, dass dieser Ausstellungskatalog uns umfassende Kenntnisse mit reichhaltigen Illustrationen und Bildern über das Kastell und die Funde von Lussonium gibt. Wir hoffen, dass die Ergebnisse der Forschungen von Lussonium die Erscheinung solcher Ausstellungskataloge auch in der Zukunft ermöglichen.

(Róbert MOLNÁR)

William H. HANSON – Ioana A. OLTEAN (Eds.): Archaeology from Historical Aerial and Satellite Archives. New York, Springer 2013. XXIV, 341 p. 113 illus., 28 illus. in color. *

A roncsolásmentes régészeti módszerek közül a légitérítés rendkívül eredményesen segíti a lelőhely-felderítést, régészeti örökségünk felmérését és a tájregészeti kutatásokat is. Angliában a tapasztalat szerint napjainkban is e tudománynak köszönhető az évente felderített lelőhelyek legnagyobb része. Habár a távérzékelési technológiák fejlődése egyre szélesebb palettát kínál a vizsgálatok számára, a légitérítési kutatás alatt elsősorban a hagyományos, megfigyelő-központú felderítést értjük. Akadnak azonban – Európában is – olyan területek, ahol a légitérítési kutatáshoz

* Jelen recenzió a TÁMOP 4.2.2/B-10/1-2010-0029 „Tudományos műhelyek támogatása a Pécsi Tudományegyetemen” című pályázat támogatásával készült.

szükséges repülések tiltottak, vagy bürokratikus akadályokat támasztanak a légi felderítés elé. Ezeken a helyeken a régészek a hozzáférhető archívumokra támaszkodhatnak, melyek katonai, térképészeti, vagy más célú légi- és műholdfelvételei számos eredményt hordozhatnak magukban.

A nemzetközi kutatók munkáit felvonultató könyv célja, hogy szélesebb körben mutassa be az archívumokban rejlő – többnyire kiaknázatlan – lehetőségeket, magukat az adatbázisokat, a hozzáférési körülményeket, valamint – esettanulmányokon keresztül – a nem régészeti célból készült légi és műholdfelvételekből kinyerhető eredményeket is. A könyv különleges értékét adja, hogy a felvonultatott cikkek között számos légirégészeti szempontból kevésbé ismert kutatási terület vagy téma jelenik meg.

A könyv két alapvető részre tagolódik. A képjegyzéket és a szerkesztők bevezetőjét követően három cikk ismerteti az archívumok kutatási körülményeit és az elérhető adatokat (II/2-4.). Utána az archív légi és műholdfelvételek alkalmazási eredményeiről és a felmerülő problémákról tájékoztató 14 írás következik (III/5-18.). A cikkeket – a papírnak köszönhetően – közepes minőségű fekete-fehér és színes illusztrációkkal látták el. A széleskörű tájékozódást segítő szakirodalmi jegyzéket mindig az adott írást követően közölték. A munkát egy, az eligazodást jól segítő szószedet zárja le.

Kevés olyan ország van a világon, ahol a légirégészet a 20. század elejei szárnypróbálgatásoktól töretlenül fejlődhetett napjainkig. Ilyen esetben ugyanis nagyszámú felvétel áll rendelkezésre, melyen a régészeti lelőhelyek felderítése, állapotuk követése is folyamatosnak tekinthető. Jellemzőbb ennél, hogy egy országban csak bizonyos időszakokban folyt légirégészeti kutatás, mely ráadásul legtöbbször csak regionálisan szolgáltatott eredményeket. Mindkét esetben elmondható ugyanakkor, hogy a régészeti repülések mellett katonai, térképészeti, vagy más célokból jelentős mennyiségű, légi, vagy később akár műholdfelvétel is készülhetett. Ezek a képek mivel nem régészeti szempontok szerint készültek, csak szerencsés esetben szolgáltatnak adatokat a kutatóknak, időbeli és területi rendszerességük, ezáltal hatalmas mennyiségük viszont jelentős eredményeket hordoz magában. Feldolgozásukat egyrészt mennyiségük és rendszerezettségük helyzete, másrészt viszont a légirégészeti és fotóértelmezési képzettség hiánya is hátráltatja.

A régészeti célból felhasználható archívumok egyik felét a légi felvételeket tartalmazó gyűjtemények alkotják. Az egyik legnagyobb ilyen állományt a második világháborúban készült képek alkotják. A jelentős részben vertikális felvételek mellett bőséggel akadnak ferdetengelyű képek is. A háborút követően a különböző gyűjtemények legnagyobb része végül Edinburghba (Skócia) került. A TARA (The Aerial Reconnaissance Archive) a háborún túlmutatóan 1939-1989 közötti képeket őriz. Az archívum négy alapvető részből áll, melyből széleskörűen jelenleg csak egy kutatható. Felvételeit elsősorban fel nem robbant második világháborús bombák felkutatásában használták, de a döntő tájálalakításokat megelőző időben készült képek régészeti, tájrégészeti jelentősége egyre nő (II/2. COWLEY – FERGUSON – WILLIAMS).

Mivel ezek a légifotó gyűjtemények elsősorban katonai, térképészeti célokat szolgáltak, a bennük való eligazodást körültekintő katalogizálással, napjainkban pedig erre fejlesztett adatbázisokkal, térinformatikai rendszerekkel lehet segíteni. Ennek szükségességét az állomány növekedésével hatványozottan érezzük, így az adatbázisok felépítése és a keresési lehetőségek körültekintő kialakítása elengedhetetlen fontosságú (II/3. MCKEAGUE – JONES). Ehhez szolgált jó példát az olyan kevésbé kutatható állományok vizsgálata is, mint a Luftwaffe archívum (GX), melynek anyaga a dobudzsai római határvédelem és tájhasználat kutatásában elvitathatatlan (III/9. OLTEAN; III/18. OLTEAN – HANSON).

Az archívumok természetesen más időszakokról is fontos adatokkal szolgálhatnak. Az első ilyen jellegű és mértékű légi fényképezési hullám az első világháborúhoz köthető. Az észak-afrikai és közel-keleti hadszínterek légirégészet-történeti jelentősége mellett – mellyel itt egy cikk foglalkozik, de nem csak a második világháborút megelőzően készült anyaggal (III/13. BEWLEY – KENNEDY) – a nyugati front felvételei is „újrafelfedezésre” várnak. A képek jelentősége a háború pusztítása miatt is

kiemelkedő (III/5. STICHELBAUT – de CLERQUE – HERREMANS – BUERGOIS; III/6. POLLARD – BARTON).

Míg az első világháborúban készített légi felvételek az állóháború roncsoló hatása miatt képeznek pótolhatatlan értéket, az archívumokról általánosságban is elmondható, hogy felvételeik az emberi tájalakítás különböző időszakaiba adnak betekintést. Ez akkor válik igazi előnnyé, ha a vizsgálandó terület a kép készítése óta jelentősen megváltozott. Ennek hátterében – főként a második világháborút követő – iparosítás, városiasodás és a mezőgazdasági művelés átalakulása áll. A könyvben több példán keresztül nyerhetünk betekintést a légifotó archívumok ilyen jellegű alkalmazásába és a régészeti kiértékelés lehetőségeibe (III/7. YOUNG; III/8. TARTARA; III/9. OLTEAN; III/10. VISY; III/11. Ortega – SACHES-PARDO). A felvételek jelentőségét bizonyítja saját tapasztalatunk, a *ripa Pannonica* világörökségi nevezésének előkészítő munkája is, melynél számos esetben az archívumokra támaszkodva végezhetünk lelőhely-felderítést, és a modern, hagyományos légirégészeti adatok csupán megerősítették korábbi információinkat. A dobrudzsai *limes* esete, vagy a mediterráneumból közölt példák hasonló tapasztalatokkal szolgálnak, ráadásul számos már elpusztult, vagy beépített területen fekvő régészeti jelenségről is információt adtak az archív felvételek. Ezen túlmenően főként tájrégészeti szempontból hasznosíthatók a gyűjtemények. Ebben nem csak a képkészítési időpontok és rendszerességük, hanem a lefedett területek mérete is segítséget nyújt.

A légi felvételekre épülő esettanulmányok fennmaradó része módszertanában és a felhasználási lehetőségben csatlakozik az előző cikkekhez, ugyanakkor a légirégészeti szempontból háttérbe szorult térségekből is hoz példákat (III/12. BATANINA – HANKS; III/13. BEWLEY – KENNEDY; III/14. IRIARTE). A kevésbé ismert szovjet távérzékelés történeti háttere, vagy a felvételek régészeti értelmezése széles körben ismeretlen területnek számít, ahogy a dél-amerikai példa is új területet fed fel. A Közel-Kelettel foglalkozó írás jelentősége pedig a légirégészet-történeti szempontból kiemelkedő, ugyanakkor később háttérbe szorult terület vizsgálatában rejlik, mely részben átvezet minket a műholdfelvételek régészeti alkalmazásának világába is.

Az archív légi felvételek mellett jelentős lehetőséget hordoz magában a 20. század második felétől működő kéműholdak, illetve más, polgári célokra használható műholdak felvételgyűjteménye.

A hidegháborús időszakban katonai célból készült milliós nagyságrendű műholdkép relatív nagy felbontásának köszönhetően a régészetben is hasznosítható. Felhasználásukat korlátozza a felderített területek elhelyezkedése, a készítési körülmények, és az eszközök technikai paraméterei is (II/4. FOWLER).

Elsősorban a CORONA amerikai kéműhold felvételeinek régészeti alkalmazását tárgyalják a cikkek, de más, pl. szovjet technológiákra is kitérnek. A régészeti oldalról kevésbé ismert technológia immár szabadon hozzáférhető, adatainak kiértékelési lehetősége pedig széles körű lehetőségeket nyújt (III/15. BECK – PHILIP). A cikkekből ugyanakkor az is kiderül, hogy elsősorban azokon a helyeken jelentenek igazi előnyt, ahol hagyományos, katonai vagy térképészeti célú légi fényképezés nem volt, vagy nem hozzáférhetők az adatok. Így elsődlegesen alaptérképek készítéséhez, de régészeti értelmezésre is alkalmasak (III/16. PALMER).

Ennél összetettebb elemzésekre ad lehetőséget, ha egyszerre több forrást is használhatunk. A régészeti, tájrégészeti vizsgálatokhoz a nagyfelbontású légi vagy műholdfelvételek idősoros vizsgálata adja a legtöbb eredményt, főleg, ha a nagy tájalakítások, a városok és ipari területek intenzív fejlődését megelőző időből is rendelkezünk adatokkal. A felhasználható forrásadatok a kutatási céloktól függetlenek, így sokszor a választási lehetőség is korlátozott. A vizsgálat tárgyát így sokszor a lehetőségekhez kell igazítanunk. A két záró cikk ugyanakkor a komplex kutatás eredményességét jól szemlélteti egy távol-keleti (III/17. EVANS – MOYLAN), illetve egy európai (III/18. OLTEAN – HANSON) esettanulmányon keresztül. Az angkori példa esetén jól látható, hogy a régészeti céloktól

független légi fényképezés vagy műholdképek milyen negatív hatással lehetnek az értelmezésükre. Ez ugyanakkor nagyban függ a vizsgálat területétől is, hiszen ilyen, elsősorban az időjárási körülményekből származó probléma – ahogy a dobrudzsai példán is látszik – egy európai kutatás során alapvetően nem merül fel.

Az *Archaeology from Historical Aerial and Satellite Archives* című könyv hiánypótló munkának tekinthető. Célja nem egy általános, módszertani eligazodást segítő ismertetés, hanem inkább esettanulmányokon keresztül mutatja be a nem régészeti célból készült archív légi vagy műholdfelvételek használati lehetőségét és korlátjait. Ebből következően a mintákat nem tekinthetjük teljes körűnek, de elegendők arra, hogy mind az elérhető technológiákról, mind pedig felhasználási területükről információt szerezzünk. A válogatás a kutatók számára útmutatóul szolgálhat a saját területüknek és érdeklődési körüknek megfelelő gyűjtemények és eszközök irányába, mely a jövőben minden bizonnyal komoly eredményeket hozhat a régészet terén. Ebben jelentős segítséget ad a cikkek végén található szakirodalmi lista is.

A nem régészeti célból készült archívumok alkalmazása egyik oldalról hatalmas lehetőség a régészek számára, hogy – szerencsés esetben – légi vagy műholdfelvételekkel egészítsék ki kutatásaikat, ugyanakkor intő példa a bürokratikus korlátozás esetére is, amikor ezek a gyűjtemények nem kiegészítőként, hanem csupán hiánypótlásként, a célirányos és rendkívül eredményes légirégészeti felderítés helyett kerülnek a régészeti örökség felderítésének és megóvásának homlokterébe.

(SZABÓ MÁTÉ)

A KASIPURA-DOSSZIÉ. MINDENNAPOK A HETTITA BIRODALOM VÉGVIDÉKEIN*

STIPICH BÉLA

1.

A Hettita Birodalom határvédelmének működése, a határszakasz mindennapi élete tanulmányozható a hettita fővárostól kb. 150 km-re északkeletre fekvő lelőhely, Maşat Höyük feltárásai során (1973-1984) előkerült ékírásos agyagtáblák révén.¹ Az előkerült szövegek túlnyomó része (116 agyagtábla vagy agyagtábla-töredék közül 97 darab) levél: a hettita nagykirály és tisztségviselői, illetve a tisztségviselők egymás közötti levélváltását követhetjük nyomon.² A korpuszt kiegészítik azok a szórványleletek, amelyek nem a hivatalos ásatások nyomán kerültek az ankarai múzeum állományába, de feltételezhetően erről a lelőhelyről származnak.³

A levelek (főként a személy- és földrajzi nevek, illetve a belső kronológia) tanulmányozása során arra a következtetésre juthatunk, hogy térben és időben viszonylag limitált tartományban mozognak a leírt események.⁴ Az anyag lokális jellegéből adódik az a probléma is, hogy nehéz összefüggésbe állítani azt a hettita fővárosból, Hattusából előkerült szövegekből kirajzolódó történeti ismereteinkkel – az erre vonatkozó kísérletek⁵ nem vezettek meggyőző eredményre. Mindazonáltal a hattusai szövegek között elkülöníthető néhány (szintén) levél, amely feltehetőleg Maşat Höyükből⁶ érkezhetett a fővárosba.⁷

2.

A Maşat-levelek történeti kontextusa a határvédelem a Hettita Birodalom északkeleti határa felől támadó kaska törzsekkel szemben. A hettiták „ösellenségeinek” számító kaskákkal szembeni védekezés évszázadokon át meghatározta a birodalom történetét, és eredményezett komoly katonai és strukturális átalakulásokat a Hettita Birodalom szervezetében.⁸

Lelőhelyünk, Maşat Höyük/Tapikka (mai divatos szóval élve) geopolitikai helyzetéből adódóan a Hettita Birodalom és a kaska területek közötti ütközőzónában feküdt, ahol a Hettita Birodalom kiépítette és működtette a határvédelem bizonyos (civil és katonai) mechanizmusait. További leletek hiányában sajnos nem tudjuk megítélni, hogy a Hettita Birodalom szempontjából általános jelenséggel állunk szemben (tehát hogy más határszakaszokon is így vagy hasonló módon szervezték meg a

* A cikk a TÁMOP 4.2.2/B-10/1-2010-0029 „Tudományos műhelyek támogatása a Pécsi Tudományegyetemen” című pályázat támogatásával készült.

¹ A lelőhelyhez ld. STIPICH B.: Ki őrizte a hettita határt? In: Rab V. – Schwatczwölder Á. – Varga M. (Szerk.), VII. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencia Előadásai. Pécs 2009, 342 ff.

² A hettita levélkorpusz jellemzőit feldolgozza HOFFNER, H. A. Jr: Hittite Letters. Atlanta 2009. A Maşat-levelek kiadása: ALP, S.: Hethitische Keilschriftafeln aus Maşat Höyük. Ankara 1991.

³ HOFFNER i.m. 176 ff., 242 ff.

⁴ Van DEN HOUT, Th.: Some observations on the tablet collections from Maşat Höyük. *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 49, 2007-2008, 387-398.

⁵ Ld. KLINGER, J.: Das Corpus der Maşat-Briefe und seine Beziehung zu den Texten aus Hattuša. *Zeitschrift für Assyriologie* 85, 1995, 74-108.

⁶ A hettita város neve feltehetőleg Tapikka, vö. STIPICH B.: „Így szól a felség.” Helyi archívumok Anatóliában a Hettita Birodalom idejéből. *Ókor* 5, 2006/3-4, 40. URL: http://www.ookor.hu/archive/cikk/2006_3_4_stipich.pdf

⁷ De MARTINO, St.: Hittite Letters from the Time of Tuthaliya I./II., Arnuwanda I. and Tuthaliya III. *Altorientalische Forschungen* 32, 2005, 293 ff.

⁸ Ehhez ld. STIPICH i.m. 2009, 339 ff.

határvédelmet), avagy ezt a stratégiaileg fontos határszakaszt kezelték-e a szövegeinkből kirajzolódó, egyedi és sajátos módon.

A méltóságnevek vizsgálata alapján megállapíthatjuk, hogy Mašat Höyük/Tapikka hol helyezkedett el régiójának adminisztratív rendszerében. A levelekben leggyakrabban előforduló személy Kassu, aki az UGULA NIMGIR.ERIN^{MEŠ} katonai tisztséget viselte, ami egy határ-provinciában nem meglepő.⁹ A hierarchiában felette álló tisztségviselő, a *BĒL MADGALTI* (egy bizonyos Himuili nevű személy, Kassu egyik leggyakoribb levelező-partnere) székhelye feltehetőleg a közeli Sapinuwa városában volt.¹⁰ A *BĒL MADGALTI* a hettita igazgatási rendszer legmagasabb szintű adminisztratív funkcionáriusa volt, aki közvetlenül a nagykirálytól kapta a „munkaköri leírását”.¹¹ Az a tény, hogy Mašat Höyük/Tapikka előjárója a *BĒL MADGALTI* fennhatósága alatt állt, a város helyzetét a közepesen jelentős adminisztratív központok között jelöli ki (amit megerősít a régészeti feltárások során előkerült épületek mérete is).

3.

A vizsgálat tárgyát képező szövegcsoporthoz (a pontosan sajnos nem lokalizálható) Kasipura¹² város és környékének problémáiba enged betekintést. A következő levelekről van szó: HBM¹³ 5, 6, 19, 24, 25, 36, 45, 54, 55.

A dossziét két részre bonthatjuk: egy „nyugalmi” állapotot tükröző részre (HBM 5, 54, 55), illetve egy olyan részre, amelyben felbukkannak a kaskák mint fenyegető tényezők. Nem tudjuk, hogy a két állapot kronológiailag hogyan viszonyul egymáshoz, ám feltételezhető, hogy a nyugalmi helyzetet követően alakult ki a krízis – amelynek leírása a hettita határvédelem működésének érdekes mozzanataira világít rá.

A nyugalmi időszakban az információk a normális mezőgazdasági munka folyásáról tudósítanak. HBM 54-ben Kassu Himuilinek a szántáshoz szükséges állatokról beszél:

ŠA^{URU} Ka-ši-pu-u-ra GUD^{III.A} / ku-e A.ŠA₃ te-ri-ip-pi₂ / A.[ŠA₃] te-ri-
ip-pi₂-ia-at / nu-ut-ta u₂-wa-an-zi / a-pe₂-e-[da]-ni ud-da-ni-i / IŠ-[TU]
E₂.[GAL]^{LIM} U₂-UL / pu-nu-[uš]-[ša]-[an]-zi

Kasipura szarvasmarhái, amelyek a szántóföldet szántották, és (úgy)
jön, hogy téged abban a dologban a palotában nem hallgatnak meg.¹⁴

A levél egésze ugyan ellátási problémákról szól, ám azok pusztán abból eredtek, hogy a korábban előírányzott vetőmag nem érkezett meg időben. Pontosan ezt a helyzetet nehezményezi Pulli, akinek üzenetét HBM 55 idézi:

[UM]-MA^m Ga-aš-šu-u₂ A-NA^m Hi-mu-[DINGIR]^{LIM} / [QI₂]-BI₂-MA //
ka-a-ša-mu^m Pu-ul-li-iš / URU Ka-a-ši-pu-ra-az ha-at-ta-a-it / A.ŠA₃ te-
ri-ip-pi₂-wa ku-e / URU Da-a-pi₂-iq-qa^{URU} Ta-[ha]-ša-ra-ia / A.ŠA₃ te-
<ri->ip-pi₂-ia-an nu-wa NUMUN / Hi-mu-DINGIR^{LIM}-iš U₂-UL pa-
a-i / nu-wa NUMUN [NU].[GAL₂] //

Így (szól) Kassu: Himuilinek mondd! Nézd, Pulli Kasipurából írt: „A szántóföldeken, amelyek Tapikkában és Tahasarában fel vannak szántva, (oda) vetőmagot Himuili nem ad. Vetőmag nincs.”¹⁵

⁹ A tisztséghez ld. BEAL, R.: The Organisation of the Hittite Military. Heidelberg 1992, 396 ff.

¹⁰ SIEGELOVA, J.: Der Regionalpalast in der Verwaltung des hethitischen Staates. *Altorientalische Forschungen* 28, 2001, 200 ff.

¹¹ STIPICH i.m. 2009. 341 f.

¹² DEL MONTE, G. F.: Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte. Supplement. Wiesbaden 1992, 71 f.

¹³ ALP, S.: Hethitische Briefe Mašat Höyük. Ankara 1991. (a továbbiakban HBM).

¹⁴ HBM 54 18-24. A fordításhoz vö. ALP, HBM 221; KLINGER, J., In: Texte aus der Umwelt des Alten Testaments. Ergänzungslieferung. Gütersloh 2001, 67.

Ám hamarosan a vetőmagok hiánya lett a legkisebb probléma, amivel szembe kellett nézni. HBM 19-es levél világítja meg a hátteret:

I-NA^{URU} Qa-aš-qa-[ma]-wa hal-ki^{HIA}-uš / *BURU*₅^{HIA} e-ez-za-aš-ta //
nu-wa-aš-ma-aš-kan₂ *ŠA*^{URU} Ga-ši-pu-ra / hal-ki^{HIA} zi-ig-ga-an-zi /
*ERIN*₂^{MEŠ.HIA} -ma-wa-kan₂ *ANŠE.KUR.RA*^{HIA} / an-da *NU.GAL*₂...

A kaskák országában a gabonát a sáskák megették. Ezért Kasipura gabonáját veszik el állandóan. Csapatok és lovak itt nincsenek.¹⁶

Egy természeti katasztrófa a kaskák települési területein tehát hirtelen olyan helyzetet teremtett, ami közvetlenül érintette a hettita határvidék régióját is, ugyanis a termény nélkül maradt kaskák nem láttak más megoldást, mint a szomszédaiktól elvenni a hiányzó gabonát.

Érdekes megfigyelni az információszerzés és -áramlás menetét is: HBM 19-es levél a Felsőgát válasza Kassunak és Pullinak; az imént idézett sorok Kassu és Pulli leveléből származnak, amelyet a Felsőgát (a hettita nagykirálynak) írtak (vagy írt valamelyikük).

A minden részletre kiterjedő hírszerző tevékenység fontos része volt a hettiták határvédelmi tevékenységének: mint látjuk, figyelték az ellenség területén bekövetkező természeti csapásokat és azok hatásait, illetve az ellenség csapatmozgásait is.¹⁷ A kémtevékenység tehát hasznosnak bizonyult – csak sajnos nem sikerült időben a megfelelő ellenlépéseket megtenni: a kaskák támadták Kasipurát, a király pedig megfeddte a lassan reagáló tisztjeit.¹⁸

UM-MA^{DUTU}₅^{ŠI} -*MA* / *A-NA*^m Ka-aš-šu-u₂ *QI*₂-*BI*₂-*MA* / ki-ša-an-mu
ku-it ha-at-ra-a-eš / ka-a-ša-wa^{LÚ} *KUR*₂ u₂-it / nu-wa-za-kan₂^{URU} Ha-
pa-ra-an i-ni-iš-ša-an / ta-ma-aš-ta^{URU} Ka-ši-pu-ra-an-ma-wa-kan₂/ ke-
e-ez ta-ma-aš-ta a-pa-a-aš-wa-kan₂ / iš-tar-na ar-ha u₂-it / nam-ma-ma-
wa<ra>-aš ku-wa-pi₂ pa-it / nu-wa[?]-ra-aš *U*₂-*UL I-DI* // nu a-pa-a-aš
^{LÚ}*KUR*₂ / al-wa-an-za-ah-ha-an-za im-ma / e-eš-ta na-an *U*₂-*UL* / ša-a-
ak-ta-[aš] // nu-za *PA-NI*^{LÚ} *KUR*₂ me-ek-ki / pa-ah-ha-aš-nu-an-za e-
eš // ki-iš-ša-an-ma-mu ku-it / ha-at-ra-a-eš ka-a-ša-wa / ^{LÚ.MEŠ}Ma-la-
az-z[i]-an^{URU} Tag₂-ga-aš-ta-an-na / ša-u₂-ši-ia-ar / na-at *AŠ-ME* nu
*SIG*₃-in // u₂-wa-ad du-wa-ad-du / *PA-NI*^{LÚ} *KUR*₂ me-ek-ki / pa-ah-
ha-aš-nu-an-za e-eš

Így (szól) a Felsőgát: Kassunak mondd! Ezt írtad nekem: „Lásd, az ellenség jött. Hapara városát szorongatta, Kasipura városát innen szorongatta és ahogy átment, és aztán hova ment, nem tudom.” – hát az az ellenség (talán) varázserővel bírt, hogy nem láttad?! Az ellenséggel szemben légy óvatos. Ezt írtad nekem: „Lásd, a kémeket elküldtem. És ők megfigyelték Malazziya és Takasta városát.” – tudomásul vettem. Jól van. Áldás jöjjön (rád)! Az ellenséggel szemben légy óvatos!

Azért még próbálták menteni a menthetőt:

UM-MA^{DUTU}₅^{ŠI} -*MA* / *A-NA*^m Ta-at-ta / *U*₃ *A-NA*^m Hu-ul-la *QI*₂-[*BI*₂]-
[*MA*] // ka-a-ša-mu^m Pi-še-ni-iš / ^{URU}Ka-še-pu-u-ra-az ha-at-ra-a-[it] /
^{LÚ}*KUR*₂-wa pa-an-ga-ri-it / iš-pa-an-da-az ku-wa-pi₂ *VI* [*ME*]
[^{LÚ}*KUR*₂] / ku-wa-pi₂-ma *IV ME*^{LÚ} *KUR*₂ i-[at]-[ta-ri] / nu-wa-kan₂

¹⁵ HBM 55. 1-9.

¹⁶ HBM 19. 7-12.

¹⁷ STIPICH i.m. 2009, 347 f.

¹⁸ HBM 6. A hettita levél-korpusz stilisztikai jellemzőihez ld. De MARTINO, St. – IMPARATI, F.: Aspects of Hittite Correspondence: Problems of Form and Content. In: Carruba, O. – Giorgieri, M. – Mora, C. (Eds.), Atti del II Congresso Internazionale di Hittitologia. Pavia 1995, 103 ff.

hal-ki-uš / ar-ha wa-ar-aš-ki-iz-zi / [nu]-[uš]-ma-aš ma-ah-ha-an ka-a-
aš / [tup]-[pi₂]-an-za an-da u₂-e-[mi]-[iz]-[zi] / nu I-NA^{URU} Ka-še-pu-
u-ra / hu-it-ti-ia-at-ten / nu-uš-ša-an ma-a-an / hal-ki-e-eš a-ra-an-te-eš
/ na-aš-kan₂ ar-ha wa-ar-aš-ten / na-aš-kan₂ A-NA KISLAH pa-ra-a /
ar-nu-ut-ten // na-aš^{LÚ} KUR₂ le-e [...] / dam-me-iš-ha-a-iz-zi [...] // ...
Így (szól) a Felség, Tattának és Hullának beszélj! Nézd, Piseni
Kasipurából írt: „Az ellenség vonul nagy számban, éjszaka, hol 600
ellenség, (más)hol 400 ellenség, és a gabonát (pedig) learatja.” És
amikor (ez) a levél elér benneteket, Kasipurába vonuljatok. És ha a
termény beérett, akkor arassátok le és a cséplőhelyre vigyétek ki. Az
ellenség ne okozzon kárt (benne)!¹⁹

Figyelemre méltó, hogy a nagykirály közvetlenül ad utasításokat az operatív munkával kapcsolatban²⁰
– de a csapatösszevonások sem tudták megakadályozni, hogy éhínség alakuljon ki; több szöveg is
beszámol az ellátási nehézségekről.

HBM 36 a Felség válasza egy levélre, sajnos a címzett kitörött. A címzett korábban tájékoztatta a
nagykirályt, hogy

III ME ERIN₂[^{MEŠ}]-wa-kan₂ da-[ah]-[hu]-[un] / nu-wa-[ra]-[an]-kan₂
I-NA^{URU} Ka-ši-[pu]-[ra] / ša-ra-a tar-na-ah-hu-un ...

300 katonát fogtam el és aztán őket Kasipurába felküldtem.²¹

Konkrétan az éhínséget említi HBM 45 (amelynek sem a feladója, sem a címzettje nem maradt fenn),
és talán élelmiszer-szállításokat a megszorult településeknek:

nam-ma-[kan₂] KUR-e ga-aš-za ku-[it] / ^{URU}Ka-še-pu-ra še-er [na]-[an]
... / pi₂-hu-te-ed-du nu-za pa-id-[du] [hal-ki-in] / tu-kan₂-zi da-a-u₂
na-[an]-[za-kan₂] URU-ri ša-ra-a / [pe₂]-e-da-u₂ ...

Mivel az országban éhínség (van)?, Kasipurában (is) fent... vigyen.

Aztán menjen, gabonát és ???-t vigyen. Aztán a városba fel vigye!...²²

Több kutatónak is feltűnt a tematikus hasonlóság (az éhínség kapcsán) az imént ismertetett Mašat-
levelek és egy Hattusa/Boğazköyből, a királyi palotából előkerült levél (KBo 18.54, főleg Vs. 3ff.)
néhány sora között.²³ Korábban már történt rá utalás, hogy felfedezhető kapcsolat a Mašat-levéltár és a
boğazköyi archívum között – ebben az esetben annyit jelenthetünk ki, hogy KBo 18.54 Vs. 5 egyetlen
olvasható szava az „éhség” (*kašt-*) hettita szó dativusa, majd két sorral lejjebb a „gabona” (*halki-*) szó
accusativusa. Mivel a tábla többi része letörött,²⁴ és eddig nem sikerült megtalálni (vagy azonosítani) a
hiányzó darabot, nem tudjuk, hogy ezek a szavak milyen szövegösszefüggésben álltak – kevés a
rendelkezésre álló adat, hogy a tematikus kapcsolatot bizonyítottnak tekintsük.

4.

Sajnos nincsen adatunk arra sem, hogy a krízis hogyan oldódott meg. Az alábbi szöveg egy
nagyszabású, a Hettita Birodalmat több irányból érő támadást ír le – mivel az ellenség minden
irányból támadott, a hettitológiában a „koncentrikus invázió”²⁵ kifejezéssel szokás leírni a szörnyű

¹⁹ HBM 25. 1-21.

²⁰ A bővebben nem részletezendő HBM 24-ben például a Felség több mint 60 soron át adja az utasításokat Piseninek.

²¹ HBM 36. 31-33.

²² HBM 45. 19-23. A kiegészítésekhez vö ALP, HBM 199.

²³ Ld. pl. De MARTINO – IMPARATI i.m., 114.

²⁴ <http://www.hethport.adwmainz.de/fotarch/bildausw.php?n=807/w&b=+B1246a+B1247a+B1248a+B1248b+B1249b+B1250a+B1251c+B1253c> (2013.05.15.)

²⁵ CARRUBA, O.: Beiträge zur mittelhethitischen Geschichte I-II. *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 18, 1977, 141. alapján.

eseményeket (noha felettebb valószínűtlen, hogy az említett ellenségek szervezett keretek között, egyszerre támadjanak).

ka-ru-u₂ KUR.KUR.MEŠ^{URU} Ha-at-ti [IŠ]-TU^{LÚ} KUR₂ ar-ha har-ga-nu-wa-an e-eš-ta e-di-iz-ma [da⁷]-[x] / nu^{LÚ} KUR₂^{URU} Ka₄-aš-ka-aš u₂-it nu [KUR].KUR.MEŠ^{URU} Ha-at-ti har-ga-nu-ut nu-za^{URU} Ne-na-aš-ša-an ZAG-an / i-ia-at e-di-iz-ma IŠ-[TU] [KUR]^{URU} ŠAP-LI-TI^{LÚ} KUR₂^{URU} Ar-za-u-wa-aš u₂-it nu a-pa-a-aš-ša / KUR.KUR.MEŠ Ha-at-ti har-ga-nu-ut nu-[za] [^{URU}][Tu]-u-wa-nu-an^{URU} U₂-da-an-na ZAG-an i-ia-at // e-di-iz-ma^{LÚ} KUR₂^{URU} A-ru-u-un-[na]-[aš u₂]-[it] nu KUR^{URU} Ga-aš-ši-ia hu-u-ma-an har-ga-nu-ut // e-di-iz-ma^{LÚ} KUR₂^{URU} Az-zi u₂-[it] [nu KUR.KUR.] [MEŠ] UGU-TI hu-u-ma-an-da [har]-[ga]-nu-ut / nu-za^{URU} Ša-mu-ha-an ZAG-an i-ia-[at] [^{LÚ} KUR₂^{URU} I-šu-wa-aš-ma u₂-it [nu KUR] [^{URU}] Te-ga-ra-ma har-ga-nu-ut / e-di-iz-ma^{LÚ} KUR₂^{URU} Ar-ma-ta-na-aš [u₂-it] nu-a-pa-a-aš-ša KUR.KUR. [MEŠ] [^{URU}] Ha-at-ti har-ga-nu-ut / nu-za^{URU} Ki-iz-zu-wa-at-na-an URU-an [ZAG-an i-ia]-[at] [^{URU}] [Ha-at]-[tu]-š-a-aš-ša URU-aš ar-ha / wa-ar-nu-wa-an-za e-eš-ta nu-kan₂ [...] -ta-aš^Ē he₂-eš-ti-ia iš-par₂-za-an e-eš-[ta] //

A korábbi napokban Hatti országait idegen országok támadták meg. A kaska ellenség jött, elfoglalta Hatti országait, és Nenassát tette határrá. Az Alsó Ország felől jött az Arzawa-i ellenség, ő is elfoglalta Hatti országait, és Tuwanuwát és Udát tette határrá. Jött távolról az Araunna-i ellenség, és elfoglalta egész Gassiya országot. Jött távolról az Azzi-i ellenség, elfoglalta az összes Felső Országokat, és Samuhát tette határrá. Az Isuwa-i ellenség jött és Teragamát tette határrá. Jött távolról az Armatana-i ellenség, és ő is elfoglalta Hatti országait, és Kizzuwatna várost tette határrá. És Hattusa város leégett, ... csak a *hešti*-ház menekült meg.²⁶

Ha igaz az a feltételezés, hogy a koncentrikus invázió előttre (Kr. e. 14. század első harmada) kell datálni a Mašat-leveleket, elképzelhető az is, hogy a kaskák egyszerűen elsöpörték a hettita határvidéknek ezt a szakaszát.

²⁶ Catalogue des Textes Hittites (CTH) 88; KBo 6, 28. Rs. 6-15.; ld. GOETZE, A.: Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography. New Haven 1940, 21 f.

THE SCEPTER; A CASE-STUDY IN HOMERIC REPRESENTATION OF SOCIAL CONTEXT*

LÁSZLÓ VILMOS

One is ready to define what a scepter is: a symbol of royal power. The Hungarian royal scepter which has a thousand year old history is clearly a symbolic object, not a decorated rod or staff. On the other hand in several Christian churches there are the different kinds of crosiers which originate in the “shepherd's staff”, a pothook. The shepherd as leader of a community is a wide-spread notion in several civilizations as in the Iliad and the Odyssey, both have the common formula: ποιμέني λαῶν (“for or to the leader of people”)¹.

I am convinced that a closer look on the ubiquitous scepter (σκῆπτρον) in the Iliad and Odyssey can provide an illuminating example, how the bards had been creating the picture of a community in action – either contemporaneous or even of a heroic community. It would not be wise to ask: Is this picture true? Is it historical? A more acceptable statement on this contradictory issue could be: The audience perceived these information and announcements as relevant either to the world surrounding the listeners or to what they thought to know about circumstances in the past or these features might have belonged to the world of their heroic ancestors.

Homeric scepter was in a certain respect special; it had triple function:

- a) In the first place it served as a “royal” insignia or badge of honour that may behove a priest as well².
- b) One must be aware that the staff in itself provided some kind of divine protection as well and supervision or even approval for its possessor while he with the scepter is taking part in some event and producing some kind of social activity. To sum up: it represents some kind of communal sacrosanctity.
- c) Another apparent feature of the Homeric staff is its importance in social context. Though an emblem of authority it is not simply a piece of the ruler's property; it is often handed to people who have a say on public matters. Odysseus even took the liberty to take Agamemnon's scepter himself to remedy the chaos caused by his overlord, the real “owner” of the staff.³

Let's have a closer look on these three aspects:

- a) Leaders in the Iliad and Odyssey undoubtedly show royal qualities; though one must admit that their royalty is seldom symbolized by special objects e. g. a diadem or special “royal” robes – they do have fine clothes but these serve rather as symbols of wealth rather than something to emphasize their

* This article was prepared with the support of the Grant TÁMOP 4.2.2/B-10/1-2010-0029 „Tudományos műhelyek támogatása a Pécsi Tudományegyetemen”.

¹ In the Iliad 19 times, nine in the Odyssey.

² The most obvious description of a scepter as royal insignia is in the second book of the Iliad: produced by Hephaestus who gave it as a present to Zeus himself, who in turn handed it over to Hermes, the next owner was the founder of the dynasty, Pelops and in order Atreus Thyestes and Agamemnon (II. 100-109). So it had divine origin and owned by the next ruler. Chryses the priest of Apollo appears at the very beginning of the Iliad; one of his ornaments is a golden scepter (I. 15) which is acknowledged by Agamemnon as well, even if he menaces that he would ignore it (I. 28).

³ II. II. 185-187.

authority. The scepter seems to be the only *object* that in the first place serves to elevate his person over anybody else in the community. Agamemnon's staff gets the most elaborated ancestry:

"King Agamemnon stood up, hands gripping his staff, [100]

one fashioned by Hephaestus' careful craftsmanship.

That god had given it to lord Zeus, son of Cronos.

Later Zeus had presented it to Hermes,

the guide, killer of Argus. Hermes, in his turn,

gave it to king Pelops, the chariot racer,

who passed the staff to Atreus, the people's leader.

This man, as he lay dying, left it for Thyestes,

who owned many flocks. Thyestes, in his turn,

passed it onto Agamemnon, who held it

as ruler of all Argos and many islands." II. 100-108⁴

This scepter derives from Zeus himself and had been passed to Agamemnon ruler (*anax*, ἀνάσσειν II. II. 100) of Argos and the army besieging Troy. Later he even offered Achilles a minor territory to conciliate him: the hero as the new lord of that field would get ample offerings as holder of his scepter: "ἐν δ' ἄνδρες ναίουσι πολύρρηνες πολυβοῦται, / οἳ κέ ἐδωτίνησι θεὸν ὧς τιμήσουσι / καὶ οἱ ὑπὸ σκῆπτρῳ λιπαρὰς τελέουσι θέμιστας." (IX. 154-156) „They will accomplish rich dues under your staff."

The staff should ensure special and unquestionable authority; the latter it seems, involves material advantage as well. One should not forget though that Homer makes us believe that a special scepter should be inherited or achieved for some kind of action. It's not a personal property but the very existence presupposes a community that acknowledges the authority of a leader having this staff.

On Achilles' shield there is a harvest-scene, the lord (*basileus*) with joyous heart overlooks the reapers⁵. We shall later return to analyse this scene, now we only declare that consistently with the previous example the scepter ensures the benefit of the lord of the *temenos* while the community as a whole should think their work would produce mutual benefits. So they provide the necessary manpower.

b) The history of Agamemnon's staff informs us that it has its divine origin. The first owner had been Hermes who had got it directly from Zeus. The king of gods has preserved his special interest in scepters especially when people used these while settling disputes. ("νῶν αὐτέ μιν υἱες Ἀχαιῶν / ἐν παλάμῃς φορέουσι δικασπόλοι, οἳ τε θέμιστας / πρὸς Διὸς εἰρύαται")⁶ One can conclude that Zeus' important function was being a patron of the staffs and at the same time had been keeping watch over judgments and oaths. This role of the scepter of course is important for point c) as well: then it represents its owner's authority and the action taken in its presence is validated by the community and divine overseers, so it is **sanctioned**.

c) The social context of the staff is obvious in the so-called trial scene: heralds put the scepter into the hands of the "elders" who are expected to utter a verdict how to settle the issue? Here the staff may embody the authority of the ruler (the "owner" of the scepter) and at the same time validate the utterances and decisions in front of the public and the divine authorities. The heralds (*kērykes* – the

⁴ English texts from the Iliad and the Odyssey are from the Chicago Homer Project: <http://digital.library.northwestern.edu/homer/> (2013.06.17.).

⁵ II. XVIII. 556-557.

⁶ II. I. 237-239.

only “official personnel” in the epics) are entrusted to put the staff into the hand of the future speaker. In the trial-scene there is no need of the ruler himself – he is represented by his staff; it is expected that everybody should obey it and no one would utter a false oath.

The situation that arose during the funeral games in honour of Patroclus amply testifies these points. Antilochus – following his father’s advice – unjustly hinders Menelaus in the chariot race; when Antilochus is going to take the second prize Menelaus intervenes. Before making his announcement a herald puts the staff in his hand. (“ἐν δ’ ἄρα κῆρυξ / χειρὶ σκῆπτρον ἔθηκε, σιωπήσάι τε κέλευσεν Ἀργείους”)⁷ Relying on its authority the Atreid summons his rival to take an oath declaring that he hadn’t forced him intentionally to pull back the horses. Saying that Menelaus himself determines how to arrange their dispute; he utters the *dikē* (= the method who to decide the dispute). Could Antilochus take a false oath? In Homer’s world definitely no. He had to concede the authority of his leader and of Zeus and the other gods who guard oaths while the whole procedure is being sanctioned by the public – all these items of human and godly vigilance were embodied by the **scepter**.

The scepter in the hands of respected heralds must have been known and acknowledged by the Trojans as well in the eyes of the poet of the Iliad. Aias – drawn by lot for this fight – had a never-ending duel with Hector. Both parties were anxious for their own hero and it was growing dark; none of the two fighters wanted to cease the struggle. The problem could be solved by the Greek and Trojan heralds, Thaltymbius and Idaius acting together – their scepters in hand:

*“had not the heralds, messengers of Zeus and of mortals, /come up, one for the bronze-armoured Achaians, one for the Trojans, /Idaios and Talthybios, both men of good counsel. /They held their staves between the two men, and the herald Idaios out of his knowledge of prudent advices spoke a word to them: /‘Stop the fight, dear children, nor go on with this battle. /To Zeus who gathers the clouds both of you are beloved, /and both of you are fighters; this thing all of us know surely./ Night darkens now. It is a good thing to give way to the night-time.’”*⁸ Il. VII. 274-282

Homer convincingly set a scene where the scepters of both sides proved successful in an “international” field; the fighters were persuaded to abandon fighting. Hector even proposed to change gifts to establish friendship.⁹

Nevertheless, let’s put the question: is this well-shaped picture had been relevant to the notions of early Greece or constructed by several generations of the bards? First we may assume that all Greek communities knew what a scepter was. If all communities had heralds (and everywhere this personnel was called *kērykes*) at hand to fetch it if necessary, we cannot tell. But perhaps all groups listening to such narrations could perceive these as **relevant** to their own world or fit to a heroic past while their present world produced some of its features. One may be sure for instance that everybody could understand that throwing the scepter to the ground was something abnormal (done by Achilles in the

⁷ Il. XXIII 567-569.

⁸ „εἰ μὴ κήρυκες Διὸς ἄγγελοι ἥδὲ καὶ ἀνδρῶν.
ἦλθον, ὃ μὲν Τρώων, ὃ δ’ Ἀχαιῶν χαλκοχιτώνων,
Ταλθύβιός τε καὶ Ἰδαῖος πεπνυμένω ἄμφω·
μέσσω δ’ ἀμφοτέρων σκῆπτρα σχέθον, εἶπέ τε μῦθον
κῆρυξ Ἰδαῖος πεπνυμένα μῆδεα εἰδώς·
μηκέτι παῖδε φίλω πολεμίζετε μηδὲ μάχεσθον·
ἀμφοτέρω γὰρ σφῶϊ φιλεῖ νεφεληγερέτα Ζεὺς,
ἄμφω δ’ αἰχμητά· τό γε δὴ καὶ ἴδμεν ἅπαντες.
νῦξ δ’ ἤδη τελέθει· ἀγαθὸν καὶ νυκτὶ πιθέσθαι.”

⁹ Il. VII. 300-302

Iliad and Telemachus in the Odyssey) that one did only in the case of helplessness and despair¹⁰. Homer's elaborated picture of a social world seemed plausible for them or even quite real.

In the case of social sanctioning the bards must have described a world that could not have been alien to reality. They seemed to know what **proper behavior** should be and they did convey a notion of public judgment on acts that had not complied with acknowledged rules (*themistes*). Homer did not mean that these acts could be always directly punished: though everybody agreed that Chrysēis should be rendered to her father the priest of Apollo and accept the offered ransom – retaliation for neglecting this common judgment was left to Apollo.¹¹ (The god of course punished Agamemnon by killing his subjects – howling injustice for us, a common concept in archaic society.) Punishment sometimes could be taxed on the spot: Thersitēs – a man from the *dēmos* – delivered a violent speech against Agamemnon: Odysseus simply hit his back with the royal scepter, poor Thersitēs could not stand weeping. This is obviously an unconventional use of the staff but we may admit that Odysseus by humiliating the unwanted orator – even his comrades derided him praising Odysseus – the unpleasant situation came to an end, while Thersitēs escaped with some pain and tears.¹²

Perhaps the most specific feature of the Homeric scepter was that it could be handed to other persons though the potential holders must have been selected by custom and social status, so not everybody had the right to get hold of it.

Can archaeology contribute clarify this issue?

We do not have much archaeological evidence about objects occurring in Dark Age or early archaic tombs that could be classified as scepters. Claude BÉRARD attempted to identify a lance as a royal scepter from an archaic tomb in Eretria.¹³ His assumption has been regularly cited though without real corroboration from other graves. BÉRARD apparently gave credit to the Homeric picture of *basileis* with their scepters.

If the Homeric world has some relevance to the realities of early Hellas then it could be argued that even Agamemnon's staff had been inherited by the following sovereign; so no wonder that there are practically no staffs in graves. One should not of course forget about the famous "Arkesilas cup" (Pl. I. 1).¹⁴ Here the ruler superintending an action sits on a special chair, on his right hand and body some kind of a bandage, and above all in his right hand a very special kind of a staff that could be nothing else then a real scepters.¹⁵

The scene has been analysed by several scholars, their opinions widely disagree. For most of them the unusual picture shows *silphion*-trade but even that has been disputed.¹⁶ A very interesting feature is that names are inscribed beside the persons in a contemporary scene.¹⁷ The king on a throne (with a leopard beneath it) is Arkesilas. He must be Arkesilaos II according to the unequivocal dating of the cup into the middle of the 6th century BC if the painter wanted to show a contemporary scene. The

¹⁰ Achilles: "Thus spoke Peleus' son and dashed to the ground the scepter /studded with golden nails, and sat down again." Il. I. 245-246; Telemachus: "So said he in anger and threw the scepter to the ground, /breaking out in tears." Od. 2. 80-81.

¹¹ "Then all the rest of the Achaians cried out in favour / that the priest be respected and the shining ransom be taken; / yet this pleased not the heart of Atreus' son Agamemnon, ..." (Il. I. 22-24).

¹² Il. II. 246-277, Thersitēs seems to have spoken without holding the scepter.

¹³ BÉRARD, C.: Le Sceptre du Prince. *MH* 29, 1972, 219-227.

¹⁴ See e. g. BENTON, S.: Birds on the cup of Arkesilas. *Archaeology* 12/3, 1959, September, 178-182.

¹⁵ A simple rod with a complex application on the top.

¹⁶ BENTON argues that the figure are weighing and packing wool: BENTON, S.: Birds on the cup of Arkesilas. *Archaeology* 12/3, 1959, September, 178.

¹⁷ NEUMANN, G.: Die Beischriften der Arkesilas-Schale. *ZPE* 33, 1979, 85-92. He regards the scene as depicting *silphion*-trade.

names of the remaining personnel have been hotly disputed. There is *communis opinio*, that this unusual artefact had been made in Laconia.

Despite all the diverging views it can be stated that the scene is in accordance with the established picture of a *basileus*, a king supervising work – maybe on the board of a ship. Though several scholars invoked Egyptian models for the “supervising king”, the scene can be interpreted within the Homeric tradition as well. On the new shield made for Achilles by Hephaestus one scene depicts a *basileus* having his scepter in hand supervising harvest on his temenos, while the heralds are preparing a meal for the workers:

“...and by them the king in silence /and holding his staff stood near the line of the reapers, happily. /And apart and under a tree the heralds made a feast ready /and trimmed a great ox they had slaughtered. Meanwhile the women /scattered, for the workmen to eat, abundant white barley.” (Il. XVIII. 556-560.)

Here one has a king – scepter in hand – gladly looking at the work done by the workers, while the heralds and women prepare an apparently not ordinary meal.

We cannot know the intention of the painter or rather for what reasons someone ordered such a cup with this scene? Have the cup been painted a contemporary situation in mind? Arcesilaus II had not earned a favourite reputation¹⁸. How well informed could be about the circumstances in Cyrene the creator of this cup in Laconia? In Arcesilaus’ presentment I see nothing to disgrace him.¹⁹ The picture may even have paid tribute to his grandfather Arcesilaus I – as scholars cannot unequivocally interpret the scene, one could only guess on which occasion?

¹⁸ Hdt. IV. 160 and Plut., *Moralia* p 568-572. [on Eryxō].

¹⁹ contra BENTON, S.: Birds on the cup of Arkesilas. *Archaeology* 12/3, 1959, September, 182.

Plate 1. Arkesilas cup. (Source: © Marie-Lan Nguyen / Wikimedia Commons http://en.wikipedia.org/wiki/Arkesilas_Cup [2013.06.13.]

The Arkesilas cup is a Greek kylix, a shallow drinking cup. It is decorated with a scene of a chariot race. The scene is framed by a simple line drawing of the cup's rim. Several inscriptions in ancient Greek are visible: 'ARKEΣΙΛΑΟΣ' (Arkesilas) on the left, 'ΠΡΕΣΙΑΣ' (Presias) above the charioteer, 'ΛΟΔΩΡ' (Lodour) near the center, 'ΟΥΛΟΡ' (Oulor) near the right, and 'ΜΑΕΝ' (Maen) at the bottom center.

The cup is made of red-figure pottery. The scene is painted in black ink on the red background of the pottery. The figures are stylized, with some wearing helmets and some holding reins. The chariot is a four-wheeled vehicle. The overall composition is dynamic, with the figures and the chariot moving across the scene.

The cup is a fine example of Greek pottery. It is well-preserved and shows clear evidence of its original use. The inscriptions are clearly legible and provide valuable information about the cup's owner and the scene depicted.

The cup is a valuable artifact. It is a fine example of Greek pottery and provides valuable information about the culture and art of ancient Greece. It is a well-preserved and clearly legible artifact that is a fine example of Greek pottery.

AVCTORES HORVM VOLVMINVM

AGÓCS NÁNDOR

tudományos segédmunkatárs

/TÁMOP 4.2.2/B-10/1-2010-0029/

Pécsi Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

Történettudományi Intézet

Régészet Tanszék

E-mail: agocs.nandor@pte.hu

Dr. CZIGÁNY SZABOLCS

egyetemi docens

Pécsi Tudományegyetem

Természettudományi Kar

Környezettudományi Intézet

Talajtani és Klimatológiai Tanszék

E-mail: sczigany@gamma.ttk.pte.hu

Dr. DEZSŐ JÓZSEF

egyetemi adjunktus

Pécsi Tudományegyetem

Természettudományi Kar

Környezettudományi Intézet

Környezetföldrajzi és Tájvédelmi Tanszék

E-mail: dejozsi@gamma.ttk.pte.hu

FARKAS ISTVÁN GERGŐ

PhD hallgató

Pécsi Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

Interdiszciplináris Doktori Iskola

Ókori Doktori Program

E-mail: farkas.istvan.gergo@gmail.com

FAZEKAS FERENC

egyetemi tanársegéd

Pécsi Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

Történettudományi Intézet

Régészet Tanszék

E-mail: fazekas.ferenc@pte.hu

Dr. habil. FEHÉR BENCE

egyetemi docens

Károli Gáspár Református Egyetem

Bölcsészettudományi Kar

Történettudományi Intézet

Ókortörténeti és Történeti Segédtudományi Tanszék

E-mail: guy_devere@hotmail.com

Dr. habil. FEKETE MÁRIA

tanszékvezető egyetemi docens

Pécsi Tudományegyetem

Bölcsészettudományi Kar

Történettudományi Intézet

Ókortörténeti Tanszék

E-mail: fekete.maria@pte.hu

FÜKÖH DÁNIEL

Magyar Természettudományi Múzeum
Budapest

Dr. HALÁSZ AMADÉ
egyetemi adjunktus

Pécsi Tudományegyetem
Természettudományi Kar
Környezettudományi Intézet
Környezetföldrajzi és Tájvédelmi Tanszék
E-mail: tade@gamma.ttk.pte.hu

HORVÁTH KLÁRA
csoportvezető könyvtáros

Pécsi Tudományegyetem
Egyetemi Könyvtár
BTK TTK Társadalomtudományi Szakkönyvtár
E-mail: horvath.klara@lib.pte

KAPOSVÁRI FERENC
technikus

Pécsi Tudományegyetem
Természettudományi Kar
Fizikai Intézet
Kísérleti Fizikai Tanszék
E-mail: kferi@gamma.ttk.pte.hu

KOVALICZKY GERGELY
régész-muzeológus

Janus Pannonius Múzeum
Régészeti Osztály
E-mail: kovaliczky.gergely@jpm.hu

MOLNÁR RÓBERT
egyetemi (MA) hallgató

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Intézet
Régészet Tanszék
E-mail: robert.molnar87@gmail.com

MRÁV ZSOLT
gyűjteményvezető,
tudományos főmunkatárs

Magyar Nemzeti Múzeum
Régészeti Főosztály
Római Gyűjtemény
E-mail: mrav.zsolt@hnm.hu

NAGY BALÁZS

Pécs
E-mail: nbazsi13@freemail.hu

Dr. habil. NAGY LEVENTE
egyetemi adjunktus

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Intézet
Régészet Tanszék
E-mail: nagy.levente@pte.hu

Dr. SIPOS GYÖRGY
egyetemi adjunktus

Szegedi Tudományegyetem
Természettudományi és Informatikai Kar
Földrajzi és Földtani Tanszékcsoport
Természeti Földrajzi és Geoinformatikai Tanszék
E-mail: gysipos@geo.u-szeged.hu

STIPICH BÉLA
PhD hallgató

Nemzeti Közszolgálati Egyetem
E-mail: tusratta@t-online.hu

Dr. habil. SZABÓ ÁDÁM
tanszékvezető egyetemi docens

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Intézet
Régészet Tanszék
E-mail: szabo.adam@pte.hu

SZABÓ ANDRÁS
PhD hallgató

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar,
Interdiszciplináris Doktori Iskola,
Ókori Doktori Program
E-mail: szabo.andras@szekesfehervar.hu

SZABÓ MÁTÉ
PhD hallgató

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Intézet
Régészet Tanszék & Pécsi Légitrégészeti Téka
E-mail: mate.szabo@pte.hu

Dr. VILMOS LÁSZLÓ
egyetemi docens

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Intézet
Ókortörténeti Tanszék
E-mail: vilmos.laszlo@pte.hu

VITÁRI-WÉBER ADRIENN
PhD hallgató

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Intézet
Ókortörténeti Tanszék
E-mail: wadria@gmail.com

Dr. habil. VISY ZSOLT, DSc, FSA,
Szent István Tudományos
Akadémia tagja
egyetemi tanár

Pécsi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Intézet
Régészet Tanszék
E-mail: visy.zsolt@pte.hu

IN SUPPLEMENTIS PRIORIBUS CONTINENTUR

ÁPRILY, Lajos: Az őrszem (S-I-1989); **ÁPRILY**, Lajos: Anonymus (S-I-1989); **ÁPRILY**, Lajos: Káprázatok (S-I-1989); **ÁPRILY**, Lajos: Gaia Veleria Nonia (S-I-1989); **ARADI**, Katalin: Hogyan zavartuk meg Dunakömlőd életét? (S-I-1989); **BERÓ**, László: Régésztábor Pakson (S-I-1989); **BERTÓK** Gábor – Kovaliczky, Gergely: Adalékok Baranya megye római kori településtörténetéhez (S-VIII-2009); Gábor **BERTÓK** – Csilla Gáti – Róbert Lóki: Preliminary report on research on the Late Neolithic settlement and rondel at Belvárdgyula, Baranya County, Hungary (S-XI-2011); [Editor et redactores]: Előszó (S-VIII-2009); **FAZEKAS** Ferenc (comp.): Visy Zsolt tudományos műveinek bibliográfiája (S-VIII-2009); **FAZEKAS** Ferenc (comp.): Visy Zsolt által vezetett szakdolgozatok és doktori disszertációk jegyzéke (S-VIII-2009); **FAZEKAS**, Ferenc: Bronztárgyak a lussoniumi (Paks-Dunakömlőd) római erődből (S-VII-2007); **FAZEKAS**, Ferenc – Gábor, Olivér – Nagy, Levente – Visy, Zsolt: A késő római kor és az ókereszténység Sopianae és Valeria területén – Geç Roma dönemindeki Sopianae ve Valeria. Erken Hristiyanlik – Sopianae and Valeria in the Late Roman Age. Early Christianity (S-X 2010); **FEKETE**, Mária: Események és szemelvények. Bevezetés a Kárpát-medencei vaskor tanulmányozásába (S-VII-2007); **FEKETE**, Mária: Megint az idolookról. Töprengések a Százszorszépek c. kiállításról és katalógusról (S-XI-2011); **FISCHER**, Ferenc: Laudatio (S-VIII-2009); **GÁBOR** Olivér: Sopianae temetői építményeinek számozása (S-VIII-2009); **Fazekas**, Ferenc – **GÁBOR**, Olivér – Nagy, Levente – Visy, Zsolt: A késő római kor és az ókereszténység Sopianae és Valeria területén – Geç Roma dönemindeki Sopianae ve Valeria. Erken Hristiyanlik – Sopianae and Valeria in the Late Roman Age. Early Christianity (S-X 2010); **GÁBOR**, Olivér: Sopianae pogány és ókeresztény temetkezései (S-XI-2011); Gábor **Bertók** – Csilla **GÁTI** – Róbert Lóki: Preliminary report on research on the Late Neolithic settlement and rondel at Belvárdgyula, Baranya County, Hungary (S-XI-2011); **GÖMÖRI**, János: A nagycenki neolitikus idolpár lelőkörményei (S-XI-2011) 75-94; **GRESZ**, Ágnes: A vallástudomány. Egy pluridiszciplináris tudomány lehetőségei a régészeti kutatásokban (S-XI-2011) 95-106; **GRÓF**, Péter: Makkay János köszöntése. László Gyulára és régi kollégáinkra emlékezve (S-XI-2011); **GRÓH**, Dániel: Őkori állatszobrok Visegrád-Lepencén (S-XI-2011); **HANCZ**, Erika: A Budapest, Kőerberek-Tóváros lakópark területén végzett megelőző feltárás során előkerült üvegleletek (S-VIII-2009); Erika **HANCZ**: Ottoman ceramics from Szeged Castle at Hungary (S-XI-2011); Horst **HASELSTEINER**: Budapest, mint fő- és székváros – Bécs – vetélytársa 1867 után (S-II-1990) 51-61; **HEGEDŰS**, Irén: A nurisztáni nyelvek genetikus osztályozásának alternatívái (S-XI-2011); Harald **HEPPNER**: Szlavóniai német települések a XVIII. században (S-II-1990); **HOPPÁL**, Mihály: Az első sámán és a tudat fejlődése (S-XI-2011) 155-170; **HORVÁTH**, Friderika: Nagyút-Göboly-járás II. A terra sigillata anyag időrendje a szarmata telepen (S-VIII-2009) 101-126; **HORVÁTH**, Szilvia: Nagy Theoderich itáliai útja Iordanes munkáiban (S-XI-2011); **HORVÁTH**, Tünde: Hagyomány az európai maszk-viseletben egy késő rézkori lelet kapcsán (S-XI-2011); **KÁROLYI**, Mária: „... különös ruhákba öltöztetett nők...” Néhány gondolat a séi neolitikus település idolkjainak öltözetéről (S-XI-2011); Karl **KASER**: A délkelet-európai pártrendszerek struktúrájának hagyományos válsága, mint a fasizmus / nemzetiszocializmus szembeni intézményesített ellenállás (S-II-1990); **KUSTÁN**, Judit: Terra sigillata edények (S-I-1989); **KUSTÁN**, Judit – **SZALAI**, Judit: Régészeti nyomozás Dunakömlődön (S-I-1989); **KISS**, Gábor – Zágórhidi, Czigány Balázs: A szláv földrajzi nevek rétegei Vas megyében. Vázlatos áttekintés (S-XI-2011); **KISS**, Magdolna: Hunuguri, Onoguri, Hungari. Megjegyzések az ogur népekhez Iordanes Geticája alapján (S-VIII-2009); **KOBÁLY**, József: A felsőszöcsi kultúra kutatásának kezdetei Kárpátalján (S-XI-2011); **KOVÁCS**, Péter: Marcus Aurelius esőcsodája és a markomann háborúk (S-V-2005); **Bertók** Gábor – **KOVALICZKY**, Gergely: Adalékok Baranya megye római kori településtörténetéhez (S-VIII-2009); **KÖRÖSI**, Andrea: Lussonium – Paks – Dunakömlőd római erőd állatcsontmaradványai: szarvasmarha és kiskérődzők 1987-1990 (S-VIII-2009); **LÁSZLÓ**, Attila: Tartariáról, majd’ ötven év után (S-XI-2011); **LENGVÁRI**, István: Dombay János légifotói (S-VIII-2009); Gábor **Bertók** – Csilla **Gáti** – Róbert **LÓKI**: Preliminary report on research on the Late Neolithic settlement and rondel at Belvárdgyula, Baranya County, Hungary (S-XI-2011); **LÓKINÉ KIS**

SZABÓ, Eszter: Szimbolikus ábrázolásokkal díszített edény Dunakömlőd-Bottyánsáncról (S-XI-2011) 265-272; **Lussonium az antik forrásokban** (S-I-1989); **MÁTYÁS, Szilvia:** Egy kora római település Savaria territoriumáról (S-VIII-2009); **MERCZI, Mónika:** Kora római korongfibulák Komárom-Esztergom megyéből (S-VIII-2009); **MRENKA, Attila:** Egy kora vaskori ábrázolás mediterráneumi kapcsolatai (S-XI-2011) 273-296; **Fazekas, Ferenc – Gábor, Olivér – NAGY, Levente – Visy, Zsolt:** A késő római kor és az ókereszténység Sopianae és Valeria területén – Geç Roma dönemindeki Sopianae ve Valeria. Erken Hristiyanlık – Sopianae and Valeria in the Late Roman Age. Early Christianity (S-X 2010); **NEMES, Krisztina:** „Aki másnak vermet ás...” (S-I-1989); **NEMES, Tibor:** A Pannonhalmi úti bronzkori edény díszítőanyagának lehetséges interpretációja (S-XI-2011); **PÁSZTOR, Emilia:** Kognitív régészet és etnoarcheológia. Égitestek és jelenségek lehetséges ismerete a bronzkori Kárpát-medencében (S-XI-2011); **Ottmar PICKL:** Pécs élelmiszer utánpótlása az 1686/87-es téli harcok során. Pécs, Siklós és Kaposvár élelmiszerellátása a visszafoglalást követő első télen (S-II-1990); **Ottmar PICKL:** A magyar-török határerődítványok és palánkvárak állapota a Buda-Belgrád útvonal mentén, 1688-ban (S-II-1990); **POLÁNYI IMRE:** Lectori salutem (S-II-1991); **POLÁNYI, Imre:** A szlovákiai magyarok helyzete 1944-1948. Dokumentumok (S-III-1992); [Redactores]: Előszó, Régész, tanár, ember (S-XI-2011); **SZABÓ, Ádám:** Pannoniciani sacerdotis. A szervezett vallási élet principatus kori vezetői (S-VI-2006); **SZABÓ, Ádám – Tóth, István Zsolt:** Gallienus kori felirat Sopianaeból (S-VIII-2009); **SZABÓ, Antal – Vaday, Andrea:** Régészeti adatok a Zagyva-völgy népességének meghatározásához a római korban (S-VIII-2009); **SZALAI, Judit:** Római téglákról (S-I-1989); **Kustán, Judit – SZALAI, Judit:** Régészeti nyomozás Dunakömlődön (S-I-1989); **Szabó, Ádám – TÓTH, István Zsolt:** Gallienus kori felirat Sopianaeból (S-VIII-2009); **TÓTH, Anna Judit:** Poseidón, a vadon ura (S-XI-2011); **TÓTH, Henriette:** Hercules és Alkestis. A mítosz ábrázolásai pannoniai és noricum síremlékeken (S-VIII-2009); **TÓTH, Henriett:** Egy keltező motívum a savariai Iseum Victoria-reliefjén (S-XI-2011); **TÓTH, István:** Lussonium környékének római kori polgári települési viszonyai (S-I-1989); **TÓTH, István:** Lussonium környékének római feliratai (S-I-1989); **TÓTH, István:** Isten a bika hátán (S-I-1989); **TÓTH, István:** A "paksi" Mithras-relief (S-I-1989); **TÓTH, István:** Lussoniumi katonacsatlások (S-I-1989); **TÓTH, Katalin:** Középső rézkori kút Hódmezővásárhely-Kopáncson (S-XI-2011); **TROGMAYER, Ottó:** Aforizma és versek (S-XI-2011); **VADÁSZ Pál:** Távoli múlt, – jelen – jövő (S-I-1989); **VADAY, Andrea:** Gratulatio (S-VIII-2009); **Szabó, Antal – VADAY, Andrea:** Régészeti adatok a Zagyva-völgy népességének meghatározásához a római korban (S-VIII-2009); **Helfried VALENTINITSCH:** Az erdélyi Bethlen Gábor viszonya a Habsburg örökös tartományokhoz (S-II-1990); **Marguerite YOURCENAR:** Hadrianus emlékezése (S-I-1989); **VISY, Zsolt:** A római limes és határvédelem (S-I-1989); **VISY, Zsolt:** A római limes Tolna megyében (S-I-1989); **VISY, Zsolt:** Lussonium régi térképeken (S-I-1989); **VISY, Zsolt:** Volusianus császár szoborbázisa Lussoniumban (S-I-1989); **VISY, Zsolt:** Fortuna-szobor Dunakömlődről (S-I-1989); **VISY, Zsolt:** Régészeti feltárások Dunakömlődön 1969-ben és 1972-ben (S-I-1989); **VISY, Zsolt:** Katonai diplomák a Bottyán-sáncról (S-I-1989); **VISY, Zsolt:** Lussonium feltárása 1987-ben (S-I-1989); **Fazekas, Ferenc – Gábor, Olivér – Nagy, Levente – VISY, Zsolt:** A késő római kor és az ókereszténység Sopianae és Valeria területén – Geç Roma dönemindeki Sopianae ve Valeria. Erken Hristiyanlık – Sopianae and Valeria in the Late Roman Age. Early Christianity (S-X 2010); **VITÁRI-WÉBER, Adrienn:** „Quod cito fit, cito perit” – vagy talán mégsem? Egy szórványnak tűnő, 1870-es baranyai küldemény „legitimálása” a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében. (S-XI-2011); **VÖRÖS, István:** Késő rézkori település állatcsontleletei Pécsen (S-XI-2011); **Kiss, Gábor – ZÁGORHIDI, Czigány Balázs:** A szláv földrajzi nevek rétegei Vas megyében. Vázlatos áttekintés (S-XI-2011);

Supplementum I.

VISY, Zsolt – TÓTH, István (Ed.): Mozaikok a dunakömlödi ásatásokról. Pécs 1989. 128 p.

Supplementum II.

Pécs 1990. 79 p.

Supplementum III.

POLÁNYI Imre (Coll. et Ed.): A szlovákiai magyarok helyzete. 1944-1948. Dokumentumok. Pécs 1992. 86 p.

Supplementum IV.

Archäologische Partnerschaften dem Seminar für Alte Geschichte und Archäologie der Janus Pannonius Universität, Pécs und Institut für Alte Geschichte der Frierich Wilhelm Universität, Bonn Pécs 1994.

Supplementum V.

KOVÁCS, Péter: Marcus Aurelius esőcsodája és a markomann háborúk. Pécs 2005. 349 p.

Supplementum VI.

SZABÓ, Ádám: Pannoniciani sacerdotes. A szervezett vallási élet principatus kori vezetői. Pécs 2006. 294 p.

Supplementum VII.

FEKETE, Mária: Események és szemelvények. Bevezetés a Kárpát-medencei vaskor tanulmányozásába. Pécs 2007. 180 p.

Supplementum VIII. = Paksi Múzeumi Füzetek 6.

FAZEKAS, Ferenc – PRISKIN, Annamária (Red.) / SZABÓ, Ádám (Ed.): 'Ripam omnem quae sivit'. Ünnepi tanulmányok Prof. Visy Zsolt 65. születésnapjára tanítványaitól. Pécs – Paks 2009. 369 p.

Supplementum X.

vacat

Supplementum X.

FAZEKAS, Ferenc – GÁBOR, Olivér – NAGY, Levente – VISY, Zsolt / VISY, Zsolt (Ed.): A késő római kor és az ókereszténység Sopianae és Valeria területén – Geç Roma dönemindeki Sopianae ve Valeria. Erken Hristiyanlık – Sopianae and Valeria in the Late Roman Age. Early Christianity. Pécs 2010. 48 p.

Supplementum XI. = Vivarium Fontium 6.

FEKETE, Mária (Ed.) / HORVÁTH, Szilvia – Kiss, MAGDOLNA – Matthias R. RAUERT (Edd.): „...eleitől fogva”. Régész Tanár Ember. A 75 éves Makkay János köszöntése. Pécs 2011. 438 p.

Supplementum XII.*

FARKAS I. G. – SZABÓ A. (Edd.) / Szabó Á. (Ed.): Res Militares Antiquae. Ókori Hadtörténeti és Fegyvertörténeti Konferencia Tanulmányai, Pécs, 2013. február 22-23. (Pécs, 2013)

(*Compusit*: Ferenc FAZEKAS – Klára HORVÁTH)

* *Hoc supplementum subsidio certaminis* TÁMOP 4.2.2/B-10/1-2010-0029 Tudományos műhelyek támogatása a Pécsi Tudományegyetemen *indicti editur*.

REDACTIO

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KAR
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZET
ÓKORTÖRTÉNETI TANSZÉK & RÉGÉSZET TANSZÉK
H-7624 PÉCS, RÓKUS u. 2.

Epistula electronica:

okor@pte.hu & regeszt@pte.hu

Terminus inmittendarum in redactionem dissertationum: Kalendis Augustis

In voluminibus prioribus continentur in compositione collegarum PTE BTK-TTK Könyvtár Társadalomtudományi Szakkönyvtár pertinent: vide locus interretialis: <http://matarka.hu>

Volumina et libros seriei electronicae Specimina Electronica Antiquitatis nominatae:

vide in locis: <http://okor.tti.btk.pte.hu/menu/18> (volumina)

<http://okor.tti.btk.pte.hu/menu/105> (libri)

(Abbreviationes serierum periodicorumque, quae in volumine Specimina Nova reperiuntur, indicem abbreviationum a Magda Tulok institutum sequuntur: vide TULOK, M.: Abbreviations of Periodicals and Series of Archaeology and auxiliary Sciences. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae 36, 1984, 333-384. Editores)

